Aris Aleksandru SANDUK

LEKTIRA
NARODU

ŠKOLEGIJUM
LEKTIRA
26

ŠKOLEGIJUM
LEKTIRA
26

Aris Aleksandru
SANDUK

Prevod s grčkog i pogovor:
Zoran Mutić

Pogovor:
Nenad Veličković

Izdavač:
Udruženje za promicanje i
unapređenje kvalitete obrazovanja
ŠKOLEGIJUM

Za izdavača:
Nenad Veličković

Urednik biblioteke:
Nenad Veličković

Ilustracija na naslovnoj strani:
El Lisicki, Novi čovjek
(litografija, iz mape Pobjeda nad Suncem,
Hamburg 1921.)

Korektura:
Sandra Zlotrg

Dizajn-koncept:
Asim Đelilović

DTP:
Boriša Gavrilović

Aris Aleksandru

SANDUK

S grčkog preveo Zoran Mutić

Sarajevo, 2026.

Petak, 27. septembra 1949.

Druže isljedniče, žurim da vam prije svega izrazim zahvalnost za papir, tintu i pero koje ste mi poslali preko čuvara. Apsolutno se slažem s procedurom koju ste izabrali, jer ću tako moći da na miru zapišem činjenice, bez straha da ćete me prekinuti, da ćete mi postavljati pitanja, to jest bez osjećanja da to radim kao uhapšenik i polažem račune za svoje postupke. Naime, sigurno je savršeno očito da se radi o nesporazumu.

Od trenutka kad ste me onako neočekivano zatvorili, iz čista mira, dopustite mi da se tako izrazim, kad sam imao dovoljno razloga da vjerujem kako ću i treći put biti odlikovan, od trenutka kad sam se obreo u ovoj ćeliji, moja jedina nada bila je da će mi se pružiti prilika za objašnjenje ili čak za odbranu, ako bi se, naravno, našao neko ko bi mi izrekao konkretnu optužbu.

Kad god bi me uhvatili (a sigurno znate da sam dvaput hapšen, jednom za vrijeme okupacije, kada sam uspio pobjeći, i drugi put '47, kad su me poslali u izgnanstvo na Ikariju),[1] prvo na šta bih pomislio bilo je šta ću odgovoriti agentima, pa sam pokušavao da zamislim sva pitanja koja bi mi slučajno mogli postaviti, tako da sam imao spremne odgovore prije nego što bismo stigli u Policijsku stanicu ili u Tajnu policiju. Međutim, moj problem sada nije u tome šta da odgovorim na slučajno postavljena pitanja (jer mi je savjest čista i ne plašim se nikakve istrage, što znači da mogu odgovarati a da ništa ne krijem), moj problem jeste,

---

1 Ikarija – otok u Kikladima, za vrijeme građanskog rata u Grčkoj jedno od brojnih mjesta gdje su vlasti slale "nepodobne" u izgnanstvo. (***Prim. prev.***)

ili prije će biti, moj problem je bio do danas – dok još nisam imao pribor za pisanje – bio je, dakle, kako ću moći da govorim, da me čuju, da me saslušaju.

Tako, kad sam danas vidio papir, tintu i pero, sve ostavljeno pored kible, osjetio sam kako mi kamen pada sa srca, iako se sada moram suočiti s jednim drugim, prilično teškim, mada čisto tehničkim problemom. Da objasnim: razmišljao sam hoću li nastaviti ondje gdje smo stali za vrijeme kratke preliminarne istrage, to jest hoću li na neki način početi od kraja, ili ću početi, kad se već jednom odlučim, od početka, hoću reći, da počnem pripovijedati činjenice onako kako ih znam i pamtim (jer kad ste me u preliminarnoj istrazi pitali "Kako" i "Kada" i "Ko", ja sam odgovarao "Ne znam", a vi ste me pitali, "Ne znaš ili se ne sjećaš?"). Prema tome, ono što vas uglavnom zanima jeste da se prisjetim, pa sam se, dakle, kad sam ugledao papir (čak i poslije za mene bolnog kašnjenja od cijelih sedam dana), obradovao što ste naposljetku odlučili da zatražite od mene pisani iskaz.

Sve ove dane (a nemojte misliti da prigovaram, znam da ste zauzeti mnogobrojnim značajnim poslovima, znam da bi bez budnosti Partija davno propala, uvjeravam vas da se ne žalim) želio sam samo da kažem kako sam sve ove dane, bilo da sam sjedio ili hodao po ćeliji, a uglavnom kad bih legao da spavam a san mi nije dolazio na oči, slagao u mislima svoj iskaz, a riječi su same od sebe dolazile na svoje mjesto i sklapale jasne rečenice, jezgrovite, razumljive, bez intelektualnih praznina. Prema tome, sasvim mi je jednostavno da ispričam činjenice, pošto sam ih proživio kao očevidac, a ponovo sam ih ovih dana proživio u mislima. Došao sam do određenih zaključaka i sasvim dobro znam

ko je kriv za neuspjeh zadatka u kom sam učestvovao, znam i dokazaću da su odgovorni svi oni koji su organizovali i rukovodili antipartijskom grupom dogmatika (jer, naravno, potpukovnik Velizar[2] i Major nisu bili ništa drugo do njihovi izvršni organi). Štaviše, dokazaću da sam uvijek, u svim, pa čak i najtežim okolnostima, ostao i da ostajem vjeran našoj Partiji, a pogotovo njenom zakonitom, herojskom i nepokolebljivom, antifrakcijskom, lenjinističkom rukovodstvu.

A evo činjenica: Naša grupa krenula je na zadatak iz grada N. noć uoči 14. jula 1949. Ja sam u grad N. stigao sa regularnom objavom koju je potpisao brigadni general Odisej, komandant Centralnog sektora na obroncima Gramosa[3]. Od jednog prijatelja iz signalnog korpusa saznao sam da je zapovijest o mojoj prekomandi stigla iz Vrhovnog štaba i da je krajnje povjerljiva i naslovljena lično, hoću reći, odnosila se samo na mene i samo ja trebao sam otputovati, a to je na mene ostavilo dubok utisak iz dva razloga: prvo, jer je Vrhovni štab poslao zahtjev za mene (zašto da odaberu specijalno mene?) i drugo, jer tih dana niko nije odlazio iz brigade, naprotiv, jednako su pristizala pojačanja i sve je ukazivalo na to da ćemo svakog trena krenuti u ofanzivu. Ne kažem da sam bio nezamjenljiv ondje gdje sam služio, to jest u četi za propagandu, pa ipak, moglo bi se reći da su me u neku ruku nužno trebali. Dokaz za to je da je – iako su me unaprijedili u starijeg vodnika – moje

---

2 Kao i u slučaju brojnih drugih likova u romanu, Velizar je nadimak, ili prije konspirativni pseudonim po imenu vizantijskog cara. (***Prim. prev.***)

3 Planinski vijenac na sjeveru Grčke. Na Gramosu su 1949. godine, u vrijeme kad se dešava radnja romana, vođene posljednje borbe građanskog rata između Demokratske armije Grčke i vladinih jedinica. (***Prim. prev.)***

dužnosti obavljao jedan vodnik, a ja sam bio detaširan u propagandno odjeljenje bataljona i mogu se pohvaliti da sam jako dobro obavljao zadatke, ili, da budem apsolutno objektivan, nisu mogli naći boljeg od mene, jer nije bilo drugog starijeg vodnika koji je završio dvije godine prava. Smjesta sam posumnjao da je u prekomandu prste upetljao politički komesar brigade Pelopidas, koji me još od prvog trenutka nije podnosio, pa se svakog časa raspitivao kod boraca da li im ispravno prenosim partijsku liniju i ključao od bijesa što me ne može uhvatiti kako sam u nečem beskoristan i priznajem da sam bio zabrinut, jer mi je sinulo da prekomanda znači da sam pao u nemilost.

Srećom, nije dugo trebalo da se uvjerim kako su moja strahovanja neosnovana. A kad kažem da sam se uvjerio, podrazumijevam sljedeće: Već sam krenuo iz brigade za grad N., kad me stiže jedan borac i reče da me traži brigadni general Odisej. Primio me u svom grudobranu i ondje mi (bili smo sami nas dvojica) predao malu kovertu rekavši:

"Ima da je čuvaš pažljivije od objave, pa čak i od partijske knjižice. Predaćeš je onome ko od tebe zatraži tvoju posjetnicu."

Odgovorio sam, razumem, salutirao i izišao. Činjenica da mi je brigadni general Odisej povjerio tu zatvorenu kovertu bila je očigledan dokaz da u mene ima apsolutno povjerenje. Prema tome, moja prekomanda nije mogla značiti da sam pao u nemilost. Naprotiv, to je značilo da me brigadni general smatra svojim čovjekom, a kao što vjerovatno znate, brigadnog generala Odiseja su nešto kasnije uhapsili dogmatici, koji su putem puča srušili zakonito rukovodstvo. Uhapsili su ga, ali nije likvidiran, srećom se spasio, kao što se spasila i cijela naša Partija, ali, naravno, nije potrebno

da se dalje zadržavam na opštepoznatim činjenicama koje znate i vi i svako ko je pročitao istorijske odluke Plenuma od 29. avgusta 1949.

Od Odisejeve brigade do grada N. ima šest dana hoda, a morao sam stići najkasnije do 3. jula uveče. Ja sam stigao 36 sati ranije, to jest drugog u mjesecu, u zoru. Dakle, stigao sam i, da ne otežem, uskoro sam se našao u središtu Vojne komande, odnosno u bivšoj Gimnaziji koju su pretvorili u kasarnu. (Iako pokušavam biti što je moguće kraći i navesti samo najbitnije, ipak je nužno istaći jedan detalj, jer, kao što ćete vidjeti, detalj o kom govorim poprimio je značajne dimenzije i odigrao izuzetno važnu ulogu u partijskoj borbi. Radi se o sljedećem: Dok sam išao sredinom puste ulice koja izlazi pred crkvu, pogled mi se prikovao za sat na zvoniku. Razaznao sam kazaljke s razdaljine od tristo koraka, možda i više – jer imam oko sokolovo i uvijek su me zvali da osmatram kad nisu imali dvogleda – pa ipak, u prvom trenu mi se učinilo da nisam dobro vidio. Sat je pokazivao dvadeset do jedanaest. Nije trebalo dugo da se uvjerim kako sam ispravno vidio, dakle, sat je bio zaustavljen. Baš taj zaustavljeni sat odigrao je izuzetno značajnu ulogu u partijskoj borbi i malo je nedostajalo da ima sudbonosne posljedice i za mene lično, što ću kasnije objasniti.) Kad sam stigao pred bivšu Gimnaziju, bio sam strašno umoran i pospan; međutim, osjećao sam se prilično ponosnim, jer sam uspio stići u grad N. trideset šest sati ranije i priznajem da sam očekivao pohvalu, ne zvaničnu, naravno, ali na kraju krajeva, mogao me potpukovnik Velizar nagraditi barem prijateljskim osmijehom za revnost i ispoljeni žar. U nadi, dakle, da će me ljubazno primiti, žurno sam sišao niz stepenice i stigao u podrum. Komandantov ured bio je u bivšem magazinu, a

iza velikog stola još uvijek su stajale nabacane gimnastičke sprave. Svjetlo dviju svijeća nije bilo dovoljno, ali usprkos polumraku, potpukovnik je nosio crne sunčane naočale. Stao sam mirno, salutirao po propisu i rekao kratko i jasno svoj čin, ime i prezime i zašto sam došao. On je ostao sjediti, ne mijenjajući izraz lica. Bluza mu je bila zakopčana do grla, iako je u podrumu bilo strašno vruće. Imao sam osjećaj da me uporno posmatra, mada mu, naravno, nisam mogao vidjeti oči iza crnih naočala. Bez riječi je pružio ruku i zadržao je u zraku dva-tri pedlja iznad stola, dok nisam shvatio kako očekuje da mu predam objavu. Kad sam mu je predao, ustao je i uputio se prema gomili gimnastičkih sprava. Pratio sam ga pogledom i po prvi put razaznao jedna vrata s moje lijeve strane, ugrađena duboko u debeli zid, tako da je pred njima bio kao nekakav nadsvođen luk. Potpukovnik je nestao ispod luka i uskoro sam čuo kako otvara vrata – po škripi sam shvatio da su drvena, teška, sa zahrđalim šarkama. Vrata su se ponovo zatvorila.

Kad sam ostao sam a oči mi se privikle na polumrak, pogledao sam pažljivije uokolo. Sto je bio dug i uzak, a svijeće nisu bile učvršćene u svijećnjake, kako mi se u prvi mah učinilo, nego u špiritusne lampe – prema tome, sto su po svoj prilici dovukli iz kabineta za hemiju.

I dalje sam stajao u stavu mirno i posmatrao oko sebe, lagano okrećući glavu, dok se nisam osmjelio i stao na mjestu voljno, pritiskao me i ranac na leđima i puška koju sam držao obješenu o rame, a zatim sam se nagnuo naprijed da bolje vidim vrata u debelom zidu, jer mi je sinulo da ih je potpukovnik samo otvorio i zatvorio kako bih pomislio da me ostavio samog, dok se u stvari sakrio u mraku, u uglu, i posmatra me.

Mogao bih, naravno, tvrditi kako su sve ove misli bile rezultat umora, pospanosti i nerviranja, jer sam se nadao da se u mene može imati povjerenja, kad već dolazim sa marša. A bilo je prirodno da se iznerviram, jer nisam pogledao na svoj sat; imao sam, međutim, utisak da zamjenik komandanta mnogo oteže. Da oteže preko svake mjere.

Ali obećao sam vam da ću ispričati cijelu istinu, te tako, dakle, priznajem da nisu po srijedi bili samo umor i nervoza, bilo je i nešto drugo, značajnije. Čak i da mi je zamjenik komandanta rekao da sjednem (bila je jedna stolica ispred stola), čak i da sam mogao pušiti, opet bi me zaokupljalo, ili prije – mučilo bi me jedno krajnje ozbiljno pitanje, možda pitanje života i smrti – ne mog života, naravno, niti moje smrti, već života Partije. Skrećem vam pažnju naročito na ovaj detalj i molim vas da provjerite istinitost ovog što govorim (jer, srećom, sve ovo što ću navesti može se provjeriti, još je živ brigadni general Odisej i pozivam se na njegovo svjedočenje), da biste se, naime, uvjerili kako mi je stvarno predao malu, zapečaćenu kovertu.

Kad mi je brigadni general Odisej uručio "posjetnicu", pomislio sam da se radi o tajnoj zapovijesti koja mora stići u ruke nekome ko je na vrijeme obaviješten. Naravno, nisam isključivao ni mogućnost da mi "posjetnicu" zatraže i prije no što stignem u grad N.; međutim, najlogičnije je bilo pretpostaviti da se zapovijest odnosi na komandanta grada N. pukovnika Nikodema, kome sam se trebao i javiti. Sad kad je komandant bio odsutan, trebao mi ju je, naravno, zatražiti zamjenik i vršilac dužnosti komandanta. Nije mi padalo ni na kraj pameti da bi komandant mogao otići a da ne ostavi relevantnu zapovijest svom zamjeniku. A ipak, potpukovnik Velizar ne samo da mi nije zatražio

“posjetnicu” nego je čak uzeo moju objavu i nestao – ušao je u nekakvo susjedno skladište, ili me vrebao iz tamnog ugla. Neću da se pravim pametan, ali smatram da nije potrebna velika mudrost da čovjek pretpostavi kako ta mala koverta nije sadržavala vojne zapovijesti nego neku partijsku, ili prije, da nazovemo stvari pravim imenom, antifrakcijsku poruku. U svakom slučaju, kad mi već niko nije zatražio “posjetnicu” prije nego što sam stigao u grad N. (iako je bilo dovoljno prilika, jer sam prolazio pored straža i mjesnih komandi garnizona), bio sam apsolutno siguran da će mi je zatražiti u sjedištu Vojne komande grada N., a rezultat je bio da sam sad (hoću reći tad, dok sam stajao na mjestu voljno ispred dvije svijeće) osjećao kao da sam uzalud prešao cijeli put ili da još uvijek nisam stigao do kraja, kao da još nisam stigao u grad N., iako sam se već nalazio u uredu vojnog komandanta grada, ili, da budemo precizniji, njegovog zamjenika. Otuda i moja nervoza i sumnjičavost. Vrijeme je prolazilo, a ništa se nije čulo, čak ni zapovijesti – jer, zaboravio sam napomenuti, kad sam ušao u prednje dvorište, opazio sam desetak muškaraca kako vježbaju na vratilu ispod nadstrešnice, a svi su bili odjeveni u fudbalske dresove i bosonogi i jedino je trener bio desetar (hoću reći, nosio je oznake čina); no čak se ni on nije čuo dolje, u podrumu, iako je imao tako prodoran glas da sam ga čuo dok sam se približavao bivšoj Gimnaziji, sa razdaljine od bar sto koraka. A kako sam se približavao, glas je postajao sve jači, pa sam imao problema da se sporazumijem sa stražarom na ulazu u dvorište. Stražar je stajao naslonjen leđima na zid; međutim, čim me ugledao, iskoračio i stavio pušku o rame, po propisu. Zatražio je objavu, pažljivo je razgledao i rekao mi da se popnem uz predvorje i odmah

ću, s desne strane, vidjeti ured ađutanta. Stvarno, prešao sam preko dvorišta u trenutku kad su muškarci u fudbalskim dresovima skočili s vratila i stali mirno. Uspeo sam se uz široko mramorno stepenište koje je vodilo u predvorje, prošao između dorskih stubova i ušao u veliki hol. Vidio sam s desne strane vrata s bronzanom pločom (Uprava), a iznad nje, kredom ispisano na drvenim, tamnozelenim vratima, "Ured ađutanta". Pokucao sam i ušao. Ađutant je bacio pogled na objavu, zovnuo jednog borca i rekao mu da me odvede u ured zamjenika komandanta. (Što se tiče sportskog izgleda vježbača, kasnije sam doznao da smo, iz konspirativnih razloga, svi mi koji smo stizali u grad N. po naređenju Vrhovnog štaba bili zvanično poznati kao "fudbaleri". Ovu sasvim ispravnu mjeru predostrožnosti preduzeo je pukovnik Nikodem i izdao zapovijest da se bavimo švedskom gimnastikom – to objašnjava i fudbalske dresove i vježbe na vratilu i razboju. Ja nisam stigao da obučem fudbalsku opremu, jer je već istog dana zamjenik komandanta Velizar zapovjedio da vježbamo dizanje tegova, boks, borbu oružjem i gađanje u metu, obučeni u sivomaslinaste uniforme. Taj stav potpukovnika Velizara bio je jako indikativan: Nepuna dvadeset četiri sata poslije odlaska pukovnika Nikodema nije oklijevao da potpuno izokrene situaciju, a rezultat je bio da se počelo šuškati da mi "Štabni", kako su nas zvali, nismo došli u grad N. da formiramo sportski tim, nego iz nekog drugog razloga, mnogo važnijeg. A da ne biste imali nikakve sumnje, kažem bez okolišanja: Optužujem potpukovnika Velizara za kršenje pravila o konspiraciji.) Vraćam se na ađutantov ured. Onaj borac me stvarno odveo u podrum. Naprijed on, a ja za njim, prošli smo nadsvođenim hodnicima, zaokrećući

lijevo, desno, pa onda opet desno, sve dok nismo stali pred jednim vratima.
"Ovdje je", rekao je onaj borac i odstupio.
Zakucao sam na vrata, sačekao, nisam čuo "naprijed", opet sam zakucao i ušao. Dok sam zatvarao vrata, vidio sam onog borca kako i dalje čeka vani.
Pošto sam se popeo širokim stepeništem iz prednjeg dvorišta na prvi sprat i sišao (sa onim borcem) niz druge stepenice da bih stigao u podrum, imao sam utisak da se nalazim duboko pod zemljom, pa sam mislio da je prirodno što nema prozora u uredu zamjenika komandanta. Međutim, sada sam u desnom uglu razabrao jedan mali, nadsvođen prozor, čiji je luk gotovo dodirivao strop, ali taj prozor bio je zagrađen vrećama s pijeskom.
Dok sam tako čekao na mjestu voljno, odjednom čujem jedan pucanj. Zatim drugi i treći. Uplašio sam se i taman sam pošao da otvorim vrata hodnika i vidim šta se događa (jer mi se učinilo da se puca negdje u podrumu), ali u tom trenu uđe potpukovnik Velizar, sjede za sto i reče mi:
"Reći ćeš drugu Pandelisu da te odvede u hol sa streljanom."
Opet sam salutirao po propisu, izišao i zatvorio vrata za sobom. Pošao sam hodnicima za Pandelisom, zaokrećući i ponovo zaokrećući četvrti ili peti put, sve dok nisam ugledao "fudbalere". Sjedili su na podu, leđima naslonjeni na zid, i jedni su pušili, a drugi razgovarali. Trener je stajao, a pored njega su dvojica u prugastim majicama nišanila i gađala mete. Mete su bile šest kutija šibica, postavljene uspravno na jedan kozlić. Poslije svakog pucnja uslijedio bi dvostruki ili trostruki odjek duž velikog, nadsvođenog hodnika. Imali su samo dva revolvera. Svaki bi ispalio po jedan metak i dodao revolver sljedećem. Pandelis je nešto

rekao treneru, a ovaj je dao znak "fudbaleru" koji je upravo opalio (i promašio) da mi da revolver. Odložio sam ranac i pušku, uzeo revolver i nanišanio na treću kutiju slijeva. Iako sam bio strašno umoran i neispavan, pogodio sam.
"Stavi ovu na njeno mjesto", rekao je trener i dodao mi jednu kutiju šibica.
Predao sam revolver sljedećem i uputio se prema kozliću. Kad sam se udaljio pet-šest koraka, začuh iza sebe pucanj i metak prosvira tik pokraj mene, zdesna. Naglo okrenem glavu i vidim da ostali nastavljaju s gađanjem. (Jedan metak pogodio je drugu kutiju zdesna.) Pomislio sam da se sagnem, da čučnem, ali nisam to sebi dozvolio. Postavio sam kutiju na mjesto i vratio se vježbačima, dok je sljedeći "fudbaler" pucao gotovo na mene, a istog trena je prethodni išao da zamijeni kutiju koju je oborio. Hodnik je bio osvijetljen bakljama – kasnije sam saznao da je gradska centrala pretrpjela neki kvar i ne znam kada je popravljena, u svakom slučaju, dok sam boravio u bivšoj Gimnaziji, nismo imali struje. Saznao sam isto tako da je ovo tek prva vježba i da se odvija po zapovijesti zamjenika komandanta. I siguran sam da je on lično, u dogovoru sa Majorom, naredio da zamjenjujemo pogođene kutije šibica dok iza nas drugi i dalje pucaju. Stalo im je, valjda, da se ne odviknemo od pucnjave. Rezultat: Primijetio sam kako ljudi izbjegavaju da pogode metu, jer ih je to oslobađalo razdražujućeg, višestrukog vatrenog krštenja, kakvo god bilo. Ja sam, sve u svemu, tri puta promašio; međutim, dajem vam časnu riječ da nisam namjerno.
Dva posljednja dana, prije nego što smo otišli iz bivše Gimnazije, vježbe gađanja odvijale su se sa veće razdaljine, a kao mete su nam služili gipsani kipovi koje smo našli u

kabinetu za likovno vaspitanje, pa smo ih snijeli u podrum. Priznajem da sam tu odluku potpukovnika Velizara smatrao ispravnom, pogotovo kad se uzme u obzir da su kipovi bili prirodne veličine, jer se od nas nije očekivalo da gađamo sitne predmete nego ljude.

Međutim, papir koji ste mi poslali potrošio se. Nadam se da će mi čuvar sutra donijeti drugi, pa ću, prirodno, nastaviti.

Subota 28. septembra 1949.

Druže isljedniče, da vas ne bih zamarao pojedinostima, ograničiću se na suštinskije stvari. Dakle, prije svega, vršilac dužnosti i zamjenik komandanta Velizar ispreturao je, između ostalog, i hijerarhiju činova. Komandant Nikodem je uvježbavanje "fudbalera" povjerio jednom kapetanu. Zamjenik komandanta zamijenio ga je desetarom. Ako imamo u vidu da smo svi mi "Štabni" imali činove od vodnika pa naviše, lako dolazimo do zaključka da su nas u suštini sve ražalovali, pošto nam desetar-trener nije naređivao samo za vrijeme vježbi nego je primao i raporte prilikom prozivke naše grupe. Naime, mi "Štabni" nismo imali nikakve veze s drugim borcima i oficirima koji su boravili u kasarni bivše Gimnazije. Čak smo i sljedovanje obroka dobijali odvojeno, a često bismo se vratili u spavaonicu poslije povečerja, po povratku sa vježbi (gdje nam je trener neprekidno stajao nad glavom) i on nas je lično dizao, svojom pištaljkom, prije opšteg buđenja i određivao nam kazne. A kad je jedan kapetan iz naše jedinice protestovao i zatražio da ide na dobrovoljni raport kod zamjenika komandanta, trener ga je lično odveo u ured u podrumu, a ondje je potpukovnik Velizar – čak ne saslušavši na šta se kapetan žali – udvostručio kaznu, za primjer, kako je rekao. Od tada smo svi mi "Štabni" odlučili da što bolje izvršavamo trenerova naređenja. Tu našu suštinsku degradaciju i spuštanje na status običnih boraca ozvaničio je Major govorom koji nam je održao u garaži bivše remize za međugradske autobuse. Rekao nam je tad, uoči našeg polaska iz grada N., da smo svi prosto i jednostavno učesnici ovog zadatka, da ga on lično predvodi i da će sam odrediti

zamjenika komandanta, tri komandira vodova i tri zamjenika komandira vodova.

Čak i tad, za vrijeme prvih dana u bivšoj Gimnaziji, iako još nisam jasno shvatio antipartijsku ulogu koju su igrali zamjenik komandanta i Major, te sam smatrao svojom dužnošću da se pokoravam njihovim zapovijestima, osjetio sam, nagonski, rekao bih, kako nešto nije u redu, pa sam pružao otpor koliko sam mogao. Sjećam se kako sam se već prvog dana upustio u razgovor s drugima, ondje u holu sa streljanom, i raspitao se jesu li odlikovani. Ispostavilo se da su sva trinaestorica "fudbalera" odlikovana: osmorica jednim, trojica sa dva i dvojica sa tri odlikovanja. Počeo sam se družiti s onima sa dva i tri i izbjegavati one s jednim odlikovanjem. Tako se, na moju vlastitu, ponavljam, inicijativu, naposljetku među nama uspostavila jedna nova hijerarhija i oni s jednim odlikovanjem naučili su da slušaju nas sa dva, a mi opet one sa tri i četiri puta odlikovanog vodnika Stamatisa, koji je odigrao izuzetnu, rekao bih prvorazrednu ulogu za vrijeme našeg marša i sumnjam da bismo bez njega uspjeli blagovremeno raskrinkati Majora, suditi mu i osuditi ga poslije bitke kod Kamenog mosta (ali, da ne trčim pred rudu i da samo pomenem kako su naposljetku u grad N. stigli, po naređenju Vrhovnog štaba, šesnaestorica vodnika, trinaestorica starijih vodnika, četiri potporučnika, jedan poručnik, jedan poručnik sanitetske službe i tri kapetana, svi odlikovani jednom, dvaput, triput i četiri puta).

Poslije gađanja dali su nam pet minuta da obučemo sivomaslinaste uniforme. Srećom, ja sam svoju nosio; no, popeo sam se zajedno s ostalima na drugi sprat, u bivši kabinet za tehničko vaspitanje, gdje je ostala samo katedra,

klupa nije bilo (ili, vjerovatno, nikada nije ni bilo klupa već samo stolovi na kojima su djeca po svoj prilici gnječila glinu, ostao je i jedan veliki umivaonik sa tri slavine – otišao sam i odvrnuo ih, ali nije bilo vode – a u umivaoniku je još uvijek stajala jedna bezoblična grudva gline, zamotana u lanenu krpu, sasušena, skamenjena) i ondje u kabinetu, dakle, bila je naša spavaonica, i dok su drugi oblačili sivomaslinaste uniforme, ja sam na daščanom podu prostro deku i sjeo da se odmorim naslonivši se leđima na zid. Tada sam tačno prekoputa opazio tablu. Nije bila od onih pokretnih i u početku mi se učinilo da je uzidana, međutim, kasnije sam shvatio da su se zadovoljili da jedan paralelogram na zidu oboje crno. I gotovo u isti tren razaznao sam zelenom kredom ispisanu riječ "Smrt". Odjeknula je pištaljka našeg trenera; sišli smo preskačući stepenice, izišli iz kasarne i počeli se pentrati uz planinu opremljeni testerama i sjekirama, posjekli smo neko drveće, potkresali mu granje i počeli tegliti debla prema bivšoj Gimnaziji. U jednom trenutku iskliznulo mi je deblo koje sam vukao, palo je i otkotrljalo se nizbrdo, a kad sam ga podigao, namjerno sam ga odbacio i moj primjer su slijedili i drugi, ali je na to trener dunuo u pištaljku, zaustavio nas i rekao da se to više ne smije ponoviti i da debla moramo nositi na ramenima. Tako smo u kasarnu stigli iscrpljeni, obliveni znojem, ižeđali – jer nismo ponijeli čuturice, a kad smo prolazili kroz parkove, trener nam nije dozvolio da stanemo i napijemo se vode. Smatram da je suvišno dodati kako se i ta okrutna vježba odvijala po zapovijesti zamjenika komandanta.

Vratili smo se u bivšu Gimnaziju natovareni deblima, a ja sam razmišljao da ako je neko htio da napiše "Smrt fašizmu", sigurno bi sasvim mirno dovršio parolu – zar je imao

nekoga da se boji? Međutim, ako je ta riječ ostala viseći, nezavršena, nešto se sigurno dogodilo, te mi je, prema tome, dužnost da tu činjenicu prijavim pretpostavljenima, da oni procijene i preduzmu mjere. Znao sam da to nekome moram prijaviti, a ipak sam nastavio tegliti deblo – dotle smo stigli zahvaljujući nerazumnom postupku zamjenika komandanta da nismo imali volje za raport nekome ko je po činu niži od nas.

Naslagali smo debla po propisu u jedan ugao prednjeg dvorišta, gdje je nekad bio rov. Kad je i to završeno, predali smo sjekire i testere magacioneru i tek tad nam je trener dozvolio da se napijemo vode sa slavina u školi i otvorio sam, sjećam se, slavinu, a voda je potekla kao sa malog šadrvana i pustio sam da mi poprska lice, a onda sam smanjio pritisak i pio malim gutljajima. Obrok se sastojao od riže i ne znam kako su je drugi pojeli kad je bila vruća; naša se, međutim, stvrdnula i pretvorila u blato i mada sam bio gladan, jedva sam uspio progutati pet-šest kašika. Popeo sam se s porcijom u spavaonicu razmišljajući: Ako se odmorim, možda ću moći pojesti i ostatak. Popeli su se i ostali i legli. Niko nije znao šta će novo smisliti trener, ili prije zamjenik komandanta; svi smo čekali da svakog trena čujemo pištaljku i ne znam koliko sam dugo ostao budan onako kako sam se izvalio na deku, mora da me istog trenutka obrvao san, jer se ne sjećam ničega o čemu su razgovarali "fudbaleri".

Probudila me pištaljka i još prije nego što sam otvorio oči pomislio sam da je zvuk preglasan i nisam pogriješio. Ugledao sam iznad sebe trenera napuhanih obraza, s fudbalskom pištaljkom koja mu je visila iz usta, a njegove iskolačene oči su me divlje posmatrale. Poskočio sam i trkom

izišao iz kabineta slijedeći posljednjeg iz naše jedinice koji je tog trena izlazio na vrata. Mora da sam sasvim kratko spavao, jer sam stigao da zapazim kako svjetlo sa zapadnog prozora pada na tablu na susjednom zidu slično, gotovo isto kako je padalo u trenutku kad sam sjeo na deku i na silu progutao kašiku zgrušane kaše. Odveli su nas u podrum, u hol sa streljanom. Sada su tu bile postavljene dvije petrolejke, obješene desno i lijevo. Trener nas je podijelio u parove i rekao nam da se hrvemo. Svakog trena išao je od para do para i pokazivao nam razne zahvate, obuhvate na glavi, podmetanje nogu. Hodnik nije bio baš širok, pa smo neprekidno udarali o zidove i padali na popločani pod, jer je naređenje bilo da se borimo "ozbiljno", kao da smo suočeni sa stvarnim neprijateljem, i bili su zabranjeni samo udarci šakom i nogom – taj prvi put. Kasnije je trener dozvolio sve i još nas je naoružao debelim štapovima. Dok smo se borili, čuo sam kako truba najavljuje večeru, no mi smo, kao što sam rekao, imali vlastito pravilo službe, pa smo nastavili s vježbom sve dok se već nije umorio i sam trener i pustio nas da iziđemo u prednje dvorište, gdje je bila poljska kuhinja. Ovog puta juha od graha, to jest goveđa supica sa nešto zrna graha, nije bila sasvim hladna, pa sam pojeo i onu rižu koja mi je ostala.

Sljedećeg dana probudio sam se jako rano, gotovo još nije ni svanulo, tako da su se pozaspali muškarci oko mene jedva nazirali. Učinilo mi se da ih je više nego jučer, prebrojao sam ih i uvjerio se da su tokom noći stigla još petorica.

Pomislio sam da se okrenem na drugu stranu i još malo odspavam, ali tog trenutka u spavaonicu je ušao trener sa svojom pištaljkom, pa smo svi sišli u dvorište za jutarnji obrok. Čaj je već ključao u kazanu, a primijetio sam da

među kladama koje su gorjele ima i polomljenih školskih klupa. Kuhar je donio šećer u limenoj kutiji (učinila mi se mala, međutim, shvatio sam da je samo za nas "Štabne"), drugi kuhar je uzeo čaj zamotan u veliku maramu, a kraj marame je bio uvezan konopom, tako da je mogao umakati čaj u ključalu vodu, zamočiti ga i izvući nekoliko puta, a poslije ga ostaviti za sljedeći dan i naravno da ta tekućina nije imala ni ukus ni miris čaja, pogotovo kad se uzme u obzir da smo je pili iz porcija koje su zaudarale na masnoću i aluminij; kuhar je, noseći šećer, prišao kapetanu Andronikuu,[4] ađutantu pukovnika Nikodema, koji je stajao pored kazana, tek probuđen i neraspoložen, i po svemu sudeći nadgledao pripremanje i raspodjelu jutarnjeg obroka – što je od samog početka na mene ostavilo dobar utisak, jer kako god posmatrali stvari, nije posao jednog kapetana, i to štaviše komandantovog ađutanta, da kontroliše je li u kazan ubačena uobičajena količina šećera. Kapetan Andronik bacio je pogled na vrhom punu limenu kutiju koju mu je pokazao kuhar, klimnuo glavom preko volje ali s odobravanjem, a onda je kuhar istresao šećer, izvrnuvši kutiju naopako nad kazanom i udarajući po njoj nekoliko puta, tako da je ta cilindrična konzerva djelić sekunde ostajala u vazduhu kad god bi od nje odmakao ruke, ali prije nego što bi kutija stigla da padne u čaj, on bi je opet udario objema rukama kako bi pokazao da više nema šećera. Kapetan Andronik ravnodušno je posmatrao cijelu proceduru, a onda u jednom trenutku vidjeh kako mu se pogled prikovao za mene. Zatim pogleda našeg trenera, koji je šetkao malo po strani od nas "Štabnih", šetkao je nestrpljivo,

---

4 Konspirativni pseudonim po imenu vizantijskog generala. (***Prim. prev.***)

rekao bih, ili nekako zbunjen, jer valjda nije znao hoće li nam zapovjediti da se postrojimo u vrstu, pošto čaj još nije bio gotov – a kuhar ga je miješao velikom kutljačom da se šećer dobro rastvori – no uglavnom zato što nije znao hoće li on preuzeti komandu ili će je prepustiti kapetanu Andronikuu, koji je – kako bilo da bilo – nadzirao dijeljenje čaja, dakle, u trenutku kad nam je trener, sav ushodan, okrenuo leđa, kapetan Andronik mi dade znak da priđem. Poslušah, a i on pođe prema meni, ali ne zastade, prođe pored mene, kao da i on tobože šetka, ali u trenutku kad smo se poravnali, šapnu:
"Daj mi tvoju posjetnicu."
Bio sam toliko zaprepašten da sam se za trenutak u mjestu ukočio; no, smjesta sam se pribrao i udaljio od kapetana Andronika, kao da se ništa nije dogodilo i nisam stigao napraviti ni šest koraka, kad čuh trenerovu pištaljku – vidio je, izgleda, kako se kuhar sprema da nam podijeli čaj, pa je odlučio da preuzme inicijativu i naredi nam da se postrojimo u vrstu. Tako dakle, sad sam znao kome trebam predati svoju "posjetnicu" i smatrao sam da je potpuno prirodno što je od mene traži kapetan Andronik, kad je već Nikodemov ađutant, a u skladu sa najvjerovatnijim (po mom mišljenju) tumačenjem, taj dopis usmjeren protiv frakcionaša morao se dostaviti pukovniku Nikodemu, lenjinisti, a u njegovom odsustvu – njegovom ađutantu. Preostalo je još samo da ugrabim povoljnu priliku i dopis krišom uručim kapetanu Androniku što je brže moguće. To, naravno, nije bilo tako teško; bio nam je dovoljan jedan pogled da se sporazumijemo, te sam tako, istog dana u podne, poslije ručka, sišao u drugo, malo unutrašnje dvorište, u kom su bili klozeti, a kapetan Andronik je pošao za

mnom, stali smo jedan pored drugog i, dok smo se pretvarali da mokrimo, u jednom trenutku kad smo bili sasvim sami, prebacio sam mu malu kovertu.

Vraćam se na jutarnji obrok. Dok smo pili čaj, trener nam reče da se oni od nas koji su radili u propagandnim odjeljenjima smjesta jave potpukovniku Velizaru, u njegovom uredu. Popio sam na brzu ruku posljednje gutljaje i žurno se popeo širokim stepeništem na ulazu. Za mnom su išla još dvojica iz naše grupe, vodnik Vlasis i potporučnik Agatokle. U uredu zamjenika komandanta vidio sam još petoricu, trojicu u civilu i dvojicu u uniformi (među njima i kapetana Andronika), članove Sekretarijata Gradskog komiteta, kako sam kasnije saznao, i ljude zadužene za propagandu. Predvidjeli su da će nas biti više, pa su donijeli dvije klupe. Jedan od civila je sjedio pred stolom za hemijske eksperimente, druga četvorica u desnoj klupi, a nas trojica "Štabnih" sjeli smo u lijevu. Potpukovnik Velizar nas je pustio da čekamo najmanje pet minuta. Potom je ušao kroz drvena vrata sa zahrđalim šarkama, sjeo za svoj stol, između dvije svijeće, i smjesta nam objasnio o čemu se radi.

22. juna neprijatelj je bombardovao grad N., jedna bomba pala je na trg, pored svetog hrama Živonosnog istočnika,[5] a posljedica je bila kvar na velikom satu koji je stao. Potpukovnik Velizar nam bez uvijanja objavi da je baš taj zaustavljeni sat bio tema posebnog sastanka na kom je komandant Nikodem podržao stav da sat treba ostati zaustavljen.

---

5 Drugim riječima, Bogorodičina crkva, crkva Svete Marije. "Izvor života" ili "Živonosni istočnik" jedan je od Bogorodičinih epiteta. (***Prim. prev.***)

"Moje stanovište", nastavio je zamjenik komandanta Velizar, "bilo je i ostaje da moramo popraviti sat. Moramo uvjeriti stanovništvo grada N. da su naša vojska i naša Partija u stanju popraviti štetu koju uzrokuje neprijatelj. Argument bivšeg komandanta Nikodema bio je da sat navodno treba ostati zaustavljen kako bi građanstvo podsjećao na varvarski zračni napad neprijatelja protiv neboračkog stanovništva. To je oportunistički argument i samo jedan defetist mogao je predložiti tako nešto."

Na mene je dubok utisak ostavilo ono "bivši". Zamjenik komandanta je tu riječ izgovorio ne naglašavajući je, kao nešto što se podrazumijeva, iako je, naprotiv, bilo poznato da je pukovnik Nikodem privremeno otišao iz grada N. kako bi sudjelovao u konsultacijama Vojnog vijeća Rajona i, prirodno, trebao se ponovo vratiti. U dvije riječi, zamjenik komandanta je odlučio sazvati u aktiv nas iz propagandnog, da ponovo prodiskutujemo cijeli ovaj slučaj, da zauzmemo ispravan stav i donesemo ispravnu odluku. Onaj u civilu, koji je sjedio na stolici i, kako sam kasnije saznao, zvao se Memos i bio sekretar Gradskog komiteta, podržao je stav da popravljanje sata ima, naravno, simbolično značenje, ali je dodao kako bismo uz odgovarajuću propagandnu aktivnost mogli ubijediti stanovništvo da se radi o početku sveopštije rekonstrukcije ruševina, a to, kako reče, odgovara i istini, jer će se situacija svakog trenutka korjenito izmijeniti i tada ne samo da ćemo ponovo graditi porušene kuće, nego ćemo cijeli grad N. iznova izgraditi, na osnovu novih urbanističkih planova.

Jedini koji je bezrezervno glasao protiv uvodničarevog prijedloga bio je kapetan Andronik, ađutant pukovnika Nikodema. Imao je smjelosti da istakne kako sazivanje

aktiva znači kršenje statuta Partije i kako je neprihvatljivo da ponovo diskutujemo i preispitujemo slučaj u vezi s kojim je već donesena poznata odluka od 26. juna. Što se tiče same suštine, nastavio je kapetan Andronik, postaćemo predmet podsmijeha javnog mnijenja ako budemo popravljali satove u trenutku kad nismo u situaciji da ponovo sagradimo niti jednu jedinu kuću, ali čak i kad bismo bili u stanju, ne bismo se poduhvatali, naravno, popravljanja u vrijeme kad se rat nastavlja i neprijateljski avioni mogu još koliko danas da ponovo nalete i bombarduju grad.

Nas trojica "Štabnih" govorili smo posljednji, pa sam imao dovoljno vremena da razmislim šta da kažem i kakav stav da zauzmem. Naravno, slagao sam se s kapetanom Andronikom; no istog trena shvatio sam da je njegova reakcija uzaludna, a samim tim i taktička pogreška. Odlučio sam da se složim s uvodničarem, a kasnije sabotiram provođenje odluke u djelo, koliko budem u stanju. Igrao sam na sigurnu kartu, jer sam znao da će meni povjeriti glavnu ulogu u popravljanju sata. Još odmalena imao sam strast da otvaram budilnike i popravljam ih. Na Ikariji 1947. popravljao sam satove drugovima koji su zajedno sa mnom bili u izgnanstvu i tako sam se pročuo da su mi čak i stanovnici otoka počeli donositi svoje "vekerice", pa više nisam ni stizao da obavim sve popravke, jer u skladu s preporukom Odjeljenja za zajednički život s lokalnim stanovništvom apsolutno ništa nisam prihvatao kao naknadu za svoj trud. Glasao sam, dakle, za prijedlog uvodničara i odluka je prihvaćena jednoglasno – u posljednjem trenutku i kapetan Andronik je povukao ispravan potez. Tada je zamjenik komandanta, očito zadovoljan, upitao:

"Je li možda neko od vas sajdžija ili se razumije u satove?"

Nije bilo nikog osim mene. Zamjenik komandanta je, izgleda, očekivao da se javim, pa sam se uvjerio kako od ranije zna za moju amatersku specijalnost. Reče ostalima da mogu ići, a meni da ostanem. Prišao sam stolu i stao u stavu mirno.

"Nadam se da ti je jasno koliki značaj za Pokret ima ovaj sat", reče mi zamjenik komandanta.

"Potpuno mi je jasno koliki je značaj, druže komandante", odgovorih mu.

On naglo skide crne naočale i pogleda me ravno u oči. Netremice sam izdržao njegov prodoran pogled.

"Smjesta idi do ađutanta i reci mu da ti daju dozvolu za izlaz. Pregledaj sat i ako ti bilo šta zatreba, dođi ravno meni", reče mi.

Salutirao sam i izašao. Dok sam zatvarao vrata za sobom, vidio sam kako se uputio prema gomili gimnastičkih sprava.

Nedjelja, 29. septembra 1949.

Druže isljedniče, smatram da je suvišno da vas zamaram tehničkim pojedinostima, a inače mislim da nema potrebe da vam opisujem kakav je kvar pretrpio onaj sat, kad sam već odlučio da ga ne popravim. Značajno je jedino što sam se uz spiralno stepenište popeo na zvonik, pregledao mehanizam i uvjerio se da je kvar beznačajan. Čekićem koji sam ponio pokvario sam sat za sva vremena. Bilo ga je nemoguće ikad više popraviti tako da sam radi. Međutim, kazaljke su se mogle pokretati iznutra. Pomjerio sam ih, dakle, sa dvadeset do jedanaest, gdje se zaustavio, i namjestio ih da pokazuju tačno vrijeme (prema mom ručnom satu), to jest, deset do devet. Ravnajući se prema svom satu nastavio sam pokretati minutnu kazaljku, tako da je crkveni sat neprekidno pokazivao tačno vrijeme, sve dok nisam stigao tačno do devet. Tada je mehanizam normalno proradio i otkucao devet puta. Nastavio sam da ga pokrećem još devetnaest minuta, a onda sam se vratio u bivšu Gimnaziju.

Kad sam se pojavio pred zamjenikom komandanta, on mi je sav ushićen čestitao – očito su ga obavijestili da sat radi, možda je, štaviše, i sam čuo kako otkucava. Objasnio sam mu šta se dogodilo. Naglasio sam da se kvar ne može popraviti i da se odluka aktiva može provesti u djelo jedino tako što ćemo kazaljke okretati iznutra. Vjerovao sam, a i danas vjerujem, da olaka, improvizovana rješenja nisu rješenja. Smislio sam, dakle, da zamjenika komandanta navedem na improvizovano rješenje.

"Kad je već jednom proradio, sad ne smije stati", rekao je on kao da razgovara sam sa sobom.

Zapovjedio mi je da otrčim do crkve i nastavim vrtjeti kazaljke. Poslušao sam. Poslije pola sata poslao mi je četiri borca da ih obučim kako se pokreće minutna kazaljka. Opskrbio ih je jednim kronometrom, koji je bio rekviriran od bivšeg Atletskog kluba grada N. Uputio sam ih kako da minutnu kazaljku pokreću svakih trideset sekundi. Četiri borca radila su naizmjenično u smjenama od po šest sati i sistem je funkcionirao na zadovoljavajući način neka dva dana; međutim, poslije im je dosadilo da tako često vrte minutnu kazaljku, pa ste je mogli vidjeti kako odjednom preskače s pola deset na dvadeset šest do deset, na primjer, i zamjenik komandanta je strogo kaznio borca koji nije vršio dužnost kako treba. Radi veće sigurnosti, postavio je četiri kontrolora, koji su pratili pokretanje minutne kazaljke sa prozora gradske Vijećnice, s druge strane trga. Tako je sat normalno "funkcionirao" sve do dana kad je Nikolaos Eskidzopulos – ali, da ne trčim pred rudu. Najvažnije je da po redu ispričam kako se sve odigralo.

Kasnije sam saznao da su, dok sam se ja bavio satom, ostali iz naše grupe otišli u kamenolom, postavljali mine i dovlačili veliko kamenje u kasarnu. Zamjenik komandanta riješio je da popravi štetu koju je bivšoj Gimnaziji nanijela jedna bomba za vrijeme bombardovanja 12. juna 1949. Bomba je pala na jugoistočno krilo zgrade, probila je krov, a zatim pod na drugom spratu i eksplodirala na prvom spratu. Nismo imali ljudskih žrtava, a šteta nanesena debelim kamenim zidovima bila je beznačajna. (Gimnazija je sagrađena 1857. i zidovi su joj bili deblji od jednog metra.) Komandant Nikodem je tada odlučio (i to sasvim ispravno) da ne preseljava kasarnu i komandu iz bivše Gimnazije. Rekao je da, ako je bomba pala slučajno, malo je vjerovatno da će druga pasti na isto

mjesto. Ako su, opet, neprijateljski piloti markirali cilj, neće se naravno mučiti da ponovo gađaju napuštenu građevinu. Najvažnije je, dakle, bilo da kod neprijatelja ostavimo utisak kako smo je napustili. Zbog toga komandant Nikodem ne samo da nije želio da ponovo izgradi jugoistočno krilo, nego je zapovjedio da se kuhinja prebaci iz prednjeg dvorišta i postavi dvjesta metara dalje, u parku Svetog Nikole. Isto tako, zapovjedio je da se automobili ne približavaju bivšoj Gimnaziji. (Ionako smo imali vrlo malo automobila.)

Sišao sam, dakle, sa zvonika, vratio se u kasarnu i javio našem treneru u hol sa streljanom. Pogodio sam jednu kutiju šibica, zamijenio je drugom i stao da sačekam svoj red. Tada sam prvi put čuo da se govori o Majoru. Vjerovatno je na vas ostavilo utisak to što ovo pišem velikim slovom. Razlog je jednostavan, tako smo ga zvali svi, u početku zato što nismo znali kako se zove, a kasnije, kada smo doznali (zvao se Perikle), toliko smo navikli da ga zovemo Majorom da mu je to ostalo kao nekakav nadimak, jer, sasvim slučajno, od svih oficira sa kojima smo imali nekog posla mi "Štabni", samo se major zvao Perikle. Govorilo se da je stigao prije deset dana u džipu. (Džipovi su, naravno, bili ratni plijen i upotrebljavali su ih oficiri od brigadnog generala pa naviše, članovi Politbiroa.) Bivša Gimnazija imala je jedna mala vrata na južnoj strani kroz koja se ulazilo pravo u podrum. Vidio sam ta vrata i znao sam da su zaključana iznutra katancem i rezom. Džip se zaustavio pred malim vratima i Major je ušao unutra. Jedni su govorili da je džip otišao bez Majora, a drugi da ga je čekao vani dva sata. Niko nije znao šta se tačno dogodilo, niko nije znao je li Major ostao (ili nije) u bivšoj Gimnaziji, no svi su ga zvali Majorom, kao da su mu rođenim očima vidjeli širite.

Od tada nadalje naš život odvijao se uobičajenim tokom. Svakog časa pristizali su i ostali iz naše grupe, sve dok nije stigao i posljednji, 7. jula 1949, ako se dobro sjećam, i svi su odmah počinjali s vježbanjem. Jedini koji su djelimično oslobođeni bili su oni koji su se razumjeli u bežičnu telegrafiju (trojica slovom i brojem i to konkretno vodnik Stamatis, vodnik Dimitris i stariji vodnik Teofil, koji su se preko dana spašavali od pet sati iscrpljujućih vježbi i nedobrovoljnog kuluka poslije toga u kasarni tako što su ostajali u podrumu i uvježbavali Morzeove znake). Vježbe su postajale sve intenzivnije, naš trener sve stroži – neprekidno je duvao u pištaljku i svakog časa bi nam odrezao kazne, ili, prije će biti, jednu jedinu kaznu, trčećim korakom po prednjem dvorištu, poslije povečerja, ili, da budem precizniji, kad bi se ostali "Štabni" popeli u spavaonicu i lijegali da spavaju. I mene je jednom kaznio, jer sam izabrao manji kamen nego što je trebalo, zapovjedio mi je da ponesem veći, pa sam istegao kičmu dok sam ga donio do bivše Gimnazije, a uveče me natjerao da trčim deset minuta po prednjem dvorištu, možda i četvrt sata, a on je vikao jen-dva i okretao se u mjestu, a ja sam bez daha trčao oko njega, a zainatio sam se da nijednom ne izgubim korak, iako je on neprestano mijenjao ritam, prisiljavajući me čas da ubrzam trk, a čas da ga usporim i idem korakom.

Na dan 9. jula (a toga se sjećam jer mi je 9. bio rođendan, napunio sam 28 godina) Nikolaos Eskidzopulos, namjesnik svetog hrama Živonosnog istočnika, prenio je posredstvom svog povjerenika sekretaru Gradskog komiteta Memosu jedno obavještenje koje je izazvalo silno komešanje i uznemirenost među antipartijcima. Ni manje ni više, ispostavilo se da su crkveni oci veoma zadovoljni

što sat ponovo radi. Paroh je još koliko prvog dana predložio da parohijska komisija nastavi s liturgijom i zatraži od nadležnih vlasti (dakle, od nas) da poprave sat. Prema tome, zamjenik komandanta Velizar je učinio tačno ono što su željeli reakcionari i, kao posljedica toga, bilo je štaviše očigledno da je slijedio pogrešnu liniju. Ali i način na koji je "popravljen" sat pružio je crkvenim ocima priliku da nam se narugaju i da zlurado usmjeravaju svoju propagandu, govoreći kako ćemo na taj način "popravljati" i društvene odnose. Memos je došao dva puta i razgovarao sa Velizarom, no nisu stigli da donesu odluke, jer su uslijedili drugi, mnogo značajniji događaji.

I stvarno, kasno naveče 11. jula 1949, trener nas je probudio, i to ne pištaljkom, nego gurajući nas jednog po jednog i govoreći nam šapatom da ne dižemo buku, da siđemo u podrum, iziđemo kroz mala vrata sa strane i odemo u tavernu "Loza". Tako smo, polazeći otprilike svakih pet minuta jedan za drugim, prošli kroz tavernu "Loza", u kojoj smo svukli sivomaslinaste uniforme i obukli sakoe, pantalone od trožičnog platna i opanke od svinjske kože. Prerušili smo se, dakle, u seljake, a pri prerušavanju o kom govorim nadgledali su nas ađutant pukovnika Velizara kapetan Paraskevas i jedan riđokosi vodnik, kome ne znam ime. Kad sam obukao civilno odijelo (sve ovo što sam maloprije nabrojao, plus košulju i šešir od slame), kapetan Paraskevas mi je rekao da odem do bivše remize za međugradske autobuse.

Na drvenim vratima remize zaustavio me stražar. Rekao sam mu lozinku, pustio me da prođem i kazao mi da produžim ravno naprijed i uđem u garažu. Prošao sam pored nekadašnjeg šaltera za prodaju karata, između nekakvog

starog željeza, automobilskih guma i starih šasija i stigao do velikih dvokrilnih željeznih vrata garaže, kroz koja bi, kad bi se otvorila, bez problema mogao proći autobus ili kamion. Ispred tih željeznih vrata stajao je još jedan čuvar, i on naoružan. Ne govoreći mi ni riječi, gurnuo je malo vrata, taman toliko da se provučem (i prođem) i smjesta ih ponovo zatvorio za mnom. Kako sam ušao u garažu, zaslijepilo me svjetlo, učinilo mi se kao da neki automobil ide ravno na mene, ustuknuo sam istog trena u stranu i stvarno razaznao jedan džip tačno nasuprot meni, s upaljenim dugim svjetlima. Ostali iz naše grupe, oni koji su prije mene krenuli iz bivše Gimnazije, sad su sjedili u uglu. Otišao sam i sjeo pored njih. Desno i lijevo od džipa vidio sam dva borca naoružana automatima kako stoje na mjestu voljno. Upitao sam jednog od dvostruko odlikovanih, "Šta se dešava?", a on mi je odgovorio, "Pojma nemam".

Pod svjetlom farova vidjele su se sasvim jasno mrlje od rđe na željeznim vratima koja su bila obojena minijumom, ali sav prostor iza svjetla bio je sasvim mračan. Sa mjesta gdje sam sjedio pogled mi je padao gotovo okomito na zrake svjetla, tako da je izgledalo kao da se nalazim pred zidom od svjetla, a taj zid me odvajao od lijevog dijela garaže. Ustao sam da pogledam preko tog zida, potakla me znatiželja da vidim da se neko iz naše grupe ne nalazi u lijevom dijelu garaže, ustao sam dakle i zagledao se, ali me je zid svjetla sprečavao da vidim. Dalje u dubinu, preko svjetlosnih zraka, pogled mi je pao na mrkli mrak, produžio sam, dakle, i prišao zidu svjetla, ali u trenutku kad sam htio okomito presjeći zrake svjetla, začuo sam neki glas koji je dolazio od džipa:

"Sjedi na svoje mjesto."

Mora da je govorio neko iz džipa, neko ko je sjedio na vozačevom mjestu, a prozor na vratima pored njega bio je otvoren. Možda se zato i glas čuo nekako prigušeno, možda je bio otvoren džip, hoću reći da nije imao ceradu, a Major je govorio tiho (jer mi je od prvog trenutka palo na pamet kako mora da je Major), u svakom slučaju njegov glas bio je zapovjednički, pa sam požurio da se vratim na svoje mjesto. Sjeo sam na zemlju i pipkajući tlo oko sebe otkrio da je vlažno od ulja i kolomasti, ugaženo, skamenjeno i u isti mah masno.

Sjedio sam, dakle, i čekao. Skrenuo sam pogled od zida svjetlosti i malo-pomalo oči su mi se privikle na tamu, pa sam razaznao da je džip stvarno otvoren, a na vozačevom sjedištu sjedio je neko s oficirskom šapkom, no lice mu se nije vidjelo, jer ga je od mene zaklanjao borac koji je stajao pored lijevog fara. Vrata su se ponovo otvorila i ušao je neko iz naše grupe. Zastao je zaslijepljen farovima, a ja sam se u sebi kladio da će zaokrenuti desno i doći ovamo, to jest prema mjestu gdje sam se ja nalazio. Međutim, on je skrenuo lijevo i nestao iza zida svjetlosti. Dopala mi se ta igra, pa sam je nastavio, kladeći se svaki put kad bi se otvorila vrata, samo što više nisam igrao nasumice, to jest kao da bacam glavu-pismo, jer sam se sjetio kako sam, kad sam išao u garažu i zatekao se odjednom pred farovima, istog časa skrenuo desno, kao da vozim automobil. Kad bih vidio, dakle, kako ulazi neko ko zna da vozi, rekao bih smjesta da će skrenuti desno i nisam nijednom pogriješio. Ali usprkos igri koju sam smislio, jednako sam razmišljao o tome da ćemo, kad se svi iskupimo, naposljetku saznati šta žele od nas koji smo došli u grad N. po zapovijesti Vrhovnog štaba. Kladeći se, dakle, i gotovo svaki put

dobijajući, izgubio sam račun i ne znam koliko ih je ušlo u garažu, ali u svakom slučaju siguran sam da ih je ostalo sasvim malo, kad se izvana začuo zvuk motocikla i gotovo istog časa otvorila su se vrata i ugledao sam našeg trenera. Prije nego što sam stigao da se opkladim, trener produži pravo prema džipu, koračajući hitro, gotovo trčeći, duž zida svjetla, dotičući zrake. Prođe pored borca koji je stajao pored lijevog fara, priđe Majoru i čini mi se da se sagnuo i nešto mu rekao na uho. Major smjesta iziđe iz kola, grubo zapovjedi borcu da se udalji, sagnu se ispred lijevog fara i stavljajući pred svjetlosne zrake parče bijelog papira, ostade tako nepomičan, sagnut, čitajući ga barem jedan minut. Bio mi je okrenut leđima i nisam mu mogao vidjeti lice, samo sam u jednom trenutku, kako se uspravio, a svjetlo palo na njega, razabrao da na desnom oku nosi crni povoj. Istog trena on se popeo u džip i upalio motor, a borac je otrčao do vrata garaže; trener uskoči u džip, vrata se širom otvoriše, džip sunu prema izlazu, smanji za trenutak brzinu kako bi uskočio i borac (drugi borac koji je stajao pored desnog fara već je ušao), džip nekoliko puta upali i ugasi svjetla i iziđe iz garaže. Vrata su ostala otvorena; ugledao sam mjesec visoko na nebu i po prvi put razabrao drugove iz naše grupe (one koji su se sakupili s druge strane svjetlosnog zida). Sa kapije remize trkom stiže stražar, reče nešto čuvaru garaže, zatvoriše užurbano velika željezna vrata i nađosmo se svi u tami.

Ponedjeljak, 30. septembra 1949.

Druže isljedniče, priznajem da sam se juče zanio i opisao mnoštvo detalja – šta se vas tiču dvokrilna željezna vrata pri svjetlosti farova? Izvinjavam se i obećavam da se to više neće ponoviti. Postaraću se da navodim samo ono što je suštinsko, a suštinsko u mjestu do kog sam stigao je to da je te noći zamjenik komandanta Velizar obaviješten o hapšenju pukovnika Nikodema (i mnogih drugih časnih boraca, kako smo kasnije saznali, kad su nas obavijestili o istorijskim odlukama Plenuma od 29. avgusta 1949). Prevladale su te noći (srećom privremeno) dogmatske snage, a posljedica je bila da smo propušteni kroz novo sito i rešeto i mi "Štabni", tako da smo iz grada N. krenuli cijela dva dana kasnije nego što je bilo prvobitno predviđeno, to jest u noći uoči 14. jula 1949.

Apsolutno sam uvjeren da je to kašnjenje, o kom je, naravno, donio odluku dogmatski Vrhovni štab, imalo najnepovoljnije posljedice na cijeli poduhvat. Jer, na primjer, da smo krenuli normalno, u noći uoči 12. jula, bilo bi nas trideset devetorica i drukčije bismo se suočili s padobrancima kod Kamenog mosta – hoću reći, drukčije nego kako smo se suočili s njima, pošto smo krenuli trideset četvorica, nakon što smo likvidirali pet boraca iz naše grupe, prije nego što smo krenuli iz grada N. Tada nas je krenulo trideset četvorica, to kažem i to naglašavam, vjerujem da nemate nikakvu primjedbu do ovog mjesta, je li tako? Ako mislite da griješim kad je riječ o broju, molim vas da mi to smjesta kažete, ako smatrate da ovdje iznosim neprecizne i netačne podatke i ako smo, prema vašim obavještenjima, krenuli trideset trojica ili trideset petorica, bolje je, smatram, da

me prekinete, hoću reći, da me pozovete u ured, da se nađemo licem u lice, da me ispitate po propisu, jer, nemojmo se igrati riječima, radi se o istrazi. U redu je pisani iskaz, ali čak i činjenica da mi svakog dana šaljete četiri lista papira za ispite, obilježena, pričinjava mi teškoće. Prisiljen sam da odjednom prekinem kazivanje, moram da se prisjećam gdje sam stao. Mogao bih, naravno, pisati sitnijim slovima, zbijati dvije linije u svaki red, da stane dvostruko više, ali nekako mi se ne sviđa taj način, jer me podsjeća na bilješke iz ilegale. A ovaj iskaz nema ništa ilegalno ili nezakonito, a dokaz je to što svi listovi koje mi šaljete nose zvanični pečat.

No, da nastavim. Major je, dakle, otišao iz garaže, željezna vrata su se zatvorila i ostali smo u mraku. Nekoliko minuta vladala je apsolutna tišina, niko nije govorio, niko se nije pomjerao s mjesta. Odjednom, sa suprotne strane, neko je zapalio šibicu. Kao da je to bio signal, počeli su svi da raspravljaju prigušenim glasom, ali malo-pomalo glasovi su se pojačali, nekoliko drugova je ustalo, otišao sam i ja u dubinu garaže i našao kučine i kantu benzina. Zavezao sam kučinu za kraj jedne željezne cijevi, navlažio je benzinom i kazao onom sa šibicama da je zapali. Svi su pozdravili moj postupak, napravili su slične baklje i garaža se osvijetlila.

Trener me probudio u kabinetu za tehničko vaspitanje u pola dvanaest, a sada je vjerovatno bilo blizu jedan. Bio sam umoran i prije nego što mi se ugasila baklja, našao sam jedan ugao gdje zemlja nije bila ugažena, jer mi je bilo draže da se isprljam prašinom nego da legnem u mast. Vodnik Stamatis je došao i pružio se pored mene, pošto je prethodno posavjetovao ostale da legnu i obavezno pogase baklje, jer – kad nam već nisu donijeli svjetlo – nema nikakvog

razloga da postupamo na svoju ruku. Bilo zato što je njegov prijedlog bio logičan, bilo zato što je vodnik Stamatis imao četiri odlikovanja, u svakom slučaju baklje su se pogasile i malo-pomalo utišale se rasprave. Mnogi su odmah zaspali, meni, međutim, san nije dolazio na oči. Razmišljao sam neprekidno šta bi mogao da znači Majorov iznenadni odlazak, hiljadu i jednu stvar sam preturao po glavi.

Ne znam koliko je vremena tako prošlo. Iznenada su se otvorila velika dvokrilna željezna vrata i ušao je jedan stražar sa zapaljenim fenjerom. Spustio ga je na tlo, izišao i ponovo zatvorio vrata. Tako smo ostali zatvoreni nas dvadeset sedmorica koji smo već stigli u garažu. Od preostalih jedanaest (jer nas je ukupno bilo trideset osmorica, to jest trideset devetorica zajedno sa Majorom, ali njega u ovom slučaju ne računam), od preostalih jedanaest iz naše grupe, devetorica su ostala u bivšoj Gimnaziji, deseti je bio na pola puta između bivše Gimnazije i "Loze" kad ga je stigao trener na motociklu i rekao mu da se vrati, a jedanaesti je stajao u taverni go kao od majke rođen i spremao se da obuče seljačko odijelo kad je banuo trener i rekao kapetanu Paraskevasu da otrči i javi se potpukovniku Velizaru. Kapetan Paraskevas je istog časa otišao, a goli vodnik je stajao ondje i nije znao šta da radi, a trener ga je neko vrijeme posmatrao kao izgubljen i naposljetku mu rekao da se pokrije jednom dekom i sačeka ondje zajedno s riđokosim vodnikom do dalje zapovijesti. I otišao je trener iz bivše taverne i stigao, kao što sam rekao, na motociklu u garažu i donio poruku Majoru, a sve ovo govorim da bih istakao kolika je zbrka nastala u onom prvom satu, zbrka za koju su, sigurno, odgovorni dogmati i koja je potrajala sve dok konačno naša grupa nije krenula na zadatak (potpuno

nepripremljena, mogu reći, kad su sve konspirativne mjere – polovične pa čak ni polovične, u svakom slučaju bile su preduzete određene mjere, nezavisno od toga da li su kružile razne glasine – dakle kad su te mjere, pa i diskrecija kojom je posebno bio obavijen naš polazak i same otišle do đavola), tako je, zbog toga sam i naveo i tu pojedinost sa golim vodnikom, koji je tako ostao u bivšoj taverni, umotan u deku skoro do svanuća, sve dok u jednom trenutku nije gotovo počeo moliti Boga da dogmati odluče šta će učiniti, a onda se kapetan Paraskevas vratio u "Lozu" i zapovjedio golom vodniku (Klearh se zvao, sam mi je sve to ispričao), zapovjedio mu je, dakle, kapetan Paraskevas da obuče odijelo od trožičnog platna, nazuje opanke od svinjske kože i stavi šešir od slame i ode u bivšu remizu za međugradske autobuse, a naš trener je u međuvremenu ponovo počeo da šalje jednog po jednog od preostalih deset iz bivše Gimnazije, sve dok i oni nisu stigli u garažu odjeveni kao seljaci. A sve to zato što je potpukovnik Velizar izdao zapovijest treneru da vrati u bivšu Gimnaziju sve one koje slučajno stigne na putu, prije nego što stignu u "Lozu" (to jest, sve one koji su još uvijek bili u sivomaslinastoj uniformi, a da pusti prethodnog koji je stigao da se obuče kao seljak neka produži normalno put i ide u bivšu remizu za međugradske autobuse), ali potpukovnik Velizar nije rekao treneru šta treba da učini u slučaju ako zatekne nekog golog u taverni, u kom slučaju, naravno, ne bi mogao da se okarakteriše ni kao borac ni kao civil.

Prirodno, ja te noći u garaži nisam znao ništa od svega toga, kao što nisam znao ni da će kapetan Nikitas,[6] koji je

---

6 Nikitas – Pobjednik. (***Prim. prev.***)

spavao snom pravednika nekoliko metara dalje od mene, ispružen nauznak, sa kučinom pod glavom umjesto jastuka, već koliko sutra biti izveden pred vanredni vojni sud i osuđen na smrt. Strijeljan je u praskozorje 13. jula 1949, i što se ovoga tiče apsolutno nema mjesta nikakvoj sumnji, na žalost apsolutno sam siguran, i na mene je pala kocka, u posljednjem trenutku, hoću reći da sam izvlačenjem brojeva izabran za vod za strijeljanje. Uvjeravam vas da sam učinio sve što sam mogao da to izbjegnem. Naravno, ne da ne budem uključen u izvlačenje, to nije bilo moguće, ali učinio sam sve što sam mogao, smislio sam jedan trik da kocka ne padne na mene – uzalud, na kraju krajeva ništa nisam postigao, međutim, pokušao sam da ne sudjelujem u vodu za strijeljanje, jer uopšte nisam želio da ubijem kapetana Nikitasa, koji je bio častan borac, lenjinist poštenog karaktera, ali kad je na mene pala kocka, šta sam mogao da uradim? Smatrate li da bi bilo ispravnije, više u duhu lenjinizma, da sam odbio da izvršim zapovijest svojih pretpostavljenih (jer su, naravno, i dalje bili moji pretpostavljeni, je li tako?) i da sam, sljedstveno tome, otišao i stao i sam pred zid (hoću reći, pred željezna dvokrilna vrata) da sam stao i ja sam pored Nikitasa i ostale četvorice iz naše jedinice? Ne znam zašto (možda zato što je cijela procedura bila veoma kratka, možda zato što je odluka jako brzo napisana), u svakom slučaju činjenica je da odluka nije govorila ništa o oduzimanju čina, tako da je kapetan Nikitas iskoristio taj formalni propust i kada su osuđene na smrt zapitali šta žele kao posljednju želju i ostala četvorica zatražila, kao obično, cigaretu, kapetan Nikitas je zamolio da prikopča na grudi svoje odlikovanje.

Utorak, 1. oktobra 1949.

Druže isljedniče, govorio sam juče da je u noći 11. na 12. juli 1949. prevladavala velika zbrka. Cijeli 12. juli proveli smo zatvoreni u garaži, nisu nas puštali napolje ni da se pomokrimo (ispravna mjera predostrožnosti, konspirativna, pomislio sam tada, niko nije smio znati da se nalazimo ondje, ispravno je bilo da se stvori utisak kako smo već krenuli iz grada N., tako sam u ono vrijeme razmišljao, jer, naravno, nisam znao da ćemo iz garaže izići u svanuće 13. jula i strijeljati petoricu iz naše jedinice ispred dvokrilnih željeznih vrata) i kako, dakle, nismo imali pravo da izađemo van, koristili smo kao kiblu onu polucilindričnu posudu u koju sipaju vodu i uranjaju automobilske gume da provjere gdje su probušene. Donijeli su nam suhu hranu, a ja sam u međuvremenu poludio za cigaretama, prodiskutovao sam na tu temu s vodnikom Stamatisom, on je zatražio da nam donesu duhana i papira za cigarete, obećali su da će srediti, ali pala je noć, a niko ništa nije donosio, zaboravili su nas. Istina je da je meni pošlo za rukom da "ukradem" svoju tabakeru u času dok sam mijenjao odijelo u "Lozi" (jer mi je kapetan Paraskevas zapovjedio da sa sebe skinem sve, "uključujući i ručni sat" i da sve što imam pri sebi bez izuzetka predam, ali ja sam uspio da zadržim tabakeru), a možda je bilo i drugih koji su učinili nešto slično, u svakom slučaju našao se neko ko je sa sobom imao šibice i prethodne noći je zapalio baklju. Jeste, ali kako da pušim pred trideset sedam zagriženih duhandžija? (Bilo nas je trideset osmorica u garaži ako računamo i mene, trideset devet boraca iz naše grupe, ako računamo i Majora, koji je trenutno bio odsutan, što je bilo prirodno,

pošto je morao da neprekidno učestvuje na raznim sastancima, nadam se da nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako?) Imao sam duhana u najboljem slučaju za dvanaest cigareta. Prema tome, kad bismo ih presjekli i na pola, opet ne bi bilo dovoljno za sve. Stoga sam legao i trpio, iako priznajem da me tješila pomisao kako u svakom trenutku mogu da zapalim, ako im dam preostali duhan da ga podijele kako žele.

Tog dana vrućina je bila neizdrživa. Kad se sunce dosta popelo na nebu, njegove vrele zrake ulazile su u garažu kroz uske i duge prozore, koji su gotovo dodirivali krov, i svi smo počeli malo-pomalo da se svlačimo, sve dok nismo ostali u gaćama, prije no što se približilo podne. Međutim, oko dva poslijepodne došao je Major u džipu (vidjeli smo ga parkiranog vani kad su se otvorila željezna vrata), ušao je unutra Major, počeo da galami na nas i zapovjedio nam da ponovo obučemo odijela (to jest pantalone i košulju, o sakou nije bilo riječi) i da se ne skidamo ni tokom noći, jer bismo svakog časa mogli krenuti. Sačekao je, dakle, da se obučemo, viknuo, "Mirno!" i dodao:

"Oni koju čuju svoja imena neka pođu sa mnom."

Zatim je, čitajući s jednog parčeta papira, prozvao kapetana Nikitasa, potporučnika Kostu, starijeg vodnika Aristarha, starijeg vodnika Kostu (mi smo ga zvali Kostica da bismo ga razlikovali od potporučnika Koste) i vodnika Vlasisa. Njih petorica su izišla van slijedeći Majora i prije nego što je stražar zatvorio željezna vrata, stigao sam da vidim kako Major sjeda na mjesto vozača, a kapetan Nikitas pored njega. To (što je kapetan Nikitas sjeo pored njega, čovjek bi rekao prijateljski) me primirilo, mogu da kažem. Pomislio sam da se ništa loše ne dešava, da ih je Major prozvao

prosto zbog nekakvog posla, ili čak i nekog rintanja u kasarni, pokušao sam da se sjetim da li iko od njih petorice ima bilo kakvu specijalizaciju koju imaju i drugi, ne, ništa nisu imali.
Nismo znali kako da ubijemo vrijeme, nismo bili raspoloženi za diskusije, nismo znali šta se dešava, šta smo mogli, dakle, ili šta je trebalo da kažemo? Nabacio sam tada ideju da igramo zuce, podijelili smo se u tri grupe, u početku je svima bilo gotovo zabavno, ali, kao što sam rekao, bila je strašna vrućina, i jedan po jedan svi su počeli da se povlače u uglove i smještali se što su bolje mogli.
Palo je veče, smrklo se, san mi nije dolazio na oči, ne znam koliko je sati bilo, jer sam svoj sat predao kapetanu Paraskevasu, moglo je biti oko pola deset, otprilike jedan sat poslije zalaska sunca, kad je ponovo došao Major sam – hoću reći, bez petorice iz naše grupe. Garažu je osvjetljavao jedan fenjer, ustao sam čim su se otvorila vrata, Major je prozvao starijeg vodnika Haridema, kapetana Hermesa, potporučnika Nikijasa, koji slučajno nisu spavali, ili su se probudili pa ustali, prozvao je i mene, onako nasumice, ovog puta nije nosio sa sobom nikakav papir i govorio je prilično tiho, kao da ne želi da probudi ostale.
Sjeli smo sva petorica u džip, a Major je, krenuvši naglo, počeo voziti kao lud – nije bila velika brzina, ali po uskim sokacima i uglavnom na okukama postajala je pretjerana, štaviše, na jednom mjestu prednji desni točak nagazio je trotoar i zamalo da se prevrnemo, a na drugom mjestu, nešto niže, zgazio je, mislim, jednu bijelu mačku, vidio sam je kako prelazi preko ulice pri svjetlosti farova, nije stigla da pređe, možda se našla i među točkovima, možda joj se ništa nije dogodilo, u svakom slučaju, kad sam se osvrnuo

i pogledao iza nas, nisam je vidio zgaženu na kaldrmi, naravno, bio je mrak, ali možda se i spasila.
Stigli smo do Skladišta oružja, to jest do bivšeg magacina Poljoprivredne banke i ondje natovarili na džip nekakav sanduk. Kada smo se vratili u garažu (Major je sada vozio jako pažljivo i išao je sporo, kao da učestvuje u pogrebnoj povorci), stražari su otvorili željezna dvokrilna vrata, džip je ušao unutra, istovarili smo sanduk, postavili ga nasred garaže, džip je izašao u rikverc, Major je zapovjedio da donesu još dva fenjera, stražar je izišao i zatvorio vrata za sobom, Major je viknuo, "Mirno!", probudili su se i oni koji su još spavali i svi smo stali u stavu mirno gdje se ko zatekao, lupnuvši što smo bolje mogli petama – to jest, samo figurativno, jer, kao što je poznato, opanci nemaju potpetica. Tada smo saznali po prvi put (ovog puta sa izvjesnošću i zvanično, jer smo već ranije čuli mnogo toga različitog, glasine su uveliko kružile i svako je govorio šta mu je padalo na pamet, a svi su pričali o nekakvom važnom zadatku i svi su znali da u svemu tome postoji nekakav sanduk) ali sada smo saznali zvanično i definitivno za šta smo bili potrebni mi "Štabni". Major, koji je još uvijek nosio uniformu, smjesta je prešao na stvar i objasnio nam da nas je Vrhovni štab odabrao i poslao u grad N. kako bismo učestvovali u jednom zadatku od izuzetne važnosti ili prije će biti u zadatku od presudnog značaja. Naš zadatak je da prenesemo ovaj ovdje sanduk iz grada N. u grad K. Kao što smo već vjerovatno shvatili, cijela operacija priprema se već sedmicama, možda i mjesecima, što još jednom ukazuje na njen značaj. Major je jako insistirao na ovome, govorio je neprekidno jedno te isto, mogu da kažem, svaki put sa neznatnim varijacijama, i to toliko da sam pomislio kako prelazi u

dosadu. U jednom trenutku, kao da je iscrpio sve varijacije, zašutio je. Načinio je nekoliko koraka, tamo-amo, oborene glave, kao da je utonuo u misli, kao da nam želi dokazati kako moramo dobro razmisliti i pustiti da nam se slegne sve što nam je govorio. Zatim ponovo zastade ispred nas, stavi ruke na leđa i reče polako, naglašavajući svaku riječ:
"Ako sanduk stigne u K., dobili smo rat. Ako ne stigne, izgubili smo ga."
Ponovo je zašutio i bacio pogled oko sebe, posmatrajući nas jednog po jednog. Kad je pomislio da smo dobro shvatili o čemu se radi, poče nam objašnjavati kako je naš zadatak strašno težak, ili prije će biti strašno opasan. Prelazićemo preko teritorija koje nisu sto posto pod našom kontrolom i gdje bi mogli prodrijeti neprijateljski komandosi, ili spustiti padobrance, ili da neprijatelj organizuje naoružane grupe mobilišući, u zavisnosti od mjesta, svoje sljedbenike, to jest reakcionare, bandu. Naravno, kad već tako stoje stvari, možda ćemo se zapitati zašto Vrhovni štab nije odlučio da pošalje sanduk u pratnji brojnijeg ljudstva, na primjer, jednog bataljona. Takva odluka nije donesena jednostavno zato jer bi bilo očigledno da se radi o značajnoj operaciji, možda o prebacivanju jedinica, pa bi neprijatelj reagovao na odgovarajući način. Stoga je, dakle, procijenjeno da je svrsishodnije da kamufliramo prevoz sanduka i prođemo što je moguće neprimjećeniji. Drugi razlog, isto tako značajan, jeste da nemamo na raspolaganju brojne snage. Svaki čovjek nam je dragocjen, svaka puška nam je neophodna na drugim dijelovima fronta, ili prije će biti frontova. Osim toga, ovaj plan predviđa pojačanje ofanziva na svim frontovima dok traje prevoz sanduka. Na taj način, Vrhovni štab će držati neprijatelja zaposlenim i tako nas

posredno pokrivati. Major je insistirao i na ovome, nanovo ponavljajući svoje varijacije, naglašavajući koliko je opasan naš zadatak. Već sam prestao obraćati pažnju na njega (bio sam i umoran i u svakom slučaju pospan) pa sam čekao da načini nekoliko svojih koraka i stigne do zaključne rečenice. Tako je i bilo.

"Da se ne igramo riječima", kazao je, "shvatite da smo grupa samoubica."

Ponovo je bacio kružni pogled na nas, a zatim produžio objašnjavati kako se ne radi, naravno, o tome da idemo kao janjad na klanje, naprotiv, svi ćemo biti naoružani revolverima i automatima najnovijeg tipa, samo što ćemo revolvere držati skrivene u boščama, a automate u kolima sa slamom, tako da će neprijatelj, ako se slučajno približi, povjerovati da se radi o mirnim i nenaoružanim seljacima i dok on tako ne bude ništa slutio, mi ćemo moći da ga uništimo, pošto ćemo biti superiorniji kad je riječ o vatrenoj premoći. Da, ali moguće je da ćemo se suočiti s brojno nadmoćnijim snagama, te je zbog toga dobro da shvatimo: mi smo grupa sa samoubilačkim zadatkom. Da bismo još bolje shvatili šta to znači, Major nam razjasni da će ranjenici koji ne budu u stanju da nastave marš biti likvidirani ili, prije, biće im zapovjeđeno da se ubiju sami – na najbezbolniji i najbrži način, ne trebamo apsolutno ni najmanje brinuti što se tiče ovog pitanja, sve je proučeno i učinjeno je sve što je u ljudskoj moći, jedino nam još uvijek ne može reći kakva će tačno biti ta procedura u tim vanrednim i rijetkim, kako se nada, slučajevima.

Ponovo je načinio nekoliko koraka, zastao pred nama i dok sam se pitao kakva će mu biti zaključna rečenica, čuo sam ga kako uzvikuje:

“Na mjestu volj-no!”
Stali smo na mjestu voljno, a Major je nastavio da nam govori kako je naša vojska narodna, a posebno mi kojima je povjeren ovaj zadatak, međusobno svi smo jednaki. Stare činove moramo zaboraviti. Prirodno, iz čiste nužde moraće postojati jedan zapovjednik misije (i, prirodno, zapovjednik će biti on, Major), i on će odrediti svog zamjenika, tri komandira vodova i tri zamjenika komandira vodova. Međutim, sada smo svi jednaki i ima li neko neku primjedbu ili pitanje?
Pomislio sam da se niko neće javiti – Major nam je objasnio sve do najsitnijih pojedinosti, pa i više od toga, zar nije tako? Međutim, ne, odjednom sam čuo glas poručnika sanitetske službe Rovira, koji je uputio primjedbu u obliku pitanja ili postavio pitanje u obliku primjedbe, jednom riječju, izrazio je sumnju i nedoumicu, govoreći prilično smušeno, mogu da kažem, sa mnogo “da, tako je, ali kako da”, no priznao je naposljetku, makar donekle posredno, da mu nije jasno zašto se moraju likvidirati ranjenici, naime, kakav je cilj njihovog samoubistva koje se zahtijeva ovim kodeksom?
Majoru to uopšte nije smetalo, čak mi se učinilo kao da je to ionako očekivao – priliku da nam ponudi objašnjenje. A prije svega, priznao je da se “tom pojedinošću” (tačno tako je rekao) pozabavio Vrhovni štab i cijelo pitanje je raspravljeno i sagledano sa svih strana. Konačno je prevladalo naše poznato stanovište da se, kao prvo, misija koju obavljamo ne može, naravno, pretvoriti u pokretni operacioni blok i bolnicu. Sve u svemu, zajedno nas je trideset četvorica, te prema tome (kad sam čuo “trideset četvorica”, naježio sam se. Dakle, nema nas trideset devet? Dakle, kapetan Nikitas,

potporučnik Kosta, stariji vodnik Aristarh, stariji vodnik Kosta – to jest Kostica – i vodnik Vlasis, koje je sve poslao Vrhovni štab, naposljetku neće ići s nama?), te prema tome, dakle, ako bi bila samo dva ili tri ranjenika, moglo bi se i ovako i onako, ali ako ih više bude ranjeno iz hiljadu razloga za vrijeme marša, ko će se starati o njima? Jer, osim toga, moramo imati u vidu da ćemo hodati danonoćno, da se nećemo zaustavljati ni na trenutak ako bude moguće, spavaćemo sa stražom na kolima, podijeljeni u tri voda, a svaki vod podijeliće se na tri smjene za spavanje, a svaka smjena će spavati osam sati i maršírati preostalih šesnaest od dvadeset četiri – teoretski, naravno, jer ne smijemo zaboraviti da konji, prirodno, neće biti u stanju da spavaju na kolima, te prema tome, u praksi ćemo biti prisiljeni da se zaustavljamo zbog konja, kako bismo im obezbijedili neophodan predah. Ali u svakom slučaju, maršíraćemo što je moguće intenzivnije i brže, a kako je onda moguće da u tim okolnostima sebi natovarimo još i belaj s bolnicom? U Vrhovnom štabu raspravljeno je i pitanje lakših ranjenika, koji neće biti u stanju da nastave marš, ali bi mogli da nekako šepuckajući stignu do najbližeg sela. Tako je, ali u tom slučaju postoji opasnost da se provali tajnost cijelog zadatka, a to bi, naravno, imalo kobne posljedice. I ne samo da postoji opasnost da se provali, nego je sigurno da bi se provalila, bilo zato što bi ranjenik buncao u groznici, bilo zato što bi razgovarao s nekim koga bi smatrao našim, dok ovaj to ne bi bio, bilo zato što će se u tom selu naći reakcionarna banda, koja bi ga mogla prisiliti da progovori. Prema tome, jedino rješenje je da se ranjenik likvidira čim se ispostavi (poslije procjene ljekara, to jest Rovira) da nije u stanju da nastavi marš. A ako pogine poručnik sanitetske

službe Rovir, nije strašno – sa stanovišta da nije potrebno poznavanje medicine da bi se postavila dijagnoza. Svaki ranjenik koji bude sporo hodao mora biti likvidiran. To jest, svako ko bude sporo hodao iz bilo kog razloga mora biti likvidiran. A ako bi poginuo ili umro ili bilo neophodno da izvrši samoubistvo on sam (to jest Major), tada vođstvo zadatka prelazi automatski na zamjenika, koji će postati zapovjednik i, naravno, odrediti svog novog zamjenika.

Major nas je ponovo upitao imamo li išta da kažemo. Kako se niko nije javljao, on je nastavio i rekao da nas je Vrhovni štab probrao jednog po jednog, po najstrožim mjerilima. Svi smo imali čin od vodnika naviše, svi smo odlikovani jedanput, dvaput, triput pa čak i četiri puta, svi smo školovani i svi imamo neku specijalizaciju. Vrhovni štab je bio suočen s izborom da pošalje zapovijest pukovima da potraže dobrovoljce za jedan opasan zadatak. To stanovište je odbačeno, jer mjerilo nije smjelo biti prosto i jednostavno neustrašivost i spremnost na žrtvovanje, nego i sposobnost da se razvije samoinicijativa, obrazovanje i specijalizacija, a sve to mogao bi sasvim lako da ne posjeduje neko ko će stati u stroj a onda istupiti korak naprijed kada kapetan u njegovoj četi bude pitao ko se javlja dobrovoljno. Odabrao nas je, dakle, Vrhovni štab zato što u nas ima povjerenja, ali to ne znači – naprotiv, sasvim suprotno – da smo obavezni da učestvujemo u zadatku, sad kad znamo o čemu se radi. Ako ima ijedan od nas ko iz bilo kog razloga (naravno, ne iz kukavičluka, Majoru to nije ni na kraj pameti), ali eto, ako neko sumnja, na primjer, da će nam prevoz sanduka donijeti konačnu pobjedu, može to da kaže bez stida i straha, neće mu se dogoditi ama baš ništa, prosto će dobiti objavu da se vrati u svoju jedinicu i to je sve. Kad se, dakle,

uzme u obzir da se radi o nečem krajnje ozbiljnom, kao što nam je već objasnio, ne želi da nas postroji pa pita ko je dobrovoljac, da bismo onda istupili (svi do jednog, nada se) korak naprijed. Ne, radije će nas ostaviti pola sata same, da o tome na miru razmislimo. Osim toga, ne sviđa mu se ni ono "korak naprijed", jer ga podsjeća na postupke u građanskoj vojsci, a mi pripadamo Narodnoj Armiji, ili prije će biti, da se ponovo ne bismo igrali riječima, mi smo samo jedna mala jedinica svjetske Crvene Armije. Prema tome, možemo sjesti i porazgovarati o ovom pitanju zajedno. Nije zabranjeno. Ko god odluči da ne učestvuje u zadatku, može izići iz garaže i vratiti se u bivšu Gimnaziju, gdje će mu smjesta uručiti objavu.

Major nas je ponovo pogledao jednog po jednog, ukrug, naglo se okrenuo nalijevo krug, prišao dvokrilnim željeznim vratima, otvorio ih i izišao. Vrata su se ponovo zatvorila.

Ostali smo sami. Neki su sjeli na zemlju, drugi su se ushodali, niko nije govorio. Ispružio sam se u uglu u kom sam ostavio svoj sako od trožičnog platna, palo mi je na pamet da izvadim iz unutrašnjeg džepa tabakeru i zapalim cigaretu, možda niko ne bi primijetio, sad kad su svi imali da razmišljaju o ozbiljnijim stvarima. Želio sam po svaku cijenu da zapalim u tom trenutku, ali nisam imao upaljača (stvarno, kako sam ostavio upaljač, kako nisam i njega "ukrao", kad sam mijenjao odijelo u "Lozi"?), u svakom slučaju, nisam imao upaljača, tako da bih se morao dići i otići da zapalim s nekog od fenjera, ali fenjeri su bili ostavljeni na zemlji, ispred željeznih vrata i svi bi pomislili kako hoću da odem, a ako bih im objasnio da sam pošao da zapalim cigaretu, svi bi se bacili na mene i zatražili da

i sami smotaju po jednu i nije mi bilo toliko do duhana, samo što nikako, ama baš nikako nije bio pogodan trenutak za počinjanje takve jedne epizode. Baš u trenutku dok sam razmišljao o svemu ovom ugledam starijeg vodnika Hektora kako se uputio prema vratima. Oni koji su hodali zastadoše nepomični i zagledaše se u njega, a oni koji su sjedili okrenuše glavu i prikovaše pogled za njega. Stariji vodnik Hektor shvati šta im je na pameti, naglo zastade i reče:

"Ne odlazim. Idem pišati."

I stvarno, naša polucilindrična kibla bila je u desnom uglu, pored željeznih vrata.

"Zašto čekamo?" javio se neko. "Predlažem da odmah kažemo Majoru kako smo svi dobrovoljci. Zar je moguće da ne budemo dobrovoljci?"

"Kad nam je već zapovjedio da razmislimo pola sata, moramo ga sačekati da se vrati", primijeti neko drugi.

"Nije nam zapovjedio", odgovori onaj prvi. "Rekao nam je da možemo razmisliti, ako hoćemo. Ali ako nećemo? Hoću reći, o čemu imamo razmišljati?"

"Pa sigurno imamo, i te kako imamo za razmišljanje", reče tada vodnik Lav i ustade. "Čuj, kaže ne treba razmišljati kad se radi o samoubistvu, sam je to rekao. E, lijepo, dakle, nećemo. Samoubistvo je kontrarevolucionaran čin i ja..."

Ali nisu pustili Lava da produži (to jest, on se zvao Androkle, ali imali smo još jednog vodnika Androkla u našoj grupi, pa sam ja počeo ovog ovdje zvati "Androkle s lavom", na šta su ga ostali, zbog kratkoće, prozvali Lavom), to jest, prekinuli su ga govoreći kako "samoubilački zadatak" ne podrazumijeva samoubistvo, nego izuzetno opasan zadatak, krajnje opasan, ali ipak ne prosto i jednostavno

samoubistvo. Vikali su svi u glas, vikao je i Lav glasnije od svih i konačno, "Mnogo zbora, a nikakva stvora", rekao je neko, "Šta ti onda predlažeš, da odemo?"
"Jeste, da odemo", uzviknuo je Lav, a tada već počeše da ga psuju, a nađe ih se i pet-šest koji su skočili na njega i ne znam kako bi se sve završilo, možda bi ga i linčovali, da Lav nije dreknuo, "Stanite, nisam govorio ozbiljno" i da nije ušao Major, sasvim hladnokrvan (ostavio je na mene silan utisak kako je mrtav-hladan došao do mjesta gdje je i ranije stajao i izdao naređenje, "Mirno!").
Svi smo stali kao ukopani, Lav okružen onima koji su ga udarili, ili su se spremali da ga udare, a nekolicina ih se nađoše leđima okrenuti Majoru, jer su izvršili naređenje "Mirno!" gdje su se zatekli prije nego što im je palo na pamet da se okrenu nalijevo ili nalijevo krug.
Major nam je razjasnio kako je Lav govorio ovako po njegovoj zapovijesti. Želio je da vidi kako ćemo reagovati i vidio je da reagujemo onako kako je i očekivao, to jest baš onako kako je trebalo da reagujemo. Bravo i čestita nam, sad je sasvim očigledno da smo svi do jednog dobrovoljci, kad nam se već pružila mogućnost (nešto bez presedana u analima dobrovoljnog prijavljivanja) da na miru razmislimo i da, štaviše, međusobno porazgovaramo o tome.
Bio sam ubijeđen da Major iskreno vjeruje u ono što je govorio, a posebno sam bio ubijeđen kako nam ne namješta nikakvu klopku uvjeravajući nas da ko god želi može da ide, bez ikakvih sankcija. Prvo, zato što ne postoji istorijski presedan da je neki vojnik kažnjen jer se nije ponudio kao dobrovoljac, drugo, pošto nam je Major, kad je o ovome riječ, dao svoju oficirsku riječ, i treće, zato što sam, bez ikakvog dokaza, vjerovao od prvog trenutka u njegovu

iskrenost tako da i dalje vjerujem kako je mogao da ode ko god je želio, a da mu se apsolutno ništa ne dogodi, iako mi je, naravno, nemoguće da to dokažem, pošto na kraju krajeva niko nije otišao, te prema tome niko ne može znati šta bi se dogodilo da je neko otišao. Čak i kad se otkrilo da nam je Major namjestio Lava, opet nisam promijenio mišljenje, jer je bilo jasno kao dan da se nije radilo o provokaciji nego o mogućnosti koja nam se nudila da čujemo i Đavolovog advokata – očigledno je to Major i želio, da neko počne diskusiju, jer inače niko ne bi dozvolio svom unutrašnjem Đavolovom advokatu da progovori naglas, čak i ako pretpostavimo da se jedan takav advokat stvarno pojavljivao i uzimao riječ kad je svako sam sa sobom raspravljao o tom predmetu. Ne mogu znati šta se događalo u glavama drugih, znam, međutim, da sve vrijeme (od trenutka kad nas je Major ostavio same do trenutka kad je ponovo ušao u garažu čuvši Lava kako galami) jedino o čemu sam ja razmišljao bilo je kako je sve to u suštini beznačajno. Čemu cijela ta – kako da je nazovem? – nezvanična ceremonija dobrovoljnog prijavljivanja? Šta smo drugo bili, to jest, šta sam drugo bio ja lično još od samog početka, ako ne dobrovoljac? Zar se nisam angažovao, zar se nisam organizovao, zar nisam aktivno sudjelovao, još pod Metaksasom[7],

---

7 Joanis Metaksas (1871–1941), general, protivnik "oca" moderne Grčke liberala Venizelosa, koji ga je jednom prilikom poslao u izgnanstvo. Konzervativac i rojalist, državnim udarom od 4. avgusta 1936. uveo je profašističku diktaturu, koja usprkos spoljnim obilježjima (kult ličnosti, zabrana djelovanja političkih stranaka, apsolutna cenzura, "pionirske" i "omladinske" brigade) nije imala masovnu podršku naroda kao u Italiji i Njemačkoj. "Iskupio se" kada je 28. oktobra 1940. odbio talijanski ultimatum, što je izazvalo rat Grčke protiv sila Osovine. (***Prim. prev.***)

po svojoj volji? Šta je drugo bio moj prijatelj Haris, koji je likvidiran 1942. na Strelištu u Kesarijaniju[8] (otišao sam ondje poslije oslobođenja, mora da je bilo proljeće 1946, divlja trava je bila u punom cvatu, kopriva, divlje cvijeće usred onog zatvorenog zida, cvali su oko tri betonska postolja za koja su bili pričvršćeni, na tronošcima, mitraljezi, na priličnoj udaljenosti od zida, u svakom slučaju mnogo dalje nego šest koraka, kako kažu, mitraljezi već zahrđali, no sigurno su funkcionisali besprijekorno onda kad je Haris stajao pred zidom i prišao sam, pomno sam pretražio kamenove u visokom zidu, pokušao sam razaznati tragove metaka, ali bili su nerazgovijetni, nije se moglo znati radi li se o tragovima koje su ostavili ispaljeni meci ili o prirodnim rupama u tvrdom kamenu, a inače su masovno strijeljani borci zaklanjali zid tijelima i stao sam ondje leđima okrenut zidu, licem prema mitraljezima, i zapitao se gdje li je tačno stajao Haris, pred kojim od tri mitraljeza, promijenio sam mjesto koračajući u stranu, leđima jednako okrenut zidu, kao da je Haris mogao birati mjesto gdje će stajati, kao da ima veze konkretno mjesto na vatrenom polju, usred unakrsne vatre tri mitraljeza, pomjerao sam se postrance i pokušavao pogoditi svaki put koji bi se mitraljez prvi okrenuo na mene, koji će me rafal izrešetati – koji je rafal izrešetao Harisa – a kad sam odlazio, u trenutku dok sam prolazio između betonskih postolja, naglo se okrenem desno, odem i kleknem na koljeno iza srednjeg mitraljeza, uhvatim njegov drveni kundak, već upola iskrivljen od sunca i kiše, pokušam ga okrenuti na

---

8 Atinska četvrt nikla oko istoimenog vizantijskog manastira. Za vrijeme rata stratište na kom su pogubljeni mnogi rodoljubi. (***Prim. prev.***)

tronošcu, ali ne, nije se mogao pokrenuti, blokirala ga je hrđa). I šta su drugo bili Harodem i Dinos, isto tako moji prijatelji, koje sam upoznao u Studentskoj[9], a kasnije su likvidirani, 1943, i šta je drugo bio Orest, koji je poginuo u bici, na Peloponezu, tri mjeseca prije oslobođenja, šta je drugo bio Likurg, koji je likvidiran ove godine, u martu, u Gudiju[10] – sudili su mu i osudili ga u vezi s onom aferom u koju su bili upleteni podoficiri Kraljevske mornarice, i on je bio među optuženima za sabotažu u ratnim postrojenjima u Skaramangi[11]. I šta je drugo bio Kleobul, koji je uspio da umakne Nijemcima, pa su ga strijeljali pripadnici ELAS-a[12] na Eubeji, krajem 1943? O tome sam razmišljao kad nas je Major ostavio da razmislimo, a osim toga govorio sam u sebi da koliko ja, toliko i svi moji prijatelji i te kako smo imali da izgubimo i to ne samo naše lance i štaviše, ako se ovo istraži sa usko koristoljubive tačke gledišta, mene možda i nije vezivao nikakav lanac, u slučaju da sam htio da se pobrinem za vlastitu karijeru. Jer iako sam porijeklom iz srednje građanske porodice, moj otac je ipak

---

9 Studentska organizacija ili samo "Studentska" okupljala je studente Politehnike i Atinskog univerziteta. Za vrijeme rata preko nje su ilegalno djelovali članovi Komunističke partije Grčke. (***Prim. prev.***)

10 Atinska četvrt sa Vojnom akademijom, čiji su oficiri 1909., nadahnuti liberalnim idejama, organizovali pobunu. Do pada vojne hunte 1974. u Gudiju je bio Vojni sud. (***Prim. prev.***)

11 Atinsko brodogradilište na putu prema Korintu. U Skaramangi je 1947. grupa podoficira Kraljevske mornarice izvršila sabotažu, što je poslužilo kao izlika vojnom rukovodstvu da provede čistku od "lijevih elemenata". (***Prim. prev.***)

12 Narodnooslobodilačka vojska Grčke, vojno krilo EAM-a, Narodnog fronta, za vrijeme drugog svjetskog rata. Gerilskim načinom ratovanja borila se protiv Nijemaca, Talijana i kolaboracionista. Iako se vojno zapovjedništvo ELAS-a sastojalo pretežno od bivših oficira, u političkom rukovodstvu bili su prvenstveno komunisti. (***Prim. prev.***)

imao mnogo veza i poznanstava, znao je prave ljude, kako kažu (usprkos tome što je njegova firma "Evroafrika" jedva vegetirala) i pošlo bi mu za rukom da negdje utrpa i mene, kao što je utrpao i gomilu svojih poznanika, uglavnom u Ministarstvo privrede. Tako sam, dakle, bio otpadnik od svoje klase i sa materijalne strane mogao sam samo izgubiti a ne biti na dobitku kad sam se angažovao u pokretu, kao što smo govorili, u čvrstom uvjerenju kako mi je dužnost da se borim za društvenu promjenu i suštinsko oslobođenje proletarijata. Tako, na primjer, najbolji primjer mog "gubitka" je činjenica da sam, sve u svemu, stigao da postanem samo stariji vodnik, a mogao sam se – da sam htio postati oficir – upisati u Vojnu akademiju pa da sada nosim epolete. Ne žalim se a inače nikad nisam imao ambiciju da pravim karijeru u vojsci, a ako sam obukao sivomaslinastu uniformu, to sam učinio zato što me do toga doveo razvoj događaja, nije bilo drugog rješenja do oružane borbe – hoću reći da sam se i ja pokorio istorijskim nužnostima koliko sam mogao, kao i toliki drugi, kao i svi moji prijatelji i drugovi, izabravši slobodno i dobrovoljno da se uključim u redove i angažujem.

Tako, kad sam čuo kako Major govori da smo svi dobrovoljci, to sam prihvatio kao nešto što se samo po sebi podrazumijeva. Major je, međutim, nastavio s onim što sam nazvao "ceremonijom dobrovoljnog prijavljivanja", dodajući joj, štaviše, još veću zvaničnost. Kad se već jednom potvrdilo da smo svi dobrovoljci, položićemo i zakletvu – naravno, već smo se zakleli kao borci Narodne Armije, ali sada ćemo položiti posebnu zakletvu, kao učesnici ovog zadatka, jer će nam Vrhovni štab, naravno, izdavati zapovijesti radio-vezom, no mi sačinjavamo posebnu, nezavisnu jedinicu. A

pošto mu se, opet, ne sviđa poznati način zaklinjanja, gdje neko čita zakletvu rečenicu po rečenicu, ili prije će biti pola rečenice po pola rečenice, a ostali u horu ponavljaju polovične rečenice, tako da oni koji polažu zakletvu po svoj prilici ne shvataju njeno značenje, jer riječi izgovaraju nesinhronizovano pa naprosto dolazi do zbrke u kojoj se ništa ne razaznaje, zbog svega toga, dakle, daće nam ovaj papir, na kom je napisana zakletva, a svaki od nas će je pročitati ponaosob, da ga svi čuju, držeći u desnoj ruci papir, a u lijevoj fenjer kako bi vidio, a kada završi čitanje, predaće papir i fenjer sljedećem. Major podiže sa tla jedan fenjer i prvi pročita zakletvu sa papira koji je držao u lijevoj ruci:
"Kao čedo radnog naroda i građanin Narodne Republike, prihvatam da uzmem učešća u ovom zadatku i zaklinjem se: svaka moja misao i svako moje djelo imaće za cilj uspjeh zadatka. Spreman sam da žrtvujem čak i svoj život za uspjeh zadatka, koji će nam donijeti konačnu pobjedu ovdje, u našoj zemlji, dajući odlučan doprinos svjetskoj pobjedi socijalizma i bratstva među narodima. Zaslužiću opšti prezir i najtežu kaznu ako prekršim svoju zakletvu."
Primijetio sam da Major posebno naglašava riječi dok je čitao posljednju rečenicu. Isto su uradili i ostali, a kad je došao red na mene, naglasio sam ih i ja, gotovo protiv svoje volje, jer je posljednja rečenica bila napisana velikim slovima.
Kad je i posljednji borac pročitao zakletvu, Major nam reče da ćemo sada održati partijski sastanak. Sjeli smo, dakle, u polukrug, duž cijele garaže, licem prema sanduku, nakon što smo donijeli fenjere i postavili ih ispred njega. Major sjede licem prema nama, na sanduk, skide šapku (tada sam vidio da ima crnu, gustu kosu, sasvim malo posijedjelu po sljepoočnicama, toliko gustu i našušurenu da je crna traka

crnog povoja, polazeći mu od desne obrve, išla prema gore, dijagonalno preko čela i gubila se u gustoj, crnoj kosi, hoću reći da je bila sasvim pokrivena njegovom kosom, a drugi kraj trake prolazio je posred kratkog zaliska i ispod ušne resice) i tako gologlav, dakle, i on, kao ravan i jednak nama, ili prije će biti kao naša partijska veza, održao nam je uvodnu riječ.

Počeo je s kratkom analizom međunarodne situacije (koja dopušta nešto više optimističke perspektive), govorio je o vojnim poduhvatima (koji se, sve u svemu, odvijaju jako dobro i odvijaće se još bolje poslije sasvim izvjesnog uspjeha naše misije), a naposljetku je prešao na unutarpartijsku situaciju, koja je stvarno odlična, jer je otkrivena revizionistička, ili, bolje da se ne igramo riječima, izdajnička uloga koju je do sinoć igralo bivše rukovodstvo, tako da će sada naša Partija, očišćenih redova, produžiti neometana na svom revolucionarnom putu. Major je posebno istakao (iako smo to, naravno, svi znali, ali ne smeta, nikad ne smeta da se malo podsjetiš) da čistke ne samo da nikad ne slabe našu Partiju, nego je, naprotiv, jačaju i snaže, a što se tiče posebno naše jedinice, sreća da je do odstranjivanja revizionističkog rukovodstva došlo sinoć, prije nego što smo stigli da krenemo, jer se na taj način potvrdilo da držimo u njedrima zmiju otrovnicu, a to su Aristarh, Kosta, drugi Kosta, Nikitas i Vlasis (primijetio sam da im je imena nabrojao abecednim redom a ne po hijerarhiji činova, pa sam pomislio da su ih ražalovali, ali ne, nije bilo to, prosto, Major nam je već ranije rekao da zaboravimo naše stare činove) te je tako, dakle, tih pet zmija otrovnica podvrgnuto saslušanju pred vanrednim vojnim sudom i osuđeni su na smrt.

"Jesu li likvidirani?" zapitao je Hektor.

"Još nisu", odgovorio je Major.
"Da ih onda mi strijeljamo", predloži Hektor. "Kad su već pripadali našoj jedinici, a mi smo nezavisna jedinica, smatram da ih mi moramo likvidirati."
"Stavljam prijedlog druga Hektora na glasanje", reče Major.
Uvjeravam vas, druže isljedniče, da sam se tog trenutka osjećao jako ružno. Prije svega, rukovodstvo koje je Major nazvao revizionističkim, to jest izdajničkim, bilo je, naravno, lenjinističko. Drugo, družio sam se s kapetanom Nikitasom (koji je bio jedanput odlikovan i zbog toga se prema meni odnosio s izvjesnim poštovanjem, mogu reći, jer sam ja bio dvaput odlikovan), razgovarao sam s njim i bio mi je simpatičan. Ali šta sam mogao da uradim u tom trenutku i tim okolnostima? Ako bih glasao protiv Hektorovog prijedloga (to jest, u suštini, protiv uvodničarevog prijedloga), morao bih se ne složiti s odlukom vanrednog vojnog suda grada N., te prema tome ne složiti se sa zapovješću koja je proizlazila iz njegove preporuke, te prema tome, shvatate, naravno, dokle bih morao stići odbacujući jednu po jednu kariku lanca. Podigao sam, dakle, i ja ruku kao i ostali, požurio sam samo da predložim da kocka odluči ko će biti u streljačkom vodu, a Major je smatrao da je moj prijedlog ispravan, dodao je štaviše da će se i on uključiti u izvlačenje – apsolutno jednak s nama i u ovom slučaju. Prirodno, niko nije imao ništa protiv.
Kocku sam smislio jer sam imao plan, smislio sam način da kocka ne padne na mene, ili bolje reći, da se smanji vjerovatnoća da budem izvučen, ne bih li izbjegao barem da ih likvidiram svojom rukom.
Moj plan, nažalost, nije bio sto posto siguran, ali je smanjivao vjerovatnoće da budem izvučen. A evo kako: zapazio

sam da sam, kako smo sjedili polukružno nasuprot sanduku i Majoru, peti po redu, zdesna. Dakle, ako budemo računali počevši od Majora, imaću broj šest. Predložio sam da na parčiće papira ne napišemo imena (ili prije će biti naše revolucionarne nadimke), jer su među nama četvorica drugova koji, po dvojica, imaju isto ime (imali smo dva Androkla, kako sam ranije napomenuo, a osim toga imali smo dva Spartaka – dvojicu Kosta ne računam, kad već neće učestvovati u izvlačenju), tako da bi, prema tome, imena izazvala zabunu. Bolje je da svaki od nas dobije po jedan broj i da taj broj napišemo na naš listić, a da se odbrojimo zdesna, počevši od Majora. Major je i taj moj prijedlog smatrao ispravnim, štaviše mislim da mu se jako svidjelo to rješenje, jer će tako imati broj jedan.

Da ne dužim, dobio sam stvarno broj šest, koji se, kao što je poznato, može čitati i kao devet. Naravno, u ovakvim slučajevima čovjek s donje strane broja stavlja crticu. Ali ja je neću staviti. Ako, dakle, onaj koji bude izvlačio listiće (a predložio sam da to bude neko neutralan, tako reći, jedan od stražara koji su stražarili izvan garaže), ako, dakle, stražar izvuče moj listić, mogao bi ga odmotati i uzeti "ispravno", mogao bi ga, međutim, uzeti i "naopačke", postojalo je, drugim riječima, pedeset vjerovatnoća od sto da ga pročita kao devetku. Samo ako bi poslije mog listića (to jest, poslije tobožnje devetke) izišla stvarna devetka, tek tad bi postalo očigledno da je moj listić (to jest, prethodna "devetka") bila u stvari šestica. Prirodno, onaj koji ima devetku mogao bi da ne stavi crticu, bilo zato što je smislio isto što i ja, bilo zato što bi je zaboravio. Prema tome, ako bi prvo izišao moj listić, stražar bi ga mogao pročitati kao šesticu, te prema tome, u tom slučaju, listići koji bi se mogli pročitati kao

šestica udvostručuju umjesto da smanjuju za pedeset posto vjerovatnoću da budem izvučen. Moj plan se zasnivao na pretpostavci da će devetka svoj broj napisati ispravno.
Teorijski, vjerovatnoća da devetka napiše ili ne napiše crticu ispod broja bila je pedeset za, a pedeset protiv. Međutim, u datim okolnostima mogao sam biti gotovo siguran da će devetka ispravno napisati svoj broj, imajući u vidu da je izostavljanje crtice jednako prevari. Trebalo bi, dakle, da se devetka riješi na prevaru, a uglavnom bi je morala smisliti izvodeći sve ove zaključke iz razmišljanja sličnog mom. Morala bi željeti da ne bude izvučena, ali, slučajnost je htjela da devetka bude stariji vodnik Hektor, koji je predložio da mi strijeljamo petoricu drugova, te je, prema tome, bilo prilično nevjerovatno da ne želi biti izvučen, pa je ostala još samo mogućnost da zaboravi staviti crticu. Samim tim, mogao sam biti gotovo siguran da se stvarna devetka neće čitati kao šestica. Prema tome, ako prva iziđe moja šestica i bude pročitana kao šestica, biće kao da sam imao bilo koji drugi broj. Ako, međutim (sa vjerovatnoćom od pedeset posto), bude pročitana kao devetka, moraće kasnije da iziđe i stvarna devetka da bi se otkrila moja prevara. (Naime, sigurno se neće dogoditi ništa, nikom neće pasti na pamet da me optuži, kao što stvarno niko nije ni pomislio). Pripisao sam, dakle, u svoju korist, vjerovatnoće koje je imala stvarna devetka da ne bude izvučena. Ako, opet, bude izvučena stvarna devetka prije moje šestice, onda ponovo dolazim u položaj bilo kog drugog broja. Tako sam zbrkano stigao razmisliti tada, tako sam zapetljano i ovo sad napisao i stvarno ne znam kakvo je, prema zakonu vjerovatnoće, ispravno rješenje ovog problema, u svakom slučaju, tada sam povjerovao a i danas vjerujem kako mi je

pošlo za rukom da povećam vjerovatnoće u svoju korist. Možda sam i pogriješio, ali u svakom slučaju, šta sam drugo mogao da uradim u tom trenutku?
Kako Major nije imao pri ruci drugog papira, iscijepao je na komadiće list na kom je bila zapisana zakletva, dao nam svoju olovku, napisali smo svi redom svoje brojeve, savili ih u kuglicu papira, ubacili ih u jedan šešir od slame, a Major je zovnuo jednog stražara i rekao mu da izvuče dvanaest listića. Izvlačeći osmi listić, stražar uzviknu:
"Devet."
Počeo sam se nadati da sam se izvukao, srce mi je snažno kucalo, deveti, deseti, jedanaesti listić:
"Jedan", uzviku stražar.
Izvuče iz šešira dvanaesti listić, razmota ga, zbuni se na trenutak, okrenu ga naopačke i reče:
"Ovo je devetka, ima crticu ispod."
"Dakle, prethodna devetka je bila šestica", reče Major i pogleda me smiješeći se, reklo bi se kao da mi čestita što je, odmah poslije njega, i meni sreća bila naklonjena.
I ja sam se nasmiješio njemu, a šta biste vi učinili na mom mjestu?

Srijeda, 2. oktobra 1949.

Druže isljedniče, govorio sam juče kako konačno nisam izbjegao da i sam budem izvučen za vod za strijeljanje. Održali smo i drugo izvlačenje između nas dvanaestorice, da vidimo ko će komandovati. Ovdje više nije mogla proći nikakva podvala, u svakom slučaju, izvučen je broj dvadeset, dakle poručnik Telemah.

Major je otišao, rekavši nam da možemo spavati. Strijeljanje će se obaviti u zoru, tako da budemo spremni mi iz voda. Ne znam kako sam te noći zaspao. Značajno je to što sam zaspao, zašto da krijem? Nisam čuo čak ni željezna vrata kako se otvaraju, ni džip kako ulazi unutra, probudio me vodnik Stamatis, koji nije bio izvučen kockom, i ugledao sam džip, čiji je prednji branik gotovo dodirivao sanduk, i Majora kako silazi s mjesta vozača. Sad je i on bio obučen u seljačko odijelo. Donio je jedanaest pušaka i jedan revolver za Telemaha. Tek je počelo svitati. Jedan fenjer, koji nam je prethodne noći Major ostavio, uzevši druga dva, bio je još uvijek upaljen, postavljen na sanduk, tačno usred garaže.

Uzeli smo jedan po jedan puške iz džipa, postrojili se jedan za drugim i uz komandu "Jen' – dva" poručnika Telemaha izašli iz garaže. Tada sam ugledao petoricu osuđenih na smrt kako stoje pored ostataka jednog autobusa – preostala je samo šasija i zahrđali točkovi, bez guma. Čuo sam kako se vrata garaže zatvaraju za nama. Poručnik Telemah je zapovjedio, "Korakom, nalije-vo! Stoj! Zalomi slijeva!" i zatekli smo se licem prema velikim, dvokrilnim, željeznim vratima. Bila su prebojena minijumom, ali su već počela hrđati. Hrđastocrvene, gotovo mrke mrlje jasno su se nazirale pri blijedom svjetlu zore. Na sredini vrata (hoću

reći, na okomitoj liniji gdje se dodiruju dva krila i nešto više nego obično, kako mi se učinilo) primijetio sam težak, gotovo okrugao, nov-novcat mesingani katanac. Čuo sam korake iza sebe i sklopio oči – nisam htio da ih vidim kako prolaze i postrojavaju se ispred željeznih vrata. Kad sam ih ponovo otvorio, kapetan Nikitas stajao je licem u lice preda mnom i učinilo mi se da je prikovao pogled za mene, međutim, nije dugo trebalo da shvatim kako me ne vidi – gledao je negdje visoko, iznad moje glave. Iako je bio pušač, odustao je od posljednje cigarete i umjesto toga zatražio je da okači svoje odlikovanje na grudi i priznajem da nikad nisam shvatio zašto mu je Major učinio tu uslugu (jer, naravno, suvišno je objašnjavati da je Major, usprkos tome što je učestvovao u streljačkom vodu i stajao posljednji u redu, s moje lijeve strane, i dalje, kao što je bilo prirodno, odlučivao o svemu, a poručnik Telemah nije radio ništa bez njegovog odobrenja), nisam, dakle, shvatio zašto je učinio tu uslugu kapetanu Nikitasu, kad se uzme u obzir da je njegovo odlikovanje ostalo u "Lozi", gdje smo ostavili sve što smo imali kod sebe, skinuli smo se goli-golcati i obukli odijelo od trožičnog platna, pa je morao poslati nekoga (konkretno, poručnika Hektora) da ode navrat-nanos do "Loze" i donese odlikovanje kapetana Nikitasa, a sve to uzrokovalo je odlaganje strijeljanja od više minuta – hoću reći, ostala četvorica su dovršila svoju cigaretu, a Hektor se još uvijek nije vratio. Poručnik Telemah se smeo, bacio je pogled na Majora, ali se ovaj držao kao da se to njega ništa ne tiče, sa oružjem k nozi, kao i svi mi iz voda za strijeljanje i tog trenutka zapitao sam se kako će Major nišaniti kad je jednook, biće mu nezgodno kako god da nišani lijevim okom, u svakom slučaju, čekao je ondje, odjeven

kao i svi mi i ničim se nije izdvajao, i u jednom trenutku stariji vodnik Aristarh skide košulju i odbaci je na stranu rekavši, "Može vam zatrebati, skoro je nova", a njegov primjer slijedio je potporučnik Kosta, a odmah za njim stariji vodnik Kosta (Kostica) i vodnik Vlasis i jedino kapetan Nikitas nije skinuo košulju, jer mu je vjerovatno palo na pamet da ako skine košulju (nosio ju je na golom tijelu kao i ostala četvorica), neće imati gdje da prikači odlikovanje i sada, ovog časa dok pišem, pade mi na pamet da je po svoj prilici baš to čekao i Major – da pokaže kapetanu Nikitasu kako nije ni mjesto ni vrijeme za njegov zahtjev, da bude likvidiran s odlikovanjem, jer tako gubi priliku da se, poput ostale četvorice, i on junački suoči sa smrću, nudeći našoj jedinici, to jest našoj borbi, svoju posljednju košulju.

Ali kapetan Nikitas je stajao ondje i čekao, gledajući pravo preda se, negdje u daljinu, iznad moje glave, sad sam već bio siguran da ne gleda u mene i tako sam ga posmatrao bez bojazni da ću sresti njegov pogled, ali da sam ga i sreo, ne bih oborio, mislim, pogled, najvjerovatnije bih mu se nasmiješio, da shvati kako sam mu i sad, to jest u trenutku dok sam se spremao da ga strijeljam, i dalje prijatelj, iako smo se upoznali tek prije nekoliko dana, ali i on je bio iz Atine, ispostavilo se da imamo zajedničke poznanike, štaviše, sjećao se tačno kada je strijeljan Haris ("7. jula '42, na današnji dan, prošlo je cijelih sedam godina", rekao mi je, ali nismo stigli da nastavimo razgovor, jer se začula trenerova pištaljka i ponovo smo uprtili debla i produžili put tegleći ih do bivše Gimnazije, a njegov glas me podsjetio na Harisov, ili prije će biti ne, nije bilo baš to, imao je i kapetan Nikitas jednu sasvim neznatnu manu, poput Harisa, kao da je izgovarao riječi s oklijevanjem, sporije nego što

bi se očekivalo, jer je volio da priča, da brblja, mogu reći, da se najčešće šali i da mi čita odlomke iz "Sanovnika" koji je uzeo iz našeg skladišta u bivšoj Gimnaziji i grohotom se smije). Ali sad je čekao ondje, nepomičan preda mnom, tačno na sredini dvokrilnih vrata, dok su mu s desne strane stajali stariji vodnik Aristarh i potporučnik Kosta, a sa lijeve stariji vodnik Kosta i vodnik Vlasis, tačno nasuprot meni, dok sam čekao, i ja, usred voda za strijeljanje, s moje desne strane petorica, a druga petorica s lijeve, i ubrzo se vratio stariji vodnik Hektor, dao odlikovanje poručniku Telemahu, a on ga prikopčao na grudi kapetanu Nikitasu.
Bila je to velika medalja, dvostruko veća od dvadesetice i prilično debela. Pomislio sam, ako u nju nanišanim i pogodim u sredinu, metak je neće probiti, odbiće se. Međutim, čim sam čuo "Nišani!", promijenio sam odluku, nisam htio rizikovati i da bih bio siguran, nanišanio sam u mesingani katanac. Rame kapetana Nikitasa pokrivalo je gotovo trećinu katanca, pa sam nanišanio sami kraj Nikitasove košulje, pet-šest prstiju ispod obline ramena, kraj njegove lijeve mišice i ne znam je li metak dodirnuo tkaninu, u svakom slučaju jasno sam vidio kako katanac odskače, što znači da sam ga pogodio.
Jeste, ali valjda je neko drugi pogodio kapetana Nikitasa u srce, jer se stropoštao kao da su mu popucali svi nervi koji su ga držali na nogama i poručnik sanitetske službe Rovir (zaboravio sam da kažem da je poručnik sanitetske službe Rovir izišao zajedno s nama, dok su ostali, dvadeset jedan drug, ostali u garaži) dakle, nakon što se poručnik sanitetske službe sagnuo nad starijeg vodnika Aristarha, dao je znak poručniku Telemahu da je potreban metak iz samilosti, a zatim se sagnuo nad potporučnikom Kostom (bio je

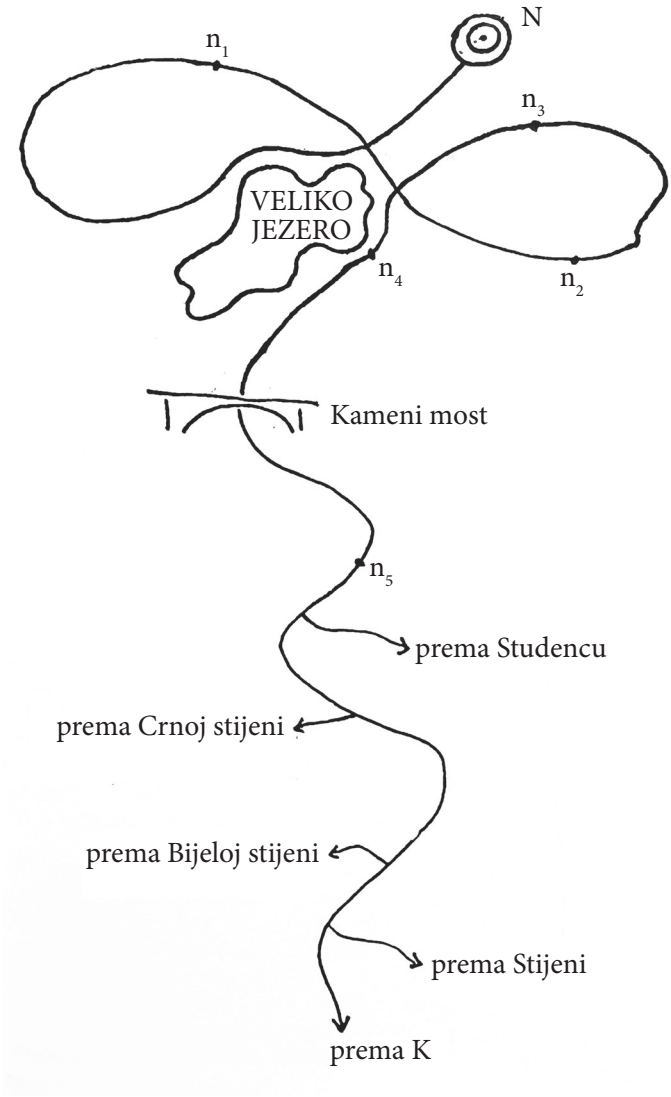
potreban), nad kapetanom Nikitasom (nije bio potreban), nad starijim vodnikom Kostom (bio je potreban), nad vodnikom Vlasisom (bio je potreban), a poručnik Telemah je slijedio poručnika sanitetske službe Rovira, čekao njegovu dijagnozu, saginjao se, prislanjao cijev revolvera na sljepoočnicu, ili na potiljak, kako mu je odgovaralo, u zavisnosti od toga kako je ko pao, i pucao.

Četvrtak, 3. oktobra 1949.

Druže isljedniče, sad predlažem da ispričam činjenice o našem maršu onako kako su se hronološki odvijale, to jest, kad i gdje i kako su tačno izginuli, ili bili prisiljeni da progutaju cijankalij trideset trojica iz naše grupe, sve do onog dana kad sam ostao sasvim sam. (Nemate nikakve primjedbe do sada, hoću reći, prihvatate da ne griješim kad tvrdim da smo naposljetku krenuli trideset četvorica, poslije likvidacije petorice drugova, je li tako?)

Dakle, ponovo sam razmislio o činjenicama za vrijeme marša, no priznajem da bih radije da mi pošaljete koji list bez pečata kako bih mogao zapisivati bilješke. Usuđujem se da kažem kako rješenje koje nudim ide na ruku i vama, jer bih mogao bolje organizovati svoju građu i zavesti nešto reda u svoja sjećanja. Pokušao sam da zavedem red u mislima, ostao sam budan do kasno u noć, no ispostavilo se da nije tako lako, a uglavnom mi je pala na pamet jedna misao koja me, mogu da kažem, preplašila i počela mi svrdlati kroz mozak, to jest misao da sam jedino ja preživio, te, prema tome, kako ću moći dokazati istinitost svojih kazivanja, pošto nemam nijednog svjedoka? Sve što sam izložio do sada možete, naravno, provjeriti i možda ste već počeli provjeravati, prikupljajući obavještenja od nadležnih u gradu N., ali odavde pa nadalje morali biste se, nužno, osloniti na moje svjedočenje i to jedino na njega. Osim toga, palo mi je na pamet kako je vaš zadatak da nalazite krivce, a kad se uzme u obzir da sam ja jedini preživjeli od cijele naše grupe, zadatak vam je da ustanovite moju krivicu, jer koga ćete drugog naći da optužite? Razumijete, dakle, kako je težak postao moj položaj, shvatate zašto bih radije da napravim

jednu mentalnu skicu, tako reći, u glavi, prije nego što nastavim s davanjem izjave. Međutim, poslije nekoliko sati mentalnih skiciranja, uvjerio sam se da sam zaboravio ono što sam smislio na početku i zbog toga sam se odvažio da od vas zatražim nepečaćene listove. Pa ipak, sve ove mentalne skice nisu sasvim izgubljene, imao je i jednu pozitivnu posljedicu moj trud, mogu reći, jer sam u glavi nacrtao mapu teritorije kroz koju smo prošli, crtajući pravac našeg kretanja skiciraću danas tu mapu, na ovom ovdje listu, kako biste i vi imali jasniju sliku, iako se radi, priznajem, o gruboj skici, rađenoj otprilike, kad se uzme u obzir da ne mogu znati precizne razdaljine u kilometrima. Kako bilo da bilo, prvo što će na vas ostaviti utisak, mislim, jeste da smo napravili dva velika kruga, a rezultat je bio da smo triput prošli pored obala Velikog jezera. Drugim riječima, lutali smo vrteći se u mjestu, izvršavajući zapovijesti Vrhovnog štaba, koji je svakog dana slao šifrovane poruke Majoru i određivao pravac kojim smo morali da se krećemo. Kad se uzme u obzir da usprkos svim tim krugovima naposljetku ipak nismo uspjeli da izbjegnemo napad padobranaca nešto niže od Kamenog mosta (vidi mapu), postaje očiglednije da su sve mjere opreza dogmatskog Vrhovnog štaba otišle u vjetar, možemo štaviše pretpostaviti – da nismo pravili krugove i da smo ranije stigli do Kamenog mosta, ne bismo bili izloženi neprijateljskom napadu, tokom kog su poginula petorica – bivši vodnik Parashos, komandir prvog voda, bivši vodnik Androkle (Lav), zamjenik komandira drugog voda, bivši stariji vodnik Pauzanije, koji je pripadao prvom vodu, a ne, strašno zbrkano pišem, ne radi se ovako, moram početi drukčije.
A prije svega, nije sasvim tačno ono što sam rekao na početku, to jest, da sam ja jedini svjedok. Major je do smrti

N
n1
n3
VELIKO
JEZERO
n4
n2
Kameni most
n5
prema Studencu
prema Crnoj stijeni
prema Bijeloj stijeni
prema Stijeni
prema K

vodio Dnevnik, ili, prije će biti, da budem precizniji, bilježio je u jednu teku, šifrovano, poruke koje smo slali i primali. Poslije Majorove smrti, nastavio je voditi Dnevnik novi zapovjednik zadatka, to jest bivši vodnik Stamatis, a poslije Stamatisove smrti, ja sam poslao posljednju poruku 15. septembra 1949. (a poslao sam je ja iz najprostijeg razloga što sam već bio sasvim sam, ali od tada pa nadalje, tokom pet preostalih dana, nisam slao druge poruke, do 20. septembra 1949, kad sam i stigao u grad K., nisam slao druge jer se radio-stanica pokvarila). Ali ponovo trčim pred rudu, i ako se potrudite da pročitate Dnevnik, vidjećete da poruke nose potpis "Perikle" (tako se zvao Major), a od jednog mjesta pa nadalje "Telemah", a zatim "Stamatis", međutim, sve ovo ću kasnije razjasniti, bitno je da sam bio u stanju da pošaljem posljednju poruku, jer nas je bivši vodnik Stamatis, koji je, kako sam to već rekao, bio i radio-telegrafista, poslije Majorove smrti sve uvježbao da predajemo i primamo poruke. U svakom slučaju, možete provjeriti vjerodostojnost ovoga što govorim upoređujući moj iskaz sa Dnevnikom, iako smatram da nije posebno značajno to što ću možda pogriješiti u hronološkom nabrajanju smrti i jedina razlika biće pojedinosti koje mogu dopuniti, jer su poruke naprosto izvještavale "Teofil cijan", na primjer, a ja sam u položaju da razjasnim pod kojim je okolnostima progutao otrov bivši stariji vodnik, zapovjednik drugog voda Teofil. Ali da ovo ostavim za poslije i da navedem kako je umro Major, prvo, zato što je njegova smrt sigurno bila jedan od najznačajnijih događaja za vrijeme našeg marša, i drugo, kad već moram odabrati nekakav redoslijed u nabrajanju smrti, zašto ne bih radije uzeo redoslijed po činovima?

Dakle, bivši major i bivši zapovjednik zadatka Perikle umro je u četiri poslijepodne 27. avgusta 1949, dva dana prije istorijskih odluka Plenuma od 29. avgusta, osuđen od naše grupe, poslije javnog glasanja (ili, prije će biti, bila su dva glasanja, i u prvom je bilo dvanaest glasova protiv njega a pet za – od kojih je jedan bio glas samog Majora – a u drugom šesnaest glasova protiv njega). Drugim riječima, sedamnaest glasova sve u svemu, jer, iako smo krenuli trideset četvorica (slažete se sa ovim "trideset četvorica", je li tako), četvorica su umrla na različite načine prije bitke kod Kamenog mosta, a u bici su poginula petorica i ranjena četrnaestorica, od kojih šestorica lakše, tako da su mogli da nastave marš, a osmorica tako teško da su ili izdahnuli ili smo ih morali otrovati cijankalijem. Ostalo je, dakle, sedamnaest ljudi i devet konja (krenuli smo sa troja kola, svaka kola vukla su četiri konja, ali smo izgubili jednog konja prije bitke, a još dva su poginula tokom bitke, i kako nas je, dakle, bilo sedamnaest, iscrpljenih od umora, poslije gotovo četrdeset četiri dana neprekidnog marša (krenuli smo sa posjeda bivše Zemljoradničke zadruge u noći, uoči 14. jula 1949) stigli smo do tačke n_5 (vidi mapu) otprilike trideset sedam sati poslije bitke kod Kamenog mosta, do mjesta gdje je put bio neprolazan, hoću reći, pun rupa. Stigli smo do tačke n_5 oko dva poslijepodne 27. avgusta i u početku je Major mislio kako će kola moći da prođu ako ih poguramo svi zajedno, i zapovjedio nam je da bičujemo konje, da okrećemo točkove rukama, podmetnuo je i sam leđa i gurao, međutim, sav trud je bio uzaludan. Točkovi su tonuli u rupe i nisu mogli da se okreću. Tad nam je zapovjedio da uzmemo testere (imali smo alat sa sobom) da usiječemo nekoliko drveta, da istesterišemo debele daske

(put je slučajno prolazio kroz šumu) i tako reći prostremo neku vrstu drvenog poda preko rupa. Počeo se derati da požurimo, podrazumijeva se da su morali raditi i oni koji su bili na smjeni spavanja, a kad smo nasjekli dovoljno dasaka da bi se prostro drveni put od desetak metara dužine, prva kola su krenula i napredovala su, samo što smo morali uzimati posljednju dasku i stavljati je ispred prve i tako redom, prenositi, nastavljati drveni put, i jednako prostirati sve dalje i dalje, kako bi se kola mogla kretati, a kad pređu onih stotinu raskopanih metara, isto smo morali uraditi i s drugim i trećim kolima, a Majoru se žurilo, neopisivo mu se žurilo, galamio je kako kasnimo, kako ćemo zakasniti i nećemo biti u šest poslijepodne na okretu za Studenac (vidi mapu). Da ne dužim, kada su već prošla prva kola, Major je zgrabio bič od bivšeg vodnika i tadašnjeg komandira drugog voda Stamatisa, koji je bio na smjeni vožnje u drugim kolima i držao uzde. Pomislio sam da će udariti konje (ali zašto da ih udari, pošto konji, naravno, nisu mogli da se kreću brže nego što se prostire drveni put?). I stvarno, nije udario konje, nego je počeo šibati po nama koji smo prostirali put, nama koji smo uzimali posljednju dasku i trčali da je položimo ispred prve i sjećam se kako me jedan udarac zahvatio po lijevom uhu i obrazu, i to baš kad sam se sagnuo da dignem posljednju dasku. Krv mi je jurnula u glavu, no nisam rekao ni riječi, potrčao sam što sam brže mogao, tegleći dasku, postavio je ispred prve, a kad sam se uspravio i spremio da ponovo potrčim natrag, vidio sam Stamatisa kako stoji na mjestu kočijaša s automatom uperenim u Majora i čuo sam kako konjima više, "Prr!", da stanu. Major je svojim jedinim, lijevim okom posmatrao Stamatisa, zanijemio od zaprepaštenja i preblijedio i dok

sam ja očekivao da počne galamiti na njega, čuo sam ga kako sasvim hladnokrvno kaže da za pobunu sljeduje smrtna kazna i kako je bolje da smjesta odbaci automat.
Stamatis ga je posmatrao divljim pogledom, kao i nas petnaestorica (bili smo svi nenaoružani, prepušteni njemu na milost i nemilost), odgovorio je da će odbaciti automat ako Major prihvati da se samokritički osvrne na svoje ponašanje.
"Prihvatam da mi sudi grupa", rekao je Major.
"Slažem se", odgovorio je Stamatis, odbacio automat i skočio na razrovan put.
Sastanak je održan pod drvećem. Major, ubijeđen da je u pravu i uglavnom uvjeren da će ga četa podržati, zatražio je da se Stamatis razriješi dužnosti komandira voda (prirodno, on sam ga je unaprijedio u komandira voda i postavio u treći vod, kao zamjenu za bivšeg vodnika Sokrata, koji je teško ranjen u bici kod Kamenog mosta, pa smo ga morali otrovati i koji je i sam – bivši vodnik Sokrat – zamijenio bivšeg starijeg vodnika Teofila, koji je dobio proliv, sporo je hodao, pa smo ga bili prisiljeni otrovati cijankalijem kod tačke n_2 – vidi mapu – i sada je Major rekao da je to stvarno bila njegova greška, naime to što je postavio Stamatisa za komandira voda i to štaviše drugog voda, dakle odgovornog za druga kola, na koja je bio natovaren sanduk i rado će se samokritički osvrnuti na taj svoj postupak), tako da je, dakle, Major zatražio da se Stamatis razriješi dužnosti i ostane prost učesnik zadatka, u slučaju da prizna svoju grešku, a da se strijelja u slučaju da je ne prizna. Bivši poručnik a tadašnji zamjenik komandanta Telemah složio se apsolutno s Majorom. Zatim su govorili komandiri vodova, dakle, bivši vodnik Vrutos iz prvog voda (koji je bio postavljen kao zamjena za bivšeg vodnika Parashosa,

koji je poginuo u bici kod Kamenog mosta), bivši kapetan Hermes iz trećeg voda (koji je bio unaprijeđen u komandira voda još od samog početka, to jest od dana kad smo krenuli i kome se do suđenja Majoru ništa nije dogodilo) i posljednji bivši vodnik Stamatis, tada komandir drugog voda. Vrutos i Hermes pokušali su pomiriti suprotstavljene stavove, a Stamatis je zatražio razrješenje Majora ukoliko ovaj odbije da izvrši samokritiku.

"Puno priče nikud ne vodi", rekao je Major i predložio da cijela stvar bude iznesena na javno glasanje.

Rezultat glasanja bio je dvanaest prema pet. Priznajem da to nisam očekivao. Naravno, kao što sam rekao, bivši vodnik i tadašnji komandir drugog voda Stamatis bio je četiri puta odlikovan i stigao je da zadobije autoritet, jer, kako je prolazilo vrijeme, tako je puštala korijena i prevladavala jedna paralelna, ili prije će biti, da se ne igramo riječima, jedna lenjinistička, antidogmatska hijerarhija u našoj grupi i u tom na zdravim načelima zasnovanom frakcionaškom djelovanju i ja sam lično aktivno sudjelovao, međutim, nisam očekivao da će broj glasova biti u tolikoj mjeri i tako gromoglasno protiv Majora. Izgleda da je bičevanje boraca bila kap koja je prelila čašu.

Vidjevši kako se dvanaest ruku diže protiv njega, Major je odjednom skočio na noge i pojurio među drveće. Shvatio sam kako ide da uzme automat koji je Stamatis odbacio na put, pored kola, i potrčao sam za njim. Stigao sam ga tačno u trenutku kad se saginjao da uzme automat, to jest, ne bih ga stigao da nisam napravio paradu kao golman, pao preko njega i oborio ga na zemlju, tako da se našao licem prema zemlji, sa stomakom na automatu. Stigli su i ostali, ščepali su Majora i vezali mu ruke na leđa. Nije pružao otpor. Tu,

na putu, Stamatis je zatražio da se ponovo održi glasanje, predlažući ovog puta da strijeljamo zapovjednika zadatka. Sva šesnaestorica glasali smo za njegov prijedlog.
"Pošto ste se svi pridružili pobuni", rekao je Major, "pretpostavljam da ćete imati hrabrosti da Vrhovnom štabu objasnite šta se tačno dogodilo. Hoćete li reći istinu?" dodao je ironično, posmatrajući nas jednog po jednog.
"Naravno da ćemo reći istinu", rekao je Stamatis.
(Major je sam šifrovao i dešifrovao poruke, ali je šifru znao i zamjenik zapovjednika zadatka, bivši poručnik Telemah, a izgubili smo, naravno, dvojicu od trojice radista – bivšeg vodnika Dimitrisa, koji je pripadao snagama drugog voda, bio je teško ranjen u bici kod Kamenog mosta, pa smo ga morali otrovati cijankalijem i bivšeg starijeg vodnika Teofila, komandira drugog voda, koji se sam otrovao kad je obolio od proliva i tresla ga groznica – međutim, ostao nam je treći radio-telegrafista, to jest bivši vodnik Stamatis, te smo, prema tome, mogli poslati u zakazani sat, naime u šest poslijepodne, poruku Vrhovnom štabu, ali, naravno, bio je u pravu Stamatis što je Majoru uzvratio s ironijom, rekavši da se pita šta bi se dogodilo da su poginuli i on – Major – i Telemah u bici kod Kamenog mosta, kako bismo primali i slali poruke, kad ne znamo šifru, a Major nije našao ništa drugo da odgovori osim da je izvršavao zapovijesti, a Telemah je priznao kako se i njemu učinilo apsurdnim da samo njih dvojica znaju šifru, te je u vezi s tim uputio primjedbu Majoru, ali bez ikakvog rezultata, i Stamatis je rekao kako ćemo od sada svi naučiti šifru.)
"Dakle, kazaćete istinu", rekao je Major kao da o tome razmišlja i ponovo nas pogledao jednog po jednog, a kad je vidio da se niko nije uplašio toliko da bi promijenio mišljenje,

odlučio se i prihvatio da popije cijankalij. (Nekoliko sati prije nego što smo krenuli iz bivše garaže Major je stavio na sanduk trideset četiri doze cijankalija – jer krenuli smo trideset četvorica, nemate nikakvih primjedbi što se toga tiče, je li tako? – i rekao nam da svi uzmemo po jednu. On je uzeo prvi. Tad mi se to učinilo sasvim prirodno – zar nismo četa samoubica). Sahranili smo ga na tački n_5 i smjesta ponovo počeli podastirati preostale metre drvenog puta kako bi prošla druga kola, a zatim smo se poduhvatili trećih, pod drugarskim nadzorom Stamatisa, koji nam je jednostavno rekao da radimo što brže možemo – dosta smo zazijavali.

Tako je, dakle, umro Major, a sad predlažem da ukratko navedem kako su umrla druga sedamnaestorica prije njega. Prvo se kod tačke n_1 (vidi mapu) otrovao bivši stariji vodnik Haridem, borac trećeg voda. Teško ga je ranio metak, po svoj prilici snajperiste. Haridem je sjedio na mjestu kočijaša trećih kola, a ja, koji sam imao smjenu pratnje, hodao sam lijevo od trećih kola (jer sam i ja pripadao trećem vodu) i u jednom trenutku začujem pucanj i učini mi se da dolazi izdaleka, sa žbunovite humke lijevo od nas, i gotovo u isti mah ugledam Haridema kako pada preda me na put, i dalje držeći uzde. Snajperista nije ispalio drugi metak, očito da ne bismo utvrdili gdje se nalazi i mada smo potrčali i pretražili cijeli brežuljak, nikoga nismo našli, a Haridem je bio tako teško ranjen u grudi da je poručnik sanitetske službe Rovir postavio dijagnozu kako ga treba otrovati. Poslije smrti bivšeg starijeg vodnika Haridema treći vod ostao je sa deset boraca.

Drugi se otrovao kod tačke n_2 bivši stariji vodnik Teofil, komandir drugog voda. Poslije Teofilovog trovanja Major

je unaprijedio u komandira drugog voda bivšeg vodnika Sokrata, koji je do tada bio prost borac drugog voda. Tako je i drugi vod ostao sa deset boraca.

Treći je poginuo kod tačke n_3 bivši stariji vodnik Spartak, prost borac trećeg voda. (Imali smo još jednog Spartaka, koji je, međutim, bio bivši vodnik i pripadao je i sam trećem vodu.) Bivši stariji vodnik Spartak poginuo je tako što je stao na nagaznu minu. Hodali smo, sjećam se, zajedno, pored trećih kola, jer smo u to vrijeme imali smjenu pratnje – imali smo i smjenu vožnje i smjenu stražarenja (to jest, sjedili smo na slami i stražarili odozgo, sa "krova" kola, s automatom u ruci), smjenu spavanja (naime, spavali smo na slami) i smjenu osmatranja (naime, ulazili smo u "podrum" kola i osmatrali između širih pukotina – na primjer drvenog grudobrana – kroz koje se mogla provući cijev automata, tako da je pukotina, dakle, bila neka vrsta puškarnice, a kola su bila velika, duga i uska, sa četiri točka, sa dva drvena grudobrana lijevo i desno, a iznad grudobrana bile su isturene duge drvene motke koje su pridržavale slamu da ne pada, jednom riječju, kola su bila ista kao ona koja imaju seljaci za prevoz slame, s tom razlikom što smo mi napravili "polusprat" na visini grudobrana i natovarili slamu na polusprat, a između polusprata i sprata kola načinili smo jedan prostor, podrum, kako smo ga zvali, gdje si se mogao ispružiti ili sjediti sagnuvši glavu, i u podrum prvih kola stavili smo radio-stanicu i priručnu apoteku, u podrum drugih sanduk, a u podrum trećih namirnice, duhan i alatke). Hodao sam, dakle, s bivšim starijom vodnikom Spartakom pored kola našeg voda i u jednom trenutku bivši vodnik Spartak mi reče, "Odoh da pišam", skoči u jendek pored puta, produži kroz neko grmlje, a ja

izvadim tabakeru da smotam cigaretu i dok sam zastao da pripalim upaljačem, čujem eksploziju. Odmah tu bilo je minsko polje, bila je i tabla na kojoj je pisalo "Pažnja mine" i imala je mrtvačku glavu sa dvije ukrštene kosti, ali tabla je bila oborena, našli smo je i ponovo zabili što smo čvršće mogli na njenom kocu, sahranili smo bivšeg starijeg vodnika Spartaka, treći vod ostao je sa devet ljudi – kada smo krenuli iz grada N., Major nas je podijelio u tri voda, deset boraca u prvom, jedanaest u drugom i jedanaest u trećem, ukupno trideset dvojica, jer bivši major Perikle i bivši poručnik Telemah, pošto je prvi bio zapovjednik zadatka, a drugi zamjenik zapovjednika zadatka, nisu bili uključeni u vodove, sve u svemu, ukupno trideset četvorica, nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako – i sahranili smo, kao što sam rekao, bivšeg starijeg vodnika Spartaka kod tačke n_3 i nastavili marš.

Četvrti je stradao kod tačke n_4 bivši vodnik Sofokle iz trećeg voda. Ako se potrudite da pročitate Dnevnik, vidjećete da je Major o njegovom gubitku obavijestio Vrhovni štab riječima "Sofokle cijan", što i jeste i nije tačno, u smislu da se radi o nepreciznosti, ali o tako reći opravdanoj nepreciznosti, zato što je bivši vodnik Sofokle bio sasvim lako ranjen u lijevu petu ("Nije ništa", sam je kazao, "samo ogrebotina"), ali noga mu je natekla, a posljedica je bila da je Sofokle sporo hodao, pa je Major zapovjedio da se otruje, međutim, Sofokle se radije ubio iz revolvera. Sahranili smo ga na tački n_4 i nastavili marš. Pošto je u trećem vodu ostalo samo osam ljudi, Major je premjestio bivšeg potporučnika Nikijasa iz prvog voda u treći, tako da je, kad smo stigli do Kamenog mosta, u prvom vodu bilo devet ljudi, u drugom deset, u trećem devet, sve u svemu, dvadeset

osmorica, plus zapovjednik i njegov zamjenik, trideset – nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako?
Prešli smo, dakle, u gore navedenom poretku Kameni most i u dva ujutro 26. avgusta 1949, nepunih dvjesto metara niže od mosta napali su nas padobranci. Napad su izveli iznenada, pri slaboj mjesečini i tako se može objasniti činjenica da smo izgubili ukupno trinaestoricu u toj bici, ali smo opet dobro prošli, jer nam je pošlo za rukom da uništimo cijeli neprijateljev udarni odred (bila su dvadeset dvojica, petnaestorica su poginula, šestoricu ranjenih je dokusurio zamjenik zapovjednika zadatka Telemah mecima iz samilosti, a dvadeset drugi je umro dok ga je ispitivao Major, gazeći mu opankom stomak izrešetan rafalom). Od naših, poginuli su od noža, napadnuti gotovo svi s leđa, iz prvog voda komandir bivši vodnik Parashos, bivši vodnik Klearh (onaj koji je ostao go i čekao skoro cijelu noć umotan u deku u "Lozi") i bivši stariji vodnik Pauzanije; iz drugog voda, zamjenik komandira bivši vodnik Androkle (Lav); a iz trećeg voda, bivši potporučnik Nikijas (koji je tu bio premješten iz prvog voda, poslije smrti bivšeg vodnika Sofokla). Osmorica su bila teško ranjena, no Major je prihvatio da ih podignemo na krovove i položimo u slamu, "A sutra ćemo vidjeti", kako je sam rekao i, prirodno, poručnik sanitetske službe Rovir im je podvezao rane što je bolje mogao. Na kraju smo bili prisiljeni da otrujemo svu šestoricu od osmorice teško ranjenih, jer smo dvojicu (bivšeg kapetana Pavlosa iz prvog voda i bivšeg vodnika Demostena iz drugog voda) našli mrtve sljedećeg dana na slami. Od šestorice koji su progutali otrov, dvojica su pripadala prvom vodu (bivši vodnik Patrokle i bivši stariji vodnik Kir), a četvorica drugom (komandir voda bivši

vodnik Sokrat, bivši vodnik Dimitris, bivši stariji vodnik Aleksandar i bivši vodnik Robespjer). Sve u svemu, prvi i drugi vod pretrpjeli su gubitke u ljudstvu po šest boraca svaki, a treći vod jednog. Bilo nas je tridesetorica, minus trinaestorica, ostalo nas je sedamnaestorica – nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako? Imali smo i nekolicinu lakše ranjenih, među kojima i Majora i bivšeg starijeg vodnika Hektora iz drugog voda (onog koji je predložio da mi strijeljamo petoricu iz naše grupe). Izgubili smo i dva konja u toj bici – padobranci su stigli da ih udare noževima u stomak (već smo ranije morali ubiti još jednog, iz druge zaprege, kad je izgubio potkovicu i počeo šepati).

Tako je, dakle, poslije bitke kod Kamenog mosta, prvi vod ostao sa tri čovjeka, drugi sa četiri, a treći sa osam. Major je rekao da od sada i sam pripada ljudstvu prvog voda, a zamjenik zapovjednika zadatka bivši poručnik Telemah ljudstvu drugog voda, kao prosti borci. Unaprijedio je u komandira prvog voda bivšeg vodnika Vrutosa (koji je do tada pripadao drugom vodu) kao zamjenu za poginulog komandira i bivšeg vodnika Parashosa. Premjestio je mene (bivšeg starijeg vodnika) i bivšeg vodnika Leandra iz trećeg voda u prvi, premjestio je iz prvog voda u drugi bivšeg vodnika Stamatisa, unaprijedivši ga istovremeno u komandira voda kao zamjenu za teško ranjenog komandira drugog voda i bivšeg vodnika Sokrata, kome ćemo dati da proguta otrov sljedećeg dana, tako da je na taj način prvi vod sad imao šest boraca. Unaprijedio je bivšeg starijeg vodnika Ikara iz drugog voda u zamjenika komandira tog istog voda (kao zamjenu za mrtvog bivšeg vodnika Androkla – Lava). Premjestio je bivšeg vodnika Leonidu

iz trećeg voda u drugi, koji je sada imao šest boraca. Treći vod ostao je sa pet boraca.

Bitka kod Kamenog mosta odigrala se oko tri ujutro 26. avgusta 1949, a oko osam tog istog jutra, dok smo koračali nastavljajući marš, čuo sam Telemaha kako pita Majora bi li mogao zatražiti pojačanje od Vrhovnog štaba.

"Nisu predviđena pojačanja za naš zadatak, zar vam to nisam rekao još u garaži?" odgovorio je Major.

Nisam se mogao sjetiti da nam je to rekao. Možda ja na to nisam obratio pažnju (mislim da sam već zabilježio kako je ponavljao i jednako govorio jedno te isto, tako da mi je dosadilo slušati ga), možda je Major zaboravio da navede taj detalj. Kako bilo da bilo, u šest poslijepodne 26. avgusta 1949. Major je poslao dugu poruku, navodeći detaljno sve naše gubitke u ljudstvu i konjima (predviđajući, štaviše unaprijed presuđujući sudbinu osmorice teško ranjenih, navodeći "mrtvih pet, za cijan osam", dok je nama rekao, "Sutra ćemo vidjeti", ostavljajući da se podrazumijeva kako će se određeni broj teško ranjenih konačno izvući. Naravno, kad je poslao tu poruku, mi nismo znali njen sadržaj, saznali smo ga kasnije, poslije Majorove likvidacije, kad nam je bivši poručnik i bivši zamjenik zapovjednika zadatka Telemah otkrio šifru, pa smo pročitali Dnevnik marša. I potvrdilo se da Major nije lagao kad je kazao kako nisu predviđena pojačanja za naš zadatak, jer je tad Vrhovni štab odgovorio zapovjedivši nam, "Okret Crna Stijena" bez ikakvog drugog komentara, kao da se ništa nije dogodilo.

Ispostavilo se da je naša tajna šifra zasnovana na Jevanđelju koje je Major uvijek imao uza se, u lijevom džepu košulje (i sjećam se da mi je palo na pamet kako mu ta mala ali prilično debela knjižica štiti srce, čitao sam o slučajevima

vojnika koji su imali neku knjigu u džepu šinjela i spasili su se jer se metak zakucao među listove knjige, štaviše, vidio sam i fotografiju jedne upola probušene pjesničke zbirke koju su čuvali u Ratnom muzeju u Moskvi), i tu, hoću reći u džepu košulje, našli smo Jevanđelje kad je Major progutao cijankalij, ili prije će biti, da budem precizniji, tada smo mi saznali (Telemah je znao) da je ta knjižica Jevanđelje, otkud smo mogli znati kad je bila uvezana u debeli karton i imala naslov – zlatnim slovima – "Englesko-grčki rječnik", što su vidjeli svi iz prvog voda i o tome nas obavijestili, jer je Major šifrovao i dešifrovao poruke sjedeći na krovu prvih kola, tako da su, dakle, svi oni koji su imali smjenu stražarenja na istim kolima vidjeli naslov male knjige, a Major ih je, naravno, namjerno puštao da ga gledaju ne bi li to kazali i nama ostalima, to jest, da se radi o englesko-grčkom rječniku. Kasnije sam se, štaviše, uvjerio da je ne samo naslov nego i prvi tabak stvarno englesko-grčki rječnik, s autorovim tekstom "Umjesto uvoda", sa dijelom "O izgovoru", s "Objašnjenjima i tabelom izgovora", s "Oznakama i skraćenicama" i početkom rječnika, od A do riječi **absolute** – apsolutan, potpun, neograničen, konačan – a odatle pa nadalje počinjalo je Jevanđelje.

Bivši poručnik i bivši zamjenik zapovjednika zadatka Telemah objasnio nam je da se šalju i primaju četverocifreni brojevi. Prve dvije cifre svakog broja odgovaraju stranicama Jevanđelja (od 10. do 99. stranice), treća cifra stupcu (te je, prema tome, uvijek bila 1 ili 2), a četvrta jednom od prvih devet redova u stupcu brojeći odozgo. Emitovano slovo bilo je uvijek drugo slijeva u redu koji su na ovaj način određivale tri "koordinate". Tad mi je palo na pamet kako bi – umjesto da svaki put prelistavamo stranice

Jevanđelja – bilo mnogo lakše da nađemo dvadeset četiri različita slova[13], da zabilježimo brojeve koji im odgovaraju i imamo ih spremne za emitovanje. Ali Stamatis, koji je, kako sam rekao, bio i radio-telegrafista, objasnio nam je kako bi, kad bismo tako i postupili, neprijatelju naposljetku pošlo za rukom da dešifruje naše poruke, jer zamjena jednog slova jednom cifrom (uvijek istom) ili nizom cifri (uvijek istim) ima kao posljedicu neprekidno ponavljanje istih cifri ili nizova cifri, a često ponavljanje moglo bi odati tajnu, to jest, omogućiti neprijatelju da zaključi o kojoj se cifri radi, kad se uzme u obzir da se, na primjer, na slovo A nailazi češće nego na druga slova u nekom grčkom tekstu. U drugu ruku, ako se potrudimo da svaki put prelistavamo stranice Jevanđelja i nalazimo cifre kako nam se posreći, nasumice, nemoguće je da neprijatelj dešifruje našu poruku, osim, naravno, kad bi znao na kom se tekstu zasniva naša šifra i u kom izdanju, jer, na primjer, postoje izdanja Jevanđelja s jednim stupcem, u kom slučaju tri prve cifre mogu označavati stranicu (od stote pa nadalje), a četvrta red, iako ne bi trebalo da steknete utisak kako smo brojeve podijelili u grupe od po četiri cifre, naprotiv, slali smo ih jedan za drugim u kontinuitetu, tako da je to bila jedna mala tajna, jer bi svako slovo moglo biti savršeno predstavljeno trocifrenim brojem, ako bi šifra bila zasnovana na bilo kojoj običnoj knjizi, u kom slučaju bi prve dvije brojke označavale stranicu (od desete do devedeset devete) a treća red, ali sve smo to naučili sa svim pojedinostima kad smo počeli intenzivno vježbati na radio-stanici po Stamatisovim uputstvima, jer iako smo u početku imali trojicu radio-te-

13 Grčki alfabet ima 24 slova. (***Prim. prev.***)

legrafista, dvojica više nisu bila živa, kao što sam rekao, a šta bi se dogodilo ako pogine i treći, to jest Stamatis?
Tada, hoću reći nakon što smo likvidirali Majora, prostrli smo drveni put, prevukli druga i treća kola, bližilo se pet sati, u svakom slučaju ne bismo mogli stići da u šest budemo na okretu ka Studencu, pa nam je Stamatis predložio da održimo sastanak i razmislimo kakvu poruku da pošaljemo Vrhovnom štabu – jer je bilo dogovoreno da poruke šaljemo u šest poslijepodne i, kako nam je objasnio Telemah, prvo što moramo navesti je tačka na kojoj se nalazimo ("Okret Crna Stijena" tog dana), kako bi Vrhovni štab znao da smo stigli do mjesta do kog nam je prethodnog dana zapovjedio da stignemo, ali bio je tu i drugi problem, štaviše mnogo značajniji – kako da obavijestimo o Majorovoj smrti?
Komandir drugog voda i bivši vodnik Stamatis govorio je na tom sastanku sasvim otvoreno i rekao kako je naša pobuna u suštini usmjerena protiv dogmatskog Vrhovnog štaba, jer je Major naprosto bio izvršni organ, te on, prema tome, predlaže da ne navodimo ništa, samo da pošaljemo poruku kako smo navodno stigli do okreta prema Studencu i da dodamo "stasao" (što je bila dogovorena skraćenica za "stanje sanduka odlično") i potpišemo "Perikle". (Kad sam čuo "Perikle", nisam odmah shvatio o kome se radi, zaboravio sam da se tako zvao Major.) Svi smo se složili s ocjenom kako je to najbolje rješenje. Neko je rekao kako bismo morali izabrati zapovjednika zadatka i javnim glasanjem izabran je Stamatis; on je, međutim, želio da na neki način ozvaniči glasanje, pa nas je natjerao da se odlučimo dizanjem ruke. Ponovo je jednoglasno izabran. Tada je novi zapovjednik zadatka bivši komandir drugog voda i

bivši vodnik Stamatis predložio da zaboravimo prethodne činove (to jest one koje smo stekli na ovom zadatku) i da se izvrše nova unapređenja u skladu s hijerarhijom odlikovanja, naime, da se unaprijede u zamjenika zapovjednika zadatka i komandire vodova oni koji su triput odlikovani, a u zamjenike komandira vodova dvaput odlikovani. Jednoglasno je prihvaćen i taj njegov prijedlog (dizanjem ruke), a onda je Stamatis unaprijedio u zamjenika zapovjednika zadatka bivšeg starijeg vodnika Ikara, koji je bio triput odlikovan i koga je Major unaprijedio u zamjenika komandira drugog voda. Kao zamjenu za Ikara, Stamatis je unaprijedio mene, dvaput odlikovanog, u zamjenika komandira drugog voda, premjestivši me iz prvog u drugi vod (novi zamjenik zapovjednika zadatka premješten je iz drugog voda u prvi, kao prost borac). Bivši poručnik i bivši zamjenik zapovjednika zadatka Telemah, koji je bio dvaput odlikovan, degradiran je na zamjenika komandira trećeg voda, gdje je i premješten iz drugog voda i gdje je preuzeo mjesto dotadašnjeg zamjenika komandira voda bivšeg potporučnika Agatokla, koji je iz grada N. krenuo s ovim činom, ali je sad, pošto je bio jednom odlikovan, degradiran na prostog borca trećeg voda. Komandir prvog voda i bivši vodnik Vrutos bio je jednom odlikovan, pa je tako degradiran na prostog borca drugog voda, u koji je i premješten, a njegovo mjesto u prvom vodu preuzeo je dotadašnji komandir drugog voda bivši vodnik i sadašnji zapovjednik zadatka Stamatis, premjestivši samog sebe iz drugog u prvi vod. U trećem vodu komandir bivši kapetan Hermes bio je jednom odlikovan, dok je prost borac i bivši vodnik Spartak bio triput odlikovan. Tako je sada Spartak unaprijeđen u komandira trećeg voda, a Hermes degradiran u

prostog borca voda. Bivši stariji vodnik Hektor, prost borac drugog voda, bio je triput odlikovan, pa je unaprijeđen u komandira drugog voda. Zamjenik komandira drugog voda bivši potporučnik Prokopis bio je dvaput odlikovan, pa je ostao na svom mjestu. Tako su prvi i drugi vod sada imali po pet boraca, a treći šest, ukupno šesnaest (ostalo nas je sedamnaest poslije bitke kod Kamenog mosta, likvidirali smo Majora, ostalo nas je šesnaest – nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako?).

Priznajem da mi nije leglo unapređenje bivšeg starijeg vodnika Hektora u komandira drugog voda, u kom sam ja preuzeo dužnost zamjenika komandira voda (Hektor je predložio da mi strijeljamo onu petoricu iz naše grupe), ali ništa nisam rekao, kao prvo, nakon što sam hitro kritički ocijenio njegovo držanje za vrijeme trajanja marša, vidio sam da nemam ni za šta da ga optužim, a drugo, zato što su Hektor, Spartak i Ikar bili jedini trostruko odlikovani, te je samim tim neko od njih trojice morao postati zamjenik zapovjednika zadatka (i postao je Ikar), a za drugu dvojicu bilo je nužno da postanu komandiri vodova ako smo željeli ostati dosljedni principima koji smo sami sebi utvrdili – hoću reći, od sada pa nadalje uspostavljena je hijerarhija odlikovanja. Sa dvostruko odlikovanim stvar je drukčije stajala; bila su još dvojica dvostruko odlikovanih (poručnik sanitetske službe Rovir i bivši stariji vodnik Karol), koji su, prema tome, mogli postati zamjenici komandira vodova, ali nam je zapovjednik zadatka i komandir prvog voda Stamatis objasnio kako bi bila greška opteretiti ljekara dužnostima zamjenika komandira voda, tako da bi on radije unaprijedio bivšeg starijeg vodnika Karola u ljekarevog pomoćnika, jer ćemo odsad pa nadalje poklanjati više pažnje

ranjenicima. (Rovir i Karol pripadali su trećem vodu, prema tome, regularno bi bilo da budu premješteni u prvi, kad je već i priručna apoteka bila u prvim kolima, samo što je Stamatis zaboravio taj detalj, pa je ostavio situaciju kakva je bila u Majorovo vrijeme.)

Poslije sastanka, emitovali smo tačno u šest sati poruku "Okret Studenac stasao Perikle" (Stamatis nam je svima dao uvid u sadržaj, pitao nas odobravamo li, niko nije imao ništa protiv) i poslije nekih dvadeset minuta Vrhovni štab je odgovorio "Okret Crna Stijena". Proučili smo štabnu mapu (koju je do tada proučavao samo Major) i vidjeli da je udaljenost velika, nećemo imati vremena da stignemo do okreta za Crnu Stijenu u šest sati sljedećeg dana, kad se ima u vidu da smo zakasnili i poslali lažnu poruku s mjesta dva sata udaljenog od okreta za Studenac, međutim, Stamatis je našao rješenje koje smo svi prihvatili, naime, rekao je kako je besmisleno i beskorisno, kao što se ispostavilo u bici kod Kamenog mosta, da imamo smjenu pratnje. Zbog čega bismo hodali pored kola, usporavajući tako ritam marša, a možemo se mirne duše svi popeti na krov ili se zavući u podrum ili sjediti pored kočijaša i tako ćemo nastaviti koliko god brzo mogu da se kreću ili čak trče konji? Na taj način stići ćemo do okreta za Crnu Stijenu mnogo prije nego što nam zapovijeda Vrhovni štab, te, prema tome, imamo na raspolaganju dosta vremena da se negdje ulogorimo i odmorimo se i mi i uglavnom konji, koji će se, uz taj novi način, naravno, više zamarati.

Sljedećeg dana, to jest 28. avgusta 1949, stigli smo, bez problema, u šest sati do okreta za Crnu Stijenu (vidi mapu) a da se nije dogodilo ništa vrijedno pomena. Emitovali smo poruku "Okret Crna Stijena stasao Perikle", primili

odgovor "Okret Bijela Stijena", stigli smo tamo bez problema u šest sati 29. avgusta 1949, poslali poruku, ali odgovor Vrhovnog štaba nikako nije stizao, Stamatis je čekao sa slušalicama na ušima više od jednog sata, iskupili smo se sva petnaestorica (i Stamatis šesnaesti, nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako?) i čekali sa zebnjom i osjećanjem nelagodnosti i brige, nismo znali šta se događa, a mene je uhvatilo, sjećam se, nešto kao tjeskoba, usprkos tome što je Vrhovni štab odgovorio, "Primljeno čekajte", te je, prema tome, radio-stanica funkcionisala normalno, nije bila prekinuta veza, iz časa u čas trebao nam se javiti Vrhovni štab, ali je jako kasnio i bilo je prirodno da se zabrinemo, mora da se dogodilo nešto posebno, a onda sam u jednom trenutku vidio Stamatisa kako uzima olovku (ili prije će biti ne, držao ju je u ruci), vidio sam ga kako u bilježnicu zapisuje brojeve i pisao je i pisao grozničavo i nije bilo ni kraja ni konca, a kad je završio, smjesta je počeo dešifrovati tu beskrajnu poruku, a onda nam je pročitao riječ po riječ, ili bolje slovo po slovo, a zamjenik zapovjednika zadatka bivši stariji vodnik Ikar bilježio je na jedno parče papira kako bismo ponovo pročitali tekst i proučili ga, jer je smjesta postalo očigledno da se radi o nečem izuzetno značajnom, o tekstu od istorijske važnosti, o odlukama Plenuma od 29. avgusta 1949. (sumiranim, naravno, pojedinosti smo saznali iz primjerka umnoženog na šapirografu, koji su nam dali na izlazu iz Močvare, zajedno s namirnicama i drugim potrepštinama, oko deset naveče 4. septembra). Poslije odluka, Vrhovni štab je dodao "Okret Stijena" i tamo smo stigli bez problema sutradan, to jest 30. avgusta 1949, kad smo odlučili da obavijestimo Vrhovni štab o Majorovoj smrti – i do te tačke nije trebalo mnogo diskusije, svi smo

se smjesta složili kako je sad pravi čas da ih o tome obavijestimo, međutim, izražena su različita mišljenja u vezi s tim treba li i u kolikoj mjeri poruka nositi potpis "Stamatis", i naposljetku je prevladalo stanovište da ne treba zapetljavati stvari kako ne bismo bili prisiljeni da poslije objašnjavamo – hajde ti sad ispripovijedaj kako su se tačno odigrali događaji, odbrani i opravdaj ponašanje grupe prema Majoru, šifrujući svako slovo i suočavajući se s opasnošću da Vrhovni štab zatraži više pojedinosti i razjašnjenja i hajde sutradan ponovo odgovaraj, a možda i prekosutra i sljedećih dana i hajde dovedi tako reći u pitanje zapovjednika zadatka, te smo se, prema tome, zbog svih navedenih razloga konačno složili da potpišemo "Telemah", što najvjerovatnije neće izazvati nikakav komentar od strane Vrhovnog štaba (kao što uistinu i nije) jer je, naravno, bilo sasvim prirodno, kad je već mrtav zapovjednik zadatka, da zapovjedništvo preuzme njegov zamjenik. I tako smo, dakle, emitovali poruku "Okret Stijena Perikle cijan stasao Telemah".

Petak, 4. oktobra 1949.

Druže isljedniče, dozvolite mi da ovdje prekinem svoju izjavu i vratim se na jedan događaj koji sam ispričao sasvim kratko, izostavljajući suštinske pojedinosti ili prije će biti suštinu stvari, jer

Ostavio sam napola dovršenu rečenicu, razmišljao sam hoću li precrtati "ili prije će biti suštinu stvari, jer", pošto, naravno, šta to znači ako ne kako sam propustio reći istinu, ali o tome sam razmišljao polazeći od principa kako moja izjava ne bi smjela imati precrtanih riječi, kako svako precrtavanje znači sumnju, stvara utisak kako sam bio spreman da nešto kažem pa sam se predomislio, a vi biste pokušali na hiljade načina razjasniti šta sam napisao i ako vam ne pođe za rukom da pročitate ono što sam precrtao, uvrtjećete sebi u glavu sve ono što vam se učini najvećom mogućom otežavajućom okolnošću za mene na osnovu onoga što proiziđe iz konteksta. Zbog toga do sada nisam precrtao ni jedne jedine riječi, čak i kad bi se slučajno desilo da napišem istu riječ dva i tri puta u istoj rečenici, ili da ponovim dva "koji" i tri "jer" u istoj rečenici, to jest, čak i kad bi se dogodilo da prekršim elementarna pravila "elegantne sintakse", kako je govorio naš direktor gimnazije Ikonomopulos, koji je potezima crvene olovke ispunjavao list s mojim pismenim vježbama, ali sada, naravno, iskaču u prvi plan druge stvari, mnogo značajnije i neka bude sintaktičkih grešaka, ali budite barem uvjereni kako na papir nabacujem misli i sjećanja krajnje spontano, te eto, dakle, kad sam već napisao kako sam propustio da ispričam samu suštinu stvari (a to sam napisao povučen upravo spontanošću i strašću da svaku sitnicu razjašnjavam i objašnjavam, kako ne bi ostalo

neosvijetljenih mjesta), kad sam to već napisao, ne želim precrtavati, tako da sve ostavljam i prihvatam zaključak koji ćete logično izvući, to jest kako sam propustio da kažem cijelu istinu, ili, da to kažemo drugim riječima, iskrivio sam istinu, ali, stavite se molim vas u moj položaj, razmislite i sami o tome, imao sam jednu malu kovertu koju sam trebao predati onome ko od mene zatraži moju "posjetnicu" (jer o toj koverti se radi, to je ta činjenica za koju sam ranije rekao da sam je ispričao sasvim ukratko, radi se o koverti koju mi je dao brigadni general Odisej, koji mi je predao govoreći da je čuvam pažljivije i od partijske knjižice), pa sam je, dakle, trebao predati nekom ko zna da je imam, nekome ko štaviše zna i konspirativnu riječ "posjetnica", kako bih se uvjerio da je uistinu on primalac, dovde u redu, koverta je, naravno, sadržavala nekakvu poruku, nema nikakve sumnje što se toga tiče, ali kakve je vrste bila ta poruka neprekidno sam se pitao i ako sam zamolio da se stavite u moj položaj, to sam učinio kako bi vam palo na pamet šta je bilo prirodno da meni padne na pamet i da shvatite kako su lenjinistički i antifrakcijski sadržaj poruke, na koju sam se pozvao kad sam je prvi put pomenuo, naravno jedna interpretacija, ali bi mogla mirne duše biti i kakva bilješka u korist Partije (hoću reći, bilješka koja nema veze s lenjinističkim i dogmatskim frakcijama nego s Partijom u cjelini), ili, štaviše, mogla bi biti bilješka koja bi se ticala mene lično (zašto bi brigadni general Odisej rekao, "Predaćeš je onom ko od tebe zatraži tvoju posjetnicu?" čemu ono TVOJU, dok bi konspirativna rečenica mogla mirne duše biti, "Daj mi posjetnicu"?), tako da me to TVOJU bacilo u misli i pitao sam se šta bi ta bilješka mogla govoriti o meni, kakva obavještenja može dati nadležnim primaocima o mojoj ličnosti?

Poslije svega ovog što sam rekao i ako se potrudite da se stavite na moje mjesto, nadam se da ćete shvatiti zašto sam tvrdio kako je kapetan Andronik zatražio od mene "moju posjetnicu" u vrijeme kad se pripremao čaj i zašto sam tvrdio da sam mu je navodno predao silazeći u klozet. To sam tvrdio zato što je u meni prevladavao strah, to jest, prevladavao je stav da je ta bilješka otežavajuća za mene, pa sam požurio da je "uklonim" govoreći kako sam je navodno predao kapetanu Androniku, koji je strijeljan u gradu N. nakon što su prevladali dogmatici i to, da bismo bili precizniji, u zoru 13. jula 1949, uz južni zid svetog hrama Životvornog istočnika, na središnjem trgu, u isto vrijeme kad smo i mi strijeljali petoricu iz naše grupe. Tako, govoreći da sam je predao kapetanu Androniku bilo je kao da potvrđujem da je bilješka izgubljena nepovratno, prvo, zato što čak i kad biste pokušali da tragate u tom pravcu, ne biste je našli, jer je kapetan Andronik nikad nije ni uzeo, a drugo, zato što čak ne biste ni pokušali da tragate, jer ste, naravno, znali bolje od mene da je kapetan Andronik strijeljan. Ostao je, naravno, brigadni general Odisej, od koga biste mogli zatražiti obavještenja i o čijoj sam sudbini bio neobaviješten (i dalje ostajem neobaviješten), ali uložio sam kartu na tumačenje da je i on likvidiran nakon što su prevladali dogmatici, što je inače sasvim moguće, jer sam formirao mišljenje da je bio (ili da ostaje) lenjinist. I tvrdio sam, naravno, i rekao sam da je "srećom živ brigadni general Odisej i može posvjedočiti", ali to je bila samo hipoteza, jer je odluka Plenuma od 29. avgusta 1949. umnožena na šapirografu naprosto pomenula hapšenje brigadnog generala Odiseja kao primjer samovoljnosti dogmatika, a nije, međutim, bacila svjetlo na njegovu dalju sudbinu.

Ponovo se stavite, molim vas, u moj položaj i zamislite šta biste vi mislili da ste se našli u ovoj ovdje ćeliji i da se do trenutka kad pišem nije pojavio niko da zatraži "vašu posjetnicu". Ali ostavimo hipoteze, bolje da kažem šta sam ja pomislio. Dakle, kad sam počeo pisati izjavu i kad sam prvi put pomenuo "moju posjetnicu", palo mi je na pamet, poslije svega što se dogodilo, da ste vi primalac bilješke u smislu da sam kovertu trebao predati vama, kad se već radi o jednom elementu slučaja kojim se bavite, u dvije riječi, elementu koji bi možda mogao doprinijeti istrazi Poduhvata Sanduk. Međutim, u drugu ruku, pomislio sam kako "moja posjetnica" nije upućena, naravno, vama, kad je već niste zatražili od mene, te prema tome, zašto da vam je predam? (Ili prije će biti, ne, nije iskrsnuo problem hoću li vam je predati ili neću pošto je nisam imao i nemam je ni sada, nego hoću li vam reći gdje se nalazi, kako biste je mogli, po svoj prilici, naći, iskrsnuo je, dakle, problem hoću li vam je predati tako reći posredno, a taj problem posredne predaje me jako zaokupio, odvagao sam ga s ove strane, odvagao s one – zaboravljajući na moguće pominjanje koje je vjerovatno postojalo u bilješci u vezi s mojom ličnošću i ispitujući cijeli slučaj polazeći isključivo i jedino od kriterija vojničke deontologije[14], to jest, ispitujući trebam li doslovno izvršiti zapovijest brigadnog generala Odiseja te, prema tome, ne otkriti vam gdje se nalazi, ili gdje se vjerovatno nalazi "moja posjetnica", ili bi možda, suprotno tome, trebao postupiti u skladu s tako reći duhom zapovijesti i smatrati da ste, poslije svega što se dogodilo i uzimajući u obzir kako su se stvari radikalno

14 Deontologija – učenje (teorija) o dužnostima i obavezama. (***Prim. prev.***)

promijenile, vi postali jedini i zakoniti primalac bilješke.) I želio bih da mi povjerujete kako je u mojoj odluci da vam, makar posredno, ne predam bilješku – pokušavajući, štaviše, da je "uklonim" – veliki teret predstavljala i pomisao kako moram doslovno izvršiti zapovijest brigadnog generala Odiseja i usuđujem se reći kako bih nadošao na istu odluku čak i da sam bio savršeno ubijeđen kako ona sadrži samo povoljna obavještenja o mojoj ličnosti, jer mi se uvrtjela primisao kako bilješku treba predati bilo kome ko mi priđe i kaže, "Tvoju posjetnicu", i nikom drugom, ama baš nikom drugom.

Sad, međutim, nakon što sam ponovo ispitao cijelu stvar ispočetka, došao sam do zaključka kako nemam pravo da od vas krijem apsolutno ništa (jer, nadam se da ćete se složiti kako nisam lagao nego sam naprosto prikrivao istinu, naime prikrivao sam činjenicu kako bilješka još uvijek postoji, ili prije će biti kako vjerovatno postoji), te, prema tome, kad već ne trebam od vas bilo šta kriti, u smislu da ste sada vi Najviši Autoritet, kad se uzme u obzir kako imate pravo da ispitujete čak i brigadnog generala Odiseja, pa čak i članove Vrhovnog štaba, smatram kako je logično da izvučem zaključak da sada više nema toliko značaja prvobitna zapovijest brigadnog generala Odiseja, jer je, naravno, mogla važiti pod ondašnjim okolnostima, ali više ne vrijedi kad su se okolnosti iz temelja promijenile te mi je, prema tome, dužnost da razjasnim kako se tačno sve odigralo i to ću smjesta učiniti.

U noći između 11. i 12. jula probudio me neobičan zvuk (koraci, šuškanje u mraku, zveckanje porcije), otvorio sam oči i vidio našeg trenera kako se sagnuo iznad jednog iz naše grupe, malo dalje od vrata, kako ga gura, nešto mu

govori šapatom, a ovaj je smjesta ustao, navukao cokule (tri posljednje noći dobijali smo zapovijest da spavamo obučeni, usprkos vrućini, što je pokazivalo da će se svakog časa dogoditi nešto značajno), uzeo oružje i fišeklije i izišao iz bivšeg kabineta za tehničko vaspitanje. Naš trener je otišao i stao pored otvorenih vrata (na dovratku je visila petrolejka), bacio pogled na svoj sat, izvadio cigaretu, pošao da je zapali, predomislio se i ostao onako, kao da o nečem razmišlja. Bio sam strašno pospan, pa sam, iako mi se probudila radoznalost, odlučio da pokušam ponovo zaspati i ponovo sam zaspao, a kad me trener probudio, vani je bio isti onaj mrkli mrak, samo što lampa nije sijala kao ranije, a trener me probudio gurajući me lagano i šapnuo mi da uzmem sve svoje stvari i odem u "Lozu", da se javim kapetanu Paraskevasu. Rekao mi je lozinku i odziv i kazao da požurim. Dok sam nazuvao cokule, vidio sam kako se bivši kabinet za tehničko vaspitanje dopola ispraznio, što će reći da nas je trener budio jednog po jednog redom i govorio nam da idemo u "Lozu" (to jest, u tom trenutku nisam mogao znati da ćemo svi proći kroz "Lozu", palo mi je na pamet da možda druge šalje negdje drugdje). U svakom slučaju, budio nas je jednog po jednog, to je bilo očigledno, i to je činio što je tiše mogao i po svoj prilici je čekao da se prethodni udalji kako bi onda probudio sljedećeg, pa je, štaviše, satom mjerio vrijeme između naših odlazaka, jer je i mene ispratio do vrata, bacio pogled na svoj sat, samo što ovog puta nije izvadio cigaretu, jer ju je još uvijek držao u ustima, visila mu je s donje usne i nije je zapalio i sjećam se kako sam u polumraku razaznao gdje mu poigrava u desnom uglu usta u trenutku kad se sagnuo iznad mene i kazao mi da se spremim i odem.

Svima nam je bila poznata "Loza", bila je to taverna koju smo uvijek gledali zatvorenu, kad bismo išli, ili se vraćali, iz kamenoloma, valjajući pred sobom kamenje. Kod "Loze" smo pravili posljednji odmor prije nego što bismo stigli natovareni u bivšu Gimnaziju, ondje je bilo posljednjih "pet minuta" našeg puta, to jest to je bila treća stanica (prva je bila na posjedu bivše Zemljoradničke zadruge, a druga kod bivše remize za međugradske autobuse). Popeo sam se, dakle, na prvi sprat, a ondje su me zaustavila dva stražara koji su zatražili lozinku-odziv i kazali mi da siđem u podrum i izađem na mala bočna vrata. Da ne dužim, prošao sam i kroz drugu kontrolu na malim bočnim vratima i druge dvije kontrole na ulici, iako sam, da bih skratio put, presjekao kroz neke uske sokake (jer nas je trener obično vodio drugim putem, kroz ulice u samom centru, to jest tjerao nas je da se vrtimo u krug, imajući u vidu da smo teglili kamenje ne samo kako bi se ponovo sazidao porušeni ugao bivše Gimnazije, nego – i to prije svega – kako bismo se uvježbali u nošenju tereta, kako nam je on lično objasnio). U dvorištu bivše taverne prošao sam kroz posljednju kontrolu, a stražar mi je rekao da triput pokucam na prozorče na vratima i uđem ne čekajući odgovor.

Nekoliko dana prije toga, za vrijeme petominutne pauze (odmarali smo se u dvorištu, u sjenci loze) otišao sam i zalijepio nos za okno na vratima i stavivši dlanove desno i lijevo od sljepoočnica (jer je sunce bilo gotovo u zenitu, a unutar bivše taverne bilo je mračno i u prvom trenu ništa nisam razaznao) i tako, dakle, ne dozvoljavajući svjetlu da se reflektuje u staklu, vidio sam stolove na mjestu, stolice, bačve u dubini desno, kuhinju lijevo, bakrene lonce, tave okačene na zidu i bacivši ponovo kružni pogled po

stolovima, vidio sam kako su svi zastrti prljavim kariranim stolnjacima, a tu je bilo i zaostalih tanjira i čaša i escajga i vrčeva od četvrt i pola oke, a u nekoliko čaša bilo je još malo vina i u tanjirima je bilo kostiju i sasušenih sosova i možda jedna nedirnuta porcija sarme, jer je naša Narodna milicija uhapsila vlasnika taverne u podne (pod optužbom da je neprijateljski špijun i držali su ga u zatvoru nedjelju dana, a onda su mu sudili, osudili ga i likvidirali zajedno s još dvojicom ispred južnog zida hrama Živonosnog istočnika, na središnjem trgu, pored česme, i dok je boravio u zatvoru, vlasnik taverne je rekao svojoj ženi da mu donese jedan englesko-grčki rječnik, jer je učio engleski, kako je potvrdio i naš upravnik zatvora, pregledao je u svrhu cenzure rječnik i udario pečat "Odobreno" i stavio potpis na stranicu lažnog naslova, ne sanjajući da poslije prvog tabaka počinje Jevanđelje, što se otkrilo kad je vlasnik taverne već likvidiran, i taj rječnik-Jevanđelje bila je knjižica šifri koju smo našli u Majorovom džepu nakon što je progutao cijankalij i pao mrtav) i tako su, dakle, uhapsili vlasnika taverne u trenutku dok su mušterije jele u taverni i prirodno da niko nije ostao da dovrši jelo, digli su se svi i otišli prije nego što su im bilo šta rekli milicioneri – koji bi im svakako nešto rekli, jer su zatvorili tavernu i držali su je zatvorenu do daljih zapovijesti. A sad, eto, stigla je zapovijest i koristili smo tavernu u nekakvu nepoznatu svrhu – hoću reći, meni je još uvijek bila nepoznata, pa sam požurio da presiječem preko dvorišta i pokucam triput na prozorče na vratima ne bih li konačno saznao o čemu se radi.

Kad sam ušao u bivšu tavernu, vidio sam da nema stolova i stolica. Desno, pored bačvi, vidio sam razbacane po podu kapute od trožičnog platna, pantalone, košulje, šešire

od slame, gaće, bošče, opanke od svinjske kože, gotovo sve zbrda-zdola (kasnije mi je palo na pamet da su ih ispočetka vjerovatno poslagali po vrstama, ali ih je prije mene prošlo već dosta iz naše čete i po svoj prilici je svaki pokušao odabrati odijelo po mjeri, a na drugu stranu je bacao ona koja mu nisu odgovarala, pa su se tako izmiješala), lijevo sam vidio puške naslagane u gomili, a nešto dalje, pored kuhinje, petnaestak vreća, uspravnih, naslonjenih jedna na drugu, sve zavezane, a sa strane im je visilo parče kartona, pa su izgledale kao poštanske vreće pune pisama. Između kuhinje i bačvi postavili su dugi, uski sto za kojim je nešto bilježio kapetan Paraskevas, ađutant zamjenika komandanta Velizara, sjedeći licem prema onom ko ulazi, a lijevo od njega stajao je jedan vodnik, čije ime ne znam. Rekao sam lozinku i odziv, a kapetan Paraskevas mi je istog časa doviknuo, odsječno, kao da se žuri:

"Partijsku knjižicu, bukvicu i sve drugo od dokumenata što imaš kod sebe."

Poslušao sam, naravno, i u trenutku dok sam mu predavao knjižicu, bukvicu i papir na kom je pisalo da imam pravo na sto grama duhana sedmično – i gdje je naš magacioner iz bivše Gimnazije zapisivao datume i stavljao svoj paraf pri svakoj raspodjeli – u trenutku, dakle, dok sam mu predavao dokumente, zapitao sam se bi li možda trebalo da mu predam i "posjetnicu", ali, u drugu ruku, kapetan Paraskevas je nije izričito zatražio od mene, prema tome, on nije bio primalac, tim prije što nije znao konspirativnu rečenicu, a osim toga, kad mi je rekao da predam sve dokumente koje imam, očigledno je tražio zvanične, ako hoćete pravne dokumente, a ne "ilegalnu", antifrakcijsku lenjinističku bilješku brigadnog generala Odiseja (pošto je kapetan Paraskevas

bio ađutant dogmatskog potpukovnika Velizara, te samim tim njegov čovjek od povjerenja, te samim tim, po svemu sudeći, dogmatik i on sam), tako je, ali možda sam požurio s izvlačenjem zaključaka, možda sam pogriješio ocijenivši kao lenjinistu brigadnog generala Odiseja, koji je, naravno, uhapšen nakon što su prevladali dogmatici, ali ja to nisam znao tada, dok sam stajao pred kapetanom Paraskevasom te, prema tome, kako sam mogao biti siguran da se radi o antifrakcijskoj bilješci a ne o partijskoj, ili prije će biti propartijskoj poruci, kad se uzme u obzir da mi je brigadni general Odisej rekao da je čuvam pažljivije i od partijske knjižice – šta je drugo to značilo ako ne da ta mala koverta može u slučaju potrebe zamijeniti čak i sam pečat Partije te je, prema tome, bila nešto više i od pečata, te, prema tome, nešto više i od vidljivog, materijalnog izražavanja pripadnosti Partiji, u dvije riječi, nešto propartijsko? Tako sam razmišljao u trenutku dok sam kapetanu Paraskevasu predavao dokumente i priznajem da sam oklijevao, ali naposljetku sam se riješio da mu ne predam "posjetnicu", nego da je i ovog puta sačuvam, kako mi je zapovjedio brigadni general Odisej, jer, ako ništa drugo, brigadni general je u svakom slučaju za više činova superiorniji od kapetana.

Kapetan Paraskevas uze moje dokumente, baci pogled na moju partijsku knjižicu (imao je s lijeve strane, na stolu, jednu petrolejku) i baci sve u jednu papirnatu kutiju, koju sam tek tada primijetio, koja se također nalazila na stolu, njemu zdesna.

"Ostavi ondje pušku", reče mi vodnik.

Otišao sam i odložio pušku na ostalo oružje. Vodnik mi reče da mu dam ranac i da se skinem do kože. Pogledao sam u nedoumici kapetana Paraskevasa.

"Do ručnog sata", rekao je kapetan preko volje i izvadivši iz ladice parče kartona poput onih koje sam vidio kako vise na vrećama, poče nešto da piše (očito moje ime).
Tek tada sam shvatio da svi mi "Štabni" prolazimo kroz "Lozu", skidamo sivomaslinaste uniforme, ostavljamo sve dokumente, oružje i fišeklije i oblačimo civilno odijelo, drugim riječima, maskiramo se u seljake. I bilo je jasno da se maskiranje o kom govorim mora obaviti u krajnjoj tajnosti, niko nije znao šta se dešava, osim, naravno, zamjenika komandanta Velizara, Majora i našeg trenera (mada je moguće da ni ovaj posljednji nije imao pojma zbog čega nas budi usred noći i šalje u "Lozu") i, prirodno, to su znali kapetan Paraskevas i njegov pomoćnik, vodnik, ali sasvim vjerovatno to nije znao ni stražar koji je stajao na kapiji dvorišta, jer sam tek sada (to jest tada) zapazio da su oba prozora i staklena vrata zastrli dekom, istina, čudno kako mi je promakao taj detalj i kako na mene nije ostavilo utisak to što nisam vidio svjetlo iz bivše taverne u trenutku dok sam presijecao kroz dvorište, a sada, kad sam to zapazio, istog časa sam pomislio kako vjerovatno postoje i stražnja vrata i na tu stranu mora da su izišli prethodni drugovi koji su se obukli kao seljaci, ali u tom trenutku nije me zanimalo kuda ću izići, jer tek što sam shvatio o čemu se radi (to jest, reći ćete mi, šta si shvatio kad su ti jasno i glasno rekli kako se moraš svući do ručnog sata), tako je, to su mi rekli, međutim, prošlo je nekoliko sekundi dok sam shvatio, postao svjestan, ako više volite tako, da smjesta moram, i to pred kapetanom i vodnikom, da se skinem, bez oklijevanja, da izujem i cokule, da ostavim ondje moje cokule i odem ostavljajući ih za sobom i tada me uhvatilo nešto kao panika, jer sam svoju "posjetnicu" držao (tako sam bar mislio) dobro skrivenu u đonu

lijeve cokule (otkinuo sam stare đonove i stavio nove, dva prsta debele, od automobilske gume) i uhvatila me panika, jer sam nešto morao smisliti i to štaviše brzo, izmisliti nešto kako ne bih ondje ostavio lijevu cokulu, mogao sam, na primjer, pasti na pod i početi da se koprcam, kao da me tobože uhvatila padavica, pa bi bili prisiljeni da me odnesu u bolnicu na nosilima i obučenog u sivomaslinastu uniformu, a tamo ću već vidjeti šta da učinim, ili sam mogao oboriti lampu, da se zapali bivša taverna, ili ubiti, u slučaju potrebe, vodnika i kapetana Paraskevasa, ali ni za živu glavu nisam smio ostaviti "posjetnicu" u vreći, gdje će, očigledno, staviti i druge dijelove moje odjeće, kako bi kasnije pretražili na miru sve do postave i šavova.

"Brzo, rekao sam", izdera se vodnik. "Svakog časa stiže sljedeći."

Počeo sam se svlačiti što sam sporije mogao, to jest što sam sporije pretpostavljao da će vodnik smatrati dopustivim. Pokušavao sam dobiti na vremenu, jer sam se nadao da će me svakog časa spasiti onaj sljedeći, jer ako bi došao i on, vodnik ne bi morao nadgledati samo mene i možda bih mogao ugrabiti priliku i "ukrasti" svoju lijevu cokulu – sve to je bilo nevjerovatno, ali davljenik se za slamku hvata, pa sam se tako skidao što sam sporije mogao, a vodnik je već gurnuo moj ranac u vreću i čim sam svukao bluzu, uzeo ju je istog časa i ubacio i nju u vreću i počeo sam svlačiti pantalone i, prirodno, kako da se skinu, pošto sam insistirao na tome da ne izuvam cokule i tako, kako sam povukao desnu nogavicu, izgubio sam ravnotežu i pao, srećom na meko, nisam prejako udario ni trticu, i tako, u tom nespretnom i smiješnom položaju, čujem kapetana Paraskevasa kako mi ironično kaže:

"Da sam na tvom mjestu, prvo bih izuo cokule."
Šta sam više mogao da radim, izuo sam ih, a vodnik ih je istog časa uzeo i ubacio u vreću, ali je u posljednjem trenutku primijetio gumene, gotovo nove novcate đonove, pa ih je ponovo izvukao iz vreće i nazuo na brzu ruku, nakon što je prvo izuo svoje, koje su bile u jadnom stanju. Kapetan Paraskevas je u međuvremenu ustao i prišao kuhinji, gdje se u jednoj porciji kuhao planinski čaj, napunio šolju i počeo ispijati glasno srčući (valjda je imao nazeb, jer je govorio promuklim glasom), tako da uglavnom nije primijetio kako je vodnik zamijenio svoje cokule mojima, a ako je i primijetio, vjerovatno nije obratio pažnju na to, te prema tome, nemoguće je da znam jesu li našu odjeću stavljali u vreće kako bi je kasnije podvrgli pomnoj pretrazi ili su je čuvali naprosto da nam je vrate u odgovarajuće vrijeme.
Kad sam vidio vodnika kako oblači moju lijevu cokulu, zaključio sam kako sam izgubio "posjetnicu" i tad mi je palo na pamet kako bih možda mogao ukrasti barem svoju tabakeru, kad već kapetan Paraskevas ne pazi, a vodnik je bio zauzet mijenjanjem cokula i bilo je očito da misli samo na to i boji se da ga ne vidi kapetan Paraskevas, pa sam ugrabio priliku i izvukao na brzu ruku tabakeru iz stražnjeg džepa i bacio je na gomilu odjeće od trožičnog platna desno od sebe i tabakera je pala bešumno, a ja sam požurio da pantalone predam vodniku, pokazujući izuzetnu spremnost za saradnju u času dok je on još uvijek vezivao pertle lijeve cokule, čučeći pored vreća. Tada sam se užurbao, svukao se do ručnog sata i sve predao i ostao kao od majke rođen, podigao sam ruke, okrenuo se oko sebe kako bih im pokazao da nemam ama baš ništa drugo za skidanje i otišao da

obučem ono što se našlo ispred mene, navrat-nanos, samo sam se za pantalone pretvarao da ih biram, tražeći tobože neke po mojoj mjeri i tada sam, nagnut nad gomilu odijela od trožičnog platna, gurnuo tabakeru u džep pantalona, a u svakom slučaju podigao mi se moral, jer je moja tabakera bila od onih metalnih, koje automatski savijaju cigaretu, jako praktična, posebno za mene, jer mi nikad nije pošlo za rukom da smotam cigaretu kako Bog zapovijeda, a osim toga imala je za mene sentimentalnu vrijednost – smješkate se ironično, pretpostavljam, no to je istina, poklonio mi ju je za vrijeme okupacije moj prijatelj Haris, koji je poginuo kao heroj, strijeljan od Nijemaca.

Pri odlasku iz bivše taverne (a ispostavilo se da stvarno postoje stražnja vrata, koja se nisu vidjela, jer su ih krile bačve, i kroz ta vrata ulazilo se u kuću strijeljanog vlasnika taverne), pri odlasku, dakle, ispratio me vodnik, koji se tu snalazio kao u svojoj kući, i prošli smo kroz jednu spavaću sobu, u kojoj sam stigao razabrati veliki dvokrilni ormar s ogledalom, prošli smo kroz nešto kao salon i naposljetku izišli kroz nekakvu kapiju u jedan uski sokak i vodnik mi reče da smjesta odem u bivšu remizu za međugradske autobuse – lozinka i odziv ostaju isti. Tako, dakle, obučen kao seljak koračao sam bešumno kroz mrak i psovao samog sebe što mi nije pošlo za rukom da izvršim zapovijest brigadnog generala Odiseja. Nisi vrijedan povjerenja Partije, govorio sam, kad si dopustio da ti iz ruku uzmu tako značajan dokument. Tako je, ni za šta nisi, govorio sam i ništa me nije moglo utješiti, čak ni pomisao da se u suštini ništa nije promijenilo, pošto niko od mene nije zatražio "posjetnicu", te prema tome, kakvog značaja ima što će ostati u mojoj cokuli, neuručena? Međutim, u drugu ruku, jedno

je da ja nosim svoju lijevu cokulu, a sasvim drugo da je nosi onaj vodnik, kome čak ni ime ne znam, jer je čak i sada (hoću reći tada, dok sam išao od "Loze" prema bivšoj remizi za međugradske autobuse), mogao banuti iz mraka neko i reći mi, "Daj mi tvoju posjetnicu".

Subota, 5. oktobra 1949.

Druže isljedniče, oprostite ako sam vas juče zamorio svim onim detaljima u vezi s cokulama i opancima od svinjske kože, ali nadam se da vam je jasno koliko bi drukčiji bio moj položaj kad bih vam mogao priložiti "posjetnicu". Jer, naravno, ona bilješka bila je krajnje povjerljiva, nezavisno od njenog antifrakcijskog, partijskog ili i propartijskog sadržaja, te prema tome, to što mi je brigadni general Odisej povjerio jednu povjerljivu bilješku znači da sam bio dostojan njegovog povjerenja, zar ne? A ukoliko prihvatimo tumačenje da se ta mala koverta odnosila na mene lično, to jest da je sadržavala obavještenja o tome šta sam i ko sam, u vojničkom i partijskom smislu, trebalo je, naravno, biti neka vrsta preporuke (ali, reći ćete mi, zar se preporuke daju bez pečata? znam, naravno, i savršeno se slažem, prihvatite, međutim, tumačenje kako je gotovo nevjerovatno da bi mi brigadni general Odisej dao da ja lično prenosim neku bilješku usmjerenu protiv mene, jer, ako ništa drugo, brigadni general Odisej je vjerovatno bio suočen i sa mogućnošću moje sumnjičavosti, naime s mogućnošću da otvorim kovertu i pročitam bilješku, a ipak mi je povjerio, potvrđujući mi tako i praktično kako i u tom smislu ima puno povjerenje u mene i čak mu ne pada na kraj pameti da bi meni ikad mogla pasti na pamet pomisao da bijedno prenesem poruku), a pošto je, dakle, ta bilješka bila jedna vrsta preporuke, razumjećete, naravno, kako bi visoko bilo vaše mišljenje o meni kad bih bio u stanju da vam je priložim.
Međutim, nažalost za mene, nemam tu bilješku i jedino što mi preostaje jeste da vam ukažem na to gdje se nalazi ona mala koverta (to jest, gdje se vjerovatno nalazi, jer kako

mogu znati šta se dogodilo s mojom lijevom cokulom) pozivajući se na svjedočenje dvojice tako reći očevidaca, za koje se nadam i želim im da su živi i zdravi. Prvo, obućara Apostola Dedesa, koji mi je zamijenio đonove u selu Trešnje, u koje sam stigao dan poslije odlaska od brigadnog generala Odiseja. Naravno, nisam objasnio Apostolu Dedesu o čemu se radi, rekao sam mu naprosto da mala zapečaćena koverta sadrži testericu i jednu hiljadarku, kako bih mogao pobjeći iz zatvora ili podmititi čuvara u slučaju da padnem neprijatelju u ruke. Prirodno, natjerao sam ga da malu kovertu sakrije u đon preda mnom, sačekao sam da ga zašije i odmah sam nazuo cokulu. Raspitao sam se i saznao da Apostol Dedes doduše nije organizovan, međutim bio je simpatizer, te sam, prema tome, mogao u njega (do izvjesne mjere) imati povjerenja. Dakle, Apostol Dedes može posvjedočiti kako sam uistinu sakrio jednu malu kovertu u đon moje lijeve cokule, te prema tome, ako biste imali njegovo svjedočenje, mogli biste se uvjeriti da dovde nisam lagao. Drugo, pozivam se na svjedočenje vodnika koji je svoje cokule zamijenio mojima u "Lozi" u noći 11. na 12. juli 1949. Kombinujući ova dva svjedočenja, uvjerićete se da sam imao jednu malu kovertu, sakrio sam je u đon cokule, te prema tome nemam razloga da je krijem i da vam je ne predam. Štaviše, ako onaj vodnik još uvijek nosi moje cokule (a najvjerovatnije ih nosi, jer smatram da nije mogao naći bolje da ih ponovo zamijeni), dakle, ako ih nosi i ako u međuvremenu nije poginuo, u kom slučaju treba preturiti i nebo i zemlju, onda možete lijepo otkinuti đon lijeve cokule i naći ćete "posjetnicu".

Loše je to što ne znam ime vodnika, jer sam ga prvi put vidio u "Lozi", a kapetan Paraskevas ga preda mnom nije

oslovio imenom, a poslije, ostali smo izdvojeni u bivšoj remizi za međugradske autobuse, ili bolje reći u garaži, i nikad više nisam vidio tog vodnika, a nije ga znao niko iz naše grupe, mora da je stigao u grad N. u noći na 12. juli 1949, sve sam pitao, uvjeravam vas, i niko ga nije znao. I nisam pitao samo borce iz naše grupe (čak i onu petoricu koji su strijeljani nešto kasnije, u zoru 13. jula) nego i sve koje sam mogao pitati, onda kad je Major nasumice prozvao nas četvoricu (mene, starijeg vodnika Haridema, potporučnika Nikijasa i kapetana Hermesa), pa smo otišli u noći 12. na 13. juli 1949. da preuzmemo sanduk iz Skladišta oružja, to jest, iz bivšeg magacina Poljoprivredne banke. Ondje sam, sjećam se, pitao jednog čuvara Skladišta, dok smo tovarili sanduk na džip, zna li slučajno kako se zove jedan riđokosi, visok, čvrsto građen vodnik (da, zamalo da zaboravim, mislim da su i te odlike dopunski elementi koji će vam možda pomoći da nađete vodnika, iako ta stvar, naravno, ne predstavlja nikakvu teškoću, on je bio jedini vodnik u bivšoj taverni u noći uoči 12. jula, zajedno s kapetanom Paraskevasom, koji sigurno zna njegovo ime, prema tome, zar ima nešto lakše?). Međutim, taj čuvar ga nije poznavao. Tada smo natovarili sanduk na džip i ovdje koristim priliku da istaknem kako je bio napravljen od željeznog lima (ili ne, "željezni lim" navodi misli na velike listove od bijelog lima, a sanduk je bio sačinjen od željeznih ploča, upola zahrđalih, neofarbanih, tako da su me podsjetile na željezne ploče na nekom brodu koje dugo nisu strugane i bojene), bio je, dakle, napravljen od željeznih ploča, kao što je bio onaj materijal na dvokrilnim željeznim vratima garaže, i zavaren na dvanaest mjesta (i tada sam pomislio kako je bila ispravna glasina koja mi je stigla do ušiju u

vezi s variocem Joanisom Kepesisom, koga su natjerali da zavari jedan sanduk) i našli smo ga u jednom uglu bivšeg magacina. Nisu ga sakrili, štaviše sasvim suprotno, bio je ondje svakome pred očima, ali baš zato niko na njega nije obraćao pažnju, jer su ga čuvari Skladišta koristili umjesto stola, postavivši uokolo četiri prazna sanduka od ručnih bombi i valjda su sjedili okolo i jeli, ili su pisali pisma, jer sam na sanduku vidio dvije-tri prazne porcije, mrvice hljeba i jednu svijeću zalijepljenu uspravno na željeznu ploču. Prirodno, odmah smo raspremili taj improvizovani sto i (izvršavajući Majorovu zapovijest) pažljivo postavili željezni sanduk u jedan drugi, drveni. Prije toga, ubacili smo u drveni sanduk sloj slame, a kad smo spustili unutra željezni sanduk (provukavši konopce ispod njega, podigavši ga na rukama i spustivši ga u drveni sanduk, popuštajući malo-pomalo konopce i ostavljajući i njih unutra, jer ih je željezni sanduk prignječio pa ih nismo mogli izvući) i kad smo dakle i to učinili, ispunili smo slamom prazninu između željeznih i drvenih zidova, pokrili slamom željezni sanduk, zbijajući je, a onda prikucali poklopac drvenog sanduka. Možda ćete mi reći kako su svi ovi detalji suvišni, kad ste već otvorili i drveni i željezni sanduk i sasvim dobro znate u kakvom su stanju, tako je, ali ja sam sve ovo rekao kako bih naglasio da je željezni sanduk, kad sam ga ja vidio, već bio zavaren, te prema tome nisam mogao i ne mogu da znam šta su stavili unutra, te, prema tome, ne mogu ni na koji način biti odgovoran za ono što se dogodilo prije nego što smo ga mi prenijeli.

Daske (drvenog, prirodno) sanduka bile su nove-novcate, neizblanjane i baš u kritičnom trenutku, dok smo ga zajedničkim snagama dizali na džip nas četvorica "Štabnih"

i dva čuvara Skladišta, zabio mi se jedan trn u desni dlan i nagonski sam povukao ruku, a posljedica je bila da se sanduk iskrivio prema meni, pridržao sam ga grudima, pridižući ga koliko sam mogao lijevom rukom, ali sam shvatio kako se moram pomoći i desnom makar me dlan bolio i gurao sam iz sve snage sanduk, uguravajući tako i trn u dlan. Sitnica, naravno, trn je, srećom, bio velik, ostao je viriti i uspio sam da ga snažno uhvatim zubima, naglo sam ga povukao, nije se slomio, isisao sam koliko sam mogao možda zatrovanu krv, srećom nije se upalilo, nije mi natekla ruka, ali stalno mi je smetalo, uglavnom kad bih uzeo nešto u ruku, pušku, na primjer, u trenutku dok smo strijeljali onu petoricu, na primjer, onda kad sam čekao s puškom k nozi, ispred željeznih vrata garaže, dok smo čekali da se vrati stariji vodnik Hektor, koji je otišao da donese odlikovanje kapetana Nikitasa. Pomislio sam u tom trenutku kako bih mogao nanišaniti (a zašto da ne, isto su možda mogli pomisliti i učiniti i ostali, osim Majora, pretpostavljam) dakle, kako bih mogao nanišaniti mrvicu iznad ramena, ili nešto niže od uha, ili čak ispod pazuha, tačno ondje, u prazninu, malčice iznad lakta, ondje mu se savijala mišica, pošto su mu ruke bile vezane na leđima, isturajući mu grudi, ostavljajući malu trouglastu prazninu između savijene mišice i tijela, i u tom slučaju naši meci bili bi poput noževa, kao što biva u cirkusu, kad izjuri Meksikanka, skine suknju, ostane u kostimu s resicama, blistavom od šarenih šljokica, i stane naslonjena na uspravne daske, a Meksikanac baca bodeže koji se kovitlaju pravo prema njoj i bodeži joj se zarivaju oko tijela, između poluraširenih nogu, pa sve do raširenih prstiju ruke naslonjene naopačke na dasku. Tako je, mogli smo, naravno, ciljati ovako

kako kažem i pogoditi u trouglastu prazninu, jer smo svi bili vrsni strijelci, a uvježbavali smo iznova u podzemnom hodniku bivše Gimnazije, ali jako smo dobro znali i to sam znao i ja u tom trenutku da ukoliko izvedemo numeru iz cirkusa, ona petorica ispred nas ostaće na nogama, ruku vezanih na leđima i povezanih očiju njih trojica – jer stariji vodnik Kostica i kapetan Nikitas nisu prihvatili da im povežu oči, a kapetan Nikitas je, štaviše, u trenutku kad je poručnik i komandir voda za strijeljanje Telemah počeo povezivati oči starijem vodniku Aristarhu, kapetan Nikitas je rekao, kao da govori na partijskom sastanku, kao da sjedimo, svi sami drugovi, oko nekog stola, ili oko logorske vatre, kapetan Nikitas je rekao.

Prekinuo sam pisanje izjave, jer sam odjednom shvatio da se ne sjećam šta je rekao kapetan Nikitas. Zainatio sam se da se prisjetim njegovih riječi, ustao sam, počeo hodati ukrug po ćeliji, šest koraka naprijed, šest nazad, od vrata do suprotnog zida, izvodeći svaki put nagli okret nalijevokrug ispred vrata, ispred suprotnog zida, dok mi je zdesna (kad se gleda od vrata) zid na koji padaju sunčeve zrake, slijeva krevetac sa dvije široke daske i drugi zid sa prozorčetom s rešetkama, veoma visoko (tako da čak i kad bih se popeo na krevetac i istegao ruke, opet ne bih mogao doseći do prozorčeta), a poslije zaokreta ispred zida prekoputa vrata, koračajući u uskom prolazu između kreveca i suncem obasjanog zida, desno od mene je krevetac i prozorče, lijevo od mene suncem obasjani zid i stižem pred vrata, pored kible koja je u uglu (i tu, malo dalje od kible, ostavlja mi čuvar svakog jutra čiste listove papira, a uzima ispisane, koje sam ja ostavio) i kad stignem do vrata, ponovo učinim okret nalijevokrug trudeći se da se prisjetim posljednjih riječi kapetana Nikitasa.

Molim vas, učinite mi uslugu, druže isljedniče, pošaljite mi nekoliko cigareta. I jedan sto. To sam rekao čuvaru, ali on se nije udostojimo ni da mi odgovori. Očigledno izvršava vaše zapovijesti, a ako ih ne izvršava, onda neka se ovo što govorim smatra mojom optužbom protiv njega ili u svakom slučaju mojim prigovorom zbog neprihvatljivog načina na koji se odnosi prema meni, sa vašim znanjem ili bez njega. Na kraju krajeva, nije bila moja ideja da ispričam napismeno sve što znam o Poduhvatu Sanduk, bio je to vaš zahtjev i to i ostaje, tim prije što mi i dalje šaljete papir (što se tiče tinte, ne žalim se, kad sam prekjuče vidio kako mi ponestaje, rekao sam mu i napunio mi je tintarnicu), tako da se onda pitam šta će se dogoditi ukoliko odjednom odbijem da nastavim. Osim materijala za pisanje, koji je, naravno, neophodan, obavezni ste da me snabdijete i cigaretama, ili duhanom i cigaret-papirom (a u tom slučaju, dobro bi bilo da mi pošaljete i moju automatsku tabakeru – koju su mi oduzeli, kao i sve drugo što sam imao kod sebe, za vrijeme doista detaljnog ličnog pretresa kom sam bio podvrgnut, kada ste zapovjedili da me zatvore – jer sam već rekao kako mi ne polazi za rukom da smotam cigaretu kako Bog zapovijeda, a imate obavezu jer je cigareta isto tako neophodna čovjeku koji sjedi i piše, ako je on slučajno pušač kao što sam ja, a petnaest dana sam zaključan ovdje i već sam poludio za cigaretama i kako onda hoćete da se koncentrišem, da razmislim, da se prisjetim? Što stvarno želim, jer mi ne odgovara da sjedim na podu presavivši nadvoje slamaricu, da pišem oslanjajući papir na daske kreveta. Sijalica je visoko na zidu (suprotnom od zida s malim prozorom), iza mojih leđa je sijalica i moja sjenka pada na papir, tako da skoro neprekidno pišem u mraku.

Oči ću izgubiti ako se nastavi ovakvo stanje. Dakle, zahtijevam sto, a prije svega cigarete. Inače nema govora da dalje pišem.

Četvrtak, 10.oktobra 1949.

Druže isljedniče, ima već pet dana kako sam izgubio živce pa me ponijelo, ali vidite da nastavljam, praktično, dakle, izražavam, kajanje zbog svog postupka. Vjerujte mi, odjednom mi je postao nepodnošljiv nedostatak cigareta i učinilo mi se kako mi nije stalo ni do čega drugog, ni do smrada kible, ni do toga što me držite na hljebu i vodi (kažnjenog, dakle, ali zašto, kad mi još niste sudili?), u dvije riječi, učinilo mi se kako bi – kad bih imao jednu cigaretu, štaviše, kad biste mi je vi poslali – došlo do veoma značajne promjene u mom životu, zbog toga sam je i zatražio, tako odlučno, kao što ronilac odjednom povuče konopac i zazvoni – dajući znak kako ne može više ostati u dubini i želi da ga izvuku iz vode. Što se tiče stola, zatražio sam ga bez imalo nade da ćete mi ga dati. Jednostavno sam primijenio taktiku štrajkača, koji zahtijevaju stotinu da bi dobili pet. Ili, prije će biti (da biste vidjeli koliko sam iskren), da se dogodilo čudo pa da ste mi poslali sto, postavio bih ga na krevetac, uzventrao bih se na sto i tada bih već stigao da se uhvatim rukama za rešetke prozora i uz neznatan napor, povukavši tijelo prema gore, savijajući laktove, mogao bih baciti pogled van. Nisam se mogao ispravno orijentisati dok smo prolazili hodnicima i silazili niz stepenište, onda kad su me dovodili čuvari, hodajući jedan ispred a drugi iza mene, ali mi se uvrtjela misao kako prozor mora da je otprilike metar iznad zemlje a sa tog istog prozorčeta morala bi se vidjeti Mletačka tvrđava i htio bih se uvjeriti jesam li ispravno sračunao, a uglavnom bih htio vidjeti našu zastavu kako se lepršа na njenoj najvišoj puškarnici – to bi za mene bila neka vrsta utjehe, moralno ohrabrenje, nadam se da me razumijete.

Nastavljam, dakle, i molim da se zaboravi ovaj moj mali štrajk, koji je za mene imao i jednu pozitivnu posljedicu – nakupilo se šest doza opečaćenih listova, jer je čuvar svakog jutra ostavljao papir, a mogao je, naravno, da ga ne ostavlja, tim prije što nije imao za uzeti ništa ispisano. I to je nešto, mogu barem pisati koliko mi volja, mogu da ne prekidam svakog časa ili i da prekinem ako mi je volja, ne ispunivši dnevnu dozu stranica, pošto je već postalo očigledno da u nepisano pravilo o mojoj izjavi nije uključena (kako sam do sada mislio) obaveza da svakog dana potrošim tu dozu i predam ispisan papir, objavljujući praktično na taj način kako se papir potrošio, pa da se postarate da mi donesu drugi.

Prije pet dana učinilo mi kako bih se, kad bih imao jednu cigaretu, mogao prisjetiti posljednjih riječi kapetana Nikitasa, sada, međutim, nakon što sam razmislio i istražio cijeli slučaj sa svih strana, shvatio sam kako nema govora da bi mi jedna cigareta mogla pomoći, jer mi se njegove riječi naprosto nisu urezale u sjećanje, ili, prije će biti, urezale su se preko drugih, već urezanih riječi, kao da je u mom sjećanju došlo do dvostrukog zapisivanja, hoću reći, do dva istovremena zapisa, jednog preko drugog, tako da je jedan uništio drugi, izmiješale su se riječi jednog sa drugim, jer u onom času – u onom sasvim kratkom času koji je bio potreban poručniku Telemahu da poveže oči starijem vodniku Aristarhu, vodniku Vlasisu i potporučniku Kosti i zatim da nam izda komandu, šta je stigao da kaže kapetan Nikitas, normalno bi bilo da mi se te njegove riječi, njegove posljednje riječi, urežu, da se zapišu sasvim razgovijetno u moje sjećanje, ali to zapisivanje izvršeno je preko drugih riječi, koje su se pobrkale s riječima kapetana Nikitasa, to

zapisivanje izvršeno je preko riječi mog prijatelja Harisa, možda zato što je i on govorio malo zamuckujući, govorio je sporije nego što bi se očekivalo i sad sam već uvjeren kako nisam u stanju prisjetiti se riječi kapetana Nikitasa, ma koliko cigareta popušio, ma koliko cijedio svoj mozak, i jedino što ostaje i ostaće zauvijek u mom sjećanju, jeste glas kapetana Nikitasa, boja njegovog glasa, koji je, rekao bih, nadsinhronizovao Harisove riječi, a posljedica je da je ostala samo boja njegovog glasa, a riječi su iščilile.
Stajao je ondje, tačno nasuprot meni, slušao sam ga kako govori, gledao mu usne kako se miču, usta kako mu se otvaraju i zatvaraju, govorio je smireno, bez ljutnje, možda zbog toga Major (koji je posljednji izišao iz garaže i sad je stajao posljednji u vodu za strijeljanje, s moje lijeve strane, a bila su još četiri egzekutora između mene i njega) Major nije reagovao, čak ni kad se poručnik Telemah, prije nego što je stigao povezati oči starijem vodniku Aristarhu, okrenuo i pogledao ga (Majora) upitno, čekajući šta će mu ovaj zapovjediti, spreman da začepi usta kapetanu Nikitasu ili da ga u slučaju potrebe likvidira svojim revolverom, čak ni tada Major nije rekao ama baš ništa, ili prije će biti, rekao je poručniku Telemahu, "Gledaj svoja posla", i on je požurio da poveže oči starijem vodniku Aristarhu, a kapetan Nikitas je nastavio da govori i govorio je dok je poručnik Telemah vezivao oči i preostaloj dvojici i dok nam je izdavao komande, sve do "Pali!". I jedino čega se kristalno jasno sjećam, jedine riječi, hoću reći, jeste da je, sekundu prije no što se čulo "Pali!", kapetan Nikitas završio rečenicu i, prelazeći na drugu temu, rekao, "Drugovi!", ali nije stigao nastaviti, šta je mogao dodati u vremenskom razmaku koji je potreban metku da preleti šest koraka, a ako je i stigao,

nije se čulo ništa – sve je zaglušila salva naših jedanaest pucnjeva.
Odvukli smo leševe na stranu, otvorili dvostruka željezna vrata, ušli u garažu, stavili puške na džip, Major je sjeo na mjesto vozača i otišao sam, pošto je prethodno odredio četveročlanu ekipu za sahranu. Vrata su se ponovo zatvorila. Ubrzo je neko primijetio kako ne bi bismo smjeli ostaviti krv da se vidi ondje na zemlji, ispred željeznih vrata, a poručnik Telemah reče da prospemo benzina i zapalimo ga, da izgori benzin i spali zemlju i krv, pa smo prosuli dosta benzina, otvorivši željezna vrata i ostavivši ih otvorena, da metalne ploče ne pocrne od plamena i dima, a kad smo zapalili benzin, ja sam bio u garaži, a plamenovi su poskočili visoko i digao se dim i izgledalo je kao da su se vrata garaže ponovo zatvorila, jednokrilna ovog puta, u jednom komadu, okomita (hoću reći, koja su se otvarala okomito), crveno-crna, a onda su se malo-pomalo počela ponovo otvarati ta vrata, kao da ih zemlja usisava, sve dok se u jednom trenutku plamenovi nisu ugasili, a na zemlji je ostala kao noć crna traka, pored dvokrilnih željeznih vrata koja su se zatvorila i ostali smo unutra nas dvadeset devetorica, dok su ona četvorica iz ekipe za sahranu raščišćavali prostor pored zida remize, sklanjajući ustranu staro željezo, lim i jednu praznu željeznu bačvu, iskopali su veliku rupu, ubacili u nju petoricu strijeljanih drugova, zatrpali rupu zemljom, ponovo nabacili odozgo staro željezo, lim i zahrđalu bačvu (sve to su nam ispričali drugovi iz ekipe za sahranu, meni to ne bi palo ni na kraj pameti, jer kad smo otišli uveče istog dana – 13. jula 1949. – hoću reći, u trenutku dok sam, izišavši iz garaže, prolazio kroz bivšu remizu za međugradske autobuse, da bih izišao kroz drvenu kapiju

u zidu remize, jer su je sada držali stalno otvorenu, valjda je već mjesecima bila tako otvorena pa su se daske iskrivile, a šarke zahrđale, i dok sam prolazio, dakle, kroz remizu da bih otišao do imanja bivše Zemljoradničke zadruge, pogledao sam oko sebe i nisam primijetio nikakvu razliku, što je, naravno, bilo prirodno, kad se uzme u obzir da se nisam mogao sjetiti kako je tačno bilo nabacano staro željezo i lim i prazna bačva i da mi nisu kazali drugovi iz ekipe za sahranu, koji su raščistili prostor kako bi iskopali rupu, a kasnije ponovo nabacili željezo i lim i bačvu na grob, pomislio bih da se sve to još od juče nalazilo na istom mjestu, možda već sedmicama, možda mjesecima, i da je imalo isti raspored, to bih pomislio, naravno, kad se uzme u obzir da se već dobro smrklo i da je mjesec bio napola pun i nisam bio u stanju da razaberem pojedinosti čak i da sam ih se sjećao, ali kako sam znao šta se dogodilo, otišao sam i postavio uspravno željeznu bačvu odozgo na staro željezo) i otišli smo, dakle, te večeri iz bivše remize, nakon što smo cijeli dan bili zatvoreni u garaži, a Major je nekoliko puta odlazio i vraćao se džipom i naposljetku smo natovarili sanduk na džip, a Major ga je, zajedno sa još četvoricom, odvezao do imanja bivše Zemljoradničke zadruge, gdje smo i mi ostali otišli pješice, napuštajući jedan po jedan bivšu remizu, kao što smo otišli i iz bivše Gimnazije, s tom razlikom što nas nije otpremao trener nego bivši poručnik Telemah (koga je Major istog dana unaprijedio u zamjenika zapovjednika zadatka, a podijelio je nas trideset dvojicu preostalih – bilo nas je trideset devetorica, minus petorica strijeljanih, minus zapovjednik i zamjenik zapovjednika, koji nisu pripadali vodovima, to čini trideset dvojicu, nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako? – i tako

nas je, dakle, podijelio u tri voda i prvi vod je imao deset boraca, a drugi i treći po jedanaest, i unaprijedio je bivšeg vodnika Parashosa u komandira prvog voda, bivšeg starijeg vodnika Teofila u komandira drugog voda, bivšeg kapetana Hermesa u komandira trećeg voda, bivšeg potporučnika Prokopisa u zamjenika komandira prvog voda, bivšeg vodnika Androkla – Lava u zamjenika komandira drugog voda, a bivšeg potporučnika Agatokla u zamjenika komandira trećeg voda) i ondje, na imanju bivše Zemljoradničke zadruge, gdje su bile štale i štagljevi, čekala su nas troja kola na četiri točka, dvanaest konja i druge potrepštine neophodne za zadatak, samo što su kola bila prazna, pa je bilo nužno da se naprave poluspratovi u visini grudobrana sa strane i tako su kola dobila i podrume, u koje smo natovarili, ili bolje sakrili sanduk, radio-stanicu, automate, municiju, namirnice, duhan, priručnu apoteku i alat, a zatim smo do vrha poluspratova nabacali slamu, upregli konje i krenuli kad je već prošla ponoć uoči 14. jula 1949. i prva smjena koja me zapala bila je smjena vožnje (na trećim kolima, jer me Major rasporedio u treći vod) i sjećam se kako sam se od prvog časa zadivio četveropregu mojih kola, a posebno jednoj kao ugalj crnoj kobili sa bijelom pjegom na čelu, jer su svi konji bili snažni i poslušni, tako da čak ni ja, neznalica za kočijašenje, nisam imao nikakvih problema u upravljanju kolima, a kad je već razgovor skrenuo na tu stranu i kad govorim o konjima, razmišljam o tome kako bih imao dosta toga da kažem o ovome i nema veze što skačem s jednog predmeta na drugi (zar mi sami niste ostavili apsolutnu slobodu da pišem sve što poželim, da izjavljujem šta god hoću, da posvjedočim o svemu što želim, da počnem odakle hoću i da završim gdje mi

drago, zar se ne podrazumijeva da ste mi dali apsolutnu slobodu, kad mi već niste postavili nikakav uslov?), dakle, ne smeta što skačem na drugu temu, ali razmišljam još kako je ova kakva-takva apsolutna sloboda naprosto mišolovka koju ste mi postavili, pa vrebate iz zasjede ne biste li me ulovili. Slutim kako me u svakom slučaju pokušavate navesti da govorim a da vi to ne tražite od mene (da, ali u tom slučaju, zašto se u mojoj ćeliji našao papir?) ne bih li stekao utisak kako sam sâm riješio da napišem izjavu, a da me navodno niko nije prisilio, dok je sasvim očito ne samo da ste tražili izjavu od mene, nego ste me štaviše ucijenili, kad već znam da će se moj pritvor završiti tek kad budem uvjerljivo opisao činjenice, to jest, kad mi pođe za rukom da vas ubijedim u svoju nevinost. Jako je mudro s vaše strane što ste me pustili da savršeno slobodno izaberem šta ću reći a šta ne, jer ću tako (razmišljate kao i svi istražitelji) pisati ne obraćajući pažnju na riječi, a samim tim može mi se omaći i nešto što inače nikad ne bih rekao, a kad se uzme u obzir da su stranice numerisane i opečaćene (tako da me podsjećaju na listove za ispit, na Politehnici, gdje sam bezuspješno polagao prijemni, a pošto je moj otac insistirao na tome da studiram, pribjegao sam jednostavnom rješenju – Pravnom fakultetu), ne mogu da pocijepam nijednu, tako da ništa što napišem ne precrtavam. Ne optužujem vas, to je vaš posao – da utvrdite šta se tačno dogodilo i da odredite, na osnovu konkretnih elemenata, kolika je čija krivica. To činim i ja, pokušavam da utvrdim ko je bio kriv, pokušavam, drugim riječima, da vam pomognem, da doprinesem koliko god mogu vašoj istrazi, proračunavam, vagam i za i protiv, dajem sve od sebe da ispitam činjenice, da ih sagledam sa svih strana ukoliko je to moguće, čak i uz

opasnost da se ponovo vratim na nešto što sam već ispričao i da možda djelimično opozovem ono što sam prethodno rekao – zar jedna istraga ne podrazumijeva baš to? Kakva bi to istraga bila ako nas ne bi odvela do otkrića novih elemenata, ili barem novih nijansi? I, na primjer, da ne bih samo govorio teorijski i da se ponovo vratim na konje, sad mi pade na pamet kako su se po svoj prilici dogodile određene greške za koje nisu krivi samo dogmati nego i lenjinisti, kao što je onaj najkarakterističniji slučaj sa testiranjem konja, za koji znam da je istinit jedino po onome što sam čuo, po glasinama koje su kružile među nama "Štabnim" (a čim su stigle do nas, mora da su napravile krug po cijelom gradu N.), a odabrao sam taj slučaj jer ja u njemu nisam učestvovao, pošto se sve već dogodilo prije nego što sam stigao u grad N., te će, prema tome, moje svjedočenje biti savršeno objektivno (hoću reći da ću savršeno objektivno prenijeti glasine, koje su, naravno, bile u suprotnosti jedna s drugom i međusobno se isključivale, između ostalog i zbog toga što je svaki širitelj glasina imao vlastito gledanje na tok događaja, ali ja sam provjerio, unakrsno sam sagledao obavještenja koja sam imao i vjerujem kako sam u stanju da pružim preciznu sliku).

Već prvog dana kad sam stigao u bivšu Gimnaziju saznao sam da pred svima nama, "fudbalerima", stoji zadatak od vrhunskog značaja – Poduhvat Sanduk, pod tim imenom je kasnije ostao poznat, i mada ne mogu tvrditi sa sigurnošću, jer u takvim slučajevima nikad ne znaš ko prvi nešto kaže, mislim da sam ga tako ja krstio, da sam ga ja prvi nazvao Poduhvatom Sanduk, ili ako nisam bio prvi, ne sjećam se da sam to ime čuo prije nego što sam ga ja prvi put pomenuo. U svakom slučaju, saznao sam, osim

toga, da kad se pokrenulo pitanje izbora konja koji će vući kola (koja kola i u koju svrhu – svašta se pričalo, a neki su tvrdili da vrlo brzo treba da se krene na jedan zadatak i izgovarali su tu riječ sa strahopoštovanjem i nadom, kao da su je vidjeli napisanu sa velikim Z, to jest, Zadatak) te prema tome, kad se pokrenulo pitanje izbora konja za Zadatak, pukovnik Nikodem i sekretar Gradskog komiteta Memos smatrali su svojom dužnošću (složivši se u toj tački, usprkos međusobnim nesuglasicama u drugim, mnogim i različitim stvarima) da pozovu stručnjake za tovarne životinje i naimenuju ih kao veoma precizne i odgovorne ljude, jer ti konji, kazali su im, nisu namijenjeni za uobičajen prevoz municije i drugog ratnog materijala, nego je riječ o nečem sasvim drugom, mnogo značajnijem, tako da moraju otvoriti četiri oka, da im se ne dogodi da dovuku kakvog beskorisnog konja, a da bi bili sigurni, izdali su zapovijest za rekviriranje dvadesetak konja, kako bi kasnije zvanična komisija bila u stanju da probere najbolje među najboljima. Stigli su, štaviše, da im kažu kako konji moraju biti naviknuti na borbu (zar je onda čudno što su počele kružiti glasine – kasnije, mislim, kad se saznalo da je najiskusniji varilac u gradu N., Joanis Kepesis, zatvoren u našoj Miliciji, prebačen pod oružanom pratnjom u bivši magacin Poljoprivredne banke, to jest u Skladište oružja, i ondje zavario jedan željezni sanduk u tri sata ujutro i strijeljan istog dana pored južnog zida hrama Živonosnog istočnika, u svanuće, onako kako se zatekao, u radnom kombinezonu i sa svim odlikama svog zanata, s crnim naočalima, i našli su se tada izvjesni koji su pratili upregnute konje sa željeznim sandukom i zaključili su kako su konji potrebni za prevoz sanduka – i čemu se onda čuditi ako su se proširile

glasine da će doći do borbe? Ali, u drugu ruku, pošto ćemo već prevoziti neki sanduk, proizlazio je logičan zaključak da ćemo prelaziti prijateljske teritorije, jer nije, naravno, moguće da jedna mala grupa kao što je naša pređe preko neprijateljskog terena, te bismo, prema tome, mogli voditi borbe protiv neprijateljskih padobranaca ili jedinica za brza dejstva, koje će po svoj prilici pokušati prodrijeti na naš teren, s obzirom na to da je linija fronta, ili prije će biti frontova, bila i da će po svoj prilici i dalje biti nestabilna).
Tako su, dakle, stručnjaci primili zapovijesti koje sam pomenuo i krenuli da izaberu konje. Među stručnjacima je bio i Priovolos, jedan izuzetno zgodan muškarac, premda tamnoput, ciganin sto posto, rekao bih, iako je on sam to energično poricao. U svakom slučaju, pridružio se našim redovima čim su naše jedinice ušle u grad N., izjavio kako je po struci konjušar (pakosnici su govorili konjovodac), bio je stvarno jako dobar u svom poslu i pukovnik Nikodem i sekretar Gradskog komiteta su imali povjerenja u njega. (I to nažalost, kako se kasnije ispostavilo, jer je Priovolos bio ženskaroš i ugrabio je priliku da ode u Prijeko Selo, navodno da probere konje, a u stvari da vidi Stilijani, svoju švalerku, kako ju je zvao, i vraćajući se iz Prijekog Sela dotjerao je jednu kobilu sve u svemu veličanstvenu, istina, crnu kao noć, s bijelom pjegom na čelu, toliko izuzetnom da je bilo riječi kako mu treba dodijeliti odgovarajuću nagradu – i, na kraju krajeva, priznajmo da je dobro obavio posao kad je riječ o izboru konja, ali je zajedno s kobilom doveo i Stilijani, uzeli su je za čistačicu u Vojnoj bolnici grada N., a kad je bolničarka Angeliki poginula u svojoj kući za vrijeme bombardovanja 12. juna, unaprijedili su Stilijani u pomoćnu medicinsku sestru, a naravno da znate kako medicinske

sestre lako saznaju vojne tajne od ranjenika, kojima se svi-đa da pripovijedaju svoje podvige, a Stilijani je bila sva od prenemaganja i osmijeha i sa svima se upuštala u razgovor, sve dok naposljetku nije stradala, hoću reći likvidirana je, njena krivica je dokazana kad je naša Milicija sasvim slu-čajno otkrila radio-stanicu koju su pri odlasku ostavili mo-narhofašisti, a radista Harilaos Terzis je priznao kako mu je Stilijani bila jedan od glavnih doušnika i govorim sve ovo da bih istakao kako je Stilijani po svoj prilici razgovarala sa tadašnjim potporučnikom Agatoklom i od njega izvukla podatke o Poduhvatu Sanduk, jer je Agatokle među prvima stigao u grad N. po zapovijesti Vrhovnog štaba i vježbao kao "fudbaler", samo što je pao sa vratila, bio lakše povrije-đen i liječio se u Vojnoj bolnici u vrijeme kad je Stilijani već bila unaprijeđena u pomoćnu medicinsku sestru, te je, pre-ma tome, komandant Nikodem odgovoran za ovo curenje informacija, pošto je ionako bila njegova ideja i zapovijest da "fudbaleri" izvode švedsku gimnastiku na vratilima.)

Da se ponovo vratim na Priovolosa, dodajem kako je, čim je stigao u Prijeko Selo, obavijestio Stilijani, a ona mu je poslala poruku da dođe do smokve, na kraju njene bašte, u ponoć. U međuvremenu, Priovolos je tragao ne bi li našao kakvu dobru kobilu i razvio je samoinicijativu (jer nadlež-ni iz mjesne organizacije nisu bili u stanju da mu pruže obavještenja, a sekretar njegove partijske ćelije čak mu je jasno i glasno rekao kako je suočen sa ozbiljnijim proble-mima i nema vremena da se bavi konjima), Priovolos je tragao svuda, po svim štalama, ali nije, veli, nigdje našao ni jednog jedinog konja koji bi vrijedio truda da se rekvi-rira. Onda su jednom legli na svježu slamu i u trenutku kad je njegova švalerka raširila noge (izvinite na izrazu, ali

odavde nadalje odgovoran je Priovolos, koji je sam pričao o tome, ili prije će biti hvalisao se svakome ko je bio spreman da ga sluša) i u trenutku, dakle, kad je on bio sasvim spreman sa svojim uspravnim, tvrdim i nestrpljivim udom, odjednom se iz mraka začulo rzanje. Priovolos je skočio na noge, sunuo kao bez glave saplićući se, zapalio šibicu i vidio u uglu crnog konja s bijelom pjegom na čelu. I nije mu trebalo da zapali više od pet šibica kako bi se uvjerio da bi taj konj (to jest kobila) prošao s najboljim ocjenama i kod najstrože ispitne komisije. Razmišljao je za trenutak da ode u Stilijaninu kuću i namrtvo joj isprebija oca, ne bi li ga naučio da drugi put ne laže zvaničnom predstavniku naše Narodne Armije (jer je Priovolos to poslijepodne pitao starog kenjca da slučajno nema kakvog konja koji nešto vrijedi i pretražio je lično i po štali, ali izgleda da je posrani čiča sakrio kobilu), o tome je razmišljao, ali se smjesta smirio, čim se sjetio Stilijani, i zatekao ju je kako leži potrbuške, njuške zabijene u slamu, da se ne bi čulo kako prigušeno jeca, i dok ju je grlio, ona je ostajala nepokretna i govorila svakog časa, "Platićeš ti meni, platićeš ti meni", ali naposljetku, podiđi joj odovud, podiđi joj odonud, pošlo mu je za rukom da je smiri. Pričao je i druge stvari Priovolos i s ponosom pokazivao tragove ujeda na lijevom ramenu, ali značajno je to da je uzeo kobilu i prijavio starog jarca seoskoj Miliciji zbog prikrivanja tegleće marve pred rekviriranjem za potrebe Narodne Armije. Poveo je sa sobom i Stilijani koja mu se rascmizdrila (i pala mu pred noge, kako je sam tvrdio), preklinjući ga da je ne ostavlja u Prijekom Selu, jer je njen otac, dok su ga milicioneri vodili u Stanicu, udario u dreku i galamio kako ga je izdala i kako će je zadaviti ako mu ikad padne šaka.

Stručnjaci su dotjerali u grad N. dvadeset tri konja. U međuvremenu je formirana ispitna komisija, koja je trebala odlučiti, podvrgavajući konje specijalnom testu, koji se od njih manje boje u borbi. Na jednom sastanku vojno-partijskog karaktera diskutovalo se o tome kakve će vrste biti taj test i sekretar Gradskog komiteta Memos istakao je u svom govoru kako (ukoliko želimo posao obaviti kako treba) moraju se iz vazduha bacati bombe pored konja kako bi se ocijenile njihove reakcije, na što se zamjenik komandanta Velizar nije uzdržao već ga je prekinuo, govoreći kako je sve to pretjerano, a Memos je priznao da je u praksi njegova sugestija uistinu neprimjenjiva, kad već nemamo na raspolaganju avione, teorijski, međutim, on je u pravu i zbog toga insistira na tome da se obrati pažnja na svaku pojedinost i da se učini sve što je u granicama ljudske moći, pa čak i van tih granica, kako ništa ne bismo prepustili slučaju, kad se već radi o jednom tako značajnom poduhvatu. Bombe iz vazduha su ideal kome treba težiti, no kad se ima u vidu da je taj ideal neostvariv u datim objektivnim okolnostima, Memos ograničava svoj zahtjev i traži od vojne komande da Partiji stavi na raspolaganje top od 35 milimetara, dva minobacača i četu naoružanu teškim mitraljezima, mitraljezima i ručnim bombama. Komandant Nikodem je primijetio kako nije moguće rasipati granate minobacača za testiranje konja u času kad i posljednji metak ima da se troši pažljivo. (Ne znam kako stvari sada stoje, ali smo u brigadi generala Odiseja stvarno ekonomisali s municijom i sjećam se dva slučaja kad su naši topovi zašutjeli zbog nedostatka municije.) Konačno je tadašnji zamjenik komandanta Velizar predložio da se test izvrši pomoću topovskih udara i petardi, a komandant grada Nikodem je požurio da se složi,

a sekretar Gradskog komiteta Memos je rekao da se povinuje odluci većine. Odlučeno je da se starijem vodniku iz Komesarijata Polideuku povjeri zadatak da rekvirira sve petarde koje nađe u gradu N. i pohrani ih u Skladište oružja. Stariji vodnik Polideuk otišao je i stvarno našao namjesnika svetog hrama Živonosnog istočnika Nikolaosa Eskidzopulosa (postaravši se da za taj sastanak preduzme sve konspirativne mjere) i pitao ga koji su pirotehničari za Uskrs dobili dozvolu od Parohijskog odbora da pred crkvom dignu štandove. Nikolaos Eskidzopulos mu je dao tri imena i odgovarajuće adrese i rekao mu kako svi pirotehničari na koje ga upućuje sigurno imaju velike zalihe petardi, jer kad se slavio lanjski Uskrs, tadašnji monarhofašistički komandant grada Nikolaos Harilau zabranio je u posljednjem trenutku petarde, jer je imao u vidu da su prve linije naših jedinica već sa tri strane opasale grad, i, kao što je rekao sam Nikolaos Harilau na savjetovanju svojih štabnih oficira, "Postoji strahovanje da će petarde izazvati konfuziju među nenaoružanim masama, jer se, naime, još koliko juče jedna grupa komunističkih bandita probila u četvrt Svetog Trojstva i izvršila napad na tamošnju Telefonsku centralu, na kraju je ipak uništena, ali je u najmanju ruku uspjela stvoriti utisak kako se neprijatelj nalazi posvuda." Nikolaos Harilau pozvao je pirotehničare i zamolio ih da "dorastu situaciji", da zanemare svoje lične interese i tako doprinesu "u najvećoj mjeri službi u odbrani oltara i ognjišta svog rodnog grada". Iako su nakupovali veliku količinu robe i Parohijskom odboru unaprijed platili zakup za štandove, pirotehničari su izjavili kako će s velikim zadovoljstvom podnijeti tu malu žrtvu. Uskrs je proslavljen bez petardi. Samo su zvona veselo zvonila, a monarhofašisti su

izveli snažan kontranapad i odbacili naše jedinice na nekoliko tačaka, u dubinu do dvjesto, pa čak i tristo metara.
Kad je saznao imena pirotehničara, stariji vodnik iz Komesarijata Polideuk zatražio je od načelnika milicije obavještenja o tome ko su i šta su. Ispostavilo se da su svi sačuvali stvarno besprijekornu neutralnost, izbjegavajući da se otvoreno izraze u korist neprijatelja, i da su štaviše očitim aluzijama manifestovali nezadovoljstvo kad im je bivši monarhofašistički komandant grada N. pukovnik Nikolaos Harilau zabranio prodaju petardi, a kasnije, dok su se vodile uličnе borbe, pirotehničari su se zaključali u svoje kuće i izišli su tek kad su se stvari sasvim smirile, to jest kad su grad napustile i posljednje jedinice monarhofašističke vojske. Činjenica da pirotehničari nisu tada otišli sa monarhofašistima (kao što je otišlo prilično, ili prije će biti mnogo stanovnika) nije im se, naravno, mogla pripisati u nekakvu aktivnost, jer su stanovali u sjevernim četvrtima, koje su naše snage zauzele iznenada. Prema tome, i da su htjeli da odu, ne bi mogli. Konačno, kad smo uspostavili našu vlast u gradu N., pirotehničari su smjesta pokazali spremnost za saradnju s nama na trgovačkom planu. Stariji vodnik iz Komesarijata Polideuk oklijevao je da rekvirira petarde od ljudi koji su bili skoro simpatizeri, prodiskutovao je sa sekretarom Gradskog komiteta Memosom, a Memos je pozvao pirotehničare u ured Odjeljenja za propagandu i rekao im kako je Sekcija za pozorište odlučila da organizuje narodni praznik kako bi stanovništvo proslavilo ponovno zauzimanje kote 301.
"Pozvao sam vas", nastavio je Memos, "da biste mi rekli kako bi, po vašem mišljenju, to slavlje moglo biti još svečanije."

Jedan od pirotehničara je tada odgovorio da svečanost bez petardi ne vrijedi ni upola. Memos je smatrao da je njegovo stanovište sasvim ispravno, ponudio se da otkupi zalihe koje su im ostale od Uskrsa, objašnjavajući im da je kasa Pozorišta trenutno prazna, pa će im stoga, dakle, dati potvrdu pomoću koje će svoj novac dobiti kasnije. Pirotehničari su izjavili da stavljaju na raspolaganje Narodnom Prazniku sve svoje petarde, štaviše, jedan od njih je odbio da primi potvrdu (a sad piši propalo, iako se, naravno, ne radi o tome da bismo ga izradili niti o tome da nismo dobre platiše), a njegov primjer su slijedila i druga dvojica, koji su se, osim toga, ponudili da doprinesu uspjehu Narodnog Praznika vlastitim radom.

Narodni Praznik je smislio komandant Nikodem kako se ne bi shvatilo da se konji podvrgavaju testu te da, prema tome, njihov izbor ima nekakvo posebno značenje, te da su, prema tome, namijenjeni za specijalan zadatak. Memos je predložio (na jednom drugom sastanku) da se test održi izvan grada N., ali je komandant Nikodem odbacio taj prijedlog (uz najlogičniji argument da udaljenost u suštini ništa ne mijenja, kad će već u testu učestvovati borci koji, ma koliko im strogo zapovjedio da čuvaju diskreciju, brbljaju i samo brbljaju) i umjesto toga predložio da se kamuflira Narodnim Praznikom, a njegovo stanovište istog časa je prihvaćeno od tadašnjeg zamjenika komandanta Velizara, dok se Memos ponovo privolio većini i obećao da će raditi što bolje može kako bi se ova odluka provela u djelo).

Sve ovo sam rekao kako bih pokazao koliko su nepromišljeno u slučaju izbora konja postupali koliko dogmati toliko i lenjinisti, jer nije prošlo mnogo a saznalo se da je Narodni Praznik kamuflaža, pa su se i oni koji su čista srca

krenuli na proslavu ponovnog osvajanja kote 301 odjednom osjetili prevarenim i sav svijet je shvatio da test za konje, te prema tome i zadatak za koji su namijenjeni, ima ogromnu važnost, pošto odgovorni nisu oklijevali da organizuju cijeli praznik kako bi iskušali konje. (A kako da to ne primijeti sav svijet, kad su postavili i borce da bilježe reakcije konja svaki put kad bi pored njih eksplodirala petarda tokom Parade u čast Pobjede? Koliko god se borci trudili da krišom vode bilješke – jedan držeći papirić u dlanu, drugi u kapi, treći sjedeći u kafani i pretvarajući se da tobože piše pismo – naposljetku su ispali upadljivi, pa se završilo tako da je svijet više obraćao pažnju na njih nego na naoružanje u prolazu.)

Tako je, ako pretpostavimo da je za neuspjeh našeg zadatka krivo curenje informacija, prisiljeni smo da prihvatimo činjenicu kako odgovornost pada ne samo na dogmate, već i na lenjiniste. Ja lično učinio sam sve što je bilo u mojoj moći da postavim prepreku glasinama i usuđujem se reći kako sam sve u svemu bio mnogo nepovjerljiviji i imao sam mnogo razvijenije osjećanje budnosti od svih, ili od skoro svih. A da bih naveo jedan primjer, sjećam se, kad sam stigao u grad N., u zoru 2. jula 1949. i dok sam išao pustim ulicama sa glavnim trgom kao odredištem, to jest, prema velikoj crkvi (koju sam vidio izdaleka, stigavši do prvih kuća četvrti Novi Halkedon, stigavši, dakle, do tako reći aristokratskog predgrađa grada N., podignutog na jednom brežuljku obraslom borovima), tada, dakle, kad sam već sišao s brežuljka i ušao u grad, čuo sam glas mljekadžije. Učinilo mi se da dolazi iz velike daljine, ali kad sam stigao do ugla, vidio sam mljekadžiju kako se prilično brzim korakom udaljuje. Preko leđa je prebacio vunenu kabanicu, a

sijeda glava mu je virila iznad trouglaste kapuljače, nesrazmjerno mala (u poređenju s kapuljačom). Pored njega je išla bijela koza, koja ga je pratila kao kakvo štene. S desne strane, na njegovoj desnoj ruci hoću da kažem, kabanica je bila sumnjivo naduvena. "Mlijeko!" ponovo je viknuo, ali mi se učinilo kao da mu glas oklijeva. S prstom na obaraču puške produžio sam hitrim korakom, udarajući što sam jače mogao po kaldrmi cokulama pođonjenim automobilskom gumom. Bio sam siguran da me čuo i očekivao sam da se okrene i vidi ko dolazi za njim (štaviše, sinulo mi je da ako je naoružan, možda neću stići da opalim prvi). Mljekadžija je, međutim, produžio svojim putem, kao da se ništa ne dešava. Štaviše, ponovo se proderao, "Svježe mlijeko!" (ponovo oklijevajući, kao da ni sam ne vjeruje u to što govori, to jest kao da ne vjeruje da će naći mušteriju) i tada sam potrčao tridesetak koraka, ščepao ga za kapuljaču na kabanici, bacio je dolje i mirno mu rekao:
"Ruke u vis."
Okrenuo je glavu zaprepašten i vidio sam mu pola lica. Desno oko bilo mu je otvorenoplave boje, skoro kao indigo, brkovi su mu bili uvrnuti, a brada rijetka i siva (naime, da ne pretjerujem, nije bila brada, valjda se prosto nije brijao mjesec-dva). Podigao je ruke i tada sam primijetio da u desnoj drži limeno lonče od pola oke. Jednim skokom sam se našao licem u lice prema njemu, a onda sam izvršio, hladnokrvno i metodično, lični pretres. Nisam našao nikakvo oružje, čak ni pastirski nož na sklapanje, niti bilo kakvu bilješku, a ni novac. Upola je spustio ruke, toliko da bi, kad bi ih još malo ispružio, izgledalo da izvodi gimnastiku i to vježbu "ispruži ruke", ali je nastavio i dalje držati lonče od pola oke. Ponovo kažem, podvrgao sam ga pažljivoj i

pomnoj pretrazi, skinuo sam mu, štaviše, i cokule i prepipao mu čak i čarape i dok sam ga držao dignutih ruku i s jednom nogom u vazduhu, s mukom je održavao ravnotežu i u jednom trenutku zamalo da padne. Sjetio sam se da su mu cokule vojničke, ali, na kraju krajeva, rat je, a uvijek kruži takva roba i stalno vidiš civile kako nose bluze sivomaslinaste boje ili šinjele, te bih, prema tome, pokazao pretjeranu revnost da sam ga uhapsio tada i samo zbog toga i odveo ga u Komandu Garnizona. Pa čak i sada vjerujem da bi isto učinio svako drugi na mom mjestu – šta pričam, malo kome bi palo na pamet da ga podvrgne ličnom pretresu, a ja sam gubio vrijeme pretražujući ga, iako sam imao mnogo razloga da požurim, jer sam već dugo bio žedan i grlo mi se osušilo. Pretražio sam mu, dakle, cokule i siguran sam da nije imao sakrivenu bilješku ni u licu ni u đonovima. Ništa nije ukazivalo na to da ih je nedavno razvaljivao. Rekao sam mu da spusti ruke i veže pertle. Podigao sam sa zemlje kabanicu i dao mu je.

"Naspi mi oku mlijeka", rekao sam mu.

Sve to vrijeme koza je mirno stajala pored nas. Kad je mljekadžija čučnuo i počeo je musti, zapazio sam da je njena bijela dlaka zamrljana žutom bojom na trbuhu. Imala je oko vrata ogrlicu od plavih zrna, a desni rog bio joj je slomljen i ostalo ga je pola. Pomislio sam da je koza posijedjela kao što osijede starice. Mljekadžijine ruke bile su mrke od prljavštine (u početku sam mislio da su opaljene suncem), a ispod noktiju mu je bilo crno i sad kad ponovo razmišljam o tome pitam se je li mi se možda baš ta pojedinost morala učiniti sumnjivom, jer, naravno, ako je bio pastir (to jest, ako se nije maskirao u pastira), šta je bilo prirodnije nego da pocrni na suncu, a ja se jasno sjećam da mu je lice bilo

blijedo, tada sam, međutim, pomislio da je preblijedio od straha. Tako je, priznajem da sam tada morao obratiti pažnju na te sumnjive detalje i o cijelom događaju obavijestiti nadležne organe. Bio je to previd s moje strane, vidite da vam ništa ne krijem, iako ćete, nadam se, prihvatiti, da do takvih previda dolazi svakog dana i, na kraju krajeva, svako treba gledati svoja posla, a meni je bilo zapovjeđeno da se javim komandantu grada N. pukovniku Nikodemu i niko mi nije rekao da pretražujem mljekadžije, a ja sam ipak razvio samoinicijativu, jer, kao što sam rekao, i to ponavljam, imam osjećanje budnosti razvijenije nego većina ljudi.

Dok je mljekadžija muzao kozu, ja sam gledao oko sebe, pazeći, međutim, i na njega, jer nikad ne znaš šta ti se može dogoditi. Ulica je i dalje bila pusta. Svi kapci na prozorima bili su zatvoreni. Dobro se razdanilo, svakog trenutka trebalo je izići sunce iza planine nasuprot meni. Kad je mlijeko prvi put palo u sud, čuo se metalni, skoro oštar zvuk, ali kako se muzenje nastavljalo, postajao je sve prigušeniji, pa je izbačeno mlijeko padalo u već smirenu tečnost i pjenušalo se. Nebo je bilo kristalno čisto i modro i koliko god gledao, nisam vidio ni oblačka. Radije sam posmatrao nebo nego prste koji su teglili vime – u svakom slučaju, mljekadžija je izgubio hladnokrvnost i muzao je kao početnik i vjerovatno mu je mlijeko zamrljalo ruku, rastopila mu se i skorjela prljavština ispod noktiju i vjerovatno je padala u sud od pola oke.

Uzeo sam lonče desnom rukom, uhvatio nos palcem i kažiprstom lijeve, stisnuo snažno nozdrve i popio mlijeko naiskap, dugim gutljajima. Naravno, nije bilo isto što i voda, ali mi se učinilo da sam ugasio žeđ. Htio sam platiti, mljekadžija nije imao da mi vrati kusur (stvarno, nisam

kod njega našao ni prebijene pare kad sam ga pretraživao), rekao mi je da nema veze i zaželio mi dobru sreću.
Otišao sam bez žurbe, ubrzo stigao na asfalt i ugledao, zdesna, u dubini, crkvu s visokim zvonikom. Zvonik sam vidio i od Novog Halkedona i sračunao da se vjerovatno nalazi otprilike u centru grada, ali se ispostavilo da nisam ispravno proračunao razdaljinu i kad sam sreo mljekadžiju, pomislio sam da sam još daleko od glavnog trga, gdje, naravno, mora biti neka česma i gdje bih mogao ugasiti žeđ, tako da sam bez razloga požurio da popijem onu toplu, pjenušavu, možda prljavu tečnost (sjećam se kako mi je na brkovima ostalo nekoliko mjehurića i kako sam ih obrisao rukavom), šta mi je trebalo, kad mi se još kao djetetu gadilo svježe pomuženo mlijeko, od onda kad su mi ga na silu davali na planini Pendeliju gdje smo ljetovali, meni se gadio miris, a tetka mi je zatvarala nos svojim masnim prstima i zabacivala mi glavu unazad, šta mi je trebalo, kad je česma bila dva koraka dalje, kako sam se uvjerio, neposredno uz južni zid crkve? (Prislonjeni uz taj zid strijeljani su mnogi naši dok su monarhofašističke jedinice još uvijek gospodarile gradom N. Ondje smo i mi likvidirali reakcionare. Pored česme vidio sam gumeno crijevo. Ranije su njime prskali trg, kasnije su sapirali krv.)
Sat na crkvi bio je zaustavljen, stao je kad su na trg pale bombe za vrijeme bombardovanja 22. juna 1949, a avioni su stigli tako nenadano da su pobili dvadeset ljudi, a bilo je mnogo ranjenih, jer je bio pazarni dan i svijet nije stigao da se skloni, a kad je ovo već naišlo u priči, htio bih dodati kako je činjenica da je sat ponovo proradio, makar i na način na koji se to odigralo, imala, uopšteno govoreći, krajnje blagonaklon odjek u gradskom javnom mnijenju

i nema, naravno, apsolutno nikakvog značaja to što su se hvalisali crkveni namjesnici, zar neko njih uzima u obzir, svrake su pa bi ionako graktali, dok pošteni stanovnici grada N. po svoj prilici ništa nisu posumnjali, jer je borac koji se peo u zvonik da bi iznutra okretao kazaljke svakog časa izlazio na doksat zvonika, nešto ispod sata i dvogledom osmatrao u svim pravcima, tako da su pošteni stanovnici vjerovatno povjerovali kako je zvonik promijenio namjenu i postao osmatračnica i, što je najznačajnije, sat je sasvim redovno otkucavao časove i to u istoj sekundi kad bi Radio Atina emitovao udarac o gong koji označava tačno vrijeme iz Atinske opservatorije, i sigurno su bjesnili od jeda crkveni namjesnici i svi reakcionari koji su ga slušali (ilegalno, naravno, jer smo zabranili slušanje svih monarhofašističkih radio-stanica), a činjenica da je minutna kazaljka svaka tri ili četiri minuta naglo skakala, to jest u početku, jer otkad su prekoputa postavljeni kontrolori, na prozore Gradske vijećnice, Ekipa Crkvenog sata počela je funkcionisati besprijekorno), čak i ta preskakanja, dakle, vjerovatno nisu ostavila dubok utisak, imajući u vidu da su bila skoro redovna (sjećam se da je velika kazaljka na satu Mitropolije, u Atini, skakala s minuta na minut), a bila je, naravno, moja ideja da sat ponovo proradi na taj način i stvarno sam to predložio vršiocu dužnosti komandanta Velizaru ne bih li ga navukao na rješenje koje nije bilo rješenje, ali se ispostavilo da je čak i to lažno rješenje, dobro sprovedeno, imalo za posljedicu porast ugleda naše Komande u očima stanovništva i, da privedem kraju ovu priču, dodajem još jednu pojedinost, razjašnjavajući da konačno nisam ja definitivno dokusurio sat čekićem, jer je već postao beskoristan od bombi koje su pale na trg

za vrijeme bombardovanja od 22. juna 1949, dok česma, za divno čudo, apsolutno ništa nije pretrpjela, pa je voda i dalje tekla kao i prije, pod snažnim pritiskom, pa ako si htio piti iz ruke a da se ne poprskaš, nisi je smio previše otvarati.

U trenutku dok sam sagnut pio, čujem iza sebe korake i naglo se okrenem, ali sam se istog trena smirio, jer sam vidio da mi je prišla jedna naša patrola. Desetar je salutirao sa formalnom ljubaznošću i zatražio moje dokumente. Obrisao sam ruku o pantalone i izvadio objavu. Dok ju je desetar čitao, ili prije će biti proučavao, dva su borca držala pogled prikovan za mene, učinili su, štaviše, jedan pokret koji mi je stvorio utisak kako hoće da me opkole. Desetar mi je vratio objavu i ponovo salutirao. Ovog puta mi se učinilo da me posmatra s neobičnim poštovanjem, s divljenjem, rekao bih, i reče mi da su već stigla dvanaestorica iz moje grupe.

"Koje moje grupe?" upitao sam. "Otkud ti znaš koja je moja grupa?"

Nasmiješio se prilično snishodljivo, kao da kaže, "Ovo među nama" i zaustio nešto da kaže, ali sam ga pogledao tako strogo da je radije promijenio temu.

"Komandant je odsutan", reče mi. "Tražićeš vršioca dužnosti komandanta, potpukovnika Velizara, on će te uputiti."

Zbog načina na koji je to rekao, kao da sam neka strašno značajna ličnost, kao da drugi ništa drugo i ne rade nego me iščekuju ne bi li konačno doživjeli zadovoljstvo da me upute, priznajem da sam se osjetio polaskanim. Ipak sam naglo rekao:

"Kad te nešto pitaju, ima da odgovoriš. Koja je moja grupa?"

“Hoću reći, oni koji dolaze po zapovijesti Vrhovnog štaba...”
Nisam mu dopustio da produži. Rekao sam mu da zaveže ili tako nešto, ne sjećam se tačno, jednom riječju, dao sam mu do znanja da ne smije gurati nos u tuđe poslove i neka batali tračeve, jer i zidovi imaju uši. Pitao sam ga koji je najkraći put do sjedišta Vojne komande, pozdravio što sam formalnije mogao i istog trena se udaljio, zaputivši se ka bivšoj Gimnaziji.
Tako je, učinio sam sve što sam mogao, ali već je bilo prekasno. Glasine su se jednako širile, čak je i desetar patrole znao da pripadam grupi kojoj je namijenjen neki značajan zadatak, jer je po cijelom njegovom držanju bilo smjesta jasno da ne vjeruje u našu tobožnju fudbalsku pripremu i, naravno, vjerovatno su se i on i svi drugi definitivno uvjerili već istog dana da nemamo apsolutno nikakve veze s fudbalom, jer je vršilac dužnosti i zamjenik komandanta Velizar izdao zapovijest da prestanemo sa švedskom gimnastikom, pa smo počeli vježbati gađanje u mete, a tri dana prije polaska iz bivše Gimnazije naš se trener dosjetio da snesemo u podrum gipsane statue iz Kabineta za likovno vaspitanje i koristimo ih kao mete i to je predložio zamjeniku komandanta Velizaru, koji nije imao ništa protiv, jer su statue, mada su bile odvučene u jedan ugao, zauzimale prilično prostora ondje gdje bi se mogle prostrijeti deke za bar deset boraca, tako da smo snijeli statue u hol sa streljanom i počeli vježbati, ali već sa prvim metkom ispostavilo se da statue ne odgovaraju, jer se lome, a parčad im frca lijevo-desno, pa je, na primjer, prvi koji je pucao, pogodio jednog Apolona pravo u grudi i statua se razbila, kao da si je udario kundakom malo iznad trbuha i vidio

sam kako glava ispisuje krivulju, kako pada svom dužinom na kamenjem popločan pod i razbija se u paramparčad, a ostaju samo noge između kojih je bio smokvin list, a onda je došao red na mene, pa sam nanišanio na sami kraj stražnjice i pokazalo se da je moja procjena ispravna, jer se odlomilo samo jedno malo parče i rekao sam treneru da će, ako se budemo služili mojim metodom, mete duže trajati, a trener se složio, a kako i ne bi kad je već imao pred sobom praktičan dokaz i rekao nam je da nišanimo na sami kraj, a računaće se kao da smo pogodili u središte ako nam pođe za rukom da naprosto metkom očešemo statuu, a kad je ponovo došao red na mene, nanišanio sam u jednu Nerejidu (ne, ipak nije bila Nerejida kako sam pomislio, bila je Nimfa Abarbareja[15], to mi je rekao bivši vodnik Stamatis, kad je već bio zapovjednik zadatka, i to mi je rekao za vrijeme marša, kad smo stigli u Demetrin hram, ali da ne trčim pred rudu) i tako sam, dakle, nanišanio u Nimfu Abarbareju koja je bila potpuno gola, a desnom rukom sakrivala je stidnicu, dok joj je lijeva ruka bila razbijena nešto niže od ramena i na osnovu obline komada koji je preostao moglo se zamisliti da je Nimfa vezala lijevu ruku na leđa, a tijelo joj je bilo dječačko, mogu reći, bila je kao gola Artemida, samo što njena glava uopšte nije ličila na lovicu – Abarbareja oborenog pogleda – i nanišanio sam u njenu otkinutu ruku, na sami kraj, pet-šest prstiju ispod obline ramena i pogodio sam tačno gdje sam htio, to jest, očešao sam gips metkom sasvim površno, tako da se statua

---

15 Nimfa koja se spominje u ***Ilijadi***, VI, 22, kao najada, žena pastira Bukoliona. S njim je izrodila blizance Esepa i Pedasa, koji su poginuli pod Trojom. (***Prim. prev.***)

nije razbila, a da je bila živa Abarbareja, zagrebao bih joj ovlaš kožu, a da je imala košulju, možda bi metak probušio tkaninu.

Poslije susreta s patrolom na trgu Živonosnog istočnika produžio sam, kao što sam rekao, prema bivšoj Gimnaziji i na ovom mjestu smatram svojom dužnošću da dodam nešto što sam izostavio, ili, bolje rečeno, da se ne bih krio u mišju rupu, jasno i glasno kažem da je to moje izostavljanje jednako prikrivanju činjenica. Kao što ćete se sjetiti, izjavio sam da sam, stigavši pred bivšu Gimnaziju, zatekao pred njom stražara koji je od mene zatražio objavu i objasnio mi kako da stignem do ureda ađutanta. No, dakle, istina je da sam zatekao stražara kako spava sve u šesnaest, ispred malih željeznih vrata dvorišta. Sjedio je na zemlji, naslonio se leđima na okrečeni zid dvorišta, postavio automat na istegnute, polurašireneе noge, ali mada je spavao, držao je čvrsto automat objema rukama. Približio sam se, bacio pogled na njega, gurnuo željezna vrata, vidio ljude u prugastim majicama kako vježbaju na vratilu, ponovo sam zatvorio vrata, vratio se dva koraka i odmjerio stražara. Bio je sasvim mlad, dječak mogao bih reći, i izgledao je strašno iznuren. Valjda je sanjao nešto lijepo, jer se napola smješkao. Sagnuo sam se, ščepao automat objema rukama i iščupao mu ga naglo, štaviše, zamalo da padnem naprijed, jer sam uložio znatno više snage nego što je bilo potrebno. Prošlo mi je, naravno, kroz glavu da ga probudim, ali nikad ne znaš šta se može dogoditi u takvom slučaju, mogao bi skočiti uplašen, a kako je još uvijek držao prst na obaraču – jednom riječju, kao prvo i najvažnije, mogao bi mi sasuti rafal pravo u grudi, a drugo, ako bi rafal otišao u vazduh, morao bih, naravno, objašnjavati šta se tačno dogodilo i

u tom slučaju bi stražar vjerovatno otišao na vojni sud i bio osuđen čak na smrt. Kad sam povratio ravnotežu, još uvijek je sjedio u istom položaju, samo što je sada zurio u mene iskolačenim očima.
"Ne boj se", rekao sam mu. "Neću te prijaviti. Diži se."
Nasmiješio mi se prijateljski, blesavo i s osjećanjem krivice, i ustao, a ja sam mu vratio automat.
"Koliko je sati?" upitao me.
"Šest i deset."
Opravdao se da je imao stražu od dvanaest do četiri, samo što niko nije došao da ga odmijeni.
"To ne znači da smiješ spavati", rekao sam mu što sam strože mogao.
Odmah se složio, kao bojažljiv đak pred učiteljem. Da bih ga uvjerio kako je cijela priča za mene završena, dao sam mu da mi prekontroliše objavu. Upitao sam ga gdje je ured ađutanta. Objasnio mi je. Već sam gurao mala željezna vrata, kad ga čujem kako kaže, "Hvala, druže poručniče", iako su se moje oznake čina starijeg vodnika sasvim jasno vidjele i bio sam ubijeđen da je sasvim došao sebi i da to nije rekao zato što je pospan ili zbunjen. To mi se nije učinilo nimalo ružnim, shvatio sam da mi na taj način izražava zahvalnost.
Ova epizoda, koja na prvi pogled može izgledati beznačajna, jasno pokazuje kako je moje osjećanje dužnosti otupjelo do neoprostive mjere. Jer, nezavisno od svih unutarpartijskih sukoba, stražar koji spava na dužnosti zaslužuje najstrožu kaznu, a umjesto da ga prijavim pretpostavljenima, ja sam ga prikrio. Ne znam šta me navelo da prema njemu postupim s toliko samilosti – to što je bio skoro dijete, što se smješkao u snu, što bi, ako bih ga prijavio,

bilo kao da sam ga ubio vlastitim rukama? Čak ni sad ne bih bio u stanju da odgovorim, znam samo i osjećam da je to bila greška, priznajem i ovdje se samokritički osvrćem na svoj postupak, jer Partiju, a mnogo više njenu armiju, sačinjava cjelina postupaka i propusta, a svaka greška, pa čak i najmanja, slabi njenu moć i borbenost, nikad ne znaš kakve posljedice može imati jedna na prvi pogled beznačajna nemarnost, a ja sam svojim stanovištem doprinio slabljenju discipline i ne može mi se oprostiti, jer je onaj stražar bio tijelom i duhom borac naše Narodne Armije, te prema tome i Partije kao cjeline, nezavisno od dogmatskih ili lenjinističkih shvatanja i nezavisno od toga je li se uključio kao dobrovoljac ili je uhvaćen kao ratni zarobljenik pa se priključio našim redovima poslije nekoliko časova iz marksizma, bio je, ponavljam, borac Partije, te je, prema tome, neprijavljivanje od moje strane nanijelo štetu Partiji uopšte, u njenoj cjelokupnosti, i ovdje se ponovo samokritički osvrćem na svoj postupak i ponovo priznajem da sam, što se ovoga tiče, kriv zbog zanemarivanja partijske dužnosti.

Petak, 11. oktobra 1949.

Druže isljedniče, prekinuo sam juče iskaz, ne znam koliko je sati bilo, ali me odjednom uhvatila strašna pospanost, oči su mi se umorile, nije mi od neke pomoći ni ono malo svjetla od sijalice visoko na zidu iza mojih leđa, u svakom slučaju propustio sam da prijavim stražara, ušao sam u dvorište bivše Gimnazije, okrenuvši se u posljednjem trenutku i nasmiješivši mu se (stajao je pored zida dvorišta, koji vjerovatno nije davno sagrađen, jer, naravno, 1857, kada je otvorena Gimnazija, valjda su ondje bila polja i polja, a sada ju je grad opasao odasvud i sa strane s koje sam stigao prolazilo se kroz zelenu tržnicu). Dok sam prilazio bivšoj Gimnaziji, vidio sam da je njen jugoistočni ugao upola srušen – ondje je pala bomba za vrijeme bombardovanja 12. juna 1949, kako sam kasnije saznao. Došlo je i do drugog bombardovanja 22. juna (a posljedica je, između ostalog, bila da se pokvario sat crkve Živonosnog istočnika), a neprijateljski avioni su preduzeli još jedan napad 29. juna 1949, ali su bili prisiljeni da kidnu, da prostite na izrazu, jer su se suočili (iako to uopšte nisu očekivali) s našom protivavionskom vatrom. Od tada pa nadalje, hoću reći, dok sam boravio u gradu N., to jest do noći uoči 14. jula 1949, nije došlo do drugog bombardovanja i sasvim je vjerovatno da se neprijatelj do danas nije više odvažio poslati avione da bombarduju grad N., pošto zna da će naići na moćnu odbranu, a činjenica je da smo za taj naš veliki uspjeh dužni isključivo i jedino dogmatskom kapetanu Paraskevasu, ađutantu dogmatskog potpukovnika i tadašnjeg zamjenika i vršioca dužnosti komandanta Velizara, a evo kako i zašto.

Monarhofašističke jedinice, iako su pokušale da po svaku cijenu zadrže grad N., bile su se naposljetku prisiljene povući, ostavljajući mnogo mrtvih i ranjenih i, što je najvažnije, dosta ratnog materijala. Ostavili su, štaviše, tri protivavionska topa, koje nisu stigli onesposobiti, ali za koje se odmah ispostavilo da su beskorisni, jer su monarhofašisti uzeli municiju, ili, prije će biti, naši borci nisu našli municiju pored protivavionskih topova, nisu je našli ma koliko tražili, tako da je naša Vojna komanda konačno povjerovala kako su je monarhofašisti odnijeli sa sobom, međutim, kasnije se ispostavilo da je nisu odnijeli, nego su je sakrili u podrum gospođe Kaliroi Eskidzopulu, supruge Jeorgiosa Eskidzopulosa, koji je – Jeorgios (brat namjesnika svetog hrama Živonosnog istočnika Nikolaosa, koji je ostao u gradu N. i sarađivao s nama, nudeći nam informacije), koji je Jeorgios, dakle, pobjegao iz grada N. s monarhofašističkim jedinicama, jer je služio kao zamjenik komandanta žandarmerije i bio lično odgovoran za sva hapšenja i likvidacije naših boraca. Imao je, naravno, dosta razloga da pobjegne, tim prije što je njegova reakcionarna aktivnost bila opšte-poznata, a nije se uopšte ni krio, nego je, naprotiv, smatrao čašću i ponosom što su ga zvali "Žderačem komunista". Međutim, stanovnici grada N. (i to ne samo ljevičari) psovali su i proklinjali Jeorgiosa Eskidzopulosa, ne toliko zbog likvidacija koliko zbog neljudskog načina na koji se odnosio prema zatvorenicima. Zamjenik komandanta žandarmerije bio je manijak kada je riječ o drvetu (hoću reći, o drvenoj građi), tako da je svoju vilu u Novom Halkedonu sagradio od debelih stabala, nešto poput ruske izbe, ali dvospratnu i s velikim hajatom, ili prije će biti doksatom sa drvenim stubovima i stubištem u stilu aristokratskih kuća

američkog Juga – nazivaju ih viktorijanskim, ako ne griješim. Prirodno, sve u vili bilo je od drveta – podovi, tavani, unutrašnje stepenište, namještaj, kada, lavaboi (samo je, teška srca, morao uvesti olovne cijevi, a i kamin je, naravno, bio od kamena, kao i dimnjak, tješila ga je, međutim, pomisao da će ložiti drva, kao, uostalom, i u kuhinji, gdje je odbio da uvede plin usprkos usrdnim molbama svoje supruge Kaliroi), čak su i tanjiri i čaše bili drveni, i kašike, i viljuške, sve do njegovog drvenog noža (istina, od najtvrđeg drveta na svijetu, specijalno naručenog i izrađenog noža kod čuvenog drvorezbara čiča-Dimosa) i insistirao je Jeorgios Eskidzopulos da baš tim nožem siječe hljeb, iako se tako mrvi i mada se gospođa Eskidzopulu žalila da su joj trpeza i pod puni mrva, u dvije riječi, zamjenik komandanta žandarmerije jednako je zamjenjivao staklene ili metalne predmete drvenim, šireći neprekidno svoj tako reći drveni okoliš, a gospođa Kaliroi Eskidzopulu se jednako povlačila, vodeći svaki put kratke borbe, unaprijed osuđene na neuspjeh, tako da joj se život sveo na istinsko mučeništvo, jer je njen suprug stigao dotle da joj je zabranio da nosi svilene i vunene haljine, pošto potiču, prema njegovim riječima, iz životinjskog carstva, i nametnuo joj je lanene i pamučne, koje su biljnog porijekla, te su, prema tome, koliko-toliko u srodstvu sa drvetom. Tako je bilo prirodno da ne pođe sa svojim mužem gospođa Eskidzopulu kad su se povukle monarhofašističke jedinice iz grada N., nego da se u posljednjem trenutku sakrije u svoj podrum, iako joj je suprug poslao poruku po jednom žandarmu da ode i nađe se s njim kod Crkvenog odbora, kada je bivši monarhofašistički komandant grada Nikolaos Harilau odlučio da evakuiše grad N. Tako je barem prikazala razvoj događaja

gospođa Eskidzopulu ondašnjem ađutantu zamjenika i vršioca dužnosti komandanta Velizara kapetanu Paraskevasu, kada je ovaj počeo da se voda s njom (na vlastitu inicijativu, ili slijedeći zapovijesti zamjenika komandanta Velizara – čuo sam oba tumačenja – kako bilo da bilo, u svakom slučaju ne toliko iz želje za ljubavnim odnosom koliko iz obavještajnih razloga, jer je, naravno, naša Vojna komanda morala izbliza pratiti suprugu zloglasnog Eskidzopulosa, imajući u vidu da se boravak gorepomenute supruge u gradu N. istog časa učinio sumnjiv svima). Prema riječima kapetana Paraskevasa, gospođa Kaliroi Eskidzopulu se strasno zaljubila u njega, pa je počela na sve načine ispoljavati gnušanje i mržnju koju je osjećala prema svom bivšem suprugu – mržnju koja je, prema njenim riječima, vukla korijene iz davnih vremena. Čim su se stvari malo primirile i iznova počele poslovne transakcije u gradu N., poslije povlačenja monarhofašističkih jedinica, gospođa Kaliroi Eskidzopulu je pozvala jednog starinara i prodala mu ispod cijene sve svoje lanene i pamučne haljine (pa čak i donji veš) i sve drvene servise za kuhinju i već za vrijeme prve večere koju je poslužila kapetanu Paraskevasu služila se s velikim ponosom svojom srebrnom čačkalicom, koju je po redu i zakonu morala prodati da se pokorila izričitom naređenju svog bivšeg supruga, no ona ga nije poslušala nego je čačkalicu sakrila, prvo jer je spadala u njeno porodično naslijeđe, a drugo, zato što je od sveg srca bila čvrsto ubijeđena da će se ubrzo osloboditi "drvenog jarma", kako je sama kazala, i ponovo steći slobodu, što se poklopilo, naravno, s oslobođenjem grada N., to jest s oslobođenjem od svih čudovišta tipa Eskidzopulosa. Gospođa Kaliroi zaklela se kostima svog oca i uvjeravala kapetana Paraskevasa da će od

sada pa nadalje cilj njenog života biti da rasproda, pobaca i uništi sve što je podsjeća na bivšeg supruga, to jest da sruši njegovo drveno carstvo, kako je sama govorila, doslovno i metaforično, jer i drvenu kuću, govorila je, ima namjeru spaliti, pa će sazidati jednu od kamena, čim joj se pruži prilika. Trenutno je bila prisiljena ograničiti se na sitne promjene, ali je odlučila da smjesta sruši drvenu ogradu oko vile, jer više voli da ostavi neograđenu veliku baštu, mada je znala da će, ako postupi na taj način, u baštu stalno ulaziti razni četveronošci, od koza pa sve do pasa lutalica i uništavati lijehe s cvijećem, za koje je tačno da se o njima svojeručno starao zamjenik komandanta žandarmerije Jeorgios Eskidzopulos kao o dijelu biljnog carstva, ali u drugu ruku, ono (cvijeće) je bilo velika slabost gospođe Kaliroi, a dokaz za to je što je Udruženje za dekoraciju grada N. riješilo da je izabere, baš ljetos, za počasnog predsjednika. Kapetan Paraskevas je rekao kako smatra sasvim ispravnim stav gospođe Kaliroi Eskidzopulu (to jest da mora uništiti sve što je podsjeća na njenog zloglasnog bivšeg muža), dogovorio se s komandantom Nikodemom i poslali su borce da počupaju ogradu i dovuku debele grede u dvorište crkve Svetog Nikole (gdje su bile premještene kuhinje, po zapovijesti komandanta Nikodema, poslije bombardovanja 12. juna 1949, onda kad je upola srušen jugoistočni ugao bivše Gimnazije, a komandant Nikodem je smatrao svrsishodnim da se kod neprijatelja stvori utisak kako smo napustili kasarne, to jest bivšu Gimnaziju, ali je vršilac dužnosti komandanta Velizar naredio da se kuhinje ponovo presele u dvorište bivše Gimnazije, a borci su dovukli od crkve Svetog Nikole u kasarne sve grede iz ograde koje kuhari nisu stigli naložiti i sjećam se da je prvi jutarnji gutljaj koji

sam popio u gradu N. – onda kad je dijeljenje nadgledao kapetan Andronik, koji mi je navodno rekao da mu predam "moju posjetnicu" – taj prvi, dakle, jutarnji gutljaj proključao je na jednoj od polomljenih školskih klupa i jednoj gredi iz ograde vile bivšeg zamjenika komandanta žandarmerije grada N. Jeorgiosa Eskidzopulosa). Kad je počupana ograda i grede prenesene u dvorište crkve Svetog Nikole, gospođa Kaliroi Eskidzopulu izrazila je želju da se počupa i aleja drveća, koja je počinjala od velike drvene kapije dvorišta i stizala do doksata drvene kuće. Aleju o kojoj govorim podigli su naši zarobljeni borci i zbog toga su djelo Jeorgiosa Eskidzopulosa psovali i proklinjali stanovnici grada N., kao što sam ranije naveo. Bivši zamjenik komandanta žandarmerije želio je imati aleju, no u njegovoj bašti nije bilo drveća, pa je natjerao zarobljenike da do korijena posijeku velike platane iz šume, dovuku ih onako čitave, sa svim granama, koje su, naravno, smetale našim borcima prilikom prenošenja, jer suvišno je da dodam kako su platane prenosili na rukama, moralo je, dakle, jedan platan dići deset ili više zarobljenika (nije mario Jeorgios Eskidzopulos koliko će ih tegliti jedan platan, zarobljenika je imao više nego dovoljno) tako da su, dakle, dizali visoko platan, iznad glava, vodeći računa da se grane ne vuku po zemlji, da ne pukne niti jedna grančica, jer bi inače intervenisali nadzornici, žandarmi, i prebijali ih palicama na mrtvo ime. Rastojanje od dvorišne kapije do kućnog doksata bilo je nekih sedamdeset metara, a Jeorgios Eskidzopulos je natjerao zarobljenike da raščiste pojas širine pet metara, kopajući gdje je bilo potrebno kako bi se put dobro poravnao, bez trunke nagiba (jer se tlo od dvorišne kapije do doksata sasvim blago uspinjalo), da iskopaju

velike rupe desno i lijevo od puta i zasade platane – petnaest s jedne strane i petnaest s druge. Gospođa Kaliroi Eskidzopulu unaprijed je upozorila svog bivšeg supruga (obraćajući mu se sarkastično, kako je kasnije tvrdila, kad je te činjenice pripovijedala kapetanu Paraskevasu) da tako kako je zasadio platane bez korijenja, ona čisto sumnja da će ikad pustiti korijenje, ali joj je Jeorgios Eskidzopulos odgovorio da ne daje za to ni prebijene pare, pogotovo kad se uzme u obzir da za njega drveće samo po sebi nema nikakvu vrijednost, svrha drveta i konačni razlog njegovog postojanja je prerada te, prema tome, njemu su sasvim dovoljni pa čak i više nego dovoljni sasušeni platani u njegovoj aleji. Prirodno, naši zarobljeni borci pružali su otpor koliko su mogli, radili su što su sporije mogli, usprkos tome što su ih nadzornici, žandarmi, tjerali kako su stigli, vičući, psujući, tukući ih rukama i nogama, bičem i palicama, oni su se, međutim, kretali gotovo u mjestu, kad su ih vodili pod stražom i u koloni jednog za drugim iz zatvora ili iz bivše Gimnazije u šumu (jer su se zatvori napunili, a monarhofašisti su promijenili namjenu pretežno podruma bivše Gimnazije u privremeni zatvor, vjerovatno su čak i po hodnicima boravili naši borci – sjećam se kako sam po zidovima hola sa streljanom vidio različite riječi ili rečenice, ili prosto datume, ili imena, ispisane na zidu ekserom, ili noktom možda – naša Vojna komanda, međutim, promijenila je namjenu bivše Gimnazije u kasarnu, prvo zato jer su kasarne grada N. bile sasvim uništene posljednjeg dana uličnih borbi, a posljednja borba potrajala je do kasno u noć, kad su se predali i posljednji monarhofašisti ukopani u ruševine kasarni, a drugo zato što je ocijenjeno kako je gradski zatvor, koji je ostao neoštećen, više nego dovoljan za

naše potrebe, kad se uzme u obzir da je većina reakcionara pobjegla zajedno s neprijateljskim jedinicama u povlačenju), i tako su se, dakle, naši zarobljeni borci kretali što su sporije mogli, a batine je dobijao prvi u koloni, jer je bio uspostavljen jedan vid nepisanog pravila, da se kreću, slijedeći prvog i koračajući u skladu s njegovim ritmom kretanja, a nadzornici, žandarmi, da tuku samo prvog, cjepteći, naravno, od bijesa, jer nije bilo ni govora da ga natjeraju da ubrza korak, no nisu se usuđivali da ga udare baš prejako, jer je naređenje Jeorgiosa Eskidzopulosa bilo da se "suzdržavaju", namjera mu nije bila da obogalji zarobljenike nego da ih natjera da posijeku i prenesu platane. Naravno, nadzornici, žandarmi, su ponekad tukli jače nego što su smjeli, bilo zato što bi izgubili hladnokrvnost, bilo zato što nisu pravilno odmjerili udarac, čineći tako prvog u koloni beskorisnim, nanoseći mu lomove po rukama i cjevanicama, na što bi on pao na zemlju, ubacili bi ga u deku i odmah prenijeli do gubilišta, to jest do južnog zida svetog hrama Životvornog istočnika (a, sasvim slučajno, postojala je, čvrsto uglavljena u taj isti zid, jedna velika željezna halka, gdje je ponekad možda vezivao svog konja namjesnik, a sada bi provukli konopac ispod pazuha borcu predodređenom za strijeljanje, kome bi, pošto je imao slomljenu cjevanicu, svakako bilo teško stajati na nogama, pa bi se suočio s vodom za strijeljanje kličući, "Smrt fašizmu, sloboda narodu!"). Pa ipak, usprkos cjelokupnom junačkom otporu naših boraca, aleja Jeorgiosa Eskidzopulosa konačno je napravljena i platani su postavljeni u dva reda, od dvorišne kapije do kućnog doksata, ali je Jeorgios Eskidzopulos smatrao da je njegovo djelo nedovršeno, pa je naredio da aleju prostru daskama, ili prije će biti da naprave pod od

sedamdeset metara dužine sa pet metara širine, da izblanjaju daske, isijeku ih i slože kao parket, a kad je i to bilo gotovo, svakog dana je tjerao zarobljenike da čiste njegovu drvenu stazu puzeći i ližući prašnjave daske. Gospođa Kaliroi Eskidzopulu izrazila je želju da se razruši ta drvena staza i iskorijene (figurativno, pošto nijedan nije pustio korijen) već sasvim sasušeni platani, a kapetan Paraskevas obavijestio je u vezi s tim komandanta Nikodema, i, da ne otežem, prevladalo je stanovište da se uništi drvena aleja, iako je bilo nekih (konkretno, sekretar Gradskog komiteta Memos) koji su tvrdili da, naprotiv, treba sačuvati "djelo" Jeorgiosa Eskidzopulosa, da se cijelo mjesto pretvori u neku vrstu Muzeja, da ima i čuvara-vodiča koji će objašnjavati posjetiocima kako se tačno sve odvijalo i da se podigne jedan stub s imenima boraca koji su bili podvrgnuti mukama, osakaćeni ili likvidirani tokom gradnje te konstrukcije, a prije svih da bude ime Herefonta, koji je ne razmišljajući ni časa odbio da liže daske, a Jeorgios Eskidzopulos je zapovjedio da ga likvidiraju i to su učinili na licu mjesta objesivši ga o prvi platan, kad se ulazi lijevo od dvorišne kapije, a govorili su još oni koji su bili protiv uništenja aleje kako je gospođa Kaliroi Eskidzopulu ostala u gradu N. ne bi li izbrisala tragove zločina svog supruga i da su sve priče o navodnom zlostavljanju koje je tobože prepatila pa sad kao ne može očima gledati njegovo drveno carstvo u stvari čista gluma i dvoličnost. Ko će je znati, možda uopšte nije glumila, možda je u početku uistinu igrala neku ulogu, a zatim se stvarno zaljubila u kapetana Paraskevasa, u svakom slučaju činjenica je da mu je otkrila tajnu svog podruma, to jest, rekla mu je kako su monarhofašisti ondje sakrili municiju za protivavionske topove, a rezultat je bio da smo se

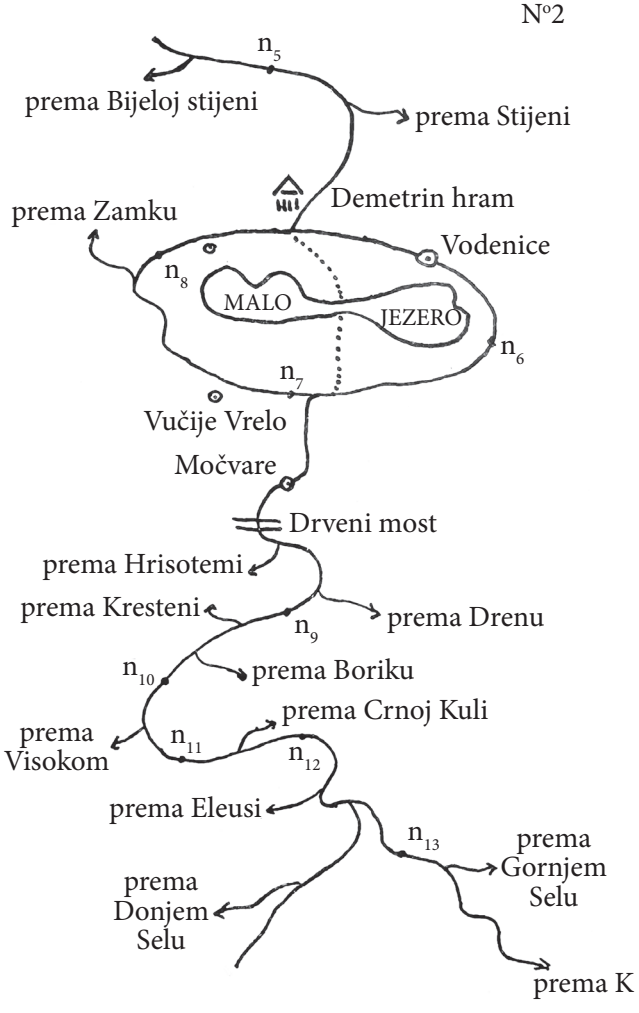
suprotstavili (istina, s priličnim zakašnjenjem, jer nakon što su naše snage zauzele grad N., on je doživio dva bombardovanja, prvo 12. i drugo 22. juna 1949.) suprotstavili smo se, dakle, zračnom napadu od 29. juna 1949, kada se neprijatelj, kako sam rekao, dao u bijeg, tako da očigledno njoj dugujemo tu pobjedu, a činjenicu da se neprijateljski avioni nisu više pojavljivali dogmatskom ađutantu dogmatskog (tadašnjeg) vršioca dužnosti komandanta Velizara i naša je pobjeda stvarno bila veličanstvena, jer su avioni stigli baciti sve u svemu dvije bombe i mitraljirati cestu kojom se neuznemiravan kretao čiča-Dimos, vukući na konopcu svoju ostarjelu mazgu, natovarenu sa dva izrezbarena mrtvačka kovčega od masivne orahovine, baš onakva kakve je samo čiča-Dimos znao napraviti, jer je bio čuven majstor i jedinstven u svojoj branši, neprevaziđen rezbar. Čiča-Dimos je dolazio iz Prijekog Sela, gdje je imao radionicu (čak i Stilijani, kad je otišla od kuće sa Priovolosom, ponijela je sasvim malo stvari, sve u svemu jedan svežnjić, ali između tih malo stvari bila je i jedna izrezbarena kutija, djelo čiča-Dimosa, a u kutiji je imala igle i konce i šila je prilježno dugmad ranjenicima u Vojnoj bolnici ili im je krpila čarape i tako osvajala njihovu naklonost), išao je, dakle, ničim uznemiravan čiča-Dimos cestom, jer je naša Vojna komanda od njega naručila jedan mrtvački kovčeg za Grigorisa, koji je bio član Politbiroa i stigao je u grad N. tri dana prije toga, 26. juna 1949, zbog nekih hitnih partijskih poslova i umro je za vrijeme sjednice od srčanog udara i čiča-Dimos (kako je sam objasnio u Vojnoj bolnici, gdje su ga prenijeli u gadnom stanju, pogođenog rafalom neprijateljskog aviona, tako teško ranjenog da je i sam umro dva dana kasnije, mada se njegovoj mazgi

ništa nije desilo), objasnio je, dakle, dok je još mogao govoriti, kako je imao spremna dva izrezbarena kovčega, s različitim rezbarijama, palo mu je na pamet da donese oba, "Da izabere gospodin drug komandant", i stvarno, komandant Nikodem izabrao je ljepši, po njegovom mišljenju, a Grigorisov pogreb održan je 30. juna 1949. i svi odgovorni složili su se da kovčeg treba postaviti na lafet koji će vući četiri konja, izražena su, međutim, dva suprotna stanovišta u vezi s tim da li i u kolikoj mjeri kovčeg treba biti prekriven crvenom zastavom, ili da ga ostave otkrivenog, kako bi se vidjele rezbarije, i naposljetku, kako niko nije mogao nikog da preglasa i kako niko nije mogao biti ubijeđen da promijeni mišljenje, odlučeno je da se na lafet postavi jedan prazan drveni kovčeg, prekriven crvenom zastavom, a da partijski kadrovi na smjenu nose, na rukama, drugi kovčeg, onaj izrezbareni, s pokojnim Grigorisom, koračajući iza lafeta i ukazujući tako dvostruku počast prerano izgubljenom drugu, a mi smo onu petoricu iz naše grupe, kapetana Nikitasa, potporučnika Kostu, starijeg vodnika Aristarha, starijeg vodnika Kosticu i vodnika Vlasisa sahranili (to jest sahranili su ih oni koje je odredio Major), sahranili su ih, dakle, u jednom uglu bivše remize za međugradske autobuse, raščistivši prethodno prostor od zahrđalih automobilskih blatobrana i probušenih guma, iskopavši veliku jamu i ubacivši unutra pet leševa, onako kako su bili, polugoli četvorica, a u košulji leš kapetana Nikitasa, s odlikovanjem prikopčanim za košulju (sekretar Gradskog komiteta Memos išao je za Grigorisovim izrezbarenim kovčegom, noseći crveno jastuče, na koje su prikopčali njegovih šest odlikovanja) i ubacili su pet leševa u zajedničku grobnicu (Rusi je zovu bratskom grobnicom, to mi je kazao

jedan prijatelj iz Rusije, onda kad smo se pitali kako i gdje bi Nijemci mogli sahraniti našeg Harisa) i zatrpali su jamu tek iskopanom zemljom i ponovo odozgo nabacili zahrđale automobilske blatobrane, probušene gume, staro željezo i praznu željeznu bačvu, koju sam stavio da stoji uspravno, kako sam rekao, i vjerujem da je još uvijek ondje, možete, dakle, lako naći njihov grob i eventualno izvršiti obdukciju, malo su dalje od zahrđale šasije, iako, što se tiče obdukcije, sada već jedino u šta se možete uvjeriti jeste da njih četvorica stvarno imaju samo pantalone, a kapetan Nikitas (ili prije će biti bivši kapetan, jer je i on u svakom slučaju bio pripadnik naše grupe, pa je, prema tome, trebao zaboraviti svoj stari čin), a bivši kapetan Nikitas, dakle, ima pantalone i košulju i nisu goli njih petorica, kao što su svi drugi, trideset trojica koje smo sahranili za vrijeme marša (od kojih sam ja sam sahranio dvojicu posljednjih, a da iskoristim priliku, nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako? – bilo nas je trideset devet, minus pet strijeljanih, minus jedan ja, koji sam preživio čini trideset tri), a svi su oni goli, zato što, kad je ranjen bivši stariji vodnik i prost borac trećeg voda Haridem na tački n_1 (očigledno metkom snajperiste, jednim jedinim, nije ispalio drugi, pa nismo mogli utvrditi odakle je pucao i naći ga ma koliko tragali), kad je Haridem ranjen onako dok je sjedio na mjestu kočijaša trećih kola, pa smo mu poslije morali dati da proguta cijankalij, nekome je pala na pamet ideja da mu skinemo odjeću, što smo svi prihvatili, tim prije što nam nisu dali ni rezervne gaće, a ako pogledate mapu, vidjećete da smo, stigavši do tačke n_1 već napravili jedan veliki krug i vjerovatno su svi mislili da će naš marš potrajati znatno duže nego što smo pretpostavljali kad smo krenuli.

Subota, 12. oktobra 1949.

Druže isljedniče, govorio sam juče o tome kako smo, kad smo stigli do tačke n_1, već imali za sobom jedan veliki krug i otpočeli smo drugi, nastavljajući naš marš, a posljedica je bila da smo tri puta prošli pored obala Velikog jezera, no nemojte misliti da je pravac našeg kretanja bio tako ravan kao što sam improvizovano nacrtao, nevješto i otprilike, na mojoj mapi, uopšte nije bio ravan (ne kažem prav, jer smo, naravno, pravili okuke i krugove i zaobilazili), nigdje nije bila ravna krivina, hoću reći, onako kako sam je nacrtao, nego vijugava, prvo zato što smo izbjegavali da prolazimo kroz sela, pa smo ih uvijek zaobilazili, osim u slučajevima kad bismo dobili suprotnu zapovijest od Vrhovnog štaba (na primjer, "Okret Vučje Vrelo preko Vodenica"), u kom slučaju bismo prošli kroz Vodenice, na primjer, uvijek kasno noću, a kad bismo stigli do prvih kuća, nailazili smo na straže koje su od nas tražile odziv i lozinku (a odgovarao je Major – do svoje smrti – jer ih je samo on znao, tim prije što je on dešifrovao poruke Vrhovnog štaba), a borci sa predstraža davali su nam namirnice i druge potrepštine, koje bismo žurno natovarili na kola, a zatim smo što smo mogli brže i tiše prolazili kroz selo, a drugo, zato što bi Major, i kad smo morali proći kroz neko selo, proučio štabnu mapu i odabrao najzabačenije puteve, najuže, najrazrovanije, kako nas ne bi vidjelo ljudsko oko, ukoliko je to moguće, te prema tome, ako poželite da se uvjerite gdje se nalazi tačka n_5, gdje je bio razrovan put, pa smo prostrli drveni, moraćete potražiti ne samo na liniji koju sam nacrtao na mojoj mapi, nego i uokolo, u prečniku od petsto metara i biće vam teško naći tačku n_5 (to jest, hoću

N°2
n5
prema Bijeloj stijeni
prema Stijeni
Demetrin hram
prema Zamku
Vodenice
n8
MALO
JEZERO
n6
n7
Vučije Vrelo
Močvare
Drveni most
prema Hrisotemi
prema Kresteni
prema Drenu
n9
n10
prema Boriku
prema Crnoj Kuli
prema Visokom
n11
n12
prema Eleusi
n13
prema Gornjem Selu
prema Donjem Selu
prema K

reći da bi vam bilo teško naći tačku n_5, čak i kad bi stvarno bila negdje ondje, u okolini, čak i da smo stvarno prostrli drveni put u dva poslijepodne 27. avgusta 1949, a to se nije tako odigralo, i sad dolazim na to da ispravim to mjesto u svojoj izjavi i razjasnim kako se tačka n_5 nalazi nešto dalje od okreta prema Bijeloj Stijeni a prije okreta prema Stijeni – vidi mapu N° 2 – te prema tome, drveni put smo prostrli u dva sata poslijepodne 30. avgusta 1949, te prema tome nismo likvidirali Majora u četiri poslijepodne 27. avgusta, te su nam, prema tome, kad smo mu sudili i osudili ga, već bile poznate odluke Plenuma od 29. avgusta, bile su nam poznate makar i u sažetom obliku zahvaljujući dugoj poruci Vrhovnog štaba, koju je u stvari tada primio tadašnji bivši vodnik i komandir drugog voda Stamatis između pola šest i sedam uveče 29. avgusta, ali ju je dešifrovao i savjesno nam je pročitao Major lično).

Razlog zbog koga sam promijenio datum za tačku n_5 od 27. avgusta je očigledan – želio sam našoj pobuni dodati jednu nešto više lenjinističku nijansu, jer, naravno, jedno je preduzeti antidogmatsku inicijativu, a sasvim drugo djelovati naknadno, poslije poticaja ili čak posredne preporuke Vrhovnog štaba, i ovog puta nadam se da ćete na odgovarajući način ocijeniti moju iskrenost, jer me ama baš ništa ne sili da produžim s ovim rasvjetljavanjem, kad se uzme u obzir da ćete, ukoliko prekontrolišete poruke koje smo poslali do večeri 29. avgusta 1949, vidjeti kako sve one nose potpis "Perikle", ali ne postoji način da provjerite jesmo li stvarno falsifikovali njegov potpis na porukama od 27, 28. i 29. avgusta 1949, kao što sam ranije izjavio, ili su stvarno poslate po zapovijesti samog Majora, kao što sad tvrdim. Moja iskrenost je, prema tome, očigledna, ovdje se ne radi

o slučaju kao što je bio onaj s "posjetnicom", kad sam mogao biti u nedoumici je li još živ ili je poginuo brigadni general Odisej, ovdje bih mogao mirne duše ostaviti stvari kako su bile, pa da vam nikad ništa ne bude jasno, pa da me u krajnjoj liniji optužite za učešće u pobuni – što sam postupao po vlastitom nahođenju, to jest, što nisam imao u vidu odluke Plenuma od 29. avgusta – ali zašto biste me optuživali za postupak koji je bio apsolutno u skladu s duhom pomenutog Plenuma?

U svakom slučaju, što se tiče svega ostalog, sve se odigralo onako kako sam izjavio, naime kod tačke n_1 progutao je cijankalij bivši stariji vodnik Haridem iz trećeg voda nakon što je teško ranjen metkom snajperiste; kod tačke n_2 progutao je cijankalij komandir drugog voda bivši stariji vodnik Teofil, koji je dobio proliv; kod tačke n_3 nagazio je na minu bivši stariji vodnik Spartak iz trećeg voda; kod tačke n_4 ubio se iz svog revolvera bivši vodnik i prost borac trećeg voda Sofokle, kada je počeo imati problema s hodanjem, a Major mu je zapovjedio da popije cijankalij; kod Kamenog mosta došlo je do bitke s posljedicama koje sam ranije naveo, a kod tačke n_5 (na mapi N° 2) likvidirali smo Majora, jer smo stvarno došli do jednog mjesta gdje je put bio neprolazan, pa smo morali prostrijeti drvenu podlogu, a Majoru se stvarno žurilo i počeo se izdirati na nas i govoriti nam kako nećemo na vrijeme stići da bismo bili tačno u šest poslijepodne na okretu prema Stijeni i stvarno je oteo bič iz ruke komandiru drugog voda bivšem vodniku Stamatisu i (da budem apsolutno iskren) nije nikog udario, to je istina, te prema tome, nisam dobio udarac bičem po lijevom uhu, no ipak je podigao bič i zaprijetio nam i sasvim je vjerovatno da bi nas naposljetku počeo šibati, ali

je komandiru drugog voda bivšem vodniku Stamatisu pošlo za rukom da mu otme automat i sve se odigralo onako kako sam izložio (sastanak, glasanje itd.), a kad je obavljeno i drugo glasanje i kad smo ga već svi jednoglasno osudili, on je bacio pogled na nas i rekao nam:
"Šta čekate? Iskopajte mi grob."
Priznajem da me u tom trenutku zadivio, jer barem kad je o tome riječ, ostao je dosljedan zakonu koji je lično on uspostavio – naime, određivao je (kad god bi odlučio da neko od drugova mora progutati cijankalij) određivao je četvorku za sahranu, kako bi grob bio spreman čim drug proguta cijankalij. Što se tiče malog Jevanđelja, nismo ga našli u njegovom džepu kad je već bio mrtav, nego nam ga je predao sam Major, a kad nas je upitao hoćemo li Vrhovnom štabu ispričati cijelu istinu, a mi odgovorili da hoćemo, ostao je neko vrijeme zamišljen, a onda izgovorio hladnokrvno, kao da čita kakvu odluku koja se odnosi na nekog trećeg:
"Bolje razmislite o tome. Ukoliko već insistirate da progutam cijankalij, možda je bolje da samo izvijestite o mojoj smrti, bez ikakvog objašnjavanja. Sanduk mora stići u grad K. Sve ostalo su nevažne pojedinosti."
Stvarno smo se pridržavali njegovog savjeta (trebalo bi da kažem, izvršili smo njegovu zapovijest) i kad smo stigli do jednog mjesta na dva sata marša prije okreta za Stijenu u šest poslijepodne (jer smo tog dana stvarno zakasnili zbog drvenog puta i suđenja Majoru, tako da nismo stigli da u šest poslijepodne budemo kod okreta, kao što smo morali, a 27. avgusta 1949. stigli smo sasvim normalno do okreta prema Studencu, kad se uzme u obzir da 27. nismo zakasnili, tim prije što nismo prostrli drveni put, a nismo ni

sudili Majoru), dakle kako nismo stigli do okreta prema Stijeni, emitovali smo 30. avgusta 1949. trostruko lažnu poruku – "Okret Stijena Perikle cijan stasao Telemah" – govoreći, naime, kao prvo da smo stigli do okreta prema Stijeni (a u stvari nismo stigli), drugo, da je Perikle progutao cijankalij (te samim da, iz hiljadu razloga, nije bio u stanju nastaviti put, dok je u stvari bivši major i bivši zapovjednik zadatka Perikle i te kako bio u stanju da hoda, a gutanje cijankalija kao posljedica pobune nije bilo predviđeno nijednim jedinim pravilom) i treće, da potpisuje novi zapovjednik zadatka Telemah (koji nije bio zapovjednik zadatka i u suštini je potpisivao Stamatis) i jedino istinito u cijeloj poruci bilo je ono "stasao", jer je sanduk stvarno bio u odličnom stanju.

Od tada pa nadalje poruke je slao novi zapovjednik zadatka Stamatis, potpisujući se kao "Telemah", osim onih koje je slao poslije Telemahove smrti, to jest poslije tačke n_{11}, gdje je Telemah progutao cijankalij, kad je Stamatis izvijestio o njegovoj smrti i prvi put se potpisao vlastitim imenom (to jest, "Stamatis"). Kod tačke n_{12} poginuli su u skoro istom trenutku zapovjednik zadatka i komandir naših jedinih preostalih kola Stamatis i zamjenik zapovjednika zadatka Hektor. Poslije njihove smrti ostao sam sasvim sam, pa sam ja odaslao i potpisao posljednje poruke.

Ali, da se vratim na početak i sve ispričam što je moguće kraće (jer, na kraju krajeva, pojedinosti nisu bitne), dodajem da je 30. avgusta 1949. Vrhovni štab odgovorio "Okret Demetrin hram", a da uopšte nije komentarisao gubitak zapovjednika zadatka (Majora) niti je zatražio razjašnjenje.

31. avgusta 1949. stigli smo bez problema do okreta, emitovali poruku "Okret Demetrin hram stasao Telemah",

a odgovor je bio, "Okret Vučje Vrelo preko Vodenica." Istog dana, oko deset naveče, stigli smo do predstraža kod Vodenica, gdje je teško ranjen tadašnji zamjenik zapovjednika zadatka, bivši stariji vodnik i trostruko odlikovan Ikar (jer se sve što sam rekao o unapređenjima na osnovu hijerarhije odlikovanja stvarno dogodilo), a ranjen je zato što je ondje, prilikom razmjene lozinka – odziv, došlo do nesporazuma, tako da smo na kraju krajeva sutradan bili prisiljeni dati cijankalij zamjeniku zapovjednika zadatka bivšem starijem vodniku Ikaru kod tačke n_6. Tako je prvi vod ostao sa četiri borca.

1. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Vučje Vrelo Ikar cijan stasao Telemah" i dobili odgovor "Okret Zamak."

2. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Zamak Vrutos Aristid konj kola bombardovanje stasao Telemah", jer smo prethodnog dana i to kod tačke n_7, nešto niže od okreta prema Vučjem Vrelu, imali dvojicu mrtvih od bombardovanja, a izgubili smo i jednog konja i druga kola, ali sanduku, koji je bio natovaren na ta ista kola, nije se, srećom, ništa dogodilo, pa smo ga pretovarili na prva kola. Bivši vodnik Vrutos i bivši stariji vodnik Aristid pripadali su drugom vodu, tako da smo, imajući u vidu izgubljena druga kola i činjenicu da je drugi vod ostao sa svega tri borca, odlučili da se drugi vod rasformira, a da se njegovi bivši borci premjeste u prvi i treći, koji će se zvati drugi. Zapovjednik zadatka Stamatis stvarno je premjestio bivšeg starijeg vodnika Hektora i mene u prvi vod, kao proste borce (pa smo tako izgubili činove – čin komandira Hektor, a ja čin zamjenika komandira), a bivšeg vodnika Leonidu premjestio je iz bivšeg drugog voda u sadašnji drugi (to

jest, u bivši treći). Na taj način prvi vod imao je sada šest boraca, a drugi sedam, sve u svemu trinaest (bilo nas je šesnaestorica poslije likvidacije Majora, minus Ikar minus Vrutos i Aristid jednako je trinaest – nemate nikakve primjedbe što se tiče broja, je li tako?). Kao zamjenu za otrovanog bivšeg starijeg vodnika i zamjenika zapovjednika zadatka Ikara, zapovjednik zadatka Stamatis unaprijedio je u zamjenika zapovjednika zadatka (1. septembra 1949.) bivšeg vodnika i trostruko odlikovanog Spartaka, zapovjedivši mu da i dalje vrši i dužnost komandira tadašnjeg trećeg voda, a sutradan, kad se rasformirao drugi vod, da vrši dužnost komandira u tom istom vodu (to jest, u bivšem trećem, koji se sada zvao drugi). Ja lično mogu reći da sam se obradovao što je bivši stariji vodnik Hektor izgubio čin komandira voda, jer kako god postavili stvari, nisam mogao zaboraviti kako je Hektor predložio da strijeljamo onu petoricu iz naše grupe, a još draže mi je bilo što ga Stamatis nije unaprijedio u zamjenika zapovjednika zadatka (što je mogao učiniti mirne duše, tim prije što je Hektor imao tri odlikovanja). Što se mene tiče, to jest što se tiče činjenice da sam izgubio čin zamjenika komandira voda, smatrao sam da je to sasvim prirodno, jer bi bio suviše očigledan znak Stamatisove prijateljske naklonosti prema meni kad bi skinuo čin tadašnjem zamjeniku komandira prvog voda Prokopisu ili tadašnjem zamjeniku komandira drugog voda (bivšeg trećeg) Telemahu, stvarajući tako jedno upražnjeno mjesto, da bih ga preuzeo ja. I (možda baš da bi pokazao kako može, ako hoće, da se odluči za skidanje čina koje sam pomenuo), zapovjednik zadatka Stamatis je premjestio Prokopisa iz prvog voda u drugi, a Telemaha iz drugog u prvi, objašnjavajući da će obojica zadržati svoje

činove, to jest da će ostati zamjenici komandira vodova. U svakom slučaju, odgovor Vrhovnog štaba tog istog dana, 1. septembra 1949, bio je, "Okret Zamak", što je značilo da ćemo zaobići Vučje Vrelo (vidi mapu N° 2), tako da, naravno, nije potrebno dodati kako smo počeli praviti treći krug. U šest poslijepodne 2. septembra stigli smo normalno do okreta prema Zamku, emitovali poruku koju sam maločas naveo i primili odgovor, "Demetrin hram", što je značilo da ćemo zaobići Dunje.

U šest poslijepodne 3. septembra 1949. emitovali smo poruku "Demetrin hram Agatokle mrtav stasao Telemah", jer smo tokom marša izgubili bivšeg potporučnika Agatokla, koji je ostao u drugom (bivšem trećem) vodu i upao (Agatokle) u jednu jamu sa još neugašenim krečom, kod tačke n_8. Tako je drugi (bivši treći) vod ostao sa šest boraca. Sve u svemu, ostalo nas je dvanaest (preostalo nas je šesnaest poslije likvidacije Majora, minus Ikar, Vrutos, Aristid, Agatokle, jednako je dvanaest, nemate nikakve primjedbe, je li tako?). Odgovor Vrhovnog štaba istog dana, 3. septembra 1949, bio je "Okret Vučje Vrelo", kuda smo već jednom prošli, samo što ovog puta nije bilo dodatka "preko Vodenica." Pored ruševina Demetrinog hrama bio je jedan mali muzej i čuvar nam je rekao da još uvijek radi skela na Malom jezeru. Ukoliko bismo se ukrcali na nju, dobrim dijelom bismo skratili put (na mapi N° 2 obilježio sam pravac istačkanom linijom). Kad smo uzeli u obzir da ovog puta moramo zaobići Vodenice, jednoglasno smo glasali za skelu.

U šest poslijepodne 4. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Vučje Vrelo stasao Telemah", a Vrhovni štab je odgovorio "Okret Hrisotema preko Močvara", kuda smo

i prošli iste večeri i gdje su nam uručili na šapirografu umnoženu odluku Plenuma od 29. avgusta, drveni sandučić i zapečaćeno pismo. Ispostavilo se da sandučić sadrži bombu sa satnim mehanizmom, a pismo zapovijest da dignemo u vazduh Drveni most.

U šest poslijepodne 5. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Hrisotema zapovijest izvršena Spartak Prokopis Hermes Rovir Karol Leonida četiri konja jedna kola razneseni stasao Telemah", jer je bomba stvarno bila tempirana, ali se njen mehanizam aktivirao prije vremena i tako, zajedno s Drvenim mostom, odletjeli su u vazduh i druga (bivša treća) kola i konji i borci drugog (bivšeg trećeg) voda. (Bilo nas je ukupno dvanaest nakon što smo izgubili bivšeg poručnika Agatokla, minus tih šest, koje smo izgubili na Drvenom mostu, ostalo nas je šest, nemate nikakve primjedbe, je li tako?). Vrhovni štab je odgovorio "Okret Dren", gdje smo i stigli u šest poslijepodne 6. septembra 1949, emitovali poruku, "Okret Dren stasao Telemah" i dobili odgovor, "Okret Krestena". Kao zamjenu za izgubljenog Spartaka Stamatis je u zamjenika zapovjednika zadatka unaprijedio Hektora, bivšeg starijeg vodnika i bivšeg komandira rasformiranog drugog voda.

U šest poslijepodne 7. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Krestena Androkle metak neprijatelja stasao Telemah", jer je kod tačke n_9 teško ranjen bivši stariji vodnik Androkle metkom snajperiste, potpuno jednako kako je ranjen i bivši stariji vodnik Haridem iz ondašnjeg trećeg voda kod tačke n_1 (to jest u trenutku dok je i on – Androkle – bio na smjeni vožnje i držao uzde prvih a sada već naših jedinih kola, a pogodio ga je po svoj prilici snajperista koga ni ovog puta nismo našli ma koliko tragali). Postojala je,

međutim, i jedna razlika, jer dok smo bivšem starijem vodniku Haridemu dali otrov držeći se Majorove zapovijesti, bivši stariji vodnik Androkle izdahnuo je sam od sebe skoro čitav sat poslije ranjavanja (i sumnjam da bi nešto značajnije postigao poručnik sanitetske službe Rovir, čak i da nismo izgubili i njega i našu priručnu apoteku u trenutku kad smo digli u vazduh Drveni most). Nakon što smo izgubili bivšeg starijeg vodnika Androkla, ostali smo petorica, nemate nikakve primjedbe, je li tako? Odgovor Vrhovnog štaba bio je "Okret Borik" i, da skratim, od sada pa nadalje neću navoditi "regularne" poruke o odredištima, tim prije što se podrazumijevaju, samo ću požuriti da unaprijed razjasnim kako od tada pa nadalje nismo dobijali zapovijesti da prođemo kroz neko selo.

U šest poslijepodne 10. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Visoko Leandar cijan stasao Telemah", jer se bivši vodnik Leandar razbolio od malarije, pa smo bili prisiljeni da mu damo otrov kod tačke n_{10}. Ostalo nas je četvorica, je li tako?

U šest poslijepodne 12. septembra 1949. emitovali smo poruku "Okret Crna Kula Telemah cijan stasao Stamatis", jer je bivši poručnik, bivši zamjenik zapovjednika zadatka, zamjenik komandira prvog i jedinog voda Telemah vozio prva i jedina kola koja su nam ostala, kad se u jednom trenutku konj oteo i pojurio naprijed, a Telemah pao sa sjedišta kočijaša i bio teško ranjen kod tačke n_{11}. Odgovor Vrhovnog štaba bio je "Okret Fares", bez ikakvog komentara, što ukazuje na to da je Stamatis mirne duše mogao poruke potpisivati svojim imenom još od samog početka, hoću reći, od likvidacije Majora pa nadalje (pod uslovom, naravno – da bismo bili apsolutno sigurni – da smo kazali

još jednu laž, da smo javili da je Telemah navodno poginuo ili progutao otrov). Nakon što smo izgubili zamjenika komandira prvog i jedinog voda Telemaha (ostalo nas je trojica, je li tako?), zapovjednik zadatka Stamatis unaprijedio je mene, bivšeg starijeg vodnika i bivšeg zamjenika komandira rasformiranog drugog voda u zamjenika komandira sada već jedinog voda.

U šest poslijepodne 15. septembra 1949, nakon što sam ostao sasvim sam i pošto sam tako reći sam sebe unaprijedio u zapovjednika i zamjenika zapovjednika zadatka i povjerio sam sebi da vršim i dužnosti komandira i zamjenika komandira prvog voda, poslao sam poruku "Okret Eleusa[16] Hektor likvidiran Stamatis mrtav stasao" i potpisao sam nadugo i naširoko (što no rekli), jer – ali mislim da ovog puta ne smijem biti kratak, pa evo, dakle, kako se sve odvijalo:

U šest poslijepodne 14. septembra 1949. Stamatis je emitovao poruku "Okret Klanac stasao Stamatis" i čekao je sa slušalicama na ušima odgovor Vrhovnog štaba. Poslije najviše deset minuta (dok je inače odgovor obično stizao poslije petnaest do dvadeset minuta) vidio sam ga kako bilježi brojeve u Dnevnik marša, a kad je završio, dao mi je poruku da je dešifrujem. Uzeo sam Jevanđelje i počeo tragati za stranicama i redovima, a Stamatis i Hektor su sjeli nešto dalje i razgovarali. Tako, našavši jedno po jedno slovo, pročitao sam "Okret Eleusa", ali poruka nije tu završavala, imala je još četverocifrenih brojeva, da budemo precizni, četrnaest (jer sam ih izbrojao iz znatiželje prije nego što sam nastavio dešifrovati, dakle četrnaest slova, i pomislio

16 Ime sela znači "milosrđe, samilost, saosjećanje". (***Prim. prev.***)

sam da će u nastavku pisati "preko" nekog sela od devet slova i rekao sam, sjećam se, za sebe kako bi dobro bilo kad bismo prošli kroz neko selo, da uzmemo namirnica i uglavnom svježeg hljeba, ali kad sam nastavio dešifrovati, pročitao sam "Hektor" i zaprepastio se i nastavio sam što sam brže mogao, okrećući bjesomučno stranice Jevanđelja i našao sam i, ze, de i bio sam već siguran da piše "izdajnik" i nisam pogriješio).

Pomislio sam kako Hektor ne smije ništa posumnjati, pa sam im prišao smiješeći se, rekao da zapovijest glasi "Okret Eleusa preko Gornje Kule" i dodao (da bih rastegao cijelu stvar, jer sam već predao papir Stamatisu i on ga je čitao) i dodao sam da ćemo konačno pojesti nešto svježeg hljeba, jer se naš već ubajatio.

"Preko Gornje Kule?" začudio se Hektor. "Ne sjećam se da sam na mapi vidio neko selo s takvim imenom."

"Možda nisi obratio pažnju", rekao sam mu i nasmiješio se prijateljski i nekako zbunjeno, priznajem, jer je, naravno, bila čista budalaština što sam razbijao glavu da smislim neko izmišljeno selo, samo ali baš samo zato da bi imalo devet slova, kao da je Hektor znao koliko slova sadrži poruka, ili bolje drugi dio poruke i požurio sam da prikujem pogled za Stamatisa, spreman da mu priskočim u pomoć kakva god bila njegova odluka (ako bi se, na primjer, bacio na Hektora da ga neutrališe na licu mjesta, mogao sam intervenisati i ja, kad se uzme u obzir da sam bio u povoljnijem položaju, na nogama, dok su njih dvojica sjedili na zemlji i u tom času mogli smo se koristiti samo rukama, jer smo bili nenaoružani, za trenutak mi je palo na pamet da odem i uzmem svoju bošču koju sam ostavio na sjedištu kočijaša, ali nisam otišao, a nisam uzeo ni svoj automat iz

podruma kako ne bih probudio znatiželju kod Hektora, za koga uopšte nije bilo isključeno da nešto podozrijeva).
Stamatis je pročitao poruku i kazao mi sasvim hladnokrvno da sjednem, jer naređenje Vrhovnog štaba postavlja pred nas izuzetno ozbiljan problem o kome sva trojica moramo prodiskutovati. Istog časa je papir predao Hektoru, a on ga je pročitao u magnovenju, preblijedio, ostao kao gromom pogođen zureći u papir, kao da ne vjeruje rođenim očima. Stamatis mi reče da donesem Dnevnik marša i Jevanđelje, koje sam ostavio u podrumu, pored radio-stanice. (Nastavljajući tradiciju koju je uveo Major, zapisivali smo poruke pod šifrom u Dnevnik marša, a dešifrovali smo ih na parčetu papira, koji smo odmah zatim spaljivali kako ne bi pao u ruke neprijatelju.) Donio sam ih i predao Hektoru, jer mi je bilo jasno da ih je Stamatis njemu namijenio, da se uvjeri Hektor, dešifrujući lično četverocifrene brojeve. Međutim, Hektor je jedva čujnim glasom rekao, "Vjerujem vam" i nastavio zuriti u nas, čas u jednog, čas u drugog, pravo u oči, iščekujući da čuje našu odluku, ili, prije će biti, odluku zapovjednika zadatka Stamatisa.
Uistinu, Stamatis je odmah održao uvodnu riječ, naglasivši kako sada već, poslije likvidacije one petorice ispred željeznih vrata garaže, ne poklanja baš posebnu pažnju sličnim optužbama i on je lično mišljenja kako ne bismo trebali likvidirati Hektora (a njegovu iskrenost u tom smislu evidentno potvrđuje činjenica što sjedi i o tome diskutuje sa samim zainteresovanim, a mogao bi, naravno, da nađe hiljadu načina da ga likvidira, izvršavajući naređenje Vrhovnog štaba), dakle, da ga ne likvidiramo, nego da ga naprosto vežemo i pazimo da nam ne pobjegne, a kad stignemo u grad K., da ga predamo nadležnim vlastima, neka

mu se sudi po redu i zakonu, a u tom slučaju obećavamo da ćemo svjedočiti u njegovu korist na suđenju, navodeći kao dokaz istinu, to jest izjavljujući kako je njegovo držanje bilo besprijekorno tokom cijelog marša.
"A ko će svjedočiti o mom držanju prije marša?" upitao je Hektor.
"To je tvoj problem. Postaraj se da nađeš druge svjedoke", odgovorio je Stamatis razdražen, skoro srdit, mogao bih reći, i požurio da stavi svoj prijedlog na glasanje.
Sva trojica smo digli ruke. Hektor je pristao da nam preda svoj cijankalij, prihvatio je da mu vežemo ruke na leđa, a tu je iskrsnuo problem da li bismo mu morali vezati i noge, i konačno smo riješili da se Hektor prethodno popne na krov kola, pa da mu ih potom vežemo.
Nastavili smo marš, ostavši u suštini dvojica ("Idioti" – rekao nam je u jednom trenutku Hektor – "Vi ćete na smjenu spavati, a ja ću i danju i noću biti na smjeni spavanja"), ali nije trebalo dugo da nam postane jasno kako ne možemo držati Hektora baš tako vezanog (zar neće jesti? zar neće ići na pišanje?), a nije bilo ni praktično driješiti ga i ponovo vezivati svakog časa, tako da smo ga, dakle, jednom zauvijek odriješili, zaprijetivši mu da ćemo ga držati na oku, da ćemo neprekidno nositi obješenu o ramenu bošču s revolverom, a on će naravno biti nenaoružan, i sve je u redu, prijatelji – prijatelji, drugovi – drugovi, ali na prvi sumnjiv pokret, sprašićemo mu metak. Tako smo nastavili marš, sve dok negdje oko podneva 15. septembra nismo stigli do tačke n_{12}, gdje smo se zaustavili da pojedemo zalogaj hljeba.
Sjedili smo sva trojica u sjenci jednog drveta i jeli bez riječi, ne kažem da je postojalo neko neprijateljstvo među nama,

ali eto, nismo mogli naći bilo šta o čemu bismo razgovarali, nismo znali kako početi razgovor, usprkos tome što se Hektor vjerovatno uvjerio da mu ne želimo ništa loše, tim prije što ga do tog trenutka nismo kinjili, a i nama se činilo kako zaslužuje povjerenje, kako mu neće pasti na pamet da bježi, tim prije što do tada nije ispoljio namjeru da pobjegne – a kuda bi mogao bježati? – te se, prema tome, počelo uspostavljati uzajamno povjerenje među nama, kad u jednom trenutku, dok smo tako mirno i lijepo jeli, Hektor skoči na noge, pretrča preko kolske staze i dade se u jurnjavu preko spaljenog žitnog polja. Ustanem i počnem ga juriti, čuo sam Stamatisa kako viče, "Pusti pizdarije!" i vidim ga kako trči udesno, s očiglednom namjerom da mu presiječe put, da zaokruži Hektora. U trku izvadim revolver iz bošče, a kad se dovoljno smanjila razdaljina između mene i Hektora, opalim u vazduh. Hektor pade ničice (naravno, nije mogao znati da sam pucao u vazduh i htio se sakriti). Smjesta ponovo ustane i nastavi juriti poguren i odjednom učini salto ulijevo, ponovo padne ničice, ponovo ustane i tako dalje, u pognutom trku, salto, pad, jednom udesno, jednom ulijevo, kako bi mi onemogućio da ga uzmem na nišan. Naravno, postigao je što je namjeravao, jer i da sam ga htio pogoditi, bilo bi mi jako teško, ali u drugu ruku, postupajući na taj način, uveliko je smanjio brzinu bijega (štaviše, učinilo mi se da pretjeruje sa svojim fintama, kao da baš po svaku cijenu želi da ga stignemo), a Stamatis, koji se pokazao kao izvrstan trkač, ubrzo se nađe ispred njega, na udaljenosti od dvadesetak metara, tačno u trenutku kad se Hektor ponovo digao i spremio da se da u trk prignut, no nije potrčao, nije napravio salto postrance, nego je ostao nepokretan, onako pognut kako se zatekao,

ruku obješenih niza se, kao da su beživotne, dok su mu prsti skoro dodirivali tlo, a bijela košulja mu se ocrtavala naspram spaljene zemlje, i zaustavio sam se dvadesetak metara iza njega i iščekivao da će se sada već uspraviti i predati se, dižući ruke uvis, a Stamatis (koji je bio nenaoružan, nije imao svoju bošću) već mu se približavao s držanjem starijeg čovjeka koji bi da izvuče uši nestašnom derištu, kad odjednom ugledam Hektora kako sa zemlje grabi jednu kamenčinu, uspravlja se, podiže kamen visoko, očigledno spreman da ga baci pravo na Stamatisa, i tada, da bih ga preduprijedio, potegnem skoro nagonski obarač, nišaneći mu pedalj iznad glave (ili prije će biti, ne nišaneći, nego namjeravajući naprosto da još jednom opalim u vazduh), međutim, nisam ga preduhitrio, Hektor je već bacio kamenčinu (veliku kao za bacanje kamena s ramena) i kamen je ispisao parabolu i Stamatisu se ništa ne bi dogodilo da je sve išlo kako treba, kamen bi pao otprilike dva metra ispred njega, ali Stamatis se sapleo, posrnuo i pao, ili, prije će biti, prije nego što je stigao da padne, sudario se čeono s kamenom, koji je padao tačno u tom trenutku, i tako su se sudarili kamen i glava, dok je baš sekundu prije toga metak koji sam ispalio pogodio Hektora u stražnji dio lobanje.

Iskopao sam jamu kod tačke n_{12}, u spaljenom žitnom polju, svukao dvojicu pokojnika, sahranio ih, stavio im okrvavljeni kamen na grob i nastavio marš do okreta prema Eleusi. Poslao sam poruku koju sam ranije spomenuo, sačekao odgovor i poslije četvrt sata čuo sam bi-bi-bi u slušalicama i sve je išlo da ne može bolje s prvih pet četverocifrenih brojeva, to jest s prvih pet slova (za koje se ispostavilo, kao što sam pretpostavljao, da kažu "okret"), ali nisam uspio uhvatiti prvu cifru šestog broja, a isto mi se

desilo i s drugom cifrom osmog broja, tako da sam naposljetku, kad sam dešifrovao poruku, pročitao "Okret +o+e Selo", gdje su krstići mogli biti ili *ge* i *er*, ili *de* i *el*, to jest da kaže "dole" ili "gore", te je, prema tome, moglo je da se radi ili o Donjem Selu ili o Gornjem Selu. Naravno, nisam odmah izgubio svaku nadu, palo mi je na pamet da će mi uz malo dodatnog traganja možda poći za rukom da nađem pravo slovo, jer je manjkavi broj bio +915, bilo je dovoljno da nađem koje je slovo na stranici 19, u prvom stupcu, u 5. redu, a poslije toga na stranicama 29, 39, i tako dalje, do 99. stranice, uvijek u prvom stupcu i u petom redu, ali sasvim slučajno dogodilo se da sam, tragajući do kraja, naišao i na *ge* i na *de* (štaviše, *de* sam našao dva puta), tako da mi je, prema tome, propao trud, kao što mi je propao i sa drugim manjkavim brojem (koji je bio 5+23), usprkos tome što sam savjesno pretražio stranice od 50 do 59, uvijek u stupcu 2 i u trećem redu.

Proučio sam štabnu mapu i vidio da je najkraći put do grada K. onaj koji prolazi okretom za Gornje Selo (vidi mapu N° 2). Prirodno, to mi nije govorilo ama baš ništa, jer smo već načinili tri kruga, a Vrhovni štab mi je mirne duše mogao zapovjediti da načinim i četvrti. Međutim, pošto mi je ionako bilo nemoguće da znam postupam li po zapovijesti Vrhovnog štaba – kojim god pravcem da krenem – radije sam krenuo prema okretu za Gornje Selo, disciplinovano izvršavajući prvobitno naređenje, koje je glasilo da sanduk mora stići u grad K. i to što je brže moguće (ovo "što brže" nije nam rekao niko doslovno i kategorično, ali se baš smatralo da je to nešto što se samo po sebi podrazumijeva).

Nedjelja, 13. oktobra 1949.

Druže isljedniče, počinjem se pitati jeste li stvarno drug. Ili, prije će biti, počinjem vjerovati da niste i to vam kažem otvoreno i potpuno mi je svejedno hoće li vas to razbjesniti. Na kraju krajeva, stavite se u moj položaj, pokušajte sagledati cijelu situaciju mojim očima pa mi poslije recite jesam li u pravu kad kažem kako cijela stvar postaje neprirodna. Nabrojao sam toliko činjenica, navodio sam konkretne elemente, imena, datume, više puta sam se vraćao na pojedinosti ne bih li bacio više svjetla na eventualno nejasne tačke, priznao sam kako mi se dogodilo da u izvjesnim slučajevima kažem samo pola istine, a vi ipak i dalje šutite, nije vam ni na kraj pameti da svoju ulogu odigrate kako Bog zapovijeda, ne pomišljate da mi postavite neko pitanje, puštate me da naslućujem šta bi vas moglo zanimati – šta sam ja, možda prorok?

Idući od pretpostavke do pretpostavke, pala mi je na pamet misao kako nemam posla s drugom – tako je, priznajem, već danima sumnjam da je grad K. sasvim lako mogao ponovo pasti u ruke monarhofašista, zbog toga sam i zatražio sto, dosjetio sam se da ga postavim na krevet i vidim zastavu kako se lepršа na najvišoj puškarnici Mletačke tvrđave (želio sam se uvjeriti da je još uvijek naša zastava), jer ako nije, onda pišem izjavu koja će stići u ruke neprijatelju. Je li vam jasno u kako me težak položaj stavljate?

Naravno, bilo je okolnosti u kojima sam rekao određene nepreciznosti, međutim, to nisam učinio samo i jedino zbog toga da bih prikrio istinu, nego sam imao u vidu i jedan drugi cilj. Te nepreciznosti su bile, mogu reći, neka vrsta mamca, bile su pokušaj s moje strane da vam pružim

priliku da me zaustavite i kažete mi, "A, ne, ovo ne prihvatam, u situaciji sam da znam da na ovom mjestu lažeš", lovio sam tu vrstu reakcije i iščekivao sam je ne bih li konačno uspostavio neki kontakt s vama. Očekivao sam da me pozovete u svoj ured, da me ispitate po redu i zakonu, pa makar bilo i nekoliko dana i noći zaredom, bez prekida, da mi ne dozvolite da zaspim, pa i po cijenu da me primorate da stojim na nogama cijele dane, pod snažnim svjetlom lampe ili reflektora, da mi pada na lice, a vi, ili neko ko bi vas zamjenjivao, da sjedite udobno i mrtvi-hladni u polumraku, makar i tako, bez hljeba, bez vode, cijele dane, a vi biste jeli i pili preda mnom, pa čak kad biste me šamarali, ili mi vezivali ruke i noge za pušku i tukli me po golim tabanima, ali da budem siguran kako se stvari nisu promijenile od onda kad ste me podvrgli kratkoj preliminarnoj istrazi i kad ste odredili da me pritvore, a sada, to ponovo kažem, vaša šutnja u meni rađa gomilu sumnji, opravdanih, priznajte, jer ako ste monarhofašista, sasvim je prirodno što se ne usuđujete da se suočite sa mnom licem u lice, pošto imate sasvim dovoljno razloga da sumnjate, ili prije će biti da vjerujete, kako sam u stanju prepoznati monarhofašističkog isljednika. Svakako, mogli biste pronaći kakvo za mene sasvim uvjerljivo rješenje, to jest da mi pošaljete neku ceduljicu posredstvom čuvara koji se, koliko sam u položaju da procijenim, nije promijenio, iako – kako biste htjeli da budem siguran, kad dolazi svakog jutra i otvara nenadano, širom otvara željezna vrata i stoji ondje na pragu s revolverom u ruci i kaže mi da se dignem i stanem licem prema zidu i s rukama dignutim uvis (to jest, to mi je kazao samo prvi put, od tada mi samo klimne glavom, a ja ga poslušam) i tada, dok sam mu okrenut leđima, uzima

napunjenu kiblu, ostavlja drugu praznu, i kada čujem kako se vrata zatvaraju, spuštam ruke, nalazim ostavljene u uglu pola hljeba, vrč s vodom i vaše ispečaćene stranice. Koliko god se trudio, nije mi pošlo za rukom da mu jasno vidim lice. Jedino mu siluetu napola nazirem, u mraku (jer dolazi u vrijeme kad se sunce rađa i zrake, ulazeći vodoravno kroz prozor, padaju na suprotni zid nešto niže od tavanice, i ja – nakon što čuvar ode – vrebam osvijetljeni četverougao kako silazi klizeći po zidu i tada odlazim i naslanjam se leđima na poluoguljeni malter, propinjem se na vrhove prstiju, a sunce, četverougaono, prelazi jarkocrveno preko mojih sklopljenih kapaka i imam utisak da mi sjenke dvije uspravne rešetke na prozoru padaju pravo na uši – znam da se radi naprosto o utisku, sjenke su se već rasule dok su stigle do zida, a ipak, padale bi mi na uši kad se ne bi pokoravale zakonu difuzije – te prema tome, pošto mi je u tom trenutku tako osvijetljena ćelija, šta je prirodnije, imajući u vidu mračni hodnik, nego da ne mogu jasno razaznati čuvarevo lice, pogotovo kad se uzme u obzir da mi je pažnja uglavnom usredsređena na njegov revolver?).

Međutim, čak i kad bi mi čuvar donio kakvu ceduljicu od vas, čak kad bi mi je donio usred bijela dana i pokazao se preda mnom a da se ne krije (da bih se barem uvjerio kako nosi časnu uniformu narodnog čuvara zatvora), čak ni takva ceduljica ne bi bila dovoljna da me uvjeri kako grad K. nisu ponovo zauzele monarhofašističke snage, jer bi ostalo moguće tumačenje da se radi o maskiranju. Zašto smo se, naime, mi preobukli u seljake? Zašto ne biste i vi preobukli svog monarhofašističkog čuvara u uniformu ustanika protiv diktature? A da bih svoju misao izveo do kraja i da biste vidjeli kakve mi strašne sumnje prolaze kroz glavu,

a sve zbog vašeg neprihvatljivog, neprirodnog i nimalo isljedničkog ponašanja, kažem vam da počinjem sumnjati čak i u preliminarnu istragu, u smislu da ne isključujem ni mogućnost da ste i vi, čak i onda, nekoliko sati poslije mog dolaska u grad K., bili naprosto monarhofašista maskiran u isljednika Narodne Armije, te tako, prirodno, cijelo prihvatanje koje ste mi namjestili nije bilo ništa drugo do inscenacija, u kojoj su ulogu statista igrali i svi stanovnici grada K., ili prije će biti sasvim suprotno, oni nisu uzeli učešća u predstavi, samo su se tobože nastavili ponašati kao da se ama baš ništa ne događa, čak i kad sam već stigao s kolima na centralni trg, čak i kad sam prošao ispred crkve, zaustavio se pred kafanom i raspitao se kod jednog društva vodnika i vojnika, koji nisu prekidali igru tavlija, kako da stignem do sjedišta Vojne uprave, a jedan vodnik me zapitao, "Šta će ti vojna komanda, kume?", a ja sam, iznerviran, odgovorio glasno, da me čuje sav svijet, "Stižem iz grada N., donio sam sanduk", čak ni tada niko nije obratio pažnju, igrači tavlija i dalje su silovito bacali svoje kocke, ostali su ih kibicovali s jednakim zanimanjem, i jedino mi je vodnik rekao, s izrazom koji je pokazivao kako je krajnje vrijeme da ga pustim na miru, "Kreni pravo, kod trećeg ugla skreni lijevo i nešto niže vidjećeš Gimnaziju. Ondje je." Naravno, bilo je prirodno da ne znaju ništa, tim prije što se radilo o vojnoj tajni, ali, da se ne lažemo, nikad naše vojne tajne nisu bile u tolikoj mjeri tajne da baš niko ne bi znao ništa, te prema tome, u ovom slučaju, ono što bi teorijski bilo prirodno ispada neprirodno i imam sasvim dovoljno razloga da sumnjam kako je neko režirao tu tobožnju prirodnost.
Vidite, dakle, dokle sam stigao, da sumnjam na cijeli jedan grad, a sve samo zato što vama nije ni na kraj pameti da

reagujete, čak i kad se radi o činjenici koja bi vam u svakom slučaju morala biti poznata – ako ste, naravno, drug isljednik – kao što je, na primjer, ona epizoda sa zaspalim stražarom. Prvi put zatajio sam činjenicu da je spavao (ili bolje, propustio sam je pomenuti), jer mi je u tom trenutku bilo jedino važno da dokažem kako sam uvijek bio i ostao vjeran lenjinističkoj frakciji, a zaspali stražar nije imao veze s frakcijama, to jest, nije bio, tako reći, ni tema cijele priče. Drugi put, kad sam shvatio da ono suštinsko i glavno nije moj lični stav u odnosu prema unutarpartijskom sukobu nego moje djelovanje kao svjesnog člana Partije, drugim riječima to kako sam služio Partiji kao cjelini, nezavisno od ličnih razlika u mišljenju, ili bolje, hoćete li? – priznaću vam čak i to – kad sam posumnjao da se partijsko rukovodstvo možda još jednom promijenilo, a istorijske odluke Plenuma od 29. avgusta mogle su biti potpuno preokrenute od strane nekog drugog isto tako istorijskog plenuma, te prema tome, kad mi je odjednom prošla kroz glavu sumnja da se možda ne obraćam lenjinističkom isljedniku nego nekom ko me procjenjuje drugačijim mjerilima (dogmatskim, zašto ne, ne bojim se reći, ionako sam dosta jada vidio od dogmata), ali ponovo se stavite u moj položaj, zar ne smatrate kako je prirodno da optuženi (ako sam, naravno, optužen) zar nije prirodno da se brani, prilagođavajući svoju izjavu mjerilima isljednika, pa čak i njegovom ličnom ukusu, naravno, ukoliko je te sreće da zna kakav mu je ukus, i u svakom slučaju, ono glavno što želim istaći i veoma insistiram na toj tački, jeste da je promjena taktike koje sam se držao mogla, naravno, na prvi pogled izgledati kao oportunistički manevar koji zavređuje da bude okvalifikovan najtežim karakteristikama, u suštini, međutim, to

je bilo jedino ispravno stanovište kog sam se morao držati još od samog početka, jer su frakcije privremeni fenomen, prolazan, dok Partija ostaje i zauvijek će ostati, te je samim tim bila moja greška što sam govorio o pojedinim drvetima smetnuvši s uma šumu, pa ću se sada odvažiti da podvrgnem vašoj procjeni stanovište jesam li se, izvodeći ovaj manevar, te samim tim mijenjajući ili bolje ispravljajući svoj ugao viđenja, ne samo ispravnije suočio s ovim problemom, nego i vas postavio na jedan viši te prema tome i časniji nivo (jer to što nastavljam sa svojom izjavom u partijskom duhu znači da praktično smatram kako zavređujete da se i vi uzdignete do visine gorepomenutog nivoa, pozivajući se na vašu plemenitiju, svjetliju stranu, bez obzira na frakciju kojoj slučajno pripadate) i bilo je, naravno, prirodno da se, ispravljajući svoj ugao viđenja, nađem u nuždi da iznova konstruišem određena mjesta, ne toliko zbog toga što sam prethodno naveo poluistine i laži, nego zato što mi je promjena tog ugla uglavnom omogućila, što je uostalom bilo prirodno i neophodno, da drukčijim okom sagledam stvari te sam tako, drugi put, nakon što sam se tako reći opskrbio partijskom prizmom, ispričao do u najsitnije detalje epizodu sa zaspalim stražarom i povrh svega izvršio partijsku samokritiku, nezavisno od frakcije, priznajući kako sam propustio da ga prijavim, iz čega slijedi kako sam zanemario da izvršim svoju vojničku i partijsku dužnost.

Drugi put, dakle (ali ponovo to ističem, rekonstruišući sve iznova, te samim tim priznajući u suštini, ili, ako vam je draže, posredno, da sam lagao, vjerovao sam kako vam pružam priliku da intervenišete i konačno već jednom istupite sa svojim istinskim, isljedničkim licem, ne bi li

me već jednom prestale mučiti hiljade sumnji, kao što je ova koju sam maloprije naveo, uz izvjesnu količinu pretjerivanja, priznajem – to jest, ne kažem da sam retroaktivno preuveličao svoje sumnje, stvarno mi je sve ovo prošlo kroz glavu, u trenucima kad mi san nikako nije dolazio na oči, pa sam se prevrtao na slamarici, želio sam jednostavno reći kako su moje sumnje, koje sam vam izložio s krajnjom iskrenošću, nosile u sebi, priznajem, izvjesnu količinu pretjerivanja), drugi put, dakle, imao sam utisak da bi epizoda sa zaspalim stražarom morala po svaku cijenu izazvati nekakvu reakciju s vaše strane. Dok sam je opisivao, jednako sam govorio u sebi, "Nema govora, sad se više neće moći uzdržati, počeće se dernjati", jer, bez obzira na to jeste li lenjinista ili dogmatik, svejedno, morali ste istog časa uvidjeti da lažem, i to već sasvim bestidno i neprikriveno, kad sam tvrdio da nisam prijavio stražara, pa sam još kao izvršio samokritiku, ne bi li moja izjava bila uvjerljivija. Ukoliko ste uistinu antimonarhofašistički isljednik (lenjinista ili dogmatik, nije važno), morali biste znati da je taj stražar (Lisimah se zvao) strijeljan u zoru 7. jula 1949, tačno pet dana poslije mog dolaska u grad N., strijeljan je upravo zbog toga što je "uhvaćen na spavanju u vrijeme vršenja stražarske dužnosti", strijeljan je, naime, baš zato što sam ga ja prijavio. (Odluka je bila izlijepljena po zidovima na svim centralnim tačkama u gradu N., jer se, naravno, radilo o strijeljanju za primjer svima i svi su morali znati o čemu se radi, iako sam ja lično smatrao tada, a i sad smatram, da je lijepljenje po zidovima bilo suvišno, pogotovo kad se zna da su ga postavili pred zid svetog hrama Životvornog istočnika, gdje su se, uostalom, vršile i sve tako reći javne egzekucije.) I nemojte mi reći, "Kako bi

htio da znam sve što se u ono vrijeme događalo u gradu N., uopšte nisam obavezan da znam koji je stražar strijeljan i koji je vojnik kažnjen jednodnevnom zabranom izlaska u grad i ne interesuje me" – nemojte mi govoriti takve stvari, jer Lisimahova likvidacija i te kako ima veze s Poduhvatom Sanduk, a u stanju sam, kad god zatražite od mene, to i dokazati. Pozivam vas da zatražite. U suprotnom slučaju, imaću više nego dovoljno razloga da vjerujem, ili bolje reći, definitivno ću se uvjeriti da niste drug, te prirodno, ako bih pod tim uslovima nastavio davati izjavu, morao bih biti ili lud ili izdajnik – ko bi se drugi obraćao neprijatelju? Još jednom vas izazivam. Ukoliko na ovom mjestu ne zatražite da sve rasvijetlim (prirodno, na način koji će me uvjeriti kako znate o čemu se radi, da ste, jednom riječju, drug isljednik koji istražuje pojedinosti vezane za Poduhvat Sanduk), nema govora da ću više napisati i jednu jedinu riječ.

Utorak, 22. oktobra 1949.

Druže ili gospodine isljedniče, ili bolje ne, odsad nadalje pisaću ili bolje neću čak ni pisati, to se podrazumijeva, neću, dakle, pisati i odsad nadalje podrazumijevaće se da se obraćam prvom slučajnom nadležnom, jer je to jeste li lenjinista ili dogmatik pa čak i monarhofašista za mene sad već prešlo u drugi plan, kad se uzme u obzir da dovodim u sumnju nešto mnogo značajnije. Sumnjam da se uopšte trudite da pročitate moje papire.

Listovi koje mi šaljete zvanično su opečaćeni i obilježeni (iako mi, kad je već o tome riječ, dosad nije pošlo za rukom da pročitam šta piše na pečatu, a grb u sredini kruga tako se teško razaznaje kao da se blijeda tinta razlila po upijaču, pa sam vjerovatno u pravu kad se pitam da možda ne pretjerujem kad kažem kako su listovi zvanično opečaćeni, ali u drugu ruku, kad to ne bi bili zvanični papiri, zar bi se čuvar uopšte usudio donijeti mi ih?). Sumnjam, dakle, i u pečat, no apsolutno sam siguran u obilježavanje broja stranica. Što se toga tiče, ne dovodim ništa u pitanje, brojevi su sasvim čitljivi, napisani rukom, tamnoplavom tintom, počeli su od jedan i nastavljaju se normalno, vjerovatno ih piše uvijek ista ličnost, jer je očigledan poseban stil u ispisivanju grafičkih znakova.

Prema tome, dakle, listovi su jasno odbrojani i baš zbog toga sam od vas zatražio i nekoliko bijelih, kako bih vodio bilješke. Niste mi ih poslali. Smatrao sam to prirodnim, hoću reći, bilo mi je jasno da ste moj zahtjev smatrali neprihvatljivim, ali nisam baš mnogo mario, priznajem, jer mi je palo na pamet da vodim bilješke na daskama kreveta (srećom, bijela boja se nije svuda ogulila, ima ovdje-ondje

poneka glatka površina na kojoj se može pisati) i od sad pa nadalje tako ću i raditi, bilježiću epizode kojih se sjetim, inače postoji opasnost da neprekidno odlažem opisivanje neke činjenice i da je na kraju potpuno zaboravim.
Međutim, nevezano za bilješke, odlučio sam prije devet dana da izvršim jedan eksperiment. Da bih napisao posljednji nastavak (ondje gdje sam vam prijetio kako neću dodati ni riječi ukoliko ne zatražite da vam rasvijetlim sve u vezi s Lisimahom) preskočio sam tri obilježene stranice (kad sam prvi put štrajkovao, nakupio ih se priličan broj, jer mi čuvar svakog jutra donosi dnevnu dozu, stavlja papir ispod neispisanih listova a uzima ispisane, s mjesta gdje sam ih ostavio, pored kible, što će reći da čuvar zna kako su listovi obilježeni brojevima i stavlja ih po redoslijedu, očigledno izvršavajući vašu zapovijest), preskočio sam dakle nedavno tri lista i sakrio ih ispod madraca. Prema tome, između nastavka od 12. i 13. ovog mjeseca nedostaju tri lista. Prema tome, ukoliko pročitate moj posljednji nastavak od 13. ovog mjeseca, morali biste se u to uvjeriti. Prema tome, morali biste pretpostaviti kako sam napisao cijelih dvanaest stranica koje nisam predao. Prema tome, te stranice morale bi sadržati moje priznanje, koje sam u posljednjem trenutku pokušao prikriti. Prema tome, morali biste od mene zatražiti listove koji nedostaju. A ipak, usprkos svim tolikim "prema tome", prošlo je čitavih devet dana, a nije bilo nikakve reakcije sa vaše strane. Čuvar mi je svih tih devet dana svakog jutra donosio vaše neispisane, opečaćene i brojevima obilježene papire, ostavljao ih ispod već postojećih i, prirodno, nije uzimao ispisane, samim tim što sam štrajkovao, no nijednom me nije upitao za razlog. Prema tome, postoje dvije mogućnosti: ili ne obraćate

pažnju na broj strana (ali zašto se onda trudite, vi ili bilo ko drugi, pa ispisujete brojeve na papiru i to štaviše tako čitljivo, velikim ciframa, odmah pored nerazaznatljivog pečata?) ili, sasvim prosto, uopšte i ne čitate ono što pišem. Tako je, dakle, pred tom krajnjom nedoumicom moja sumnja da biste mogli biti čak monarhofašista odjednom prešla u drugi plan i priznajem da mi je ovog trenutka (nakon što sam tokom ovih devet dana razmišljao i ponovo izvagao ovaj problem sa svih strana) savršeno svejedno hoćete li vi ili bilo koje drugo službeno lice slučajno pročitati moju izjavu, moje svjedočenje, ili moju odbranu, potpuno mi je svejedno u koju ćete je kategoriju svrstati vi ili bilo ko drugi – zar ćemo se sada igrati riječima? Bitno je da ste to zatražili od mene, ili prije će biti, dali ste mi neophodan materijal za pisanje kako bih mogao sjesti i pisati, barem što se toga tiče ne postoji apsolutno nikakva nedoumica (druga je sada stvar je li pribor za pisanje dovoljan kao sredstvo i, da je sve po redu i zakonu, ako biste htjeli imati potpunu sliku svega što se dogodilo, morali biste izumiti neki višenamjenski mehanizam koji bi paralelno zapisivao moje misli, jer sad, na primjer, u ovom trenutku dok se spremam da nastavim, vrzma mi se po glavi gomila pojedinosti i ne znam koju prvu da navedem, ali u drugu ruku, dan za danom, dok sam pisao, sve više sam osjećao, kako da to izrazim, osjećao sam kako mi se sviđa što ponovo prizivam u sjećanje ono što se dogodilo, sklapam rasute komade, kao u onoj dječjoj igri, koju je imao moj prijatelj Hristofor, iako je već bio student – za vrijeme okupacije – igra s kockama koje se moraju postaviti na pravi način jedna uz drugu, u kom slučaju svaka gornja ploča kocki postavljenih na pravi način sačinjava segment iste površine, segment jedne slike,

a skup ploča neisprekidanu površinu, jedinstvenu sliku, neizdijeljenu na segmente – obično neki ruralni pejzaž, s kakvom vjetrenjačom i patkicama koje se brčkaju u vodi – ali ja sad nemam kocki, imam samo mrvice, ostatke iz rata, iz okupacije, iz građanskog rata, a što je najvažnije, nemam pred sobom sliku koju trebam sklopiti, jednom riječju, upregli ste me, naravno, u arteški bunar, pa se mučim i teglim u znoju lica svog i gazim i ponovo gazim po vlastitom tragu, vrteći se u istom krugu, a vodu ne crpim samo za vas, pijem je i ja, makar bila i zamućena, pa makar mi padala kao kamen u stomaku).

Neka bude, a govorio sam, sjećam se, nedavno, kako je Lisimah strijeljan zato što sam ga prijavio zamjeniku komandanta Velizaru i pozvao sam vas da mi postavite pitanje kakve veze ima Lisimah s Poduhvatom Sanduk, ali vi ste mi još jednom odgovorili šutnjom, te prema tome, kad sam već jednom riješio da usprkos svemu nastavim, obrazlažem sada da sam stvarno prijavio vojnika Lisimaha, samo što nije strijeljan, što se toga tiče, slagao sam nedavno, kad sam rekonstruisao svoju prethodnu laž (naime, da ga nisam prijavio), a drugu laž, unutar ponovne rekonstrukcije prve laži, izrekao sam ne bih li se uvjerio da ste stvarno drug isljednik, ali sad me već interesuje jedino da prosto opišem činjenice, a činjenica je, dakle, da sam zatekao Lisimaha kako spava na zemlji, naslonivši se leđima o zid prednjeg dvorišta, probudio sam ga, obećao mu da ga neću prijaviti i u tom trenutku vjerovao sam kako nikome neću reći ni riječi, jer od malih nogu nisam volio biti tužibaba, i u gimnaziji sam uvijek stajao na strani školskih drugova, čak i u slučaju grupnog bježanja s nastave (usprkos tome što me ni kaubojci koje smo išli gledati, ni lokumi koje smo jeli

kod "Ljiljana" nisu pretjerano oduševljavali) i sjećam se da nikad nisam otkucao školskog druga koji bi profesoru napravio neku psinu, čak i kad bi mi profesor zaprijetio kako će, ukoliko ga ne imenujem, mene kazniti. Nikad nikog nisam prijavio, iako sam ga vidio, na primjer, gdje utiskuje slomljen žilet u pukotinu na klupi, savija tanku oštricu, naglo je otpušta onako treperavu i ispunjava cijelu učionicu skoro harmoničnim tonovima, u trenutku dok je matematičar, okrenuvši nam leđa, dokazivao, pišući na tabli, da je jednačina jednaka nuli. Krivac nije priznavao, čak ni kad bi profesor mene istjerao iz razreda, jer je među nama važio dogovor da ne igramo igru koju nam namještaju profesori, nego da ih ostavimo neka ih barem grize savjest kako najvjerovatnije kažnjavaju nevinog, nekog kog su izabrali po sreći, u nemogućnosti da otkriju pravog krivca.

Međutim, s Lisimahom je stvar stajala drukčije, i u trenutku dok sam se peo širokim mramornim stepeništem (baš u času kad je trener zapovjedio predah vježbačima "fudbalerima"), u trenu kad sam stizao do stubova predvorja, nakon što sam se popeo mramornim stepenicama (koje su bile izjedene, s malim udubljenjima ovdje-ondje – tiha voda brijeg roni – izlizao se mramor od bezbrojnih nogu koje su se uspinjale i silazile stepeništem, nogu učenika koji su se kao rijeka izlijevali iz razreda i jurili da provedu odmor u prednjem dvorištu, a poslije se peli polako i neraspoloženo, vukući cipele po mramoru, kako bi se ponovo zatvorili u učionice), u tom trenutku pomislio sam da Lisimah nije obavljao svoju dužnost kako treba, tako da je, prema tome, moja dužnost da ga prijavim.

Ušao sam u veliki hol, pokucao na vrata na kojima je neko kredom napisao "Ured ađutanta" (i to je napisao iznad

bronzane ploče s riječju "Uprava" i palo mi je na um, sjećam se, kako se dogodilo da se ne nađe niko da otkine ploču s tog mjesta ili, prije će biti, da prosto odvrne zavrtnje na sva četiri ugla, čudno), pokucao sam i ušao. Ađutant je nešto pisao, nastavio je svoj posao ne obraćajući pažnju na mene, nije se čak udostojio ni da mi kaže da sačekam, a onda odjednom i neočekivano srce mi je počelo nemirno udarati, kao onda kad sam otišao kod direktora gimnazije s pismom mog oca, a direktor je nešto zapisivao u svoj lični dnevnik, bacio je pogled na mene i produžio sa svojim poslom ne obraćajući pažnju na moje prisustvo. I dobro je učinio, tako mi je pružio priliku da se priberem, to je bila prava sreća za mene, pomislite šta bi se desilo da sam izgubio hladnokrvnost i da mu se moje držanje učinilo sumnjivim, do tog trenutka sve se odvijalo kako treba, uspješno sam falsifikovao očevu poruku, još mi je ostalo da je uručim na što je moguće prirodniji način, uspješno sam je falsifikovao (i to sam, štaviše, izveo sasvim sam, ne tražeći pomoć ni od koga, ne kažem da nisam imao povjerenja u svog školskog druga i prijatelja Hristofora, na primjer, ali eto, zato što sam htio da sam snosim odgovornost, sasvim sam, čak i ako bih napravio kakvu slučajnu lošu rečeničnu konstrukciju, čak ako bi iskrsla koja slučajna greška u pravopisu), pošlo mi je za rukom i uspješno sam oponašao očev rukopis, i to tako što sam uzeo jedno njegovo poslovno pismo sa zaglavljem (napisano svojeručno, jer je njegovo Trgovinsko predstavništvo u to vrijeme već samo vegetiralo, još davno prije toga otpustio je sekretaricu, a osjećao je, kako je sam govorio, "organsku odvratnost prema pisaćim mašinama"), razastro sam jedno njegovo vlastoručno pismo na prozorskom oknu, postavio preko njega

neispisan list papira sa zaglavljem "Evroafrike" i crtajući samoglasnike, suglasnike, slogove pa čak i riječi (uglavnom nekoliko "ali"), pomjerajući svakog časa bijeli papir preko samoglasnika i suglasnika fiksiranih u svjetlu, kao na vitražu, dovršio sam tako tobožnji očev tekst, obavještavajući "ovdje priloženim" Gospodina Direktora Gimnazije da sam "primio k znanju izviješće o samovoljnom izostajanju mojega sina" – za sad u redu, da vidimo šta će se desiti kad sklopi dnevnik i zatraži od mene pismo, dobro je što mi je u zadnjem trenutku palo na pamet da ga stavim u kovertu sa zaglavljem i zaštitnim znakom "Evroafrike" (prilično zapetljan monogram, na kom se ipak isticala Ajfelova kula, jedan dorski stub i Keopsova piramida), nema sumnje da je taj zaštitni znak na njega ostavio priličan utisak, vjerovatno je nekoliko sekundi na njemu zadržao pogled prije nego što je mehanički pročitao "Za gospodina Ikonomopulosa, Direktora Gimnazije, na ruke", što ga je unaprijed pripremilo, makar i podsvjesno, da bude raspoložen u moju korist. I stvarno, direktor gimnazije je pomno i znatiželjno razgledao kovertu nekoliko trenutaka, klimnuo je glavom u znak odobravanja, a zatim je gurnuo u jednu ladicu ne otvorivši je (sad nekako odsutno, skoro nezainteresovano) i kazao mi kako mogu da idem, ali ja sam se često ponovno prisjećao tog pisma, istina, sa sve manje nelagodnosti, sve rjeđe, jer kako je prolazilo vrijeme, tako se smanjivala i vjerovatnoća da direktor gimnazije nešto posumnja i zatraži telefonskim putem potvrdu od strane mog oca (broj telefona bio je, naravno, naveden u zaglavlju, i baš na tu kartu sam igrao, kao da sam govorio, "Možete provjeriti, gospodine direktore"), sve dok nisam završio dva posljednja razreda, primio diplomu i smirio se, potpuno sam zaboravio

cijelu tu epizodu, sve do onog dana kad mi je otac poginuo od zalutalog metka za vrijeme Decembarskih događaja[17], pa sam ga vidio golog u mrtvačnici, a tada je bilo nemoguće, za sva vremena nemoguće da mu priznam kako sam jednom falsifikovao njegov potpis.

Ađutant je bacio pogled na moju objavu, zovnuo jednog borca i rekao mu da me odvede u ured vršioca dužnosti komandanta. (Bio je očigledno pospan i svega mu je bilo dosta. Gledao je na moj slučaj kao na nešto sasvim uobičajeno, što me malo pogodilo, posebno, štaviše, poslije interesovanja i poštovanja, mogu reći i divljenja koje je ispoljio komandir patrole, malo prije toga, kad me zaustavio i prekontrolisao moje dokumente, nedaleko od česme na glavnom trgu.)

Bivša Gimnazija bila je građevina iz prošlog stoljeća, debelih zidova, s dugim i uskim prozorima i velikim učionicama visokih tavanica. U velikom holu, tačno prekoputa ulaza, vidjela su se tri mramorna stepeništa. Dva su vodila na drugi sprat, a trećim, srednjim, silazilo se u podrum, gdje su nekad bili magacini, ali prije nego što bi se stiglo u podrum, glavno stepenište se račvalo. Jednom stranom silazilo se u podrum, a drugom u jedno malo, unutrašnje dvorište, u kom su bili klozeti. Borac me odveo u podrum, a dok smo silazili niz stepenište i zaokretali i ponovo zaokretali hodnicima, ja sam neprekidno razmišljao o Lisimahu i u sebi govorio kako konačno moram donijeti odluku, hoću li ga prijaviti ili neću, a kad je zamjenik i vršilac dužnosti

---

17 Sukob između partizanskih snaga i engleskih intervencionističkih jedinica u Atini u decembru 1944., nakon što su partizani odbili da predaju oružje i upravu prepuste regentu arhiepiskopu Damaskinosu. (***Prim. prev.***)

komandanta Velizar uzeo moju objavu, ustao od stola iz kabineta za hemiju na kom su gorjele dvije svijeće i izišao (ili možda nije izišao, nego je naprosto otvorio i ponovo zatvorio drvena vrata sa zahrđalim šarkama?), u svakom slučaju, kad me ostavio samog, ni za trenutak nisam prestao razmišljati o tome, vagati i pitati se trebam li prijaviti Lisimaha, razgledajući u isti čas detaljno i radoznalo oko sebe, i kako su mi se oči privikavale na polumrak, sve razgovjetnije sam vidio gomilu gimnastičkih sprava (velike kožne lopte ispunjene slamom – od onih koje djeca kotrljaju po zemlji između raširenih nogu, a kad lopta stigne do zadnjeg u vrsti, uzimao sam je, sjećam se, i držao čvrsto u rukama, naslonjenu na grudi, jer je bila prilično teška, trčao sam što sam brže mogao, stizao ispred prvog u vrsti, a ostali iza mene bi se pomjerili korak nazad i raširili noge, a ja bih se tada sagnuo i bacio je iz sve snage između svojih nogu, što sam mogao jače, kako bi se otkotrljala između nogu moje grupe, da bi je uzeo zadnji u vrsti i došao ispred mene i tako dalje, sve dok sva djeca iz grupe ne bi optrčala, a pobjeđivala je grupa koja bi prva završila – čunjevi, debelo uže za navlačenje, kugle, kladiva, aršine za mjerenje skoka u vis) nazirao sam ih sve jednu za drugom, vidio sam ih jasno, a jednako sam razmišljao o tome trebam li prijaviti Lisimaha i još sam razmišljao trebam li ga prijaviti odmah sada, svakog časa će se vratiti zamjenik komandanta Velizar (koji se stvarno vratio i zapovjedio mi da kažem borcu Pandelisu da me odvede u hol sa streljanom), jer, ako mi je bila dužnost da ga prijavim – a naravno da je bila, zar bi moglo drukčije? – morao sam ga smjesta prijaviti, je li tako? Dužnost se ne odgađa, neprihvatljivo je svako neizvršavanje dužnosti, te, prema tome, i svako nepotpuno

ili naknadno izvršavanje dužnosti, jer bi Lisimah mogao ne povjerovati mom obećanju, mogla bi ga uhvatiti panika pa da dezertira, da pobjegne, tim prije što se, štaviše, radilo o bivšem borcu monarhofašističke vojske, koji je nedavno pristupio našim redovima. U isti trenutak, zaokupila me "posjetnica" koju mi je predao brigadni general Odisej i pitao sam se zašto je zamjenik komandanta Velizar nije zatražio od mene, najlogičnije bi bilo da mi je on zatraži, kao sada već nadležni, koji je bio i stvarno nadležni, ili prije će biti jedini nadležni da čuje šta imam prijaviti, ali nikako se nisam mogao odlučiti, i već sam salutirao po propisu i spremio se da krenem, ali u posljednjem trenutku zatražio sam dozvolu da se obratim, imam nešto da raportiram. Zamjenik komandanta Velizar mi je dao dozvolu i čekao. Tada sam mu sa svim pojedinostima ispričao kako sam zatekao Lisimaha da spava kao da mu je sve ravno do mora, naglasio sam kako sam ga razoružao (tako da ga je, prema tome, mogao razoružati bilo ko drugi, pa čak i neprijatelj), propustio sam samo da kažem kako sam Lisimahu obećao da ću ga pokrivati. Zamjenik komandanta Velizar me je strpljivo saslušao, do kraja, čestitao mi što imam, kako je rekao, izuzetno razvijeno osjećanje vojničke dužnosti, dodao je, međutim, smiješeći se, kako u ovom posebnom slučaju cijela stvar nema neke specijalne važnosti, jer je postavljanje stražara pred kapiju prednjeg dvorišta bilo čisto simbolično i Lisimaha su ondje postavili jedino ali baš jedino da bi mu našli neko zanimanje, pogotovo kad se uzme u obzir da je stvarno bio jedan od malobrojnih bivših monarhofašističkih vojnika koji su pristupili našim redovima, a nismo ga mogli, naravno, postaviti na neku bitniju službu povjerljive prirode, ne smijemo ga, međutim, ostaviti

besposlenog, i baš zbog toga je odlučeno da se postavi na jednu u suštini beskorisnu, sasvim suvišnu stražu. Naravno, zamjenik komandanta Velizar uputiće mu odgovarajuću primjedbu, da od sada pa nadalje nikad više ne bi ponovio čak ni tu simboličnu grešku – primjedbu koja će više ličiti na očinski prijekor, jer, naravno, moramo biti očinski strogi prema djeci koja su zbog neznanja ili okolnosti pristupili ili bolje bili prisiljeni da pristupe neprijatelju, ali su krenuli ispravnim putem čim im se ukazala prva prilika. Još jednom mi je zahvalio što sam izvršio svoju dužnost, ali me podsjetio kako sam zaboravio prijaviti (eksplicitno i konkretno) odgovornost vodnika smjene, čija je krivica, naravno, mnogo veća od Lisimahove, tim prije što mu je pretpostavljeni po činu, pa je samim tim i odgovorniji, i bio je dužan da ne smetne s uma da ga zamijeni kad mu se završila smjena. Završavajući, rekao mi je da smatra cijelu epizodu okončanom, najbolje je da je zaboravim, a sad mogu ići u hol sa streljanom.

Tako, dakle, Lisimah nije likvidiran, a to biste, naravno, morali znati, jer je Lisimah učestvovao u zadatku, uključio ga je posljednjeg dana u našu grupu zamjenik komandanta Velizar, nakon što smo strijeljali onu petoricu, ne toliko da bi nadomjestio nekog od strijeljanih, koliko zato što je bio iz tih krajeva i poznavao je okolinu bolje od svih nas. Prema tome, naposljetku smo krenuli trideset petorica a ne trideset četvorica, kao što sam toliko puta rekao i ponovio, i to je bio razlog što sam brojao i ponovo prebrojavao borce iz naše grupe (trideset devetorica koji smo stigli u grad N. po zapovijesti Vrhovnog štaba, minus petorica koje smo strijeljali ispred željeznih vrata garaže trideset četvorica, minus jedan koji je poginuo od metka snajperiste

trideset trojica, minus jedan koji je progutao cijankalij trideset dvojica i tako dalje, svaki put kad bi poginuo neko ili nekoliko njih, brojao sam ih i ponovo prebrojavao i svaki put sam vas pitao slažete li se s brojem, i tako sam svaki put pružao priliku da mi uputite primjedbu ne bi li među nama počeo dijalog). Jer, morali biste, naravno, znati da je i Lisimah pošao s nama, kako je moguće da ne znate čak ni to, elementarno, koliko nas je krenulo, šta onda do đavola znate o Poduhvatu Sanduk ako niste upoznati čak ni s tim i kako je moguće da pustite da prođe bez primjedbe najgrublja laž koju sam nedavno izrekao, to jest da je Lisimah navodno likvidiran (štaviše, dodao sam da sam ja bio razlog, kako bi izgledalo vjerodostojnije), pa, prema tome, navodno nije krenuo s nama, a samo da ste pročitali poruke koje smo slali Vrhovnom štabu (a šta onda radite tolike dane što me držite zatvorenog ovdje? Zar još uvijek niste pročitali ni poruke koje smo razmjenjivali s Vrhovnim štabom?), vidjeli biste, naravno, da se u posljednjoj poruci, koju sam poslao ja, pominje Lisimahova smrt, a kako sam mogao obavijestiti Vrhovni štab o smrti jednog nepostojećeg učesnika zadatka i još tvrditi da se zove Lisimah, ako bi se odjednom zvao Anaksimandar, kad se ima u vidu da je Vrhovni štab posjedovao spisak učesnika zadatka, te prema tome da sam poslao poruku "Anaksimandar škorpija", nadležni bi iskolačio oči i rekao, "Odakle je sad ovaj iskrsnuo?"

Eto, dakle, kako Lisimah i te kako ima veze s Poduhvatom Sanduk (a bili ste dužni da to znate ako ste stvarno drug, ali već sam rekao da me to više ne zanima), ima i te kako veze s našim zadatkom i smatram svojom dužnošću da izvijestim kako je Lisimah što je bolje mogao obavljao svoju

dužnost do kraja marša, izvršavajući naše zapovijesti, jer, kako je bio običan borac i nije bio odlikovan i nije bio unaprijeđen ni pod Majorom, ni pod Stamatisom, pokoravao se svima, Lisimah, a posebno meni i poštovao me i pazio i mogu reći kako me volio, jer izgleda da je zamjenik komandanta Velizar zaboravio, ili je propustio da ga izgrdi, a Lisimah je vjerovatno ostao pod utiskom da sam ga pokrivao. A sudbina je htjela da ne pogine, da Lisimah ne bude ranjen, da nema problema s hodanjem, te samim tim da ne proguta cijankalij sve do 16. septembra 1949. (te prema tome, nisam ostao sam kad su poginuli Stamatis i Hektor, nego smo ih sahranili nas dvojica, a Lisimah im je postavio okrvavljeni kamen na grob). Dakle, od tačke n_{12} pa dalje produžili smo nas dvojica marš i Lisimah mi je u velikoj mjeri pomogao, pokazavši mi da skrenem lijevo, dok bih ja, držeći se štabne mape, skrenuo desno, kad sam odlučio da sljedećeg dana stignem do okreta prema Gornjem Selu. S desne strane put je stvarno bio kraći, međutim, Lisimah mi je objasnio kako je bolje da pređemo pet kilometara više, jer je put koji sam ja izabrao strašno razrovan, a nas dvojica, naravno, nismo bili u stanju da sami prostremo drveni, na stranu to što više nismo imali alata, jer su testere odletjele u vazduh zajedno s Drvenim mostom.

Tako smo nas dvojica nastavili marš i stigli oko jedanaest ujutro 16. septembra 1949. do tačke n_{13} (vidi mapu N° 2, to sam zabilježio, iako su "n" tačke gdje je neko umro, poginuo ili progutao cijankalij, a koga bi mogla zateći smrt na tački n_{13}, kad sam izjavio kako sam od tačke n_{12} nadalje ostao sasvim sam, te prema tome, kad sam zabilježio tu tačku, bio sam u opasnosti da me uhvatite na djelu, očigledno u laži, i kažete mi, "Dobro, onda, ko je poginuo kod

tačke n_{13}, ko je još bio s tobom?", a ja bih odgovorio da vaš račun nije nigdje utemeljen, jer tačno je da su na dvanaest "n" progutali cijankalij ili poginuli ti i ti drugovi, to, međutim, ne znači da je po svaku cijenu kod tačke n_{13} morao poginuti još jedan učesnik zadatka, jer iako je sigurno da sam bio sasvim sam, ipak sam morao ubiti jednog konja koji je izgubio potkovicu pa sam od tog mjesta nadalje nastavio s jednim konjem manje i ne vidim iz kog razloga ne bih zabilježio tačku n_{13}, kad se ima u vidu da je, baš zato što nije bilo drugih drugova, gubitak konja odjednom poprimio poseban značaj i bio je dovoljno važan da ga napomenem sa svom preciznošću koju zaslužuje, a vi biste mi odgovorili, "Drugom ti to", i počeli biste vršiti pritisak na mene ne bih li priznao istinu, primjenjujući sve zakonite, pa čak i nezakonite isljedničke metode, sve dok naposljetku ne bih bio prisiljen priznati kako je sa mnom bio i Lisimah, pa bi se odatle nadalje istraga nastavila po redu i zakonu, to jest, postigao bih svoj cilj) i kad smo, dakle, nakon što smo stigli do tačke n_{13}, sjeli na ivicu kolskog puta, pojeli po zalogaj hljeba, a zatim se izvalili na leđa, naslonivši glave na stablo jedne stare masline, tu je Lisimaha ugrizla škorpija, te prema tome nisam ja bio uzrok Lisimahove smrti (iako sam ga prijavio zamjeniku komandanta Velizaru i mogao je biti strijeljan pored južnog zida svetog hrama Životvornog istočnika), a prijavio sam ga zato što je u meni konačno prevladalo (u onom trenutku, dok sam o tome razmišljao i vagao, dok sam počinjao razaznavati gimnastičke sprave) prevladalo je u meni osjećanje u isti mah partijske i vojničke dužnosti i usuđujem se reći kako me osjećanje o kom govorim odlikuje odavno, još od onih dana kad sam se prvi put organizovao.

Da bih naveo jedan primjer, dodajem kako sam, za vrijeme okupacije, kad se nisam uspio upisati na Politehniku, polagao ispite na Pravu, a mjesec-dva kasnije učlanili su me u Studentski obrok. Uprava i kontrola menze prebačeni su u nadležnost jedne studenske komisije. Komisija je formirala podkomisiju kontrolora, čiji su članovi (naravno, svi studenti) morali ići po kućama onih koji su podnosili zahtjeve za učlanjenje u menzu i provjeravati jesu li podnosioci zahtjeva stvarno bez izvora sredstava. I mene su izabrali za člana tog tijela i povjerili mi da odobrim ili odbacim desetak zahtjeva. Smjesta sam otišao u tri kuće svojih kolega studenata, pazeći da dođem u podne, kako bih vidio šta im majke kuhaju i uvjerio sam se kako je prva u lonac stavila kupus, druga bob bez ikakvih priloga, a treća nije čak ni vatru naložila. Odobrio sam njihove zahtjeve i dok sam išao u četvrtu kuću, pomislio sam kako se uzalud trudim i bez razloga nabijam žuljeve na nogama. Naime, koji bi student pao tako nisko da dostavi zahtjev za tanjir leće ili graha ukoliko stvarno nema potrebu? Ko bi se toliko ponizio da dolazi s tanjirom ili limenom porcijom, stoji u redu i čeka da dobije malo vode u kojoj su iskuhane kosti? Osim toga, bilo mi je jasno da i u najgorem slučaju, hoću reći, čak i kad bih ulovio neku majku kako prži odrezak, opet ne bih bio u stanju odbaciti zahtjev, jer bi u meni prevladalo osjećanje kolegijalne solidarnosti, a i zato što, u drugu ruku, odresci ne bi bili mjerilo, pa čak ni indikacija, kad se ima u vidu kako se u najgorem slučaju moglo raditi o slučajnosti, da im je neki rođak sa sela poslao odreske, a sutradan da nemaju čak ni obarene krompire. Ukoliko sam htio biti apsolutno objektivan prema nekom kolegi, morao bih nastaviti kontrolu tokom cijele sedmice ili deset dana,

to jest uvjeriti se u prosjek nivoa na kom žive. Prema tome, najlogičnije bi bilo da odobravam zahtjeve bez iscrpljujućeg, uzaludnog hodanja, tim prije što nije bilo govora da će neko kontrolisati moju kontrolu, a nije bilo ni govora da će nekom studentu pasti na pamet da prigovori zato što ću mu odobriti zahtjev bez posjete njegovoj kući ne bih li se uvjerio u suprotno. O svemu ovome sam razmišljao, a ipak sam išao prema četvrtoj kući, moleći se (kome?) da se ne zateknem u nezgodnom položaju, hoću reći, da ne dođem u dilemu, da ne budem prisiljen da prosuđujem, odvagujem, jer, naravno, postojali su oni bez ikakvih izvora prihoda, zatim skoro siromašni i relativno dobrostojeći, a ne bi bilo ispravno omogućiti nekom kolegi iz treće kategorije da jede leblebije, lišavajući tako nekoga iz prve.

Išao sam tako pješke skoro cijeli sat zbog četvrtog zahtjeva, sve dok nisam stigao u Novu Joniju, a kako nisam poznavao taj predio, raspitao sam se gdje otprilike dođe Ulica Konstantina Velikog, pa su me uputili na sasvim suprotnu stranu, pa sam na pravdi Boga nepotrebno lutao još pola sata, a rezultat je bio da sam se uvjerio u ono u što sam od ranije znao da ću se uvjeriti. Nastavio sam tako i sljedećeg dana, uzalud se trudeći i trošeći vrijeme, kad se ima u vidu da su svi stanovali u sirotinjskim mahalama, a već je to, samo po sebi, bilo dovoljno da me ubijedi kako su siromašni. Tako sam razmišljao, ali sam se u isti mah prisjećao da čak ni to nije mjerilo, jer su mi bili poznati slučajevi studenata koji su prekinuli sve veze sa svojim bogatim roditeljima, odbijali su da sjede za porodičnom trpezom i odijevali su se (čak i djevojke) kao radnici i radnice. Naravno, kontrola na licu mjesta imala je nekakvog smisla, jer ako ništa drugo, uvjerio bih se barem da taj i taj student stvarno

stanuje na toj i toj adresi, u nekoj sirotinjskoj četvrti, te samim tim, kad već ne laže o tome, mogao sam zaključiti kako je njegov zahtjev u cjelini vjerodostojan. Međutim, to ni u kom slučaju nije isključivalo mogućnost da taj i taj gospodin stanuje na Kolonakiju, a da je dao adresu neke siromašne tetke u Brahamiju, pošto se prethodno s njom dogovorio. Jednom riječju, ako bi išao tako nisko da me prevari zbog tanjira hrane, uvijek je mogao naći način, a ja sam uvijek mogao, ako bih mu htio učiniti uslugu iz kolegijalne solidarnosti, da zažmirim na jedno oko i previdim te tako reći formalne prepreke.

Tada mi je slučajno došao do ruku i zahtjev koji je podnio Alekos, moj blizak prijatelj, skoro kao brat. Odlazio sam mu redovno u posjetu, tamo gdje su stanovali, u Durgutiju, dolazio je i on često kod mene, dobro sam znao ekonomsko stanje njegove porodice, pa mi se već od početka učinilo apsurdnim da ga posjetim zbog provjere. A ipak, zadržavao sam njegov zahtjev i neprekidno sam odlagao odobrenje, jer me, u jednom trenutku, u vrijeme koje uopšte nisam predvidio, dva mjeseca prije toga, njegova majka ponudila čajem i crnim dvopekom, pa sam primijetio kako nije stavila šećer u svoju čašu, a kad sam uzeo kašičicu, vidio sam da nije srebrna. Pokušao sam nastaviti razgovor kao da se ništa ne događa, no izgleda da sam dugo zurio u jeftinu, od starosti pocrnjelu kašičicu, i to toliko pomno da se Alekosova majka naposljetku nije mogla uzdržati i osjetila je obavezu da mi objasni kako su eto baš prije neki dan prodali srebrni servis – štaviše, kao da je pocrvenjela dok je to govorila. A ipak, ja sam neprekidno odlagao i nikako da odobrim Alekosov zahtjev da mi slučajno ne bi rekli (a ko bi mi mogao reći?) kako mu poklanjam odobrenje

zahvaljujući ličnom prijateljstvu, pa sam konačno odlučio da navratim do njegove kuće. Stanovao je u jednom bloku za izbjeglice, na drugom spratu. Potegao sam zvonce, otvorio mi je Alekos i istog trena počeo mi pričati o svojoj djevojci, Kliji, studentkinji Zubotehnike, o tome kako su prošle nedjelje išli na kupanje u Vuljagmeni autobusom na ugalj i kako je bilo toliko svijeta da su se on i Klio popeli na krov autobusa, izloženi vjetru i suncu, i u jednom trenutku Alekos se uhvatio kako blagodari toj nenormalnoj situaciji, jer, da je sve bilo kako treba, koji bi ih kondukter pustio da se tako voze, na krovu autobusa, je li tako?

Dok sam ga slušao, razgledao sam oko sebe kao savjestan kontrolor, ušao sam u drugu sobu i pogled mi je smjesta zapeo za veliku bijelu mrlju na zidu, iznad bračnog kreveta. Naime, zid je bio boje lješnika, ali se meni učinio bijelim jer je falio ćilim koji sam naučio da gledam obješen na njemu. Kad sam prvi put vidio taj ćilim, pomislio sam da se radi o velikoj slici bez okvira i tek kad sam prišao (na jedvite jade se provlačilo između peći i ograde na krevetu) i dodirnuo njegovo tkanje, uvjerio sam se kako se radi o ćilimu. Prikazivao je rusku izbu, u kojoj je oko jednog drvenog, uskog i dugog stola, zasjedalo sedam generala, sa zlatnim resama na naramenicama. (U posljednje vrijeme moljci su pojeli mamuzu generala koji je sjedio s kraja desno, naslonivši dlan na sto.) Alekosov otac mi je tada, prvi put, objasnio da se radi o reprodukciji slike slavnog slikara Komarovskog i da je podšišani general Kutuzov, koji je tada predlagao, baš na tom istorijskom savjetovanju, da spale Moskvu ne bi li usporili Napoleonovo napredovanje. Alekos mi je rekao da ako bi njega pitali, on nikad ne bi objesio taj ćilim, jer ga je smatrao lošom umjetnošću, ja

sam se, međutim, u tolikoj mjeri navikao na njega da sam, vidjevši bijeli zid, istog časa osjetio kako je nešto nestalo – nešto moje, rođeno, mogu reći. Prodali su ćilim, a Alekos je odmah otišao da kupi dvanaest konzervi kornbifa od crnoberzijanaca. Baš se spremao da me potraži (govorio je veselo brbljajući), jer će kuhati crne grkljančiće i ubacić će jednu konzervu u njih, a njegova majka me pozvala na ručak. Insistirao je, dakle, da ostanem i nastavili smo razgovor sve dok nisu došli njegovi (njegova majka, Ruskinja, Nataša Ivanovna, krojačica korzeta, koja je držala jednu radnju u ulici Romvi, ali sada nije bilo posla i stavili bi, naravno, ključ u bravu da ih nije štitio Zakon o iznajmljivanju) i sjeli smo da jedemo. Alekos je bio krasno raspoložen, štaviše, u jednom trenutku je rekao, "Baš je ukusan ovaj Kutuzov", a njegov otac se na silu nasmijao. Svaki zalogaj gutao sam sve teže, jer sam razmišljao o tome kako sam svojom idiotskom taktikom lišio porodicu Nestoridis porcija koje bi Alekos dobijao da sam odmah potvrdio njegov zahtjev. Naposljetku, nisam više mogao izdržati, pa sam ustao da krenem, bojim se malo prenaglo, u trenutku kad je Nataša Ivanovna skupljala tanjire sa stola, ali se Alekos, misleći da imam konspirativni sastanak, spremno ponudio da me isprati, pa se tako popravio hrđav utisak. Opraštajući se od njih (do ponovnog viđenja, Nataša Ivanovna, do ponovnog viđenja, Vasilije Petroviču – kako je volio da ga zovemo, imenom i patronimom, možda zato što mu je to oslovljavanje, tako ogoljeno, bez ikakvog "gospodine", bilo dovoljno da se izraze plemenita osjećanja i poštovanje, možda zato što ga je to podsjećalo na mladost koju je proveo u Rusiji), opraštajući se, dakle, od Vasilija Petroviča, bacio sam posljednji pogled oko sebe, a u tom trenutku

Alekosova majka je odjurila u kuhinju i vratila se držeći u ruci jednu konzervu. Neka joj moja majka oprosti što joj ne može poslati više, ali ih sve u svemu ima sedam. Ja je ni za živu glavu nisam htio primiti, ali je Nataša Ivanovna insistirala i još više je zamuckivala svojim slabim grčkim, pa se tako nisam mogao uvjeriti ko laže – Alekos, koji se hvalisao da im je ostalo jedanaest kornbifa, želeći možda da se prikaže kao da mu je pošlo za rukom da Kutuzova proda po dobroj cijeni, ili Nataša Ivanovna, koja je možda osjećala da bi morala poslati dvije konzerve mojoj majci, ako ih je uistinu imala jedanaest, pa im je smanjila broj ne bi li se prikazala velikodušnijom. Ili joj je možda stvarno ostalo sedam, jer je već stigla da pokloni druge? Ali čak i ako nije stigla da ih ispoklanja i da sam onog trenutka sunuo u kuhinju i uvjerio se kako joj je preostalo deset konzervi (jedanaest, minus ova jedna koju smo pojeli), otkud sam mogao znati da nije riješila da pokloni još tri, u kom slučaju bi bilo kao da ih je ostalo samo sedam? Sada, dok ovo pišem, glavu dajem da je stvarno imala samo sedam konzervi (čak i ako ih je bilo deset u kuhinji), jer joj čujem glas i vidim joj oči, vidim joj lice, dok je govorila ruski s Alekosom (kasnije, hoću reći, kad smo se okuražili, pa smo joj davali da čita ilegalnu štampu), dok je, dakle, govorila Alekosu, "Ja vam ovo ništa ne razumijem, i baš me briga za te vaše papire, dovoljno mi je što volite nesretnike i brinete se o njima", a Alekos mi je prevodio njene riječi, dodavši, "Ili prije će biti, isključene iz naslijeđa, one koji nemaju sreće na ovom svijetu, koje sudbina ne mari", naredao je približna značenja, "Sve to, razumiješ?" i osjećao se neprijatno, kao da ima spremnu jednu riječ, ali ne zna kako da mi je prenese, kao što sam se nelagodno osjećao i ja, jer

nisam znao kako da uzmem konzervu, ali sam je konačno uzeo, požurio sam da je sakrijem u džep, govoreći ponovo da me izvini, već kasnim, moram ići, hvala. U posljednjem trenutku, dok sam već izlazio na vrata, pade mi na pamet da im kažem cijelu istinu, ali ipak nisam rekao ništa, jer, na kraju krajeva, imao sam pravo (govorio sam tada u sebi) imao sam pravo da dođem kako bih se uvjerio, pogotovo kad se ima u vidu da Alekosa nisam vidio deset dana, a ko bi mi mogao pružiti čvrst dokaz da se odjednom nije dogodilo nešto, ko bi me mogao uvjeriti da se nisu obogatili preko noći?

Kad smo izišli, Alekos mi reče kako ozbiljno razmišlja da se zaposli kod Nijemaca, kao kopač. Pokušao bi organizovati radnike, možda bi ih uspio ubijediti da sabotiraju radove. Nije isključeno da dignemo u vazduh neko skladište goriva, možda i ratnih rezervi. Smatrao sam njegovu ideju zanimljivom, pa sam ga posavjetovao da o tome porazgovara s Vojnikom, rukovodiocem naše grupe. Zamolio me da ne kažem ništa njegovim roditeljima, jer kad im je to spomenuo, iznoseći kao argument da će kao nadnicu primati osminu vojničkog hljeba, porciju kupusa i riže i ne znam koliko inflacijskih novčanica, koje su bile dovoljne za dvadeset drama ulja na crnoj berzi, otac mu je pobjesnio i izjavio kako još uvijek nisu stigli do krajnje neimaštine, ali čak i da jesu, nikad mu ne bi dozvolio da bude njemački saradnik, Kvisling, je li sišao s uma? Alekos se našao u nezgodnoj situaciji, jer im nije htio reći istinu, to jest kako se namjerava upustiti u kockanje sa smrću.

Uspinjali smo se Bulevarom Singru, Alekos je promijenio priču, ne sjećam se o čemu smo drugom govorili, znam samo da smo na rastanku (stigli smo do trga

Sintagme i rekli, "Hajde, zdravo, čuvaj se" tačno ispred Elefterudakisovog izloga), Alekos me uhvatio za lakat i, zureći u moj nejasni lik u staklu, priznao kako je mislio o tome da se zaposli kao kopač kod Nijemaca za nadnicu. Što se tiče sabotaže, to je istina, naravno, i u to vjeruje, ali to je bila tek druga ideja. Potvrdio sam da sa čisto praktičnog stanovišta to nema veze i rekao mu neka o tome po svaku cijenu razgovara s Vojnikom.

Čim sam stigao kući, odobrio sam Alekosov zahtjev, jer sam konačno posjedovao jedan tako reći čvrst dokaz o njegovom siromaštvu.

Srijeda, 23. oktobra 1949.

Prekinuo sam juče nakon što sam na dasci kreveta zabilježio "Hristofor isključen", ali se ispostavilo kako sam se uzalud trudio, jer i kad bih htio zaboraviti taj incident, ne bih više mogao, jer je sve onako iskrsnulo preda me i ponovo mi došlo u sjećanje, u trenutku kad sam legao da spavam i sklopio oči, onako kako su mi se pred očima pojavila lica mojih prijatelja, razaznatljiva i kristalno jasna, oslobođena nesigurnosti pamćenja (jer ljudi, naravno, nisu fotografije i pamćenje sumnja, ne zna treba li se sjetiti Hristofora iz 1941, kad još nije imao brkove, ili iz 1942, kad ih je ponovo obrijao), iskrsnula su, a ja sam vidio svoje prijatelje (gledajući u isti mah i sebe samog pored njih, kao da sam ja neko treće lice, i tako sam nas vidio, posmatrao sam nas, stojeći malo sa strane), vidio sam njihova lica, kako da kažem, kao crteže ugljenom provučene kroz fiksir, skamenjena i pokretna istovremeno, s osmijesima, grimasama i kretnjama, obdarena glasom ta fiksirana lica, svako od njih sa vlastitim naglašavanjem, svako sa karakteristikama izgovora, svaki put na nekom konkretnom mjestu, osvijetljena petrolejkom ili posljednjim zracima sunca (pored mora, na primjer, ili u podrumu ilegalne štamparije, koju je uglavnom montirao Hristofor, uz Alekosovu i moju pomoć), te prema tome, kako mogu zaboraviti da sam namjeravao govoriti o isključenju Hristofora iz Organizacije i o načinu na koji sam se ponio prema njemu, jer sam imao razvijeno osjećanje partijske dužnosti.

Isključili su ga pod optužbom da je agent Gestapoa, a nama su svima rekli da su ga izolovali. Tada sam se povinovao partijskom naređenju, prestao sam ga posjećivati kod kuće

(srećom, ni Hristofor nijednom nije zakoračio u moju), štaviše, jednom sam ga slučajno sreo na ulici i prošao pored njega kao da je stranac, iako su nam se pogledi ukrstili. Isključenje Hristofora objavljeno nam je početkom avgusta 1942, nekih mjesec dana pošto je strijeljan Haris. Alekos je tada izašao iz Organizacije, a razlog je bio upravo ovo isključenje, jer nije vjerovao, kako je rekao, da je Hristofor kriv. Optužba je, rekao je, apsurdna i neosnovana, optužba političke oportunosti, jer stoji činjenica da je Hristofor imao vlastita stajališta u vezi s taktikom EAM-a[18], stoji činjenica da se u dosta tačaka nije slagao s partijskom linijom, međutim, gestapovac nikad nije bio, te je, prema tome (sve ovo prema Alekosovom mišljenju), Organizacija pribjegla najbeskrupuloznijoj laži ne bi li jednom zauvijek izolovala Hristofora, ili prije će biti ne bi li ga uklonila s lica zemlje, likvidirala ga tako reći u etičkom smislu. Da se Organizacija zadovoljila usmenom osudom, možda bi se Alekos i povinovao partijskoj odluci, u nadi da će se stvari srediti, ali od trenutka kada je počela kružiti odluka o isključenju, umnožena na šapirografu, gdje je bio naveden ne samo njegov revolucionarni nadimak (Hristofor), nego i njegovo pravo ime i prezime (Nikos Zakintinos), pa čak i tačna adresa (Ulica Didotu 343), od tog trenutka Alekos se apsolutno uvjerio da je Hristoforova etička likvidacija definitivna i neopoziva, došlo je čak dotle da mi je rekao kako je njeno objavljivanje ravno denuncijaciji Hristofora okupacionim vlastima, jer ukoliko ga je Organizacija želje-

---

18 Nacionalnooslobodilački front, najšire političko-predstavničko tijelo u okupiranoj Grčkoj. Umjereno lijevo nastrojen, okupljao je bivše političare, istaknute intelektualce, oficire i sveštenstvo. (***Prim. prev.***)

la izolovati, bio je više nego dovoljan njegov revolucionarni nadimak, tim prije što su ga svi organizovani poznavali kao Hristofora. Alekos mi je objasnio kako se našao u "strašnoj dilemi", ne toliko što je morao birati između partijske dužnosti i prijateljstva s Hristoforom, koliko zato što jednom za sva vremena mora donijeti odluku, to jest hoće li se pokoravati partijskim odlukama, kakve su da su. Pošto je provjerio samog sebe, rekao mi je, uvjerio se kako se ne može pokoravati zapovijestima u koje ne vjeruje, pa je zato dostavio Vojniku svoju ostavku na članstvo, što je na sve ostavilo silan utisak, ili prije će biti izazvalo je silno zaprepaštenje, jer, kao što mu je sasvim ispravno rekao Vojnik, "Partija nije ni privatno poduzetništvo, ni državna služba, gdje podnosiš ostavku kad ti se navije" i neka dobro razmisli, jer se nešto slično nikad nije dogodilo, i ukoliko insistira, isključićemo ga. Vojnik me tada poslao da razuvjerim Alekosa, i ja sam, naravno, poslušao, jer mi je Alekos već ranije saopštio kako se osjeća i dodao je štaviše kako ozbiljno razmišlja o tome da podnese ostavku na članstvo i već sam mu iznio gomilu argumenata ne bih li ga naveo da promijeni mišljenje, iako, istina, nisam vjerovao da će doći do same ostavke na članstvo, pa sam smatrao sasvim prirodnim da ponovo razgovaram s njim, jer mi je to, naravno, bila dužnost, kao što mi je bila dužnost da izolujem Hristofora (nije imalo nikakve veze to što sam ga poznavao od djetinjstva, nije imalo nikakve veze to što smo zajedno završili gimnaziju, šest godina zajedno, u istoj klupi, nije imalo nikakve veze to što smo igrali klikera u prednjem dvorištu, a Hristofor je, kad god bi podigao svoj kliker da rukom počisti zemlju, vraćao kliker, pompezno, mogu reći, čitav pedalj unazad, da mi slučajno ni na kraj pameti

ne bi pala pomisao kako vara, nije imalo nikakve veze to što sam ja, ne želeći da zaostanem za njim, stekao naviku da vraćam svoj kliker pola pedlja unazad, na šta sve to ukazuje ako ne na činjenicu da je u dubini duše Hristofor bio strašan egoista, a svoj egoizam je prikrivao ispod vanjštine pune iskrenosti i vrhunskog poštenja i časti, prikrivajući svoje neobuzdano samoljublje, svoj status skorojevića, koji su ga, uopšte nije isključeno, gurnuli na put izdaje, te je, prema tome, sasvim ispravno postupila Organizacija što ga je osudila, pa čak i ako nije stigao stvarno postati gestapovac, pogotovo kad se ima u vidu da je njegov postupak, pošto je bio usmjeren na razbijanje Organizacije, u krajnjoj liniji bio gestapovski, a na kraju krajeva, ko sam bio ja, to jest, odakle i do koje mjere sam mogao poznavati Hristofora bolje nego što ga je poznavala Organizacija?). Tako sam, dakle, otišao, našao Alekosa i razgovarao s njim, pokušavajući ga razuvjeriti, otišao sam iako smo se tada već rijetko viđali, zahladili su nam odnosi, a razlog je bio jedan drugi incident, izbacio me iz kuće, ali smo to poslije nekako zagladili, izbacio me onda kad je izgledalo da se naši pristupi stvarima radikalno razlikuju, a kamen kušnje, tako reći, bio je naš prijatelj Haris.

Harisa su Nijemci uhapsili u maju 1942. i niko nikad nije saznao kako i zašto (hoću reći, nikad nismo saznali ko ga je otkucao). Njegova mlađa sestra Rena pričala nam je kako njihovoj majci dozvoljavaju da ga posjeti, kako mu, štaviše, nosi čistu preobuku i hranu, izgleda da je bio sasvim dobrog zdravlja, ondje, u zatvoru Hadžikosta, rekao joj je kako ga uopšte nisu mučili, gotovo da ga nisu ni ispitivali, pa se i sam čudio, pričala nam je Rena, i sjećam se kako je Haris vjerovatno bio već mjesec dana zatvoren kad sam

rekao društvu da mi se sve to čini sumnjivim, "Meni tu nešto smrdi", rekao sam i samo što me nisu ispsovali, odgovorili su mi kako mi sada ne bismo razgovarali sve u šesnaest da je Haris progovorio, nego bismo i mi bili u Hadžikosti, pa sam, naravno, požurio da ih uvjerim kako nisam to imao na umu, ispostavilo se, međutim, kako sam bio u pravu, to jest, nisam nikako, ama baš nikako bio u pravu što sam posumnjao u Harisa, ali je stvarno u cijeloj priči nešto smrdjelo, ispostavilo se nekoliko dana kasnije, otprilike sredinom juna, ako ne griješim, ispostavilo se jednog dana kad sam bio u stanu kod Alekosa, njegovi su bili odsutni, kad dođe Rena izbezumljena, šta govorim, gotovo izludjela, i reče nam da je jedan njemački tumač zatražio tri hiljade zlatnika od Apostola Ambelasa, njenog oca, obećavajući da će potkupiti odgovarajuće ličnosti da puste na slobodu Joanisa Ambelasa i u tome će uspjeti, tvrdio je, jer Nijemci strijeljaju taoce i svejedno im je kakvom se ko aktivnošću bavio, te im tako ništa ne bi značilo ni kad bi pustili Joanisa Ambelasa, samo jednom ujutro da ulete u prostorije Više škole, nahvatali bi ih koliko im drago, a gospodin Ambelas neka zapali svijeću u crkvi što se on (tumač) slučajno sjetio kako je on poznati posrednik kod zajmodavaca, pa mu sad nudi pomoć u toj teškoj situaciji (jer, naravno, život Joanisa Ambelasa visi o koncu, uz mnogo muka brisao je tumač svakog časa njegovo ime iz spiskova na smrt osuđenih). Rena je bukvalno čupala kose, nikad ranije nisam to vidio, mislio sam da se kaže samo onako, metaforično. Psovala je i proklinjala oca koji se nije mogao odlučiti da dadne tri hiljade zlatnika, psovala je i svoju majku koja nije bila u stanju da udari nogom, već je njegove argumente smatrala razumnim – "Ucjenjuje me", govorio je Ambelas, "hoće da

me ekonomski upropasti, sjećam ga se, bio je mjenjač novca u Sofoklovoj ulici, sigurno mi još od onda zavidi, a nevjerovatno je koliko je dobro obaviješten o svemu, zna da imam dvije hiljade osamsto zlatnika i misli kako mogu posuditi preostalih dvjesto, ali bih ostao na bijelom hljebu, ili još gore, u dugu, to mu je cilj, a kako ćemo onda mi preživjeti? Ali neka se samo pazi, imam i ja svoje veze, sarađujem i ja s višim njemačkim oficirima, prijaviću ga, prokleti ucjenjivač, špijun jedan, siguran sam da se on lično pobrinuo da uhapse našeg Janisa, kao da je naš Janis komunista, ali ako u to stvarno vjeruju, zašto ga onda ne muče, pitam ja tebe, zašto ga ne tuku po tabanima ne bi li priznao, ha? Ja bih to učinio da sam na njihovom mjestu, čuj, molim te, komunista moj Janis, kao da je moguće, zašto sam onda ja skapavao tolike godine, zašto sam se brinuo o njemu, zašto sam ga dao na studije?" – a Rena ga je slušala, slučajno se ranije vratila kući, nisu je očekivali, nisu je primijetili, priljubila je uho na vrata i slušala i došlo joj je tog trenutka da uđe i kaže mu da je njegov Janis (to jest Haris) i te kako komunista, a i ona, "Drži, pročitaj", htjela mu je reći i baciti mu u lice letke, ali se uzdržala, ako bi rekla nešto slično, sigurno je da Ambelas (tako ga je nazvala, "Ambelas") nikad ne bi dao zlatnike, a onda će Harisa strijeljati, sto posto će ga strijeljati. Sve to nam je kazala Rena i nije mogla izdržati, briznula je u plač, ili prije će biti ne, plakala je već dugo, jecala je sjedeći na Alekosovom divanu, ali sad je počela ispuštati neartikulisane krikove, i to tako da sam se uplašio da joj se šta ne dogodi, da nas ne čuju susjedi, a Alekos je otrčao da donese čašu vode, pokušao ju je smiriti, dati joj da pije, nikako nije uspijevao, i konačno, iz čistog očajanja (a jedino što sam razumio od njene neartikulisane dreke bilo je da se

nikad više, nikada, nikada neće vratiti kući), pljusnuo joj je svom silinom vodu u lice, kao da je želi probuditi iz najdubljeg sna. Došla je sebi tako naglo da sam se zabezeknuo. Alekos je zamolio za izvinjenje, otrčao je i donio joj peškir da se obriše, obrisala se, oči su joj bile crvene, ali potpuno suhe, obrazi suhi, i više nije plakala. Uzela je praznu čašu sa stola, gdje ju je spustio Alekos, ispred radija, prinijela je usnama, zabacila glavu i čekala da joj u usta klizne ono malo kapi što je ostalo unutra, uglavnom zalijepljene za staklo. Alekos se ponudio da joj ponovo napuni, ali je odbila, posmatrala je čas Alekosa, čas mene, kao da nešto iščekuje.
"Moraćemo mi naći zlatnike", rekao je odjednom Alekos i naglo ustao, kao da je spreman da ode u kuhinju i donese ih.
"Moramo što prije naći nekog od članova Centralnog komiteta, ili bolje Politbiroa. Imam sastanak s Vojnikom prekosutra, možda ćeš ga ti vidjeti prije toga?" upitao je mene.
Pogledao sam ga očiju iskolačenih od iznenađenja. Pošao sam nešto da kažem, ali sam se predomislio. Čemu? I to štaviše pred Renom, koja u njemu već vidi spasitelja. Pa neka bude, pretvaraću se da njegov prijedlog smatram logičnim, reći ću da još koliko večeras imam sastanak s Vojnikom. Ali nisam stigao. Tog trenutka Alekos (koji je napravio dva koraka naprijed, dva nazad, između stola i slomljene fotelje) zastao je odjednom ispred mene – sjedio sam na ivici divana, do vrata.
"Što si se tako izbuljio? Ili misliš da Haris ne vrijedi tri hiljade zlatnika?" upitao me žut od bijesa, kao da sam mu najgori neprijatelj.
Tada se više nisam mogao uzdržati. Rekao sam mu da bunca, da problem nije u tome, da nismo mi ti koji odlučuju, nego Politbiro, kao što je sasvim ispravno i sam rekao.

“A da si ti Politbiro, šta bi učinio?” čujem odjednom jedan glas, potpuno nepoznat, tako da sam pomislio kako je još neko ušao u sobu. Štaviše, okrenuo sam se i pogledao vrata. Bila su zatvorena. Shvatio sam da je progovorila Rena, a taj njen izmijenjeni glas, bukvalno neutralan (imala je sedamnaest godina Rena, ni lijepa ni ružna, s vremena na vrijeme dražesna, možda, u svakom slučaju, ja lično nikad je nisam vidio kao djevojku, ali glas joj je, naravno, bio djevojački, šta, do đavola, još uvijek neformiran, nekako treperav), ali sad kad je progovorila, ni ženski ni muški, potpuno neutralan glas, i ne znam zašto, kad sam čuo taj glas, odjednom sam pomahnitao. Rekao sam joj kako, naravno, saučestvujem u njenom bolu, ali je već krajnje vrijeme da shvati kako se ne igramo lutaka, rat vodimo, nema vjenčanja bez klanja, to smo znali još od samog početka, kad smo ulazili u Organizaciju, znali smo da će biti žrtava, a sad neka batali suze i nek se potrudi da radi dvostruko više, jednom za sebe, a jednom za našeg izgubljenog druga, jer izgubljen je Haris, nema govora da će ga Nijemci pustiti, čak i ako nađemo tri hiljade zlatnika, čak i ako ih potkupimo, ko nam garantuje da nam, kad ih isplatimo, neće zatražiti još tri hiljade, a ako pretpostavimo da će održati riječ i osloboditi ga, šta bi onda kao radio Haris, možda će sjediti mirno, u zapećku, ili će nastaviti borbu, u kom slučaju će ga ponovo uhvatiti, pa će od nas tražiti sto tri hiljade? Ali kad bi bilo tako i kad bismo imali kovčege i kovčege zlatnika da svaki put iskupimo uhvaćene borce, ne bi, naravno, bilo problema, kad bi bilo tako, mogli bismo potkupiti odgovarajuće ličnosti i već koliko sad preuzeti vladu u svoje ruke. Mora da sam joj rekao i dosta drugih stvari, a njih dvoje su me posmatrali nepomični, dok sam držao govor, sve

dok nisam zašutio i vidio Alekosa kako se lagano, sasvim lagano pomjera, prelazi ona dva koraka što su ga dijelila od vrata (sam ih je ofarbao u zeleno, međutim, nije bio vješt zanatu, nije imao ni specijalnu let-lampu da spali staru boju, a zelena se nije prevukla kako treba, uljana boja curila mu je poput suza, cijeli posao urađen zbrda-zdola), vidio sam ga gdje dolazi do vrata, okreće okruglu evropsku bravu, koju je njegov otac postavio na vlastiti trošak, vidio sam ga kako pritiskuje kvaku prema dolje drugom rukom, kako otvara vrata, uzmiče korak unatrag povlačeći naglo vrata (tako da sam jedva stigao skupiti noge gore, gdje sam sjedio na kraju divana, inače bi me vrata udarila po ivici cipela, možda i po koljenima) i čuo sam ga kako govori polako, kao da donosi neki definitivan zaključak:
"Možeš ići."
Ustao sam, stao zakratko neodlučan pred otvorenim vratima (slučajno se u tom trenutku na odmorištu zatekla neka starica koja se pela stepenicama i zagledala se u mene nekako začuđeno, ili je jednostavno iskoristila priliku da predahne, u svakom slučaju, nije bilo vrijeme za objašnjavanje, Alekos je i dalje držao kvaku da bi zatvorio vrata čim izađem), zastao sam, dakle, zakratko, ali sam onda odlučio i izišao, a Alekos je stvarno zatvorio vrata, samo što ih nije zalupio, kao što sam očekivao, možda zato što je i on vidio onu staricu.
Tako sam tada prekinuo s Alekosom, ali smo se ponovo zbližili poslije dvije-tri sedmice, strijeljan je, sjećam se, Haris, a ja sam potisnuo srdžbu i otišao do njega, ili prije će biti ne, on je prvi potisnuo srdžbu i poručio mi posredstvom Klije (koju sam viđao jer sam bio rukovodilac njene grupe) i poručio mi, dakle, kako nema ništa protiv da me

vidi, ali je nešto puklo među nama, s mukom smo razgovarali, ali sam ipak otišao da ga razuvjerim, onda kad je podnio ostavku na članstvo u Partiji, ništa nisam postigao, prenio sam Vojniku sve što mi je Alekos rekao, Vojnik me saslušao do kraja, klimnuo glavom i rekao, "Sve to sam čuo od njega samog" i požurio da promijeni temu.

9. septembra 1942. uhapsila me žandarmerija i zatvorila u Policijsku stanicu u našem kvartu i očekivao sam iz časa u čas da me predaju Nijemcima i stvarno, 11. septembra 1942. uveče, otvorila su se vrata moje ćelije, gdje su me držali u samici, i u isti mah sam čuo jedan promukao glas kako nešto laje na njemačkom, ništa nisam mogao razabrati osim dva-tri "raus" koje je ljutito uzviknuo esesovski narednik i kako sam izišao u polutamu u hodniku, esesovac je od grčkog policajca uzeo lisice, stavio mi ih i, grubo me gurajući, izvukao me iz Odjela, na pustu ulicu (bilo je kasno, saobraćaj je bio zabranjen za Grke) i ondje, tačno vani ispred Odjela, opazio sam jedan njemački motocikl, a učinilo mi se da grčki policajac koji nas je pratio, držeći nekakav papir u ruci, ne zna o čemu se radi, ili je u svakom slučaju bio zbunjen, a u trenutku kad sam stigao do motocikla, jednako osjećajući cijev automata prislonjenu uz leđa, odjednom čujem esesovca kako mi šapće na grčkom, "Sjedaj i čvrsto se drži" i odmah sam prepoznao Hristoforov glas.

Do tog trenutka nisam ga prepoznao, ili prije će biti nisam vidio, nisam mu zagledao u lice, jer i kad mi je bio okrenut licem, pazio sam na njegov automat, pošto ga je držao uperenog na mene. Kad mi se obratio, bacio sam pogled na njega i stigao se uvjeriti kako je to stvarno Hristofor, iako mi je smjesta okrenuo leđa i zajahao motocikl, paleći

motor. Požurio sam da sjednem na stražnje sjedište i držim se što sam bolje mogao, vezanih ruku, a motocikl je krenuo blago, normalno, onako kako kreće jedan esesovac koji prevozi zatvorenika. Hristofor je skrenuo u prvu ulicu lijevo, kao što bi skrenuo da me htio odvesti u Merlin[19], međutim, čim je zaokrenuo, naglo je dodao gas i produžio da juri kao lud, da bi nekoliko blokova niže ponovo zaokrenuo, tako da smo stigli u Istočni rejon, gdje je stao.
"Silazi", rekao mi je.
Sišao sam, a Hristofor je i dalje sjedio na motociklu kao na konju, oslonivši se desnom nogom na trotoar. Napravio sam dva koraka i zastao ispred njega, pored upravljača, ne znajući šta da radim ni šta da kažem.
"Još nisi skinuo lisice? Mislio si da sam te stvarno vezao, ha?" rekao je, zgrabio me za ruke i razdraženo otvorio lisice koje je tobože zaključao u hodniku Odjela.
"Hajde, kidaj i srećan ti prst na obaraču."
"A ti?"
"Ja sam esesovski narednik, gestapovac, zar još nisi dobio direktivu?"
Nasmiješio se i tek tad sam se sto posto uvjerio da govorim s Hristoforom. Naravno, prepoznao sam ga kad sam mu za kratak trenutak nazro lice, onda kad smo izlazili iz Odjela i stigli do motocikla, ali njegovo lice bilo je – kako da kažem? – bilo je strano, a nije bila kriva ni uniforma ni šljem koji mu je pokrivao visoko čelo, ni činjenica da je obrijao brkove (a to je bilo sasvim na mjestu, jer barem ja nikad nisam vidio esesovskog narednika s brkovima), ne,

---

19 Sjedište njemačke komandanture u Atini s poznatim mučilištem, odakle su zatvorenike odvodili gotovo isključivo na stratište Kesarijani. (***Prim. prev.***)

nije bilo ništa od svega toga, bilo je tu i nešto drugo, imao je nekako tuđe lice, i tek je onaj osmijeh odjednom ponovo pred mene donio Hristofora, tako blizu koliko mi je blizu bio i onda u prednjem dvorištu, za vrijeme odmora, kad smo igrali klikera, kad sam ga pokušao prevariti, a on se nasmiješio nekako gordo, sjećam se, snishodljivo, mogu reći. I dok mi se tako smiješio, a ja stajao vezanog jezika, ne znajući šta da odgovorim, ugledamo kako se iznenada iza ugla pojavljuje, na udaljenosti od tridesetak metara, dvadesetak Nijemaca, koji su se približavali u urednom poretku. Hristofor mi doviknu, "Bježi!", pokrenu motocikl, jurnu pravo na njih, a kad je stigao u neposrednu blizinu, naglo zakoči i zasu ih vatrom iz automata. Vidio sam kako neki Nijemci padaju, dok drugi zauzimaju borbene položaje i, u trenutku kad je Hristofor ponovo dodao gas i počeo se udaljavati, zapucali su na njega iz pištolja i pušaka. Do tog trenutka Hristofor je sjedio u sjedištu sasvim uspravan, kao što priliči pravom esesovcu. Sad mu se tijelo nakrivilo, palo na upravljač, nehotice ga zakrenulo, prednji točak udario je o ivičnjak, a Hristofor je izletio kao iz katapulta i skljokao se s tupim udarcem na trotoar. Ja sam se dao u bijeg, preskočio sam jednu ogradu, našao se u nekakvoj ciglani koja je bila pusta i odlučio da se tu sakrijem preko noći i odem čim svane.

Sljedećeg dana rekao sam u Organizaciji kako se, u trenutku kad su me iz Odjela preuzimali radi premještaja, odjednom začula pucnjava u uredima i zahvaljujući neredu koji je uslijedio, iskoristio sam priliku i pobjegao. Vojnik mi je rekao da pređem u apsolutnu ilegalu, to jest da se sakrijem u podzemnu štampariju koju smo montirali Hristofor, Alekos i ja i da ni za živu glavu ne izlazim. U normalnim

uslovima to rješenje bi mi izgledalo najlogičnije, jer kao prvo, sakrio bih se, a kao drugo, i dalje bih pružao usluge Organizaciji (tipografski radnik Julije dao mi je nekoliko časova instrukcija i bio sam u stanju da složim tekst, doduše vrlo sporo), ali uslovi u posebnim okolnostima o kojima govorim uopšte nisu bili normalni, pogotovo kad se ima u vidu da je Hristofor znao sve o štampariji i kako je, onda, bilo moguće da ona funkcioniše, kad je Hristofor mogao da dođe sa svojim gestapovcima i uđe kroz tajna vrata na podu, koja je sam konstruisao? Naravno, ja sam vidio Hristofora kako gine, međutim, Organizacija za to nije znala, ali čak i da je znala, kako je mogla imati povjerenja u Alekosa, koga je nedavno isključila? (Jer ga je naposljetku isključila, i to onih dana dok sam ja bio u zatvoru, pošto je Alekos okarakterisao kao nepravedno, šta govorim, kao zločinačko isključenje Hristofora i dalje ga je uporno zvao drugom, čak i kad sam mu rekao – dva-tri dana prije nego što su mene uhapsili – kako je Hristofor, prema našim obavještenjima, otvoreno prešao na neprijateljsku stranu i kreće se u uniformi esesovskog narednika. Sada već, sad dok pišem, ubijeđen sam da čak ni sama Organizacija nije vjerovala u Hristoforovu krivicu, a još manje u Alekosovu, iako su i njega isključili pod optužbom – između ostalog – da namjerava podmetnuti požar u studentskoj menzi i mada je odluka o njegovom isključenju kružila umnožena na šapirografu – iako, da budem do kraja objektivan, moram reći da je ja nisam vidio svojim očima.)

U svakom slučaju, činjenica da sam prihvatio skrivanje u štampariji potvrđuje da nisam strahovao od eventualne Hristoforove izdaje (tim prije što sam ga vidio kako gine), a ni Alekosove, zato što – stvarno, zašto? Ko mi je mogao

reći, ko me je mogao ubijediti da Alekos nije do tada stigao da, iz hiljadu razloga, izda našu, izda svoju štampariju? A ipak, nijednom mi nije pala na pamet slična sumnja, čak i ako sam ga prestao viđati, disciplinovano se povinujući partijskoj zapovijesti – hoću reći da ga nikad više nisam vidio, čak i kad sam izišao iz ilegalne štamparije, jer dok sam boravio skriven u podrumu, i da sam ga htio vidjeti, ne bih mogao, a naslućujem da su me unutra držali cijele mjesece jer nisu imali u mene baš veliko povjerenje, pitali su me jesam li siguran da sam čuo pucnjavu na Odjelu i jesam li stvarno umakao usred gužve koja je uslijedila, po svoj prilici su dobili neka obavještenja, svakako, ali izgleda da nisu bili u stanju da ih potvrde, pa je konačno cijela priča zaboravljena i niko nikad više nije pomenuo Hristofora ili se barem nije dogodilo da meni neko nešto kaže, a, prirodno, ja nijednom nisam pomenuo njegovo ime, a ipak, valjda je nešto ostalo, neka sumnja, mora da je bila kao nekakav teret, i možda se tako može objasniti činjenica da nikad nisam dobio čin viši od starijeg vodnika, a to objašnjava i činjenicu (možda više ne, ali u svakom slučaju) da nisam pomenuo ni Hristofora ni Alekosa kad sam nabrajao prijatelje iz Studentske i isticao da smo svi bili dobrovoljci (nisam ih pomenuo jer su njihova imena usko vezana sa sumnjom koja me najvjerovatnije i dalje prati kao teret, a iz kog bih razloga sam sebi otežavao položaj?), a u stvari su njih dvojica bili moji najbliži prijatelji, gotovo kao braća, i Hristofor je organizovao mene i Alekosa u ljeto 1938, dva-tri dana poslije našeg izleta u Vuljagmeni, onda kad smo Hristofor, Alekos i ja iznajmili čamac i otvorili se kao jedra jedan drugom (bila je bonaca, sredinom nedjelje, pješčana plaža skoro pusta, puste kafanice na obali, tiho i

mirno svud oko nas, kasno poslijepodne, malo prije zalaska sunca) i sjećam se kako je Alekos držao kormilo, ja desno veslo, a Hristofor, iza mene, lijevo, i veslali smo lagano, jedva uranjajući krajeve vesla u prozirnu vodu bez ijednog talasa, i čamac je bešumno klizio, čulo se samo kako prigušeno škripe žbice, a teške kapi kotrljale su se niz vesla i poput perli lakih kao pahuljice padale na glatku, tamnoplavu površinu mora koja se kretala u suprotnom smjeru.
Bili smo već srčani prijatelji, kako smo voljeli da se nazivamo, ali još uvijek nismo znali koju sortu duhana puše druga dvojica (metaforično, naravno, jer smo počeli da "uvećavamo bogatstvo Papastratosa", Hristofor je pušio "As", Alekos N° 4, a ja *Hellas*) i samo smo poludovršenim riječima ili neodređenom ironijom iskazivali svoje protivljenje Metaksasovoj diktaturi, ili smo pribjegavali nagovještajima kako bismo drugoj dvojici stavili do znanja svoja politička ubjeđenja, ili prije će biti svoje sentimentalne sklonosti. Tako mi je, na primjer, Alekos jednom ispričao kako je, kad je bio sasvim mali, dok je još živio u Rusiji, gdje se i rodio, kad mu je bilo četiri godine, izišao iz izbe u kojoj su ljetovali, prešao kroz baštu s povrćem, a kapija na ogradi je slučajno bila otvorena i zatekao se Alekos na kolskom putu (ili prije će biti ne, ne bi trebao biti kolski put, ne sjeća se da je bilo kuća na suprotnoj strani, vjerovatno je izišao na drugu stranu i zatekao se u polju, ili uopšte negdje u prirodi, jer je nešto niže počinjala šuma) i u jednom trenutku ugledao je ogromnog, kao ugalj crnog bika koji je išao pravo na njega. I Alekos je produžio pravo naprijed, jer je htio da vidi bika izbliza, ali je čuo majčin glas kako mu dovikuje da stane, da se ne pomjera, i poslušao ju je, ostao je na mjestu i zurio u bika, koji mu se malo-pomalo približavao,

a u isti mah je čuo korake iza sebe, majka ga je podigla u naručje i dala se u trk prema kapiji na ogradi, a Alekos je odozgo gledao bika kako ide za njima oborene glave, sada sve brže, ali je majka stigla ući u baštu i rezom zatvoriti vrata. Uplašila se Nataša Ivanovna, rekao je, pošto je Alekos nosio crvenu kapicu, a, naravno, poznato je da bikovi podivljaju kad se pred njima maše crvenim platnom, zato mu je i doviknula da se ne miče s mjesta. Sve to (to jest, sve te misli koje su projurile kroz glavu Nataši Ivanovnoj i njen, po njenom mišljenju, opravdan strah) sve je to saznao Alekos mnogo godina kasnije, već su živjeli u Grčkoj, kad je čuo kako majka pripovijeda taj incident svojoj prijateljici Lizaveti Grigorijevnoj i sjetio se kako je u onom trenutku, kad su ušli u baštu, malo falilo da brizne u plač, jer ga nisu pustili da izbliza vidi bika, a meni je to pričao smijući se i uvjeravajući me kako nije bio bik nego krava, "Siguran sam, sasvim sam joj jasno vidio vime". Što se tiče crvene kapice, jako mu se sviđala, kao što mu se sviđala i crvena kravata koju su mu stavili (sljedeće godine ili u vrh glave poslije dvije godine, jer je porodica Nestoridis došla u Grčku kad je Alekos imao šest godina), štaviše sviđala mu se toliko njegova crvena kravata da je jednog podneva, kad su sjeli za ručak, pa su mu po običaju vezali salvetu oko vrata, Alekos razdriješio i srdito odbacio salvetu, govoreći kako hoće da se vidi njegova crvena kravata, jer je gledao stariju djecu kako nose crvene kravate i znao je da ih zovu pionirima. "A htio sam, vidiš, da budem veliki", rekao mi je smijući se, "iako nisam znao šta znači pionir", a Hristofor nam je, na primjer, jednog dana izvodio predstavu sa radijom, oponašajući atmosferske smetnje, zviždanje i krčanje koje se čuje kad se naglo promijeni stanica, oponašao je

Hitlerovo lajanje i odmah zatim prelazio na grčko lajanje, cvilio je i pravio nevjerovatno nepravilne jezičke konstrukcije, gramatičke i sintaksičke nedosljednosti iz purističkog jezika[20], ali ondje u čamcu, kad smo prilično odmakli, kad smo stigli do zamišljenog središta polukružne obale, vidio sam kako Alekos ostavlja kormilo i čuo ga kako počinje tihim glasom, zavjerenički, jednu rusku pjesmu (ili prije će biti Internacionalu, koju je pjevao na ruskom, Alekos, a ja sam prvo obratio pažnju na strane riječi, a poslije toga na melodiju, to hoću da kažem) i tada smo ostavili vesla u vodi i čamac je još malo produžio po inerciji. Alekos je pjevao dok mu je pogled bludio negdje u daljinu, preko naših glava, u dubinu horizonta, gdje se spajaju nebo i more, i uskoro je zašutio, a ja sam pošao da mu odgovorim, pjevajući Internacionalu na francuskom, već sam zaustio, ali me pretekao Hristofor, koji je počeo pjevati na njemačkom, glasom sasvim lako isprekidanim, ili sasvim malo zadihanim, jer je do maloprije veslao, a kad sam i ja zapjevao francuski prijevod (ili prije će biti, francuski original, kako sam kasnije saznao), Alekos je ponovo prihvatio pjesmu

---

20 Vještački jezik, stvoren krajem 18. stoljeća na osnovama starogrčkog, s ciljem da "premosti jaz između savremene Grčke i antičke Helade". Odraz svega konzervativnog u politici, nauci, teologiji i svakodnevnoj komunikaciji, nikad nije pustio korijena u narodu, iako su njime napisana neka značajna djela. Radi poređenja, mogli bismo reći da je pisati puristički bilo isto kao kad bi se kod nas kao zvaničan jezik uveo staroslavenski ili u Italiji latinski. Oko ovog jezika lomila su se decenijama koplja jer se radilo prije svega o političkom, a ne lingvističkom pitanju. Mada su neki od značajnijih pisaca stvarali na narodnom jeziku, u prozi se puristički dosta dugo držao – osim, recimo, u dijalozima, posebno u folklornoj prozi – i tek tridesetih godina dvadesetog stoljeća prevaziđen je stav da pisati na bilo kojoj drugoj varijanti predstavlja izdajstvo "grečestva". U službenoj upotrebi puristički je ostao sve do pada posljednje vojne diktature 1974. (***Prim. prev.***)

na grčkom, a Hristofor je, sjećam se, pošao da mu tercira, nije uspio, pa smo sva trojica nastavili u prvom glasu i malo-pomalo glasovi su nam se pojačavali, zaboravili smo kako bi nas neko mogao čuti s obale, ili nam je možda već bilo svejedno, meni je bilo svejedno, prkosio sam tog trenutka cijeloj obali, pjevajući gotovo iz petnih žila "To će biti posljednji i odlučni teški boj", i uglavnom sam na njih dvojicu mislio, na Hristofora i Alekosa, hoću reći, kad nas je Major ostavio da razmislimo u garaži i govorio sam u sebi da je suvišna cijela ceremonija dobrovoljnog prijavljivanja, šta smo drugo bili ako ne dobrovoljci, Hristofor, Alekos i ja? Međutim, poslije njihovog isključivanja vjerovatno je neka sumnja ostala vezana uz mene kao teret, a to što sam učestvovao u Poduhvatu Sanduk, najvjerovatnije je bilo zato što sam brigadnog generala Odiseja zadivio u jednoj bici, dodijelio mi je drugo odlikovanje i po svoj prilici me on predložio Vrhovnom štabu za ovaj zadatak, pogotovo kad se ima u vidu da je uvijek ostajao zbunjen pred mojim enciklopedijskim znanjem, a kasnije, u aprilu 1943, kad sam pristupio u rezervni sastav ELAS-a i ispoljio hrabrost u Pangratiju i dobio prvo odlikovanje, to jest kasnije, kad sam mogao da vidim Alekosa, nijednom to nisam pokušao, jer sam se disciplinovano povinovao zapovijesti Organizacije. U međuvremenu, Klio je umrla u Merlinu, Klio koja se, na osnovu svega što sam čuo, odrekla Alekosa u svojoj partijskoj ćeliji, ali ga je i dalje krišom viđala, a posljedica je bila da su je svakog časa zvali na informativne razgovore, prijetili su da će je isključiti, da će joj oduzeti čin i postaviti je na niži položaj, ali ona je neprekidno napredovala, a kad su je uhapsili, bila je sekretar aktiva na Zubotehnici i naravno da je znala stotine imena, ali nije

progovorila naša Klio, naša Klitemnestra (govorila je kako joj se ne sviđa rođeno ime, tako zvanično i višesložno, pa je izabrala Klio kao revolucionarni nadimak), radije je umrla pod mukama naša Klio, u Merlinu. Ne, nikad više nisam vidio Alekosa, samo sam saznao da su ga uhvatili Englezi u decembru 1944, kad su zauzeli Durguti i poslali ga u El-Dabu. Vratio se Alekos u aprilu 1945, ali ponovo nisam otišao da ga vidim, a od 1947. pa nadalje i da sam htio, ne bih mogao, jer su i mene uhvatili u Zervasovim[21] grupnim hapšenjima i poslali me na ostrvo Ikariju, gdje sam popravio stotine budilnika, a kad sam se vratio, ponovo nisam otišao da ga vidim, a u ljeto 1948, kad sam se pripremao da odem u šumu, saznao sam da je Alekos ponovo uhvaćen i da su ga poslali na Limnos. Tako, od svih mojih prijatelja iz Studentske samo je Alekos živ (ili, prije će biti, da budem precizniji, bio je živ u septembru 1948, jer su ga, začudo, poslali u izgnanstvo, a u stvari se nije odazvao pozivu za vojsku, a malo poslije toga objavljen je jedan zakon, s retroaktivnom važnošću, koji je predviđao čak i smrtnu kaznu za izbjegavanje vojne službe u vrijeme građanskog rata, i ne znam, možda je Alekos bio izveden pred vojni sud i strijeljan).

Krajem avgusta 1948. otišao sam u radnju korzeta, našao Natašu Ivanovnu i dao joj tristo drahmi da ih pošalje Alekosu. Zahvalila mi je, samo što nije briznula u plač, pitala me zar sam sve te godine proveo u ilegali (valjda joj

---

21 Napoleon Zervas (1891.–1957.), vojnik i političar, lider organizacije EDES (Grčki nacionalni demokratski savez), koja je u početku rata izvela nekoliko zajedničkih akcija s ELAS-om, da bi poslije otvoreno sarađivala s Nijemcima. Poslije oslobođenja, rukovodi "bijelim terorom" uz pomoć Engleza. (***Prim. prev.***)

je tako Alekos objasnio činjenicu što im više nikad nisam kročio u stan, a to je djelimično bila istina), kazala mi je da će pisati Alekosu, ali ja sam se istog časa uhvatio za bajku o ilegali i rekao joj neka ništa ne piše, bolje da se moje ime ne pominje, tim prije što se pisma cenzurišu. Uvjerila me kako neće napisati moje ime nego moj revolucionarni nadimak, kako će se Alekos strašno obradovati kad sazna da sam živ i da sam ga se sjetio, a cenzura neće ništa shvatiti. Navaljivala je da ponovo navratim, da mi pokaže Alekosov odgovor i poslije dosta oklijevanja dao sam joj broj telefona stana u kom sam se krio. Telefonirala mi je da joj je Alekos poslao natrag novac s nalogom da mi ga vrati. Bila je zbunjena Nataša Ivanovna, ništa nije mogla shvatiti, znala je da je novac Alekosu neophodan, da mu je potrebna i posljednja drahma i jedino objašnjenje koje je našla bilo je da mi ga Alekos vraća zato što zna da je i meni novac prijeko potreban. Dakle, da svakako navratim i uzmem svojih tristo drahmi. Odgovorio sam joj da ću poslati jednu djevojku, a kad mi je djevojka donijela te tri novčanice od sto drahmi, rekla mi je kako je Natašu Ivanovnu zatekla veoma tužnu, krivila je samu sebe, govorila je kako nije smjela uzeti novac od mene, bilo bi dovoljno da je napisala Alekosu da sam se ponudio da mu pomognem, "Šteta, šteta, tako dobri prijatelji, svako pati na svoj način".

Tri stotice bile su uštirkane, sigurno iste tri stotice koje je Nataša Ivanovna primila na pošti, nije ih čak ni presavila, a djevojka mi ih je donijela čitave, neizgužvane, pa sam pomislio kako ih nije ni stavljala u torbu nego u neku knjigu, reklo bi se da ih je ispeglala. Ne znam tačno zašto, ali me uhvatio strašan bijes kad sam ih vidio baš takve. Nisam se naljutio kad sam doznao da je Alekos poslao natrag moj

novac, pobjesnio sam sad kad sam vidio tri stotice nove novcate, kao da je imalo nekog značenja što su one moje, koje sam predao Nataši Ivanovnoj, bile iscijepane i ponovo zalijepljene, kao da mi ih je Alekos lično vratio uštirkane, a ne pošta (i to štaviše neprijateljska pošta), ali krv mi je neprekidno udarala u glavu i na kraju sam zgrabio te tri stotice, kresnuo šibicu i spremio se da ih zapalim, ali sam se u posljednjem trenutku sjetio da kroz dva, najviše tri dana idem u šumu. Sve je bilo spremno, sređeno. Imajući u vidu da je žandarmerija često kontrolisala legitimacije putnika po vozovima i autobusima, Organizacija mi je preporučila da se snabdijem pisanim preporukama po mogućnosti kakve poznate firme, kako bi bilo vjerodostojno ono "trgovinski predstavnik", navedeno kao profesija na mojoj falsifikovanoj legitimaciji. Te tri Alekosove stotice mogle su mi sasvim lako biti od koristi, jer, naravno, nisam smio imati kod sebe pretjeranu količinu novca koja bi pobudila sumnju, ali isto tako ni neku beznačajnu sumu, jer bi se i to moglo učiniti nekako sumnjivo. A baš bez te tri stotice suma koju sam uspio sakupiti mogla je izgledati mala. Kad se dodaju ove tri stotice, cijela stvar se ispravljala, šta god to značilo, ili prije će biti, imao sam novca baš koliko treba. Osim toga, palo mi je na pamet da ovakve kakve su, uštirkane, novčanice poprimaju posebnu vrijednost, jer ostavljaju utisak da sam ih uzeo iz Banke, na sam dan polaska, kao što i priliči čovjeku koji obavlja ekonomske transakcije. Tako sam ih pažljivo stavio u svoj skupocjeni kožni novčanik.

Da ne otežem s pričom, ispostavilo se da su sve te prethodne pripreme, falsifikovana legitimacija, lažna pisma, uštirkane novčanice, savršeno suvišne. Nijedan žandarm

nije me kontrolisao, pa sam mogao da ne posjedujem apsolutno ništa. U svakom slučaju, u tim okolnostima stav Organizacije prema meni bio je prilično neobičan. Naravno, izradili su mi falsifikovanu legitimaciju, međutim, od tada pa nadalje prepustili su me Božijim rukama, da se tako izrazim. Morao sam sâm obezbijediti pisane preporuke, novac, skupocjeno odijelo i skup kofer, koje sam morao imati kao trgovac neke važne firme – što važnije, to bolje, rekli su mi. Prirodno, moguće je da je taj stav Organizacije naprosto proizišao iz činjenice da su nadležne ličnosti imale preča posla, ali ja sam i dalje sumnjao kako cijela priča s Hristoforom nije zaboravljena, te su, prema tome, naravno, imali povjerenja u mene, ali su me u isti mah posmatrali nekako s podozrenjem, jer usprkos tome što nikad nismo poveli razgovor o Hristoforu, cijela priča nije bila zaboravljena (pogotovo kad se uzme u obzir da je Hristofor osvojio dosta ličnih simpatija na Politehnici, imao je znatan utjecaj i da ga nisu na vrijeme isključili, niko ne zna gdje bi se sve završilo), sjećali su se, dakle, Hristofora, kao što sam ga se sjećao i ja i više puta sam se pitao šta bi se dogodilo (onda kad mi je rekao da siđem s motocikla i bježim) da sam mu tada rekao da pođe sa mnom, da odemo u Organizaciju gdje bih posvjedočio kako me spasio (možda je baš to očekivao Hristofor od mene, ali ja nisam našao da mu kažem ništa drugo do onog "A ti?", kao neko ko pita sasvim ljubazno, "A vi, kuda ćete, u kino ili u pozorište?") sjećao sam se Hristofora i često mislio na njega, a ipak nikad nisam rekao istinu u Organizaciji, jer kao prvo, ako bih dao izjavu u njegovu korist, primorao bih, naravno, Organizaciju da i mene isključi, a drugo, zato što čak ni ja, ja koga je Hristofor spasio, ja koji sam ga vidio kako

gine, nisam mogao biti siguran (tada) u njegov stav, jer je moguće da je stvarno pristupio neprijatelju, pa je stigao čak dotle da nosi njemačku uniformu, a poslije se pokajao pa se pokušao iskupiti spasavajući mene a ubijajući sebe i povlačeći sa sobom u smrt i nekoliko Nijemaca. U svakom slučaju, njegov postupak, koliko god bio odvažan, smještao ga je prije u kategoriju desperadosa a ne svjesnih boraca i prirodno da bi bila greška da sam otkrio istinu (čak i kad ja lično ne bih pretrpio nikakve posljedice, čak i da sam bio siguran kako me neće isključiti), jer, da sam rekao istinu, od Hristofora bih stvorio heroja u očima mlađih i izgledalo bi kao da ga nudim za primjer koji treba oponašati, što mi se, da budem iskren, činilo (u ono vrijeme) neprihvatljivim. Tako se sve svelo na to da Hristoforovu neočekivanu intervenciju posmatram kao prirodnu pojavu, kao neki zemljotres, na primjer, koji je iznenada srušio zidove zatvora, a ja pojurio da izađem van. To tumačenje me smirivalo i sjećam se kako sam naposljetku njemu pribjegao ne bih li se smirio, pa sam mogao da zaspim. A ipak, često me mučila pomisao da se Alekos ponio sasvim različito, a najgore od svega bilo je što sam i ja sam, u dubini duše, bio siguran u Hristofora, bio sam ubijeđen da je, onako usamljen kako se našao, u očajanju, ubio nekog Nijemca i uzeo mu uniformu i motocikl (kad god bih razmišljao o ovom tumačenju, sjećao sam se savršeno jasno – vidio sam rođenim očima dok sam sjedio na stražnjem sjedištu – sjetio bih se odjednom kako je njegov zeleni šinjel imao jednu mrkocrvenu mrlju ispod lijeve plećke, dokaz da je Hristofor nožem udario njemačkog narednika), a ipak to do sada nikome nisam rekao, iako bih mnogo puta, u trenutku dok mi se san spuštao na oči, odjednom ugledao njegov osmijeh, kao što

ga vidim ovog časa, kristalno jasno pred sobom, na ovom bijelom papiru, onaj njegov uobraženi, rekao bih prezrivi osmijeh, ispod njemačkog šljema, dok ja čistim zemlju i pomjeram kliker čitav pedalj naprijed.

Nedjelja, 27. oktobar 1949.

Tri dana ništa nisam napisao. Zašto? Eto tako. Hoćete račune da vam polažem? Radije sam ležao ispružen nauznak i posmatrao nadsvođenu tavanicu, pokušavajući da ne razmišljam, pomno sam razgledao mrlje od vlage na tavanici i tražio različita tumačenja, to jest, tjerao sam mrlje da me svaki put podsjete na drukčije oblike. Htio sam izbrisati sjećanje, strašno su me zamarala prisjećanja tokom svih ovih dana, htio sam vidjeti šta će se prvo ispisati na tabli mog sjećanja kad jednom zauvijek sve izbrišem vlažnom spužvom. Prvo čega sam se sjetio bio je bijeli cigaret-papir (naime, istina je da sam otvorio kovertu koju mi je uručio brigadni general Odisej, otvorio sam je prije nego što sam stigao u Trešnje, u selo obućara Apostola Dedesa, a u njoj sam našao bijeli cigaret-papir). Prva misao koja mi je pala na pamet, ili ne, neće biti, nisam apsolutno siguran, možda je bila i druga, u svakom slučaju, pomislio sam kako su dvije stvari po srijedi: ili je poruka napisana nevidljivim tintom, ili nije ni bilo nikakve poruke, a brigadni general Odisej mi je uručio malu zapečaćenu kovertu samo, ali samo zato kako bi me naveo da povjerujem kako moja prekomanda u grad N. ne spada u uobičajene, a taj utisak mi je pojačao nalogom da malu kovertu čuvam pažljivije i od partijske knjižice. Kako bilo da bilo, činjenica da sam našao cigaret-papir (a stvarno je bio cigaret-papir, ne samo po kvalitetu nego i po veličini i obliku) dala mi je ideju da ga sakrijem u jednu knjižicu s pravim cigaret-papirom, jer sam stekao naviku da tu knjižicu stavljam u svoju automatsku tabakeru. Da slučajno ne bih greškom smotao cigaretu u "svoju posjetnicu", obilježio sam je tako što sam srednji

prst desne ruke ubo trnom i ovlaš pritisnuo okrvavljeni prst na "posjetnicu", na samu ivicu, tako da otisak mog prsta ne zamrlja poruku napisanu (vjerovatno) nevidljivom tintom. Kad sam stigao u Trešnje, zamijenio sam đonove na cokulama i tom prilikom sam rekao obućaru Apostolu Dedesu da u lijevu cokulu sakrije malu kovertu, objasnivši mu da sam unutra stavio malu testeru i jednu hiljadarku, kako bih, u slučaju da padnem neprijatelju u ruke, mogao pobjeći, bilo tako što ću preturpijati rešetke na prozoru, bilo tako što ću podmititi čuvara. U stvari, u malu kovertu sam stavio najobičnije parče cigaret-papira, jer mi je palo na pamet da ako padnem u ruke neprijatelja, pa me počnu mučiti, mogao bih naposljetku "popustiti" i "priznati" kako mi je brigadni general Odisej zapovjedio da prenesem jednu poruku, a ona se nalazi u đonu moje lijeve cokule, a poslije toga neka se ubiju nagađajući kojom je vrstom nevidljive tinte poruka napisana, mene će u svakom slučaju pustiti na miru, tim prije što sam im odao "tajnu". Prema tome, kad je onaj riđokosi vodnik (čije ime stvarno nikad nisam saznao) stvarno navukao moje cokule u "Lozi", bilo mi je sasvim svejedno, a razlog zbog koga sam ukrao svoju tabakeru nije bio toliko što bih se stvarno mučio savijajući prstima cigarete, koliko što sam htio spasiti svoju "posjetnicu". I stvarno sam je spasio te sam je, prema tome, stalno imao kod sebe (u knjižici s cigaret-papirom, a knjižicu u tabakeri) tokom cijelog marša i izgubio sam je tek kad ste me stavili u pritvor i zapovjedili da nada mnom izvrše lični pretres, prije nego što su me bacili u podrum bivše Gimnazije grada K., kad su me i zatvorili u ovu ovdje ćeliju, koja je valjda bila magacin za gimnastičke sprave, jer sam u uglu, pored željeznih nogu kreveta, našao parče mramora,

veličine šljunka, zaobljeno s jedne strane a hrapavo s druge, očigledno otkinut komad kladiva. Lični pretres obavljen je tako nenadano da nisam stigao ponovo spasiti svoju tabakeru, uzeli su mi je, dakle, kao i sve upaljače koje sam imao kod sebe (jer kad smo krenuli iz garaže, nisam imao upaljač, toliko sam žurio da "ukradem" tabakeru, bacivši je na onu gomilu sakoa od trožičnog platna, da mi nije palo na pamet da bacim i upaljač, a ako mi je i palo na pamet, nisam to učinio jer sam se bojao da upaljač ne padne na tabakeru i njihov metalni zvuk ne izazove pažnju riđokosog vodnika, međutim, kasnije, za vrijeme marša, kad je Teofil progutao cijankalij kod tačke n_2, zatražio sam da mi daju njegov upaljač, i svaki put kad bi neko ko je posjedovao upaljač poginuo ili progutao cijankalij, uzimao bi ga neko od onih koji ga nisu imali, međutim, kad se uzme u obzir da su naposljetku svi umrli ili poginuli od metka, ili noža, ili cijankalija, ili su strijeljani, pa čak i umrli od bolesti, kod mene su ostali svi upaljači i ispostavilo se da su, usprkos tome što smo se svukli do gole kože u "Lozi" – osim Majora, naravno – osmorica od trideset osmorice iz naše grupe uspjela "ukrasti" svoje upaljače, ili, prije će biti, osmorica od trideset trojice, jer su ona petorica strijeljana, ili ne, dobro sam rekao, od trideset osmorice, jer su oni što su sahranili strijeljane, kod zida garaže za međugradske autobuse, po svoj prilici pretražili džepove njihovih pantalona i pokupili slučajno "ukradene" upaljače, i ne računam Lisimaha, jer on nije pušio, kako bilo da bilo, zatekao sam se sa osam upaljača kad sam stigao u grad K. i sve su mi ih oduzeli kad ste naredili da me pritvore). Prema tome, moja "posjetnica" ne nalazi se u mojoj lijevoj cokuli i ako ste otkinuli gumeni đon i našli malu kovertu s cigaret-papirom

koji sam stavio unutra, nemojte se uzalud mučiti, potpuno je neispisan taj cigaret-papir, nemojte se džaba truditi da otkrijete kakvom je vrstom nevidljive tinte brigadni general Odisej napisao svoju poruku. Moja stvarna "posjetnica" ostala je u knjižici s cigaret-papirom i možete je sasvim lako naći, jer je zamrljana na rubu (ako biste vidjeli malu mrku mrlju, ne biste shvatili da se radi o krvi, mogli biste pretpostaviti da sam uhvatio cigaret-papir prljavim rukama, a otisak prsta ne može se više otkriti golim okom), u svakom slučaju, lako ćete je naći, naravno, ako su sačuvali moju tabakeru i ako niko nije njome smotao cigaretu, i vjerovatno popušio moju "posjetnicu", prekršivši tako zatvorska pravila, kad se ima u vidu da automatska tabakera i dalje pripada meni i može se zaplijeniti samo ako budem osuđen i ako odluka izričito odredi da se konfiskuje moja pokretna imovina. Međutim, u slučaju da se doslovno pridržavalo pravila, lako možete naći moju "posjetnicu" i pročitati poruku, kakva bila da bila, jer znate, naravno, kojom se vrstom nevidljive tinte pišu takve poruke, te će vam, prema tome, ta poruka sama po sebi, plus činjenica da mi ju je povjerio brigadni general Odisej, pomoći u istraživanju cijelog slučaja, a uglavnom ćete imati i pisano mišljenje generala Odiseja u vezi sa svim što se odnosi na moju ličnost, jer mi je još od samog početka palo na pamet kako u toj bilješci najvjerovatnije piše nešto i o meni, dobro ili loše. Najiskrenije žalim što sam tako dugo otezao s kazivanjem istine, izlažući svoju "posjetnicu" opasnosti da se pretvori u dim, žao mi je što sam toliku pažnju posvetio tome jeste li lenjinista ili dogmatik ili čak monarhofašista, kako sam nedavno posumnjao, a posljedica je bila da nisam htio da vam u ruke padne poruka brigadnog generala Odiseja, jer

nisam znao ima li veze sa mnom ili ne, a ako ima, je li u moju korist ili meni na štetu. Sad me više nije briga, ili, prije će biti, sad sam već odlučio da sve stavim na kocku. "Predaću poruku istražitelju", pomislio sam, "pa nek bude šta bude".

Petak, 10. novembra 1949.

Punih dvanaest dana čekao sam da mi ovog puta konačno odgovorite, da nađete (ili ne nađete) moju "posjetnicu" i da počnete, na osnovu tog novog pisanog elementa (ili na osnovu njegovog nestanka mojom krivicom) s uobičajenom istragom, međutim, ništa, apsolutno ništa. Insistirate na tome da mi ne odgovorite, smislio sam, dakle, da bih ubio vrijeme dok čekam (jer nastavljam s čekanjem, čak i sada), smislio sam da dopunim izvjesne praznine u dosadašnjem pripovijedanju činjenica, iako, naravno, sasvim dobro znam da koliko god dodam, uvijek će se raditi samo o skraćenoj verziji konačnog teksta.

Krenuo sam iz brigade generala Odiseja i stigao u grad N. trideset šest sati prije nego što mi je bilo zapovjeđeno, jer mi se posrećilo da sam nekih osamdeset kilometara prešao u kamionu koji sam sreo na cesti. Posljednje noći (jer sam hodao noću, a spavao danju, i birao mjesta pored potočića ili jarka) posljednje noći uhvatila me nekakva besmislena žurba i mada sam mogao ležerno pješačiti kolskim putem, čije su se serpentine penjale uz planinu, ja sam se pentrao planinom i ostajao bez daha i derao ruke o granje češmine koja bi se odjednom našla preda mnom, izniknuvši svakog časa iz mraka tamo gdje sam je najmanje očekivao.

Tek što je počelo svitati, kad osjetih kako ne mogu dalje. Naglo sam se zaustavio, sjeo pored jedne velike žutike i napola se ispružio povrh nje (nije mi smetalo trnje, štitio me ranac). Tek tad sam skinuo pušku i naslonio je pored sebe. Strašno sam žudio da popijem posljednje gutljaje koji su mi ostali u čuturici, ali sam se uzdržao, jer mi je palo na pamet da prvo predahnem, da mi se znoj osuši, da mi voda bolje

legne. Smotao sam cigaretu bez žurbe, izuo cokule i ispružio noge. Čekao sam neko vrijeme i unaprijed uživao u cigareti koju ću zapaliti čim se napijem vode – već sad sam uvlačio dimove, prije nego što sam je zapalio, a njen suhi miris škakljio mi je nos pri svakom izdisaju. Naposljetku sam otkačio čuturicu s pojasa. Dok sam skidao poklopac, učinila mi se strašno lagana. Zabacio sam glavu, iskrenuo čuturicu iznad usta, ali sam na kraju krajeva morao priznati da je prazna. Toliko sam se naljutio da sam čuturicu hitnuo na kamenje. Ponovo sam nazuo cokule, prebacio pušku preko ramena, podigao čuturicu i opet se uputio uzbrdo. Mislio sam da ću sada, kad je svanulo, moći nastaviti brže, ali su mi noge bile teške, a počelo mi se i spavati.

Već sam odlučio da se pružim i zaspim dok me ne uhvati sunce, ali dok sam tražio prikladno mjesto, ugledam nekoliko metara niže kolski put. Riješio sam da produžim do okuke. Ako bude još jedna serpentina, zaustaviću se. Ako ne, mogao bih nastaviti do grada N. "Ako se popneš na planinu", rekli su mi, "vidjećeš grad pred sobom kao na dlanu. Od posljednje okuke put se spušta i za kojih petnaestak minuta ući ćeš u grad."

I stvarno, stigao sam do posljednje okuke. Odatle pa nadalje put se spuštao i bilo mi je svejedno. Nekih petsto metara poslije okuke naletio sam na stražaru. Pokazao sam im papire, zatražio od njih vodu, ali su mi rekli da nemaju.

Kapci na prozorima kuća bili su zatvoreni, a ulica pusta. Neprekidno sam govorio u sebi kako ću zakucati na sljedeća vrata da mi daju vode, ali sam se stidio da ih tako rano budim, a osim toga, sumnjao sam da će mi iko otvoriti, tolika je bila tišina svuda uokolo. Dok sam tako išao uskim sokacima, posmatrao sam spaljene kuće (kasnije

sam saznao da je u toj mahali palo dosta napalm-bombi, za vrijeme drugog bombardovanja), pa sam pomislio kako su možda svi otišli. Tako sam produžio pustim ulicama, pokušavajući da se orijentišem i stignem do centra, jer, naravno, svakog časa trebale su se otvoriti kafane.

Kako bilo da bilo, uživao sam u pomisli da od mene zavisi hoću li ili neću zakucati na neka vrata, sviđalo mi se što imam slobodu da donesem odluku, da preuzmem inicijativu, uvijek sam volio da zapovijesti izvršavam bolje nego što su očekivali moji pretpostavljeni i skoro uvijek mi je to polazilo za rukom – dokaz je i to što sam dobio dva odlikovanja. Tako, na primjer, kad sam krenuo iz brigade, imao sam da izvršim konkretnu zapovijest: da stignem u grad N. najkasnije do večeri 3. jula. Imao sam pravo da preuzmem inicijativu, da hodam noću a spavam danju, da se, zahvaljujući onom kamionu, spasim od kilometara putovanja pješke – jer, usuđujem se reći, to nije bilo prosto i jednostavno pitanje sreće. Sjeo sam i čekao kamion, a uopšte nisam bio siguran hoće li naići, a ako naiđe, uopšte nije bilo sigurno da će me primiti – poneki put se desi da je tim bitangama teško da se zaustave. Tako sam stigao prije mnogih drugih, što pokazuje da sam prilično sposoban, potrebno je samo da znam šta se traži od mene. (A sad, pred ovim bijelim papirom, u kom pravcu da krenem? Gdje je sada grad N.?) Tada sam, međutim, produžio pustim ulicama (mnogi stanovnici napustili su grad, tako da je otprilike pola kuća bilo prazno, štaviše, našlo se i nekoliko onih koji su ugrabili priliku pa su provaljivali vrata i krali što su stigli). Kasnije sam čuo kako su jedan suknar i njegov sin provalili u radnju svog susjeda juvelira, pa pošto nisu našli ništa drugo do malog sefa, uprtili su ga i izvukli na ulicu, očigledno u

namjeri da ga prenesu u svoju radnju. Ali bio je težak, pa su ga spustili na trotoar dok predahnu, a u tom trenutku je naišla naša patrola i uhapsila ih. Sef su ostavili ondje, na trotoaru, pred praznom juvelirskom radnjom i kad sam ja stigao u grad N., još uvijek je bio ondje, možda zato što se niko nije usuđivao da ga ukrade, možda zato što nikom nije bio potreban. Suknara i njegovog sina postavili su ispred južnog zida svetog hrama Živonosnog istočnika na centralnom trgu i strijeljali ih za primjer svima.

Produžio sam, dakle, pustim ulicama, sreo mljekadžiju, izvršio nad njim detaljan lični pretres, popio ono odvratno, tek pomuženo mlijeko, vidio zaustavljeni sat, napio se vode sa česme Živonosnog istočnika, posavjetovao komandiru patrole da bude konspirativniji, i u trenutku dok sam odlazio s centralnog trga kako bih otišao do bivše Gimnazije, vidio sam prvi put tri razrušene kuće. Dvije su bile bezoblične gomile ruševina, a treća je stajala netaknuta i samo je prednji zid pao (to jest, nije bio netaknut), a kamenje je ostalo još uvijek nagomilano na trotoaru (odmah se vidjelo da su raščistili okolo i ondje ga naslagali), a balkon je visio ukoso, tako da mu je jedan kraj skoro dodirivao kamenu gomilu. U prizemlju je vjerovatno nekada bila radnja, bakalnica, kako mi se učinilo, jer sam vidio tezgu i prazne rafove. Kasnije sam saznao da se nikom od onih što su bili u bakalnici ništa nije dogodilo kad je pala bomba. Uplašili su se, naravno, i neko je, pošto nije imao drugog načina, raspalio jednoj ženi šamar-dva ne bi li je povratio. Kad su avioni otišli, bolničari s nosilima i ekipa za spasavanje prenijeli su mrtve i ranjene, sakupili su koliko se moglo rasutu robu s otvorenih tezgi na pijaci (a došlo je i do nekoliko incidenata, uglavnom među piljarima, jer su se lubenice

otkotrljale i izmiješale i hajde sad da iziđe na kraj s njima kapetan Andronik, koji je nadgledao cijelu operaciju, hajde da shvati ko je u pravu, tim prije što su svi galamili kako im fale lubenice), a naposljetku su se dosjetili da isprazne bakalnicu, jer je kuća bila stara i postojala je opasnost da se sruši. Međutim, ni bakalin Anastasije Dimopulos niti ijedan od njegovih rođaka nije htio da uđe u radnju i govorili su da će radije izgubiti robu nego da ostanu živi sahranjeni unutra. I ne samo to, nego je Dimopulos rekao kako odlazi iz grada N. i stvarno je otišao i to trkom, jer su se ponovo pojavili avioni, ali valjda su bili izviđački, ili su naišli slučajno, u svakom slučaju, bombe nisu bacili. Tad je kapetan Andronik zapovjedio borcima da isprazne radnju i oni su brže-bolje izvukli vreće i šta god im se našlo pri ruci, jer su se bojali da će se kuća srušiti na njih. A kad su već sve pokupili i prenijeli na stepenište crkve, do posljednjeg staklenog cilindra za petrolejku, i kad je izlazio i posljednji borac, čuli su kako neko mače unutra mjauče. I posljednji borac vratio se i uzeo mače (a dosta je vremena izgubio, jer ga se ono u početku uplašilo i pobjeglo mu dva-tri puta, sve dok ga nije satjerao u ćošak) i tako natovaren jednim limenim škafom i svakojakim suruntijama, pošto je stavio mače kod sebe, u šinjel, već je smiješeći se izlazio iz bakalnice, kad se odjednom otkinuo lijevi potporanj balkona i cijeli onaj veliki komad mramora pao i ubio ga na licu mjesta. Mačetu se ništa nije dogodilo.

Iznad bakalnice vidio sam nedirnutu spavaću sobu vlasnika radnje. Još uvijek su na svom mjestu stajali jedan veliki ormar s ogledalom, jedan kovčeg, stočić i francuski krevet s bronzanim, kako se zovu, zaboravio sam, uglavnom sa one četiri bronzane kugle. U trenutku dok sam posmatrao

polusrušenu kuću, kose zrake sunca pale su na ogledalo i soba se dvostruko osvijetlila i izgledala je čista i pospremljena, iako se, naravno, niko nije popeo gore od onda kad je izvršeno drugo bombardovanje, to jest od 22. juna, a ja sam u grad N. stigao u zoru 2. jula. Anastasije Dimopulos se vratio u grad N. pet-šest dana prije mene i zatražio da mu se vrati roba iz njegove prodavnice, ili u najmanju ruku da mu plate odštetu, da dobije vrijednost robe u skladu s procjenom jedne nadležne, posebno formirane komisije, jer nijedan zakon ne predviđa da se u sličnim situacijama gorepomenuta roba može smatrati ratnim plijenom. Sve to je naučio napamet i imao je u malom prstu (njegov advokat mu je sve dao otkucano na pisaćoj mašini u obliku zahtjeva, žalbe ili tužbe, ne znam tačno, u svakom slučaju, po redu i zakonu, popraćeno taksenom markom). I dolazio je Anastasije Dimopulos i dodijavao komandantu Nikodemu, a on ga je, prirodno, uputio u nadležni ured – ali koji je ured bio nadležan? U drugu ruku, namirnice su već bile pojedene, buranija je, na primjer, bačena u kazane, a konzerve su razdijeljene četama i odjeljenjima koji su neprekidno odlazili iz grada N. i morali su, naravno, imati suhu hranu za marš, i kako je bilo moguće da komandant Nikodem zna koliko su vrijedile te namirnice (ukoliko pretpostavimo da je htio platiti odštetu) kad se niko nije sjetio da popiše robu? Što se tiče drugih kućnih potrepština koje obično drže bakalnice po provincijskim gradovima, od sirćeta do đubrovnika, pa sve do nekoliko knjiga koje su ostale od ko zna kad, sve je to bilo preneseno u skladište ratnog materijala, a magacioner, nakon što je odvojio sve ono što je bilo ili bi jednom moglo postati vojnička potrepština, počeo je ostale stvari dijeliti svima koji su nešto

tražili. Tako je bilo boraca, pa čak i nekih s činovima, koji bi dolazili da uzmu neku keramičku šerpu ili DMC čarape i ubrzo se razglasilo kako ih poklanjaju djevojkama, a onda je magacioner počeo uskraćivati robu ako mu ne bi platili – u pola cijene, prirodno, pa čak i jeftinije. Kad se, dakle, vratio Anastasije Dimopulos, nije preostalo ništa osim knjiga – uglavnom sanovnici i jedan kuhar. Knjige je magacioner bacio u jedan ugao i ko god je htio, uzimao je sam, a kad je Nikitas stigao u bivšu Gimnaziju, uzeo je jedan sanovnik i krasno se zabavio, kako mi je pričao, pa je i meni pročitao nekoliko odlomaka koji su mu se učinili smiješnim. Ali u trenutku kad je otišao da stane ispred velikih dvostrukih vrata garaže Nikitas se nije smijao, samo je zurio negdje u daljinu, iznad moje glave, postavljen ondje, na šest koraka, i obavili smo strijeljanje i pao je Nikitas, kao da su mu odjednom popucali svi nervi koji su ga držali na nogama, pogođen očigledno od nekog drugog, jer ja sam naništanio u debeli, bronzani katanac, ili prije će biti u samu ivicu njegove mišice, pet-šest prstiju ispod obline ramena, tako da mu je moj metak tek ovlaš dodirnuo tkaninu košulje.

Stigao sam u bivšu Gimnaziju, zatekao stražara (to jest, Lisimaha) kako spava sve u šesnaest, prijavio ga vršiocu dužnosti komandanta Velizaru, sišao s borcem Pandelisom u podrum i ondje, dok smo zaokretali i ponovo zaokretali hodnicima, u jednom trenutku zapela su mi za oko jedna otvorena vrata i ugledao sam salu za pjevanje i baš ondje, u toj sali za pjevanje, našli smo nekoliko dana kasnije mrtvog starog podvornika, kad je mala Eleni dotrčala i rekla nam kako joj je djed pao i ne miče se. Bivši podvornik i njegova unuka i dalje su stanovali u podrumu bivše Gimnazije, pored bivše sale za pjevanje, koja je, ne znam ni kako ni zašto,

ostala nedirnuta i sve su klupe bile na svom mjestu, pa čak i tabla i klavir. Činjenica da se nismo služili salom za pjevanje na mene je od prvog trenutka ostavila utisak, ali više od svega me iznenadilo to što dva prozora nisu bila zatvorena vrećama s pijeskom. Vrata su bila stalno otvorena, ali mi nikad nije palo na um da uđem, a nikad nisam ni vidio nekog unutra. Jednog jutra, dva dana prije nego što je umro bivši podvornik, dok sam prolazio ispred sale za pjevanje, čuo sam kako neko nasumice udara po dirkama klavira. Bila je to mala Eleni, koja je svirala okićena lovorovim vijencem i u bijeloj suknji, koja joj je padala do gležnjeva. Ušao sam. Eleni je čula moje korake, odjednom je prestala udarati po dirkama, okrenula se i ostala zagledana u mene sa strahom. Obratio sam joj se što sam mogao prijateljskije, upitao je otkud joj vijenac, a ona mi je rekla kako ga je nosila na Narodnom Prazniku. Obukli su joj i bijelu suknju i podigli je zajedno sa dvije školske drugarice (išla je u prvi razred) na kola s četiri točka, okićena zelenim grančicama i crvenim cvijećem, i pridržavala je, zajedno sa svojim prijateljicama, dugi skut suknje njihove učiteljice, kojoj su se inače obraćale sa "gospođa", ali im je tog dana rekla da je zovu Pobjeda. Suknja koju je nosila učiteljica bila je crvena. Na glavi je nosila lovorov vijenac, koji je Elenin djed obojio zlatnom bojom. Kola su vukla četiri konja. Prvi zdesna bio crn kao ugalj i imao je bijelu pjegu na čelu. Iza njih išla su i druga kola, a svijet koji se iskupio po trotoarima, ili posmatrao s prozora i balkona, svakog časa je vikao živio i svakog časa prskale su petarde tik pored konja, a oni bi se uplašili i ustuknuli. Kola su se stresala, a Eleni je s mukom stajala, jer je morala držati i skut svoje učiteljice. Pobjedi, međutim, ništa nije smetalo, stajala je gorda dok joj je svijet

pljeskao, a ona je ozbiljna držala koplje u desnoj, a štit u lijevoj ruci. Štit je djed napravio od debelog kartona i obojio ga bakarnom bojom. Svirale su zurle i gočevi, svijet ih je zasipao cvijećem, konfetima i šarenim kolutovima papira, a s prozora i balkona bacali su novčiće u široki skut suknje (kao svoj prilog proslavi). Imala je i Eleni pet desetica, ali nije htjela da ih baci tako izbliza, pa je rekla svojim prijateljicama da čvrsto drže skut, skočila je s kola, otrčala ispred povorke, popela se u Kostisovu kuću (to joj je rođak, ide u drugi razred) i s njegovog balkona bacila novčiće, jedan po jedan, sve do posljednjeg, petog, a gađala je tako dobro svih pet puta da su svi pali posred crvenog skuta.

Kako je govorila, Eleni se sasvim okuražila i to u tolikoj mjeri da je počela pratiti svoje riječi udarajući po dirkama klavira svom silinom u želji da mi pokaže koliku su galamu dizale petarde i sjećam se kako sam se tog trenutka sjetio klavira u Alekosovoj "Tišini", kad jedan od njegovih junaka, ne mogavši više izdržati tišinu, ali ne mogavši, ili bolje, ne želeći ni da progovori, sjeda za klavir i svira, ne znajući da svira, odlazi i nasumice udara po dirkama, a ja sam, slušajući Alekosa kako čita "Tišinu", posmatrao čas njega, čas Hristofora, čas stari, jeftin čak i za vrijeme u koje je kupljen, drveni okrugli sto, ili prije će biti poluokrugli, jer mu je jedno krilo bilo oboreno, zurio sam dakle u jeftino drvo tog stola (Alekos je odozgo stavio bijeli stolnjak od platna, koji se mjestimično već sijao od dugogodišnje upotrebe i stalnog pranja, postavio ga je da ne prljamo sto i da se osjećamo opuštenije kad savijamo cigarete i pušimo) i u jednom trenutku, naslonivši ruku na ivicu stola, osjetio sam pod prstima kako drvo nije ravno, povukao sam ruku i vidio tragove Alekosove testerice, iz vremena kad je

naslanjao šper-ploču na sto i rezao je za čas tehničkog vaspitanja, a testerica bi se ugrijala i pukla, a Alekos nije imao novca za testerice, pa bi stisnuo okvir i savio ga i pilao s pola testerice, a ubrzo bi i ona pukla, jer bi se zaboravio i produžio rezati duboko, pa bi zasjekao u drvo stola, a Alekos mi je pokazao jedne taljige koje je sačuvao, kao i gomilu arabeski s kojima se dosta namučio, jer je morao bušiti šper-ploču svrdlom, kako bi testerica prošla kroz rupu, pa da stegne donji, slobodni dio testerice u okvir, a zatim da siječe šper-ploču jako pažljivo, slijedeći plave linije crteža, a i to je zahtijevalo silnu pažnju, da se tačno precrta pomoću indiga, ali konačno bi mu pošlo za rukom, a kad ih je išmirglao, točkovi su bili sasvim okrugli, a konj je imao jako lijepu grivu i jasno mu se vidjela sva orma i stajao je sa tri noge na tlu, a prednju je digao da zakorači i samo mu se ta pridignuta noga u posljednjem trenutku slomila kod kopita, međutim, Alekos ju je tako majstorski prilijepio tutkalom da ništa nisu primijetili čak ni članovi žirija i dali su mu tada, u četvrtom osnovne, prvu nagradu, to jest "Tri Robinzona", on se, međutim, mnogo više obradovao kad je njegova majka napunila taljige kestenjem zavijenim u staniol, i Alekos je odjednom vidio svoje taljige natrpane i nije znao bi li radije pojeo kestenje ili bi ga ostavio za gledanje, i sjećam se kako je Alekos, nakon što je pročitao drugi čin (njegova drama bila je četvoročinka), rekao kako tu dolazi intermeco i sad ćemo popiti čaj s dvopekom, to jest s osušenim komadićima crnog hljeba, koje je Nataša Ivanovna stavila u rernu da od njih napravi dvopeke. Dok sam pio čaj, raspravljao sam s Hristoforom o prva dva čina, kao gledaoci koji raspravljaju u bifeu pozorišta (dok Alekos nije govorio ništa, kao da se nalazi negdje iza kulisa i očekuje

da se spusti posljednja zavjesa kako bi se poklonio pred publikom, koja će oduševljeno aplaudirati – ili prije će biti ne, meni je pala na pamet ta misao, Alekos mi je kasnije objasnio kako neće otići čak ni na premijeru ako se njegova drama ikad bude izvodila, smatrao je savršeno apsurdnim taj običaj, da aplaudiraju piscu na noć zvanične premijere, kakvog smisla ima i ima li uopšte smisla, jer ga ne pozivaju na pozornicu svake večeri, ili prije će biti poslijepodne i uveče, a glavni razlog zbog kog se Alekosu nije sviđala cijela priča s aplauzom je što nije mogao zamisliti samog sebe kako izlazi na pozornicu i klanja se, štaviše odjeven u tamno odijelo ili makar košulju s otvorenim okovratnikom i zavrnutim rukavima, kakvog smisla ima uvijek se podvrgavati nekoj ceremoniji, makar i proleterskoj, sve to nimalo mu se nije sviđalo) i tako sam, dakle, raspravljao s Hristoforom i slagali smo se, a Hristofor je štaviše malo pretjerao, sjećam se, i govorio kako je "Tišina", barem do drugog čina, djelo kome nedostaje politička lucidnost i eksplicitnost, ne zna se je li usmjereno protiv talijanskog fašizma ili njemačkog nacizma, ne zna se jesu li njegovi junaci organizovani u Partiji ili u EAM-u ili čak u EDES-u, jasno je samo da žive pod stranom okupacijom, ili prije će biti čak ni to, nego jednostavno pod policijskim režimom, a to uopšte nije dovoljno da bismo dramu okarakterisali kao djelo otpora, govorio je Hristofor, a ja sam se slagao s njim, pa čak i pretjerivao, umačući dvopek u čaj ne bih li ga razmekšao, jer je bio tvrd kao kamen, a kad sam počeo da žvaćem, sjetio sam se kako sam došao ondje, u Alekosov stan, ne da bih ga posjetio, već da bih prekontrolisao njegovu neimaštinu, ali ispostavilo se da je ta kontrola savršeno suvišna i beskorisna, jer je linija Organizacije (koju sam ja

ignorisao) bila da uključimo što više studenata u menzu, da jedu namirnice koje se dijele, posebno kad se ima u vidu da bi nam ih ionako uzimali Nijemci, ali ja sam o tome razmišljao i vagao sa hiljadu strana i konačno sam otišao da kod njega izvršim kontrolu, a kad mi je Alekos otvorio pa sam ušao u prvu sobu, počeo sam pomno razgledati cijeli stan, kao da ga prvi put vidim.

S odmorišta na stepeništu ulazilo se pravo u prvu sobu. Nakon što biste otvorili vrata, morali ste ih odmah zatvoriti za sobom, jer inače niste mogli ući, otvorena vrata skoro su dodirivala divan koji je bio postavljen u lijevi ugao kad biste ušli, pribijen uza zid. Na tom divanu spavao je Alekos i kad sam ušao, ugledao sam mrlju na suprotnom zidu – ogulio se kreč, jer je ondje Alekos naslanjao jastuk i glavu kad bi noću, upola ispružen, čitao pri svjetlu noćne lampe. Na lijevom zidu, pola metra iznad divana, vidio sam jednu malu policu, na tolikoj visini da je Alekos mogao komotno dohvatiti knjige ispruživši desnu ruku – sam ju je napravio, prikucavši tri daske i obojivši ih zelenom masnom bojom. Pribijen uz suprotni zid i divan, satjeran u ugao, rekao bih, stajao je četverougaoni trpezarijski sto, sa četiri strugom obrađene noge, debele i čvrste, sto koji mi je uvijek ostavljao utisak da se ondje, unutra, našao greškom, jer sam znao da bi mogao postati dvostruko veći, kad bi bilo prostora, dovoljno je bilo da se potegnu lijevo i desno dvije njegove daske na izvlačenje. Alekos ga je koristio kao radni sto. Ostali prostor zauzimale su dvije fotelje i stolica na kojoj je sjedio Alekos i pisao domaće zadatke ili "literarne kompozicije", kako je govorio, u isti mah ponosno i rugajući se samom sebi. Fotelje su bile stare, opruge su im utonule, zelena postava je izblijedila i iskrzala se, a crveni lak

na jeftinom drvetu počeo je ovdje-ondje blijediti. Štaviše, jedna od fotelja bila je potpuno beskorisna i prvi put kad sam pošao sjesti, Alekos me zaustavio rekavši kako se može svakog časa raspasti. Sad je na nju naslagao dvije gomile knjiga, pa nije bilo opasnosti da neko sjedne. Sve sam to znao, a ipak sam na sve obraćao pažnju, kao savjestan kontrolor. Desno od "radnog stola" bila su vrata koja su vodila u drugu sobu. Imao sam to od ranije na umu, znao sam da ću u suprotnom uglu vidjeti bračni krevet s bronzanim kuglama (stražnja strana kreveta, iznad dva jastuka od perja, stizala je do polovine prozora, tako da se mogao otvoriti samo lijevi kapak i sreća što se lijeva kugla naslanjala tačno na vodoravno drvo između dva prozorska okna, inače ne znam kako bi smjestili krevet, kako bilo da bilo, to mjesto nekako je najviše odgovaralo, bez obzira na to što je pola prostora postajalo neupotrebljivo i usprkos tome što se, da bi se otvorila druga polovina, prvo morala povući prema unutra stražnja strana kreveta, a krevet je, srećom, bio prilično star – jednom kad je Alekosova majka obavljala veliko čišćenje, za Strasnu nedjelju, vidio sam kako su skinuli žičanu mrežu, ostavili su samo željezni madrac, pa su umjesto mreže postavili tri široke daske, jer su, kako mi je objasnio Alekos, stjenice napravile gnijezda ondje gdje se spajaju debele žice i nisu ih se mogli osloboditi, kakva vrela voda, kakav petrolej, ništa nije pomagalo i sad su se opet počele pojavljivati u daskama, među pukotinama i ko bi ih mogao iščeprkati jednu po jednu iglom – sreća da je krevet bio star, pa je bio elastičan kao sav stari namještaj). I znao sam da ću još vidjeti, ispod prozora, njihov kovčeg, ili prije će biti daščani sanduk, presvučen crvenim platnom. Kovčeg je bio skoro prazan, gotovo da nisu imali zimskih

odijela koja bi stavili u naftalin, a kad ga je jednom Alekos preda mnom otvorio i izvukao veliku kovertu sa starim fotografijama (htio je uglavnom da mi pokaže svoju majku, kako je izgledala sa devetnaest godina, u prvoj večernjoj suknji, s kosom začešljanom u punđu, s crnom baršunastom trakom oko vrata, sjedila je na nekakvoj klupici, a iza nje je bila pozadina fotografske radnje, s drvećem, jezercetom i labudom, dok je ona držala otvorenu knjigu na krilu i zurila negdje visoko i daleko), vidio sam na dnu praznog kovčega dva svežnja rublji Kerenskog, koje je Alekosov otac čuvao, rekao je, kao uspomenu. Alekos je iz tog istog kovčega izvadio da mi pokaže košuljicu koju je nosio na krštenju i mali izgravirani krst koji mu je poklonio kum, a ja sam pomislio kako mu je krst po svoj prilici sezao do zemlje, ako ga je nosio na dan krštenja, jer je fini lančić bio predug za njegov ondašnji uzrast. A sada (naime, tog dana kad sam otišao radi provjeravanja) sva zlatnina bila im je već u zalagaonici, a možda je i propala, jer ko je mogao platiti kamatu? I očekivao sam još da ću vidjeti ćilim na zidu iznad kreveta, ali ga nisam vidio, prodali su ga i Alekos je kupio kornbif, ali okrugli sto je bio na svom mjestu s jednim krilom (onim prema zidu) oborenim, a Alekosova stolica bila je kao i uvijek između kovčega i stola i na njoj je sjedio Alekos tog jutra kad njegovi nisu bili kod kuće i čitao nam "Tišinu", neprekidno pušeći i svakog časa ispružajući ruku da otrese pepeo s cigarete u pepeljaru koju je stavio na krevet. Majka je uvijek sjedila Alekosu slijeva, a otac prekoputa – tako ih pamtim otkako sam ih upoznao. Prilikom čitanja "Tišine" sjeo sam na očevu stolicu, lijevo rame mi je dodirivalo dovratak, a kad god bih blago zakrenuo glavu ulijevo, vidio bih u prvoj sobi fotelju spremnu

da se raspadne. U jednom trenutku Hristofor je prekinuo Alekosa u čitanju i rekao kako bi bilo dobro da zatvorimo vrata, da nas slučajno ne čuje neko s odmorišta na stepeništu, a Alekos i ja smo se istog časa složili, jer je drama, kako god je uzeli, bila buntovnička, a nikad ne škodi preduzeti mjere predostrožnosti. Ustao sam, dakle, gurnuo stolicu pod okrugli sto, zatvorio vrata, ponovo izvukao stolicu i sjeo da čujem nastavak. Kako bih udobnije ispružio noge, okrenuo sam se udesno, naslonio lijevu ruku na sto, jednu plećku na zid, a drugu na zatvorena vrata, naslonio desnu ruku na naslon stolice i slušao zagledan u veliku holandsku peć, koju sam skoro dodirivao ispruženim nogama i koja je zauzimala prostor između kreveta i kuhinjskih vrata. Čitanje se vjerovatno odigralo u januaru 1942, jer smo "Tišinu" slušali u kaputima, peć je bila ugašena – normalno se ložio ugalj, ali gdje da ga nađeš, to jest samo bi noću ložili nešto starih dasaka koje je Alekos sjekao testerom. S moje desne strane, prislonjen uza zid, između kuhinjskih vrata i vrata na koja sam se naslonio leđima, bio je ormar s ogledalom. Radio je po svoj prilici već bio skriven u ormar. Kad su Talijani izdali zapovijest da se zapečate radio-aparati, Alekos se složio s roditeljima kako je opasno ako se ne povinuju, međutim, kasnije ih je ubijedio da ga otpečate kako bi mogli slušati Moskvu i London. Tada je zovnuo Hristofora, a Hristofor je majstorski izvukao radio iz drvene kutije od orahovine, otpečatio ga, privezao žicu za kabl i tako, s ogoljenim svijećama i kalemovima, stavili su ga na središnji raf ormara, u dubinu, a ispred njega su postavili gomilu ispeglanog veša. Kad su htjeli slušati zabranjenu stanicu, razmotavali su žicu i stavljali utikač u utičnicu koja je bila tačno iznad očeve stolice. I ja sam

slušao dosta emisija iz ormara i uvijek sam se pitao čemu sva ta predostrožnost, tim prije što će u slučaju pretrage, naravno, svuda tražiti. Prve večeri, nakon što smo slušali savezničke emisije, neko je rekao kako smo zaboravili praznu kutiju radija na Alekosovom radnom stolu. Nataša Ivanovna je predložila da je sakriju u maloj ostavi iznad kuhinjske tavanice, gdje su bili odbačeni i drugi beskorisni predmeti, ali je Hristofor primijetio da u kući ne bi smjela postojati prazna kutija radija, jer ako je nađu, pitaće gdje je radio. Ponudio se da proda kutiju, ali je Vasilij Petrovič bio mišljenja da će jednog dana, kad se rat završi, kutija ponovo biti od koristi, a onda sam ja predložio da u kutiju stave lažnu skalu, pa je ostave gdje jeste, tako da niko ne posumnja kako je prazna. Svi su se složili i tog dana kad nam je Alekos čitao, vidio sam praznu kutiju na njegovom radnom stolu.

Popili smo čaj s dvopekom, Alekos je nastavio čitati, a kad je završio, Hristofor ga je žestoko iskritikovao, izražavajući iznenađenje i žaljenje što je Alekos obezvrijedio jednu tako lijepu i vremenski prikladnu temu, požurio je, međutim, da doda kako se cijela stvar lako može popraviti, dovoljno je da Alekos doda nekoliko detalja koji će ispolitizirati "Tišinu" i, prirodno, mora, bez pogovora, promijeniti kraj, kako bi se jasno vidjelo da pisac komada svim srcem vjeruje u konačnu pobjedu. Dao sam i ja sud o drami i rekao sam Alekosu otvoreno svoje mišljenje, istaknuvši da je ostalo nejasno društveno porijeklo i stanje njegovih junaka, a što je najvažnije, pružali su otpor na način minimalno realističan (inače, cijeli komad uopšte nije bio realističan i, naravno, to je bio suštinski nedostatak, ali nisam htio biti prestrog, pa nisam insistirao na tom mjestu). Ali čak i

tako, mogao je Alekos nazvati stvari pravim imenom, a ne ostavljati neprihvatljive nejasnoće (posebno kad se uzme u obzir da je njegovo djelo u svakom slučaju buntovničko, te, samim tim, ionako mora sakriti rukopis), mogao je, dakle, jasno i glasno reći kako se cijela priča zbiva za naših dana (to jest za vrijeme okupacije) i imenovati vladu koja nalaže da se postave mikrofoni po svim kućama (mikrofoni povezani s Prislušnim centrom, u kom se u tu svrhu postavljeni prisluškivači danonoćno smjenjuju držeći slušalice na ušima, a mogu se, zahvaljujući specijalnim aparatima, recimo u obliku telefona, povezati s kojom god kućom ili stanom hoće ne bi li čuli šta govore građani te države – zašto ih Alekos ne bi nazvao okupatorima i zašto ne kaže otvoreno da se radi o Grčkoj?). U svakom slučaju, ako bi se zanemarile osnovne slabosti komada, hoću reći njegova antirealistička osnova (jer, naravno, nijednoj vladi niti je palo niti će pasti na pamet da otvoreno postavi prislušne uređaje po stanovima), cijela stvar postajala je prilično zanimljiva, posebno kad se ima u vidu da građani, znajući kako ih Centar čuje (ili prije će biti, znajući kako ih Centar vjerovatno čuje, jer, naravno, Centar nije mogao slušati sve stanove istovremeno, ali u drugu ruku, ko ti je mogao garantovati da se prisluškivač nije pomoću specijalnog aparata priključio baš na tvoj broj?) i tako, pošto su svi građani znali da ih Centar sluša, počeli su pružati otpor, svako u skladu sa svojim karakterom, ili, prije će biti, ako sam dobro shvatio, Alekos je htio pokazati prirodu svojih junaka upravo načinom na koji je svako od njih pružao otpor. Tako su jedni počeli razgovarati o najtrivijalnijim stvarima, drugi bi se odvažili da začepe mikrofon, ali bi istog časa vidjeli kako se pali jedno malo crveno svjetlo i bilo im je jasno kako je

Vlada stvarno u stanju da kontroliše "neometano funkcionisanje mjerača" (jer je Vlada tvrdila da se nove mjere tiču "sondiranja javnog mnijenja u svrhu prikupljanja statističkih podataka" i nije zabranila građanima slobodno izražavanje mišljenja, nego ih je, naprotiv, poticala da u stanovima govore kao da se ništa ne dešava), drugi su glasno navijali radio-aparate pa onda zasipali Vladu svim mogućim uvredama (a na ovom mjestu, ako bi se "Tišina" ikad izvodila na pozornici, gledalac bi morao prihvatiti jednu pozorišnu konvenciju, kad se ima u vidu da bi on s jedne strane čuo sve što junaci govore protiv Vlade, dok mikrofon, po pretpostavci, ne bi ništa čuo, jer bi glasna muzika s radija nadjačavala sve što se kaže), na kraju, treći, kao poliglote, počeli su se sporazumijevati na različitim stranim jezicima, a bilo ih je i nekoliko koji su počeli pjevati tako pretjerane slavopojke Vladi da je bilo očigledno kako joj se rugaju. Međutim, Vlada je, naravno, imala agente, našlo se i građana koji nisu oklijevali da denunciraju svoje najbliže, prijatelje pa i rodbinu, bilo zbog zemljoposjedničkih nesuglasica, bilo iz erotskih razloga, hoću reći ljubomore i rivalstva, pa su obavljena brojna hapšenja, a Vlada je neprekidno objavljivala tumačenja i dopune Osnovnog zakona o Javnoj statistici, obrazlažući kako nikakav zvuk ni muzika "pojačani do te mjere da prikriju sadržinu diskusije" ne smiju stići do aparata u Centru, kako su "zabranjene diskusije na stranim jezicima", kako se pohvale Vladi "nužno moraju izražavati u granicama dostojanstva" i kako se, konačno, "neobavezna ćaskanja neozbiljnog sadržaja moraju svesti na najmanju moguću mjeru". Tako je, malo-pomalo, onima koji su htjeli pružiti otpor preostalo jedino da pribjegnu tišini i Alekosovo djelo se završavalo nemuštim

prizorom u kom junaci govore jedan drugom laku noć i tome slično, ne bi li prisluškivač povjerovao kako su otišli na spavanje, a poslije toga se nastavljaju sporazumijevati znakovima.

Alekos nas je pažljivo saslušao i bio je spreman da odgovori, bacio je pogled na budilnik koji je stajao na kovčegu, našao je izliku u tome što će uskoro početi emisija Radio-Moskve, otišao da otvori ormar, a kad se emisija završila, nismo se više vraćali na "Tišinu" (ne znam je li Alekos išta ispravio ni je li sačuvan rukopis prve, ili vjerovatne druge verzije), imali smo tada ozbiljnijih stvari za razgovor, morali smo se pozabaviti ozbiljnijim stvarima, na primjer, ilegalnom štamparijom ili nalaženjem i skrivanjem oružja (to jest, revolvera koje je svakog časa donosio, ko zna otkuda, Hristofor, pa smo ih privremeno skrivali u podrumsku štampariju, a kasnije ih Alekos i ja predavali Vojniku – a sada podozrijevam da je Hristofor smislio cijelo to prikrivanje i prebacivanje kako bismo se naučili na opasnost, jer, naravno, mogao je nositi revolvere direktno Vojniku) i ne znam je li naposljetku Alekos izbacio iz svoje "Tišine" klavir ili ga je ostavio, ja sam, u svakom slučaju, ugledao taj drugi klavir u sali za pjevanje onda kad me odveo borac Pandelis u hol sa streljanom, a od tada pa nadalje dogodilo se sve ono što sam naveo, sve dok nismo krenuli iz grada N. u noći na 14. juli 1949, s bivšeg imanja Zemljoradničke zadruge, marširali smo normalno do tačke n_1, a ondje, kad je teško ranjen Haridem, pogođen metkom snajperiste, Major je zapovjedio da iskopamo raku. Kad smo iskopali raku, Major je dao Haridemu svoj sat (u "Lozi" smo se svi skinuli do sata, ja sam ondje ostavio svoj ručni sat, kao što su sigurno učinili i ostali, ali Major nije

prošao kroz "Lozu" i imao je jedan veliki džepni sat, nalik onima što ih nose radnici na željeznici) i rekao mu je:
"Tačno u tri i dvadeset. Izračunaj svoj tempo."
"Za trinaest minuta?" zapitao je nekako blesavo Haridem zureći u sat.
"Iskreno mi je žao. Za nas se marš nastavlja", rekao je Major i okrenuo mu leđa.
Čudno je da su svi oni koji su poslije toga progutali cijankalij prihvatali sat, kako sam shvatio, čak su ga, štaviše, očekivali i mislim da bi ih vjerovatno uvrijedilo kad im ga Major ne bi dao da ga drže u ruci kako bi mogli svakog časa baciti pogled na njega, da vide koliko minuta, koliko sekundi im preostaje. Više puta sam se zapitao šta bih ja učinio kad bi mi se slučajno dogodilo da sporo hodam i svaki put, čim bih se zamislio kako sjedim pored otvorene rake, vidio sam svoju lijevu ruku kako drži sat, a desnu kako drži posljednju cigaretu i razmišljao sam kako sat, kad bih ga držao u stisnutom dlanu, niko drugi ne bi mogao vidjeti (ali nikad niko nije ni prišao nekom od spremnih na smrt da prekontroliše vrijeme), te bih, prema tome, mogao napraviti malu psinu, da ne progutam cijankalij tačno u tri i dvadeset – otkud bi Major znao tačno vrijeme, kad nije bilo drugog sata? U svakom slučaju, Major nikad nije rekao ništa nijednom od njih, a kad bi onaj ko je sporo hodao progutao cijankalij i pao mrtav, Major bi mu uzeo sat iz ruke, bacio pogled na njega i gurnuo ga u džep, ne rekavši ni riječi. A kad je već o tome riječ, šta možeš ukrasti u takvim prilikama, trinaest minuta je više nego dovoljno da se na miru popuši cigareta, a kad je Haridem završio cigaretu, Major je stao pred njega u stavu mirno, salutirao prislonivši prste desne ruke na široki obod slamnatog šešira, a mi smo svi

slijedili njegov primjer, te, prema tome, koliko nas je dugo mogao držati Haridem da tako stojimo? Bacio je posljednji pogled na sat, nasmiješio nam se i progutao cijankalij.
Dok su još pušili cigaretu, borci spremni da progutaju cijankalij razgovarali su s nama, ostalima, i svako je govorio svoje, svako na svoj način, jedan je preko nas slao posljednje poruke, drugi nas je zaklinjao da se borimo do kraja, a mi smo odgovarali već prema prilici, i Major je postupio na isti način, hoću reći da nam je i on govorio onda kad smo jednoglasno izglasali kako mora progutati cijankalij, samo što je u njegovom slučaju sve što je rekao bio posljednji pokušaj da preokrene situaciju u svoju korist, naime, pitao nas je hoćemo li reći istinu Vrhovnom štabu (podsjećajući nas i naglašavajući svojim pitanjem odgovornost koju preuzimamo), a kad je vidio da je naša odluka čvrsta i neopoziva, preporučio nam je (prije bih morao reći kako nam je zapovjedio, jer je boja njegovog glasa bila zapovjednička) da obavijestimo o njegovoj smrti bez ikakvog razjašnjavanja – sanduk mora stići u grad K., a sve ostalo su trice i kučine. Odbacio je opušak, iako je imao još pet-šest dimova, a Stamatis je stao u stavu mirno i salutirao, isto smo učinili i svi mi, ostali (i Lisimah, prirodno, kad je već i on bio s nama).
"Sa srećom", rekao nam je Major i progutao cijankalij.
Kod tačke n_2 progutao je cijankalij Teofil, koji je sporo hodao jer je obolio od proliva i imao visoku temperaturu. Poručnik sanitetske službe je izrazio mišljenje da je njegovo oboljenje neizlječivo (trebao je prije reći kako ne raspolaže lijekovima da ga izliječi).
Kod tačke n_3 Spartak je stao na nagaznu minu i poginuo.
Kod tačke n_4 Sofokle je izvršio samoubistvo. Evo kako se to odigralo: kad smo prvi put stigli do Velikog jezera,

skrenuli smo desno, napravili veliki krug, ponovo prošli obalom, skrenuli lijevo, napravili još jedan krug i ponovo stigli do Velikog jezera. Kad smo drugi put prolazili pored Velikog jezera, Telemah je predložio Majoru da se nakratko zaustavimo i okupamo, ali ga je Major pogledao tako zaprepašteno da je Telemah postiđen pocrvenio. Kad smo treći put prolazili pored Velikog jezera, zaustavili smo se zbog odmora koji smo imali svaki sat, naših "pet minuta", a bilo je tačno u podne, sunce je stajalo nasred neba i peklo nesnosno, posred glave, ni list se nije pomjerao. Major je triput udario u zvono (nalik onima koje vješaju ovnovima oko vrata), kolona se zaustavila, jedan je sjeo, drugi se izvalio na ivicu puta, voda je bila dvadesetak metara niže, nigdje sjenke, ni drveta, ni žbuna, samo nešto malo rogoza, a onda, dok sam sjedio, vidim odjednom Sofokla kako svlači košulju, raskopčava pantalone i dovikuje Majoru, "Samo jednom da se bućnem, vraćam se prije nego prođe pet minuta", i skinuo se za tren oka, odjurio i bacio se u vodu, a Major nije imao primjedbe, a nas sve je uhvatila nekakva neopisiva užurbanost, počeli smo se razodijevati, gotovo kidajući odjeću, sišli su i oni koji su bili na smjeni osmatranja u podrumima, svukao se čak i Major i skinuo čak i povoj s oka (tad sam s iznenađenjem primijetio kako mu je desno oko normalno, to jest oko slijepca, a ja sam očekivao da bude izvađeno, očekivao sam da vidim duboku rupu, dok njegovom oku nije bilo ništa, bilo je mnogo bolje čak i od staklenih očiju, zašto ga je onda krio?) i bacili smo se svi u mirnu vodu jezera, koja je, naravno, bila prilično mutna u plićaku, jer je bilo mulja na dnu, ali ja sam se odmakao hitro plivajući i našao se u vodama kristalno čistim i više nisam čuo glasove i glasni smijeh drugova, okrenuo sam

se na leđa, plutao sam na površini nepomičan sklopljenih očiju, kao onda kad sam s Hristoforom i Alekosom plivao u Vuljagmeniju, pa sam izigravao "dasku", a zatim sam u vodi skinuo kupaće gaćice i bacio ih što sam dalje mogao i zaplivao žurno da ih ponovo uhvatim prije nego potonu, a Hristofor i Alekos su slijedili moj primjer i izašli smo goli-golcati na puste hridine, ali u tom trenutku čuo sam zvono kako udara dvaput, okrenuo sam se i vidio Majora na obali, odjevenog, kako u lijevoj ruci drži željezničarski sat s kog je visio lanac. Nekoliko boraca je već izišlo i oblačili su se, a čim su se prva trojica spremila, Major im reče da se popnu na kola, uhvate uzde i krenu. Šta smo mogli, pohitali smo i mi da iziđemo, jer, naravno, nije vrijedilo truda ostajati još malo u vodi ako poslije moraš trčati po onom suncu ne bi li stigao kola. Svi smo bili lijepo raspoloženi, čak i Sofokle koji je, izlazeći iz jezera, stao na nešto i posjekao lijevu petu. ("Nije ništa", rekao je, "samo ogrebotina.") Hodali smo brzo, stigli smo kola, primijetio sam da Sofokle hoda na prstima lijeve noge, naposljetku je zamolio Rovira da mu povije ranu, neprekidno mu je smetala ogrebotina i, da ne otežem, već sljedećeg dana noga mu je otekla, bio je prisiljen da izuje opanak, šepao je, počeo je hodati sve sporije, a onda mu je Leandar, koji je bio na smjeni vožnje na trećim kolima, rekao neka preuzme njegovo mjesto, a on (Leandar) je skočio dolje i preuzeo smjenu pratnje. Major je vidio njihovu zamjenu, pošao je da nešto kaže, ali se predomislio i ništa nije rekao. Sljedećeg dana je Leonida, koji je bio na smjeni osmatranja u podrumu, ustupio svoje mjesto Sofoklu, ali je tog puta Major intervenisao i rekao da to što su učinili nije u skladu s propisima. Sofokle ima smjenu pratnje, prema tome, ima da hoda pored kola. Nije

u redu da drugi iz njegovog voda imaju dvostruke smjene pratnje, to jest da se dvostruko zamaraju. Kolona se zaustavila, umiješao se Stamatis i rekao kako je neprihvatljivo da se likvidira jedan borac koji je u stanju da obavlja sve druge smjene, čak i da se bori, ukoliko se ukaže potreba. Major nije odmah odgovorio, vidio sam kako oklijeva, kao da traži argumente, a onda nam je naposljetku objavio kako je radio-stanicom pitao Vrhovni štab, a odgovor je bio "Sofokle cijan". Sofokle je zurio u njega kao izgubljen i konačno je skoro šapatom rekao da mu nije jasno šta će dobiti Zadatak ako on bude uklonjen. Tada se Major stvarno naljutio (bio je to prvi i posljednji put da sam ga vidio kako gubi hladnokrvnost), počeo se izdirati na njega i podsjetio ga kako je bio unaprijed obaviješten, razjasnili su mu pravilnik marša, razmislio je o svemu i prihvatio dobrovoljno da učestvuje u Zadatku i naravno (priznao je Major), jedno je teorijsko formulisanje nekog plana a sasvim drugo njegova praktična primjena, stoga i nije kazao ništa kad je Leandar Sofoklu ustupio uzde, i sam je bio u nedoumici, međutim, pitao je Vrhovni štab i sad je obavezan da izvrši zapovijest, poziva se na svjedočenje Telemaha, kome je poznata šifra i koji je poruku pročitao, "Lažem li, Telemaše?" Telemah je odmahnuo glavom. Onda je Stamatis primijetio kako je mirne duše mogao da ne pita Vrhovni štab već da učini nešto na vlastitu inicijativu, kakav je on zapovjednik zadatka? Major se zagledao u Stamatisa kao da ne vjeruje rođenim ušima, ali prije nego što je stigao odgovoriti, Sofokle je jurnuo do podruma trećih kola (pridigao je ponjavu koja je visila pred otvorom kako se ne bi vidjelo šta ima unutra) i ponovo se izvukao iz podruma držeći jednu lopatu. Bacio je pogled oko sebe, vidio jednu staru maslinu

lijevo od puta, uputio se šepajući prema njoj, stigao u slabu sjenku i počeo kopati rekavši:
"Sposoban sam za ekipu za sahranu."
Major je dopunio ekipu, odredivši nasumice još trojicu, kopali su svi na smjenu, lopatama i krampovima, a Sofokle je sjeo pored otvorenog groba da popuši posljednju cigaretu, nakon što je uzeo i željezničarski sat. Pušio je bez riječi, oborene glave, tako da možda i griješim, ali mi se učinilo kako je prikovao pogled za ranjenu petu, zamišljam da ju je po svoj prilici posmatrao s mržnjom, a svi mi smo sjedili u polukrugu ispred njega, licem prema njemu, samo što niko nije ništa govorio, bio je to jedini put da nismo razgovarali s jednim ranjenikom koji treba progutati cijankalij, samo smo sjedili ondje, i mi oborene glave, a onda je u jednom trenutku Sofokle ispušio cigaretu do posljednjeg dima, odbacio opušak i ostao zureći u sat koji je držao u lijevoj ruci. Major je ustao, zauzeo stav mirno salutirajući, ustali smo i mi, ostali, i čekali nepokretni, a meni je skoro istog trenutka kroz glavu prošla misao kako Sofokle strašno odugovlači, mora da je prošlo trinaest minuta, možda je to bio neki njegov trik, a možda se i zaboravio, kako je bio udubljen u misli, ali onda odjednom Sofokle skoči na noge govoreći kako mu nije ništa, prošla mu je noga, ne boli ga, više ne šepa, evo, hoda normalno, brže i od svakog normalnog – "Vidite me? Uopšte ne šepam?" – i stvarno, nije šepao, stigao je do trećih kola, gdje je ostavio na zemlji svoju bošču s revolverom, objesio je bošču preko ramena i prošao pored svih kola kao da je na vojničkoj paradi i odmah zatim sam ga čuo kako pjeva "Bandiera rossa",[22] jednu

22 **Bandiera rossa** (***tal.***) – "Crvena zastava", revolucionarna pjesma talijanskih komunista i anarhista. (***Prim. prev.***)

pjesmu talijanskih drugova (i ja sam je naučio od Sofokla, pjevali smo je, prigušenim glasom, visoko, kad bismo se zadesili zajedno u smjeni osmatranja, jer je Major zabranio pjesme, ništa nije smjelo ostaviti utisak da smo vojno odjeljenje, a Sofokle ju je naučio od Đakoma, koji je pristupio redovima ELAS-a, upoznali su se na Parnasu, za vrijeme okupacije) i dok je tako pjevao, koračao je jen-dva, a Major je rekao, kao da odiše s olakšanjem, "Svi na svoja mjesta", i dok smo se vratili do kola da krenemo, Sofokle je odmakao nekih pedeset metara ispred prvih konja i ubrzo se zaustavio, okrenuo se nalijevo krug i doviknuo nam:
"Sporo mi hodate! Svima ću vam cijankalij satjerati niz grlo!"
Nasmijao se, zaprijetio nam rukom i produžio hodati sredinom puta, a kolona je krenula za njim. Čak i oni koji su imali smjenu osmatranja u podrumima koračali su pored kola i posmatrali Sofokla, a Telemah, koji je hodao pored prvih konja, određujući ritam marša, usporio je, čini mi se, korak, kao da ne želi stići Sofokla, kao da ga hoće pustiti da vodi, ali usprkos svemu tome, nešto se uskoro počelo događati iz trena u tren – imao sam osjećaj da hodam a ne mičem se s mjesta, kao da se put pretvorio u pokretnu traku koja se vrti u suprotnom smjeru, kao da je nekakva nevidljiva sila sasvim blago pridigla kola pored mene, pa su se točkovi okretali u vazduhu, jedva dodirujući šljunak pod nama, kao da je Sofokla, koji je i dalje jednako koračao pred nama, unatrag vukla ta pokretna traka i njegova leđa neprekidno su nam se približavala, jednako su išla pravo na mene, a mrke mrlje od znoja sve su se jasnije raspoznavale na njegovoj košulji, sve više i sve postojanije se smanjivao razmak koji nas je dijelio, sve dok Sofokle nije stigao do mene, a onda prošao pored mene, vučen unatrag, i vidio

sam kako je zavukao desnu ruku u bošču obješenu o ramenu i bošča me očešala u prolazu, s lijeve strane, a sljedećeg trenutka sam čuo pucanj i pomislio sam: "Ubio ga je!"
Pomislio sam da je Sofokle ubio Majora koji je hodao nešto iza mene, zajedno s poručnikom sanitetske službe Rovirom, na začelju kolone. (Major je obično koračao na čelu kolone, određujući ritam marša, osim kad je spavao ili dešifrovao poruke. Bilo je prirodno da on nema drugih smjena, mogao je sjediti koliko je htio na krovu, a ja sam podozrijevao da gore ljenčari, nagnut nad englesko-grčki rječnik – još nisam znao da se radi o Jevanđelju – pretvarajući se da je zauzet, jer, naravno, nije mogao da legne, tim prije što su pored njega bila dva borca iz smjene osmatranja s krova. Kasnije, kada smo naučili šifru, kad sam vidio kako je komplikovana – ili prije će biti ne, bila je prosta da ne može biti prostija, samo je šifrovanje i dešifrovanje oduzimalo dosta vremena – uvjerio sam se kako je Major časno i savjesno obavljao svoj posao, to jest, što je brže moguće.) Sad je, međutim, Major išao posljednji, kao da je čekao Sofokla, kao da je želio biti prisutan baš na mjestu gdje će on početi da hoda sve sporije. Čim sam, dakle, čuo pucanj, okrenuo sam se i vidio Sofokla kako leži na putu, nauznak, a Rovir se nagnuo nad njega. Major je stajao nepomičan, nešto dalje.
"Je li mrtav?" čuo sam kako pita.
"Maltene", odgovorio je Rovir. "Slijepa rana iz neposredne blizine, prostrijeljeno mu je lijevo plućno krilo."
"Osjeća li bol?" ponovo je upitao Major.
"Sumnjam. Izgubio je svijest."
Kola su se zaustavila i svi su potrčali da vide, ali ih je Major otjerao zapovjedivši da nastave marš, odredio je samo

četvoricu koji će ostati (između ostalih i mene). Rovir je i dalje bio nagnut nad Sofoklom i držao mu puls. Major je počeo savijati cigaretu i pri pogledu u njegovo lice sticao se utisak kako je potpuno hladnokrvan, skoro nezainteresovan, međutim, prsti su mu malčice podrhtavali i nije mu polazilo za rukom da smota cigaretu, pa se cigaret-papir konačno pocijepao (a inače je bio majstor za zavijanje cigareta, pravi mađioničar, mogu reći, smotao bi cigaretu u tren oka, čak jednom rukom), a onda sam ja požurio i izvadio svoju automatsku tabakeru, da smotam cigaretu i ponudim mu je (po prvi put, jer su do tog trenutka naši odnosi bili više nego formalni) i Major je prihvatio ponudu, uzeo je gotovu cigaretu od mene, pustio da ispadne duhan iz pocijepanog cigaret-papira, zgužvao ga i odbacio, zapalio je čvrsto smotanu cigaretu koju je dobio od mene i povukao dubok dim u trenutku kad se čuo glas poručnika sanitetske službe Rovira, "Mrtav je" – imajući na umu Sofokla.
Major je zapovjedio nama četvorici da odvučemo Sofokla i sahranimo ga u pripremljenu raku, pod maslinom. Rekao je Roviru da uzme cijankalij koji Sofokle nije htio iskoristiti. (Cijankalij koji je ostajao kao višak čuvao je Major, a poslije njegove likvidacije, Stamatis. Ja sam na kraju predao sve doze kad sam stigao u grad K. Samo je Spartakova doza cijankalija izgubljena. Kad je stao na nagaznu minu i poginuo, pretražili smo mu sve džepove, ali je nismo našli.) Sofokle je prešao otprilike jedan kilometar, tako da smo se namučili tegleći ga rukama (a poslije smo bez daha trčali da stignemo kolonu). Kad smo stigli do masline, otkrili smo da smo zaboravili ponijeti lopate. Svukli smo Sofokla i sahranili ga gurajući zemlju rukama i nogama. Njegov grob nalazi se kod tačke n_4.

U noći, ili bolje u dva ujutro 26. avgusta 1949, prešli smo preko Kamenog mosta i nakon što smo odmakli najviše dvjesto metara, napali su nas padobranci. Ja sam u tom trenutku imao smjenu osmatranja s krova. Polumjesec je osvjetljavao rijetke žbunove s obje strane puta. Duvao je blag povjetarac i bilo je prirodno da se grmlje ovdje-ondje pomalo njiše, preko neba bi tu i tamo prešao poneki oblačić i sakrio mjesec, sve dok u jednom trenutku nisam ugledao jednog neprijatelja (istog časa sam shvatio da je neprijatelj) kako iskače iz žbunja s lijeve strane i baca se na Leonidu koji je bio na smjeni pratnje kod trećih kola. Gotovo u isti mah iskočio je još jedan i bacio se na Leandra, koji je hodao iza Leonide. Napad je bio tako neočekivan da su Leonida i Leandar bili zatečeni (kao što sam, uostalom, i ja bio zatečen) i ne bi stigli izvući revolvere iz bošči i dvojica padobranaca bi ih izboli (vidio sam kako je jedna oštrica bljesnula na mjesečini) sigurno bi pali izbodeni da ja nisam blagovremeno opalio iz automata i neću da se hvališem, ali tog puta pokazao sam se kao savršen strijelac, jer je padobranac već prišao Leonidi i digao ruku da ga udari (bio je naoružan nožem na sklapanje, jednim od onih automatskih s oprugom, gdje pritisneš dugme, a oštrica iskoči) i tako, da sam načinio najmanju grešku pri nišanjenju, pogodio bih Leonidu ili Leandra. Nisam siguran da sam ja prvi ispalio rafal, čuli su se i drugi gotovo istovremeno, ispaljeno je i nekoliko pucnjeva i smatram da ne vrijedi truda prepričavati bitku sa svim pojedinostima, pogotovo kad se uzme u obzir da je, što se dešava u takvim okolnostima, uslijedila zbrka i priznajem da se ne sjećam jesam li se prvo okrenuo na desnu stranu kola ili unatrag, u svakom slučaju znam da sam ispalio rafal i pogodio jednog

padobranca koji je pošao da zadigne ponjavu i uskoči u podrum (i čak u tom trenutku sinulo mi je kroz glavu kako su bili obaviješteni o svemu), a kad sam se okrenuo desno, vidio sam kako je Nikijas pao na zemlju, kraj jendeka, a dva padobranca su se spremala da se popnu na kola, ali nije bilo potrebno da pucam, preduhitrio me poručnik sanitetske službe Rovir, koji je bio na smjeni vožnje, ili ih je možda pogodio Karol, koji je bio na smjeni spavanja, spavao je na krovu do mene i probudio se, ili ih je izrešetao Spartak, ili Hermes, koji su bili na smjeni osmatranja u podrumu – bivši vodnik Spartak, jer je onaj drugi Spartak, bivši stariji vodnik, poginuo, kako sam rekao, tako što je stao na nagaznu minu. Kako bilo da bilo, skočio sam s kola i pojurio naprijed, da pomognem drugima ako bi trebalo, ali se ispostavilo da su ostala kola već neutralisala neprijatelja. Major nam je rekao da zapalimo baklje i pretražimo svuda uokolo i stvarno smo pretražili, stigavši do Kamenog mosta. Baklje smo napravili tako što smo pocijepali odijela poginulih drugova i omotali platno na drške lopata (jer, kao što sam već rekao, naše mrtve sahranjivali smo gole, a zadržavali smo od odijela sve što smo mogli iskoristiti, i ta mjera predostrožnosti pokazala se sasvim ispravnom, jer sam ja, na primjer, pocijepao košulju dok sam u žaru bitke skakao s kola, pa sam kasnije uzeo Teofilovu košulju) i posuvši platno benzinom (naime, zaboravio sam reći da smo imali tri kante benzina i prazne boce, za pravljenje Molotovljevih koktela, ukoliko bi se ukazala potreba) i pretražili smo s bakljama, ali nikog nismo našli.

Bila su dvadeset dva padobranca, petnaest ih je ostalo mrtvih na licu mjesta, šestorica su izdisala, i Telemah ih je dokusurio mecima iz samilosti. Dvadeset drugi je bio ranjen

u stomak, ječao je, ali je izgledalo da je u stanju da govori i Major ga je pitao koji čin ima i kojoj jedinici pripada.
"Naređeno mi je da ništa ne kažem", odgovorio je on.
Sjedio je, presavijen nadvoje, držao se rukama za trbuh i vidio je kako Telemah dokusuruje druge mecima iz samilosti. Major ga je gurnuo nogom, a kad je ranjenik pao nauznak, stao mu je opankom na ranu. Ranjenik je zaurlao. Major ga je upitao kakva je druga naređenja dobio.
"Rekli su nam da likvidiramo stražu oko sanduka, da ga preuzmemo i udaljimo se čamcima niz rijeku", izgovorio je ranjenik tako slabim glasom da se jedva čuo.
"Kakvog sanduka?" počeo se izdirati Major, očigledno pokušavajući ga prisiliti da kaže sve što zna. "Ne prevozimo mi nikakav sanduk. Džaba ste izginuli, svi do jednog, ko paščad na đubrištu! Grešku ste napravili, možda vas je prevario vaš komandant!"
"Grešku, ha? Prevario nas, ha?" vrisnuo je ranjenik, a onda odjednom prasnuo u smijeh i počeo se tresti od nervoznog kikota (u životu nisam čuo takav kikot, tako kikotavo štucanje, rekao bih, takve kikotave krikove bola, jer boljelo ga je, naravno, dok se smijao, ali se nije mogao zaustaviti, uhvatilo ga je nešto kao grč, krv mu je u mjehurićima pokuljala na usta i u jednom trenutku stresao se cijelim tijelom, istegao se i ostao mrtav).
Tako nismo saznali ništa drugo, ali i to što smo saznali bilo je već značajno, nije više bilo mjesta nikakvoj sumnji da neprijatelj zna sve (to jest, već i sama činjenica što su nas napali bila je više nego dovoljna, imali smo, međutim, povrh svega i konkretno svjedočanstvo). Nismo doznali kojoj jedinici padobranci pripadaju i jesu li stvarno bačeni iz aviona, ili su se uvukli na našu teritoriju čamcima preko

rijeke, ili su bacili gumene čamce padobranima radi povratka, jedino je sigurno bilo da su svi nosili padobranske uniforme i šljemove. Kod njih nismo našli apsolutno ništa, nikakve dokumente, pa čak ni onu metalnu pločicu s pukovskim registarskim brojem, koju obješenu oko vrata nose neprijateljski vojnici.

Jedan mrtvi padobranac imao je bradu, bradicu, hoću reći, i to je na mene ostavilo utisak, jer su svi ostali bili obrijani, ali bilo je tu i nešto drugo u isti mah, nešto što nisam odmah mogao definisati, nešto je bilo na tom licu i zapalio sam jednu baklju i pomno ga proučio i naposljetku sam se uvjerio kako me podsjeća na političkog komesara Pelopidasa koji me gotovo otjerao pred puščane cijevi u Odisejevoj brigadi. To sam odmah saopštio Majoru i dodao neka, ukoliko misli kako je svrsishodno da se uvjerimo, zapovjedi Vrutosu da obrije mrtvaca. (Vrutos je bio berberin u građanskom životu i sad nas je brijao velikom britvom, ne baš tako često, jer se, naravno, seljaci ne briju svaki dan.) Major je moj prijedlog smatrao ispravnim, jer ako se nisam prevario, Pelopidas je očigledno dezertirao kako bi pristupio neprijateljskim redovima, a to obavještenje moglo bi biti zanimljivo za Vrhovni štab.

Podigli smo mrtvaca na druga kola, postavili ga da sjedi na mjestu kočijaša, Vrutos pustio mrtvu glavu da padne unatrag i nasloni se na slamu. Počeo je brijati lijevi obraz (bez sapunice, naravno) i kako je išao dalje, bio sam sve sigurniji da se radi o Pelopidasu. Kad je obrijao pola lica, Vrutos me zapitao je li možda dovoljno, možda ga mogu prepoznati, jer nema razloga da nastavlja – očito mu se nije sviđao taj posao. Ali ja sam se sjetio da je Pelopidas imao krupnu bradavicu na desnom obrazu, odmah do ušne resice, pažljivo

sam pretražio ispod brade i stvarno sam je napipao, ali sam se htio uvjeriti i rekao sam Vrutosu da nastavi, samo pazeći da ne posiječe bradavicu. Naposljetku više nisam mogao imati nikakve sumnje i rekao sam Majoru kako je sigurno Pelopidas, osim ako se radi o njegovom dvojniku.
"Kakve je zube imao Pelopidas? Sjećaš se?" upitao me Major.
Sjetio sam se da je imao jedan zlatan zub desno gore (ili je možda bio dolje?), u svakom slučaju, vidio se samo kad bi se nasmijao. Otvorili smo usta mrtvaca i stvarno vidjeli zlatan zub, gore desno.
"Dakle, jeste Pelopidas", rekao je Major i zapovjedio da ne sahranjujemo mrtve, nego da ih kolima prenesemo do mosta i bacimo u rijeku (naše gole i s kamenom vezanim oko vrata, a obučene i bez kamena neprijatelje, kako bi im se leševi naduli od vode i isplivali na površinu i dao Bog da stignu, nošeni vodom, na neprijateljski teren, neka vide fašisti šta je bilo s njihovim padobrancima).
Možda sam već rekao kako je bilo dogovoreno da poruke emitujemo tačno u šest svakog poslijepodneva i tog dana (26. avgusta 1949.) Major je poslao jednu od najdužih poruka, navodeći sve naše gubitke, u ljudstvu i konjima. Vrhovni štab je odgovorio "Okret Studenac" bez ikakvog daljeg komentara.
30. avgusta 1949. likvidirali smo Majora kod tačke n_5 na mapi N° 2, pročitali smo Dnevnik marša i uvjerili se kako je stvarno zatražio uputstva u vezi sa Sofoklom koji je sporo hodao i koji se konačno radije ubio, a meni je, čim sam čuo pucanj, prošlo kroz glavu da je ubio Majora, a to je, kako se ispostavilo, pomislio i Rovir (to jest, ne da ga je ubio, nego da ga namjerava ubiti – to mi je rekao sam

Rovir nekoliko dana kasnije, dodavši kako se, kad je vidio Sofokla gdje vadi revolver iz svoje bošče, nagonski odmakao od Majora, da ga metak slučajno ne zakači, a onda je vidio Sofokla kako naslanja cijev na svoje grudi, ali nekako neobično, posred prsa, kao da je htio da mu metak skoro okomito probuši lijevo plućno krilo). U svakom slučaju, Major je stvarno zatražio uputstva, a Vrhovni štab je odgovorio, "Sofokle cijan".

Oko pola pet 31. avgusta 1949. stigli smo do okreta prema Demetrinom hramu i kako smo imali sat i po vremena do slanja poruke, Stamatis je odlučio da zaokrenemo i sačekamo kod ruševina Hrama. Začudio sam se kad sam to čuo, jer Hram leži nekih tristo metara od okreta, međutim, Stamatis mi je objasnio da naprosto želi posjetiti antičke ruševine i mali Muzej pored njih, s nalazima iz iskopina. Kad sam to čuo, ponovo sam se začudio, jer Muzej nije bio zabilježen na štabnoj mapi, što će reći da je Stamatis odranije znao za njega i stvarno, "Nekada me zanimala arheologija", rekao mi je Stamatis i požurio da promijeni temu.

Od cijelog Demetrinog hrama nije ostalo uspravno ništa osim jednog stuba u dorskom stilu, ostali su bili srušeni, poput debelih panjeva posječenih stabala. Muzej je bio zatvoren. Koliko god da je Stamatis udarao nogom u teška drvena vrata, koliko god gurao ramenom (a pomogao sam mu i ja), nismo ih mogli razvaliti. Pogledali smo kroz prozor i vidjeli dvije mramorne statue.

"Gola žena je Nimfa Abarbareja, sjećam joj se imena, jer se sve u svemu pominje na jednom mjestu u Ilijadi", rekao mi je Stamatis, ali tog trenutka nastala je neka gužva, neko je viknuo, "Stoj! Ko ide?" potrčali smo do ruševina Hrama i ispostavilo se da je čuvar Muzeja.

Istog časa mi je sinulo da sad imamo veliki problem, čuvar je, naravno, shvatio da smo vojna jedinica, i šta ćemo sada s njim? Upitno sam pogledao Stamatisa, isto su učinili i ostali, ali on je, kao da se ništa ne događa, naložio čuvaru da otvori Muzej. Čuvar je bio dobro držeći starac bijele brade, a izgledao je uplašen i počeo nam je govoriti kako se apsolutno slaže s posljednjim cirkularnim pismom Mjesne samouprave u vezi sa "Širenjem umjetnosti u narodnim masama" i kako smatra svojom dužnošću da nam smjesta otvori Muzej. Tako smo detaljno razgledali one dvije statue (Stamatis, Lisimah i ja, ostale nije zanimalo, ili su radije prilegli), a ja sam uglavnom posmatrao golu Nimfu – ostali eksponati učinili su mi se beznačajnim. Lijeva ruka Abarbareje bila je otkinuta, od ostalog joj ništa nije nedostajalo, a desnom rukom sakrivala je stidnicu upola nagnuvši glavu udesno, oborenog pogleda.

Kad smo vidjeli sve što se imalo vidjeti u tom malom Muzeju, Stamatis me odvede na stranu i reče da ostanem ondje i pazim na čuvara, da slučajno ne pobjegne, i dodade kako će on otići da s ostalima prodiskutuje na tu temu. Stamatis je otišao s Lisimahom, ja sam ostao sam sa čuvarom, koji se uznemirio gledajući cijeli taj manevar (šu-šu i nagli odlazak njih dvojice) i zvjerao je oko sebe, a ja sam ga počeo pripitkivati razne stvari ne bismo li se upustili u razgovor, to jest, htio sam ga naprosto primiriti.

U neko doba vratio se Stamatis i objasnio čuvaru da bismo ga, kad je sve već tako ispalo, sasvim normalno morali likvidirati, tim prije što je shvatio kako smo na specijalnom zadatku i nešto prevozimo, no mi smo o tome prodiskutovali i riješili da ga povedemo sa sobom (ako on želi) i, prirodno, biće nenaoružan i neka stalno ima na umu da

ćemo danonoćno paziti na njega, da ne bi slučajno pobjegao, ili nam priredio kakvu drugu psinu. Čuvar je drage volje prihvatio, pa smo mu dali da obuče odijelo jednog od poginulih drugova (jer, naravno, nismo ga mogli ostaviti u plavoj uniformi i s bijelom šapkom sa zlatnim, izblijedjelim slovima na traci iznad oboda). Presvukao se, dakle, unutra, u Muzeju, izišli smo van, zaključali vrata, čuvar je objesio karton koji je imao spreman, na kom je pisalo, "Vraćam se za pet minuta", i otišli smo do drugih koji su bili među ruševinama Hrama.

U šest poslijepodne javili smo gdje se nalazimo, a Vrhovni štab je odgovorio, "Okret Vučije Vrelo preko Vodenica" (lozinka "Sloboda", odziv "Smrt"). Sad kad smo naučili kako se šalju poruke i svi smo znali lozinku i odziv, nije bilo razloga da se straži ispred Vodenica javlja zapovjednik zadatka Stamatis (kao što je uvijek lično činio Major), pa je Stamatis zapovjedio zamjeniku zapovjednika zadatka bivšem starijem vodniku i triput odlikovanom Ikaru (jer su stvarno izvršena unapređenja na osnovu hijerarhije odlikovanja, kako sam već napomenuo), zapovjedio je, dakle, Ikaru da krene ispred prvih kola i javi se straži. Stigli smo do stražarskih položaja u Vodenicama oko deset naveče i kad su zatražili lozinku, Ikar je odgovorio, "Sloboda", ali kad su mu rekli da pređe na odziv, Ikar je rekao, "Ili smrt", a stražar ga je istog časa ustrijelio (i to s punim pravom, jer jedno je "Smrt" a drugo "Ili smrt", ili prije će biti "Ilsmrt", kako je rekao Ikar, kao da je jedna riječ, tako se čulo, a odziv se ne bi smio razlikovati ni po čemu od dogovorene, konvencijom utvrđene riječi, ne bi se smio čak izgovoriti sa stranim naglaskom, kad se izgovara na granici) i Ikar je pao teško ranjen. Na sreću, Stamatis (osim što je

bio zapovjednik zadatka, preuzeo je i dužnost komandira prvog voda i u tom trenutku bio je na smjeni osmatranja) Stamatis se uspravio na krovu prvih kola i doviknuo, "Odziv, smrt", inače su mogli ponovo zapucati iz stražare, pa bismo imali i drugih žrtava. U skladu s odlukom koju smo donijeli da ne tjeramo ranjene da gutaju cijankalij, poručnik sanitetske službe Rovir uvezao je što je bolje mogao Ikarovu ranu, pa smo ga podigli na krov prvih kola, da se ispruži na slami. Natovarili smo, ili prije će biti sakrili smo u podrume namirnice i druge potrepštine (i čuvar Muzeja, kog smo sakrili u podrum trećih kola, uvukao se duboko unutra i nije puštao ni glasa) i prošli smo što smo tiše mogli kroz Vodenice. Sutradan ujutro poručnik sanitetske službe Rovir odveo je na stranu Stamatisa i počeli su raspravljati o nečemu prigušenim glasom, hodajući otprilike čitav kilometar pored drugih kola i naposljetku je Stamatis četiri puta udario u zvono (Major je zvonio tri puta za pauzu, a dva puta za polazak, Stamatis nam je rekao da će biti i četiri puta, kad htjedne sazvati sastanak). Stvarno smo održali sastanak tako što smo se svi popeli na krov prvih kola, gdje je ležao ranjeni Ikar. Stamatis je održao uvodnu riječ, objašnjavajući nam kako poručnik sanitetske službe Rovir misli da je Ikarovo stanje krajnje beznadežno i smatra da je već postalo nehumano što ga puštamo da se tako bespredmetno muči, te prema tome, stavlja to pitanje na sud svih nas, uključujući i samog Ikara, i predlaže da se odluka donese dizanjem ruke. Niko nije digao ruku (izuzev poručnika sanitetske službe Rovira), svi su oborili glavu, svi su krišom posmatrali Ikara (sudim po sebi, jer sam ga ja krišom posmatrao), svi smo nešto iščekivali, istina, ne baš dugo, nekoliko sekundi sve u svemu, sve dok Ikar

nije digao ruku, a onda smo svi glasali za to da on proguta cijankalij, a kad kažem svi, imam na umu i Lisimaha. Stamatis je odredio četveročlanu ekipu za sahranu, a kad je raka bila gotova, dao je Ikaru željezničarski sat, dao mi je mig da mu smotam dobru cigaretu pomoću automatske tabakere, smotao sam je, pripalio i dao Ikaru, i mada je bilo očigledno kako osjeća neizdrživ bol i muči se, povukao je dim, uhvatio ga je kašalj, pošao je odbaciti cigaretu, ali se predomislio, bacio je pogled na sat, obratio nam se tražeći da obavijestimo njegove, odbacio cigaretu koja je sama dogorjela do pola i prikovao pogled na zapovjednika zadatka Stamatisa. Stamatis je ustao, salutirao, svi smo slijedili njegov primjer, a Ikar je progutao cijankalij. Razodjenuli smo ga, sahranili ga kod tačke n_6 i nastavili marš.

Petsto metara poslije okreta za Vučije Vrelo naišli smo na jednu rječicu u kojoj se nije moglo plivati, bila je suviše plitka, sasvim jasno se vidio šljunak na dnu, bila je međutim kao stvorena za brčkanje u bistroj vodi. Stamatis je bacio pogled na željezničarski sat, vidio kako imamo i previše vremena da stignemo do šest na okret, triput je udario u zvono, stali smo, većina se svukla, neki su samo zasukali nogavice i jedva sam shvatio kako je prošlo vrijeme, i tako smo se počeli igrati i prskati, pa su ubrzo i oni koji se nisu skinuli bili mokri do gole kože, a onda su sjeli na šljunak na dnu, a voda im je bila do pojasa, i pridružili su se igri, sada jednaki s onima što su se skinuli, jer, naravno, ko je mokar, vode se ne boji. U jednom trenutku neko je povikao, "Avioni!" i požurili smo da iziđemo i sakrijemo se u visoku češminu na obali. Mislim da sam već rekao kako nismo imali aviona, ta dva što su se približavala očigledno su bili neprijateljski i ubrzo smo čuli eksplozije bombi koje

su padale negdje u pravcu okreta prema Vučijem Vrelu. Avioni su počeli kružiti, nakon što su se nisko spustili (koga su imali da se boje?) i kad god bi napravili puni krug istresali su bombe nišaneći očito neki konkretan cilj. Upitao sam Stamatisa (koji se svukao i igrao se s nama u rječici) upitao sam ga koliko je sati, izvukao je sat iz džepa (u međuvremenu se obukao, kao i svi mi koji smo se skinuli, ali se sada više nismo ni čuvali, tim prije što je bilo očigledno kako avioni imaju drugi cilj), pogledao je na sat, prestrašeno promumlao, "Šest i dva!" i trkom odjurio do prvih kola. "Kako je tako brzo prošlo vrijeme?" pomislio sam, zakasnili smo dvije minute da emitujemo poruku ("Okret Vučije Vrelo Ikar cijan stasao Telemah"). Sjeo sam da popušim cigaretu, ali prije nego što sam stigao povući posljednje dimove, poskočio sam jer sam se odjednom sjetio čuvara Muzeja – zvao se Haralambos Stratis. Stamatis je priključio Haralambosa Stratisa trećem vodu, ili, da bih bio potpuno precizan, povjerio je komandiru trećeg voda Spartaku nadzor nad njim. Bio sam siguran kako čuvar Muzeja nije ušao u vodu da se malo brčka, naravno da bih ga primijetio, tim prije što je jedini bio ćelav i imao bijelu bradu. Spartaka sam vidio u rječici, štaviše, cijelog sam ga isprskao i u početku se ljutio, jer je bio obučen. Poručnik sanitetske službe Rovir, da, sjetio sam se da sam i njega vidio, sjedio je u vodi, licem okrenut pomoćniku komandira trećeg voda Telemahu i raspravljali su sasvim ozbiljno, kao da su u kancelariji. Bivši vodnik Hermes, prost borac trećeg voda, legao je potrbuške u vodu i pokušavao da pliva oslanjajući se rukama na šljunak i udarajući nogama kao u kraulu. Bivši potporučnik Agatokle, prost borac trećeg voda, svukao se, ali je zaboravio da skine svoj slamnati

šešir i kad je bućnuo u vodu, neko mu ga je skinuo, napunio ga vodom i ponovo mu ga nabio, sa svom vodom koja nije stigla da iscuri kroz slamu – neko, ali ko? Ama da, bivši stariji vodnik Karol, prost borac trećeg voda, te se, prema tome, cijeli treći vod brčkao u vodi, a niko nije ostao da pazi na čuvara Muzeja – gdje li je mogao biti? Da nije kidnuo?

Otrčao sam do trećih kola, zadigao ponjavu i pogledao u podrum. Vidio sam čuvara kako sjedi naslonjen na grudobran i gleda kroz pukotinu, kao da je na smjeni osmatranja. "Šta radiš tu?" izderao sam se na njega, a onda sam požurio da dodam nešto blaže: "Zašto nisi sišao da se osvježiš?"

Odgovorio mi je kako mu je, kad smo krenuli iz Demetrinog hrama, onaj visoki, plavokosi (to jest Stamatis) rekao da uđe u podrum trećih kola i da ne promalja nosa, šta god da se dogodi, pa je tako, kad su svi otišli, on ostao unutra i nije promolio nosa. Uvjerio me da mu je prijatno unutra, ulazi dosta vazduha kroz pukotine, nije ni prevelika vrućina, bolje bi bilo, naravno, da je na krovu, ali ne žali se. Samo što mu nije prijatno, jer je beskoristan i uzalud jede naš hljeb.

Nisam znao šta da mu odgovorim, ali srećom Stamatis je zazvonio četiri puta i na sastanku koji je uslijedio saopštio kako nam je zapovjeđeno da sutra stignemo do okreta prema Zamku.

"Ako pogledate mapu", rekao je Stamatis, "vidjećete kako počinjemo praviti treći krug. Osim toga, vidjećete kako smo dalje nego danas. Ima li iko nešto da kaže, da nešto predloži?"

Sjedili smo prekrštenih nogu, u polukrugu, licem prema Stamatisu, štabna mapa išla je iz ruke u ruku, svi bi bacili pogled na nju, uvjerili se u to što su već čuli i niko

nije progovorio ni riječi. Kad je mapa obišla cijeli krug, Stamatis ju je presavio, ustao i dvaput zazvonio.

Nije nam trebalo dugo da stignemo do okreta prema Vučijem Vrelu, ali nam je dosta trebalo da dođemo sebi od iznenađenja kad smo se uvjerili kako su avioni izabrali za cilj baš taj okret. To jest, samom okretu se ništa nije dogodilo, hoću reći kako sam put nije bio oštećen, jer su bombe pale pored njega, lijevo i desno po šumi, ali mi smo uvijek ulazili u šumu (gdje je bilo šume) za vrijeme dužih pauza, te prema tome, u šest poslijepodne, kad su bombe pale na okret (a bilo je, naravno, šest, jer u šest i dvije minute, dok su još padale bombe, Stamatis je potrčao da emituje poruku), u šest sati morali smo, da je sve bilo kako treba, biti na zaokretu i bili bismo, naravno, da se nije zadesila ona rječica i bombe bi pale na nas.

Upravljao sam drugim kolima, posmatrao pokidano drveće, bombama iščupano iz korijena, a poseban utisak na mene je ostavio jedan veliki bor, ispred mene i zdesna, uvučen nekoliko metara od puta, visoki bor debelog stabla, nagnut mnogo više i od samog tornja u Pizi (u onom trenutku uopšte mi nije ličio na toranj, toga sam se sjetio sad, dok pišem, jer vam pokušavam omogućiti da shvatite pod kolikim je otprilike uglom bio nakrivljen bor) i u tom trenutku vratio se od prvih kola Vrutos, gdje je završio vježbu na radio-stanici pod Stamatisovim rukovođenjem, zamijenio me na mjestu kočijaša, skočio sam s kola i potrčao da stignem prva kola koja su išla nekih trideset metara ispred nas, kako bih vježbao na radio-stanici. (Vježbe su se odvijale sa spuštenom ponjavom, bilo je mračno u podrumu, ali, naravno, da bi emitovao poruke nije ti potrebno svjetlo, možeš pritiskivati taster i zatvorenih očiju, pričajući

prstima, kao što možeš govoriti u mraku, i položio sam kažiprst i srednji prst na sjajnu kao od abonosa crnu glavicu tastera, a Stamatis je pritisnuo svoje prste na moje i otkucavao Morzeove znakove, da mi se ruka privikne na crtice, tačke, intervale između njih i intervale između brojeva. Naravno, u vrijeme vježbanja isključivali smo prekidač baterije, a kako nije bilo mogućnosti da vježbamo prijem uz prave znakove – ko bi nam ih emitovao? – Stamatis je ustima činio "Bi-bi-bi", da nam se uši priviknu na zvuke koje ćemo slušati ako stavimo slušalice.) Potrčao sam, dakle, i stigavši do prvih kola vidio sam izbliza nakrivljeni bor, vidio sam krater koji je napravila bomba neposredno do njega i zemlju pri njegovom korijenu izdignutu na onoj strani gdje je bio tupi ugao, kao da je silina bombe gurnula veliki bor, pokidavši nekoliko korjenova i prisiljavajući ostale da se zategnu, i ti preostali, napeti korjenovi sada su kao konopci šatora držali bor koji je stajao iskrivljen, nepomičan, jer u tom trenutku nije bilo ni daška vjetra i nije se pomjerao nijedan jedini list.

Ušao sam u podrum i počeo uvježbavati sa Stamatisom, ali skoro odmah potom čujem moćan, gotovo zaglušujući zvuk, hoću reći zbrkanu, uzastopnu buku, nešto između škripe, tupog udarca i jeke koju stvara debela greda kad se prelomi nadvoje, Stamatis povuče ruku s mojih prstiju, pridigne ponjavu i vidjesmo kako je veliki bor pao na druga kola.

Konji su se izbezumili i počeli se propinjati u mjestu, upinjući se da krenu dalje, ali, naravno, nisu mogli povući kola, jer ih je bor prikovao kad je pao debelim granama na slamu i prekrio gustim iglicama one što su sjedili na krovu i sjedištu kočijaša. Tada je poginuo Vrutos, koji je sjedio

na sjedištu kočijaša, a teško je ranjen Aristid, koji je sjedio na krovu. Leonida, koji je sjedio pored Vrutosa, stigao je skočiti, ali je skočio tako užurbano i nespretno da je iščašio gležanj i poručnik sanitetske službe Rovir namjestio mu je, naravno, kost tako što ga je ispružio poleđuške na putu, pridigao rukama Leonidinu desnu nogu i povukao je naglo prema sebi, pošto je prethodno desnom nogom nagazio Leonidinu lijevu, ali usprkos tome Leonida nije mogao hodati i da je Major bio živ, natjerali bismo ga da proguta cijankalij, mi smo ga, međutim, dovukli do prvih kola, podigli ga na krov i stavili da se ispruži na slamu. Aristid je još uvijek bio živ i urlao je od bola i psovao što je prostije mogao jer otežemo da ga oslobodimo od bora i dernjao se da mu damo cijankalij, čak nas je nazvao fašistima, ali kako da djelujemo brže kad smo bili prisiljeni stajati na slami, između grana, trudeći se da pridignemo debelu granu koja je pritiskivala i gnječila Aristidove grudi (vjerovatno je u posljednjem trenutku, kako je sjedio na krovu, pao nauznak ne bi li izbjegao udarac), a tlo nam je bukvalno izmicalo pod nogama, ugibala se slama, bor nas je sve gurao prema dolje i konačno je Stamatis, poslije potvrdnog mišljenja poručnika sanitetske službe Rovira, otrovao Aristida, to jest gurnuo mu je cijankalij u usta, a Aristid ga je odmah progutao i jedva sam stigao, sjećam se, prinijeti ruku sljepoočnici (nisam nosio šešir) kako bih salutirao Aristidu, koji bi, naravno, sam izvukao vlastiti cijankalij iz džepa da mu debela grana nije prikliještila ruke, i zato ga je tražio od nas, psujući nas, i zato mu ga je Stamatis stavio u usta (jer su kod njega sad bile preostale doze).

Komandir drugog voda Hektor i Lisimah, koji su također sjedili na krovu drugih kola, ništa nisu pretrpjeli osim

nekoliko površinskih ogrebotina. Ispregnuli smo konje, testerom presjekli stablo bora i tek tako smo mogli osloboditi kola od njegovih grana. Skinuli smo dvojicu mrtvaca i položili ih na ivicu puta. Pokazalo se da je nemoguće izvući sanduk iz podruma, jer su daske tavanice popucale i sada su ga držale zaglavljenog (ne bih ni sanjao, mislio sam da će slama zaštititi tavanicu, ali izgleda da je bor, padajući na kola gornjim dijelom stabla i granama, udario po njoj s izuzetnom silinom, u svakom slučaju, niko nije brinuo o sanduku dok smo pokušavali da se postaramo prvo za Aristida, a zatim za Leonidu), tako da smo, dakle, morali istovariti slamu, bacajući je u jendek pored puta, otkinuti polomljene i nepolomljene daske tavanice, pa izvaditi iz podruma sanduk, namirnice, duhan, odjeću, alatke i automate. Udruženim snagama prevrnuli smo prazna kola naopako, na slamu, dovukli odozgo i gornji dio presječenog bora i Stamatis je bio spreman da potpali slamu kad je neko (razbijam glavu, ali se ne mogu sjetiti ko) predložio da preko borovih grana položimo dvojicu naših golih poginulih drugova. Prijedlog je jednoglasno prihvaćen, jer smo bili iscijeđeni od umora i niko nije bio raspoložen za kopanje.
Pozabavili smo se konjima (ostalo nam je devet konja, po tri za svaka kola, izgubili smo dva u bici kod Kamenog Mosta i jednog prije bitke – otpala mu je potkovica, pa smo ga morali ubiti). Sad je jedan konj iz drugih kola bio ranjen u sapi, bila su nam dovoljna druga dva kako bismo popunili četveropreg u prvim i bivšim trećim kolima, ionako je onaj ranjeni bio višak, pa ga je ubio (po Stamatisovoj zapovijesti) poručnik sanitetske službe Rovir, milujući mu njušku i prislonivši mu cijev revolvera na uho. Poslije promjena do kojih je došlo zbog gubitaka, kao ugalj crna

kobila sa bijelom pjegom na čelu sad je bila prvi konj desno u zaprezi prvih kola.

Spalili smo, dakle, dvojicu naših mrtvih kod tačke n_7, natovarili sanduk na prva kola i nastavili marš. Čuvar Muzeja ostao je u podrumu trećih kola dok smo se mi bavili oborenim borom i njegovim posljedicama. Potjerali smo konje i u šest poslijepodne 2. septembra 1949, nakon što smo stigli na odredište, emitovali "Okret Zamak Vrutos Aristid konj kola bombardovanje stasao Telemah". Nije, naravno, vrijedilo truda objašnjavati da su gubici uzrokovani borom. Pad bora je ionako bio posljedica bombardovanja, te prema tome u suštini nismo ništa slagali. Poslije četvrt sata stigao je odgovor Vrhovnog štaba, koji nam je zapovijedao da sljedećeg dana u šest budemo kod Demetrinog hrama, bez ikakve druge primjedbe, što je značilo da ćemo zaobići Dunje. Stamatis je zazvonio četiri puta, održali smo sastanak na kom su neki drugovi izrazili nezadovoljstvo, pa čak i ljutnju (što pravimo treći krug), ali kad ih je Stamatis upitao bi li se trebali vratiti do bombardovanog okreta pa onda krenuti putem prema gradu K., niko se nije usudio da odgovori potvrdno. Nastavili smo, dakle, marš i kod tačke n_8, gdje smo stigli sljedećeg dana ujutro, napravili smo uobičajenu pauzu koju smo imali svakog punog sata. S lijeve strane puta bila su neobrađena polja, a malo prije nego što smo stigli do tačke n_8, primijetio sam nasred tog pustog prostora jedan sasvim zelen četverougao, koji je vjerovatno bio povrtnjak, a pored njega kuću, malu ali održavanu, kako mi se učinilo. "Oaza", pomislio sam, sjećam se, dok sam posmatrao povrtnjak s krova prvih kola, na kojima sam imao smjenu stražarenja. Kad smo se zaustavili, zamolio sam Stamatisa da dozvoli nekolicini nas da skoknemo

do povrtnjaka i uzmemo koji paradajz ili šta već nađemo. Stamatis nije imao ništa protiv, rekao je da ko god nije previše umoran i nije mu teško može poći sa mnom, ponudilo ih se pet-šest, među kojima i Lisimah iz prvog voda i bivši potporučnik Agatokle, koji je bio prost borac drugog voda (pošto više nije postojao treći). Nismo zatekli nikog u povrtnjaku, pokucali smo na kućna vrata, ali nije bilo nikakvog odgovora. Vrata nisu bila zaključana, ušli smo u kuću, nigdje žive duše. Ostali su izišli van da naberu paradajz, a ja sam ostao i razgledao dvije sobice i kuhinju – kuća je bila sasvim pristojno namještena, imala je čak i dvokrilni ormar s ogledalom i spremio sam se da pođem, kad mi nešto pade na pamet, jurnem i otvorim ormar i bio je baš onakav kako sam podozrijevao, unutra nije bilo polica, samo jedna šipka okrugla kao drška metle, na kojoj su visile uglavnom ženske haljine i jedno-dva odijela – "Praznička odjeća", stigao sam pomisliti dok sam ih uzimao i izbacivao gdje sam stigao ne bih li što prije ispraznio ormar. Ispraznio sam ga i počeo pažljivo ispitivati njegovu konstrukciju, uglavnom donje vodoravne daske. Ne, izgleda da sam pogriješio, ali kako bih se uvjerio, povukao sam sad već prazan ormar na sredinu sobe i pretražio pod. Ništa. Nije bilo vrata u podu ispod ormara, niko se nije krio u podrumu, jer naprosto nije bilo podruma, ali kako sam mogao znati, kako da ne posumnjam, kad se ima u vidu da je ormar bio skoro isti kao onaj koji je u svojoj kući postavio Konstantin Psaras na Hristoforovu preporuku? Konstantin Psaras bio je rođak Hristoforove majke, već starac, preko šezdeset godina, namjesnik crkve u svojoj četvrti, poštovanja dostojan član zajednice, niko nije mogao posumnjati na njega, ni na njega, ni na njegovu ženu, ali Hristoforu je pošlo za rukom da

ga organizuje u EAM i Psaras je prihvatio da montiramo ilegalnu štampariju u njegovom podrumu. U spavaćoj sobi smo konstruisali vrata u podu (Psarasova žena se bunila, govorila je kako nije u redu da im svijet svaki čas prolazi kroz spavaću sobu, ali Hristofor joj je objasnio kako je razmišljao o svemu i došao do zaključka kako će baš na taj način moći spavati na miru, jer se vrata u podu obično ne prave u spavaćim sobama, te prema tome, čak i u slučaju pretrage, neće mnogo tražiti po sobi), a iznad vrata u podu, koja su se otvarala prema dolje, dok se, kao što je poznato, vrata u podu obično otvaraju prema gore (a otvaraju se prema gore iz najprostijeg razloga što postoje, naravno, stepenice koje vode u podrum, a te stepenice smetaju uobičajenim vratima u podu da se otvaraju prema dolje, tako je, ali baš to je bila njegova druga "briljantna ideja", kako je smijući se govorio Hristofor, naime da se vrata u podu otvaraju prema dolje i da nema drvenih stepenica, nego ljestve od užeta, okomite, hoću reći vertikalne, s čvrsto fiksiranim gornjim i donjim krajevima užeta, na tavanici i na podu podruma, tako da ljestve ne ometaju vrata u podu da se otvaraju prema dolje, a gornji krajevi užeta biće pričvršćeni pet-šest palaca prema unutra od otvora u podu, što će nam otežavati uglavnom silazak, to je tačno, ali nije važno, mogli smo se pentrati kao brodski mali po jedrilju), a iznad vrata u podu, dakle, postavili smo veliki dvokrilni ormar, čije su donje vodoravne daske bile udaljene najviše jedan dlan od poda, ali su se te daske mogle sasvim lako izvaditi ako se znala tajna, da se uđe u ormar (malo neudobno, naravno, jer si se morao uvući između obješenih sukanja i odijela), da se otvore vrata u podu i puste da padnu dolje, da se siđe do pola ljestvi, da se ponovo zatvore

vrata u podu, pridignuvši ih iznad glave i držeći ih jednom rukom zatvorena, dok ih gospodin ili gospođa Psaras ne pričvrste iz ormara, iznutra, i ponovo postave daske na njihovo mjesto. Tako je, ali u kući pored povrtnjaka nije bilo ničega od svega toga i zastidio sam se što sam ljudima napravio rusvaj i ponovo sam gurnuo ormar na njegovo mjesto i počeo ponovo vješati haljine koje sam razbacao svuda oko sebe, kad čujem kako nešto bućnu vani, kao da je nešto palo u vodu, premda mi se učinilo da je ovaj zvuk u isti mah nekako gušći a tečniji i baš u trenutku kad mi je kroz glavu prošlo da "gust i tečan" nikako nije prikladan opis zvuka, sjetim se kako sam vidio, pri kraju povrtnjaka, dva koraka dalje od paradajza, veliku jamu s krečom, koji je još uvijek ključao i izbacivao mjehuriće. Izjurim iz kuće i dok sam trčao ugledam Lisimaha kako stoji među paradajzima, okrenut licem prema jami a leđima meni, pet-šest metara ispred jame, a ostale iskupljene oko jame kako zure kao izgubljeni i ne znaju šta da urade. Poletio sam kao sumanut, zgrabio jedne grablje i poslije nekoliko bezuspješnih pokušaja zubi grablja zakačili su Agatoklove pantalone i izvukao sam ga kao ribu iz kreča, ali bilo je prekasno, ni od kakve koristi nije bila svježa voda koju je neko u međuvremenu izvukao iz bunara – samo smo mu saprali mrtvo lice. Razodjenuli smo ga, sahranili ga ondje kod tačke n_8 i nastavili marš.

Zaobišli smo Dunje i oko četiri poslijepodne stigli do Demetrinog hrama. Čuvar Muzeja sve to vrijeme nije nosa promaljao iz podruma bivših trećih a sadašnjih drugih kola, ondje je jeo, ondje je spavao, silazio je samo da bi pišao. Kad smo stigli do Demetrinog hrama, otišao je i skinuo karton "Vraćam se za pet minuta", otvorio vrata

Muzeja i pitao nas želimo li ponovo vidjeti kipove. Imali smo dva sata vremena do emitovanja poruke, ali niko nije izrazio želju da posjeti Muzej. Stamatis je sjeo na mramornu platformu, leđima se naslonio na jedan srušeni stub i ostao zamišljen. Čuvar je prišao, sjeo pored njega i rekao mu kako ga nešto zanima, a pošto ga je juče čuo gdje govori dosta raznih stvari o kipovima, htio bi ga sad pitati zna li možda kako su stari Grci zidali hramove? Kako su podizali segmente stubova i kapitele na njima? Jesu li konstruisali skele, jesu li imali koturove i dizalice?

Stamatis mu je objasnio (i ja sam sjedio pored njega i slušao) kako u stvari nisu imali dizalice, pa su postavljali temelje, konstruisali su uokolo stepenice, prostirali su mramorne ploče platforme, postavljali su prve segmente stuba na njihovo mjesto i sve to zastirali zemljom, do visine prvih segmenata. Tako je nastajala sasvim niska humka, zaravnjena na vrhu, s blagim nagibima sa strana, s nagnutim zaravninama preko kojih su dizali, vukući ih na užetu, sljedeće segmente stubova, namještali ih i fiksirali na prve, pa su i njih zastirali zemljom i sve tako, a humka je neprekidno rasla u visinu, zaravnjenje na vrhu je ostajalo isto, samo što su nagibi postajali sve veći i prirodno da su robovi radili sve napornije, podižući segmente stubova sve više, tegleći sve više zemlju u korpama od pruća kako bi ih zastrli, sve dok ne bi došli i posljednji segmenti stubova, a na njih su postavljali metope i krov. A postojao je, kažu, i običaj da se metope i krov zastru zemljom (iako nisu imali više ništa da dodaju povrh njih), da se hram ostavi tako zatrpan nekoliko mjeseci, pa čak i da se posade oleanderi na brežuljku kako bi se brežuljak stopio s okolnim pejzažom, da se počnu djeca penjati na vrh, kao što su se pela

na svaku drugu uzvisinu, da se gađaju kamenjem, zašto ne, a kad bi došlo pravo vrijeme, žreci bi poslali poruku prvom arhontu Okruga, "Znamenje povoljno", a on bi naredio robovima da uklone zemlju, radeći intenzivno cijelu noć, da bi građani ujutro iznenada ugledali hram onakav kakav je bio, spreman, savršen i cio, donesen ko zna odakle i ostavljen ondje, pod svjetlom.
"Šteta što nemamo vremena da naslažemo zemlju do vrha onog stuba", rekao je Stamatis.
"Zašto?" začudio sam se ja.
Odgovorio mi je kako bismo, ukoliko nam Vrhovni štab jednostavno direktno zapovjedi "Okret Vučije Vrelo", to jest ako ne budemo morali proći kroz neko selo, mogli krenuti putem prema Malom jezeru, gdje, prema štabnoj mapi, postoji skela, a ako skela još uvijek radi, uveliko ćemo skratiti put, tako da nema razloga da odmah krećemo, nego bismo imali vremena da prenoćimo tu gdje jesmo, u kom slučaju bi bilo dobro postaviti stražara gore, na stub, da osmatra okolinu.
Čuvar Muzeja je požurio da nas obavijesti kako skela radi (Malo jezero je u obliku kašike, a skela je ondje gdje se sužava – vidi mapu N° 2) i štaviše skela je dovoljno velika, može prenijeti jedna kola kao što su naša, a prevoz košta dvadeset drahmi, platili bismo dakle sve u svemu četrdeset, "Nije bitna suma, posebno za vas", rekao je čuvar, koji se potpuno oslobodio straha.
Tad mi je prvi put palo na pamet kako se niko nije postarao da nam dadne novca, nije ga imao ni Major, nismo našli ni prebijene pare kod njega kad smo ga svukli i pretražili mu džepove i, naravno, dotad nam nije bio potreban, pošto ionako nigdje ništa nismo kupovali. Stamatis je upitao čuvara ima li nam dati četrdeset drahmi, a ovaj je istog časa izvadio

petobanku, dao mu je i požurio da doda kako je stub, kad je već o tome riječ, stvarno izvrsna tačka za osmatranje.
"Otkud ti to znaš?" upitao ga je Stamatis.
"Jednom sam se popeo", odgovorio je čuvar. "Doduše, popeo sam se danju, ali i noću, sad kad je mjesec pun, vjerovatno se vidi dosta daleko."
"Popeo si se gore, na stub?" upitao sam i pogledao ga s nevjericom.
"Bio sam, naravno, mnogo mlađi, ima tome dosta godina. Malo pošto sam odslužio vojsku, gdje sam se istakao u penjanju uz konopac", odgovorio je čuvar.
"Ma nemoj mi reći!" učini ironično Stamatis, koji se počeo zabavljati. "Uzeo si laso, kao kauboj, nabacio omču preko kapitela i uspeo se?"
Čuvar je priznao kako mu laso nije pao na pamet, nego je bacio konopac. Vezao je kamen za kraj konopca i bacio ga tako da konopac pređe preko gornje strane kapitela i padne na drugu stranu. Dosta se namučio, ali je naposljetku uspio, prebacio je konopac kako je želio, a kad su oba kraja konopca ležala sa dvije strane stuba, vezao je jedno debelo uže za konopac, povukao ga s druge strane i uže se podiglo i prešlo preko kapitela. Poslije toga je vezao jedan kraj užeta za kariku koju je pričvrstio za platformu hrama, dvadesetak metara dalje od stuba, a drugi kraj je provukao kroz drugu kariku, koju je fiksirao za jedan oboreni segment, nekih dvadeset pet metara na drugu stranu od stuba, izvan hrama. Povukao je koliko je jače mogao uže, da se dobro zategne, čvrsto ga privezao za drugu kariku, tako da je otprilike formiralo ravnokraki trougao, kod kog su otprilike jednake stranice bile dvije strane zategnutog užeta, a osnovica je bila udaljenost između dvije karike, dok

je stub bio visina. Kako bi bio apsolutno siguran da karike neće slučajno iskliznuti iz ležišta, probušio je ćuskijom u mramoru rupe (nalik rupama koje se u stijeni buše kako bi se stavio štapin dinamita), ugurao je debele klinove karika u rupe i zalio ih rastopljenim olovom. Mogao je, naravno, zabiti jednu kariku neposredno pored osnove stuba, za nju vezati jedan kraj užeta, pustiti drugi kraj da visi s druge strane, pa se popeti, kao što se gimnastičari penju uz uže, ali bi onda uže, prirodno, visilo skoro priljubljeno uza stub, a on bi se, verući se, uplitao i derao ruke o mramorne brazde. Nasuprot tome, njegovim sistemom mogao se lako uzverati, držeći se za nakošeno uže, i to opredijelivši se za onu stranu unutar hrama, jer je odmah golim okom precizno odredio da je ona strana otprilike ravnokrakog trougla koja se nalazila u hramu nešto kraća od one koja je bila izvan hrama. Palo mu je na pamet da jedan kraj užeta veže dvadeset metara dalje od stuba, a drugi pored njegove osnove, ali je odbacio i to rješenje jer bi, penjući se uz nakošeno uže, mogao slučajno, težinom svog tijela, povući stub prema sebi i oboriti ga, u kom slučaju bi stub mogao pasti na njega i ubiti ga, a za razliku od toga, njegovim sistemom, budući da je uže bilo nakošeno i s druge strane stuba (a ne okomito), težina se ravnomjernije dijelila, to jest, komponente, pošto uže sa vanjske strane hrama vuče stub prema vani, a dio užeta unutar hrama ga vuče prema unutra, a rezultat je da se komponente uravnotežuju i stub ostaje nepomičan. Kako bilo da bilo, eksperiment mu je uspio, popeo se na stub i u daljini razaznao Malo jezero.

"Zamisli!" učinio je Stamatis, a čuvar je, misleći (i to s punim pravom) da, usprkos njegovim razjašnjenjima, i dalje sumnjamo u njegovu priču, ustao i pokazao nam debelu

željeznu kariku u platformi hrama, rekao je da je sačuvana i druga karika i da još uvijek čuva uže i konopac u svojoj kućici pored Muzeja.
Stamatis mi je zapovjedio da odem s čuvarom i donesem konopac i uže. Konopac, smotan u veliko klupko, bio je poput onih na koje djeca vežu zmajeve i sjetio sam se kako sam često s Hristoforom išao do stubova hrama Zevsa Olimpijskog, vezivali smo žilete za repove zmajeva i iz petnih žila se trudili da jedan drugom prerežemo konopac, svaki je zmaj imao zmijolik rep, manevrisali smo čas na ovu, čas na onu stranu naglo povlačeći dignutog zmaja u odgovarajućem trenutku, ne bismo li snažno prevukli novom-novcatom oštricom žileta preko napetog (pa samim tim osjetljivijeg i slabijeg) protivnikovog konopca i sjećam se kako smo imali pravo da izaberemo jednog od dva zmaja koji su bili potpuno isti, a konopac je bio jednakog kvaliteta i vezivali smo po šest žileta o svaki rep i u svakom trenutku igre, kad bi zmajevi već bili u vazduhu, imao sam pravo da viknem "Mijenjam!" i uzmem Hristoforovog zmaja, ustupajući mu svog, ali ni jedan ni drugi nije uspio protivniku presjeći konopac i ostao je neriješen rezultat, nula-nula.
U Demetrinom hramu smo se prilično namučili, ali nam je naposljetku pošlo za rukom da napravimo otprilike ravnokraki trougao vezujući uže za karike koje su bile čvrste, mada u međuvremenu zahrđale.
"Popni se gore, na stub, i ako vidiš išta sumnjivo, zazviždi po hajdučki", rekao je Stamatis čuvaru Muzeja.
"Zar ja?" iskolačio je ovaj oči.
"A zašto ne bi baš ti? Već si se peo, poznaješ ovaj kraj, toliko dana nisi ni prstom mrdnuo, primili smo te u našu grupu, moraš i ti nekako doprinijeti."

(Naravno, nismo mu mogli povjeriti oružje dok osmatra teren, ali ni nenaoružanog ga nismo mogli postaviti na stražu, kakvog bi smisla imalo, posebno što je na njega morao paziti neko od nas? Nasuprot tome, ako bude gore, na stubu, neće moći sići – jer ćemo odriješiti krajeve užeta od karika i ponovo ih vezati kad mu završi smjena – biće nenaoružan, te prema tome nemamo se čega bojati i u najgorem slučaju, možda će vidjeti nešto sumnjivo i neće nas obavijestiti, ali tad bismo mogli računati kao i da nemamo nikog na stubu.)

Čuvar Muzeja stao je leđima okrenut prema stubu, digao ruke, uhvatio se za uže, počeo se penjati prebacujući ruke jednu preko druge, a kad su mu noge bile udaljene gotovo jedan metar od tla, podigao ih je sa zapanjujućom lakoćom, uhvatio se nogama za uže ukrstivši ih i nastavio se penjati, služeći se rukama i nogama, hvatajući uže čas lijevom, čas desnom rukom, čas savijajući noge a čas ih ispružajući, i izgledalo je kao da se vuče poleđuške kroz vazduh, iskošen, s glavom nešto više, a nogama nešto niže. Napredovao je polako ali postojano, a mi smo se svi skupili u krugu, pored srušenih stubova i posmatrali ga bez riječi (stigao je tako visoko da bi, ukoliko bi ga odjednom izdala snaga, pao na mramor i razbio se kao lubenica), ali on se jednako uspinjao, sistematično, kao iskusan penjač, sve dok mu glava nije skoro dodirnula stub. Tada je otkačio noge, pustio tijelo da mu se objesi okomito i držao se samo rukama za uže, nešto više lijevom, nešto niže desnom, a dlanove obje ruke okrenuo je prema glavi. Hitrim pokretom, otvorivši dlan lijeve ruke (ostajući, prema tome, okačen, za djelić sekunde, samo o desnoj), promijenio je zahvat, pa mu je sad lijeva nadlanica bila okrenuta prema

glavi. Uhvatio je dah i otvorivši dlan desne ruke (ostajući, prema tome, nakratko okačen samo o lijevoj), zaokrenuo se nalijevo, ponovo zgrabio uže desnom rukom, nešto iznad lijeve, i našao se licem prema stubu. Popeo se još malo, dok su mu noge visile, i naposljetku se uhvatio za kapitel, oslonivši tijelo o stub i pomažući se, koliko je mogao, nogama (izuo je opanke). Povukao je tijelo prema gore, savijajući laktove i u posljednjem pokušaju (kao da je divlja mačka) zajahao nakošeno uže prebacivši preko njega lijevu nogu i vukao se potrbuške po užetu, sve dok se nije našao na kapitelu, to jest na najvišoj četvrtastoj ploči stuba, tijela savijenog u kukovima, nogu okomito obješenih, s trbuhom i grudima povrh ploče, ruku zakačenih za suprotnu (za njega) ivicu ploče. Ostao je tako neko vrijeme, a onda se trbuhom izvukao na ploču, dižući noge, koje su sad i same bile vodoravne, kao kakav produžetak njegovog zategnutog tijela, glava mu je prešla preko ivice (prišao sam tik do stuba i posmatrao ga odozdo prema gore, okomito) i dok sam tako čekao da savije koljeno, da stane na ploču i uspravi se, odjednom vidjeh kako ostaje nepomičan, ležeći ničice na stubu, ruku obješenih s jedne strane, nogu istegnutih s druge, oborene glave, kao da bi se htio vilicom zakačiti o ivicu.

Zvali smo ga, ali nije odgovarao. Poručnik sanitetske službe Rovir uzverao se uz onu stranu otprilike ravnokrakog trougla koja je ležala izvan hrama (nije bilo teško dok god se peo rukama i nogama), stigao do stuba, uhvatio čuvarev puls i uvjerio se da je mrtav.

"Šta ćemo s njim?" doviknuo je gledajući ispod sebe.

"Gurni ga da padne", doviknuo mu je Stamatis. "Moramo ga sahraniti."

(Stvarno, ne bi bilo svrsishodno da ga ostavimo gore, jer je imao pantalone od trožičnog platna i košulju koje smo mu dali i to bi moglo pobuditi sumnju.)
Poručnik sanitetske službe Rovir uzverao se malo više, gurnuo leš i Haralambos Stratis je s tupim udarcem pao na mramornu platformu hrama. Nismo ga odmah sahranili, jer je u međuvremenu došlo vrijeme za slanje poruke ("Demetrin hram stasao Telemah"), a Vrhovni štab nam je stvarno zapovjedio, kako je Stamatis pretpostavljao, "Okret Vučije Vrelo". Prema tome, mogli smo prenoćiti među ruševinama hrama. Odriješio sam uže s karika i rekao Stamatisu da ga ponesemo – može nam zatrebati. Stamatis je odredio smjene stražarenja i ekipu za sahranu. Haralambos Stratis je sahranjen pored prve stepenice hrama, na najmanjoj mogućoj udaljenosti od jedinog sačuvanog stuba. Razodjenuli smo ga, navukli mu njegovu plavu uniformu i bijelu šapku, a na grob smo mu stavili jedan veliki mramorni kamen, koji se slučajno zatekao pet-šest metara dalje. Zaključali smo vrata Muzeja i objesili karton – "Vraćam se za pet minuta". Nakon što smo prenoćili kod Demetrinog hrama, krenuli smo sutradan ujutro (4. septembra 1949.), skelom smo prešli na suprotnu obalu Malog jezera i u šest poslijepodne stigli, po drugi put, do bombardovanog okreta prema Vučijem Vrelu, malo poslije tačke n_7, gdje smo spalili naša dva poginula druga. Vrhovni štab nam je zapovjedio "Okret Hrisotema preko Močvare", iste noći smo prošli kroz selo, a ondje su nam uručili na šapirografu umnoženu odluku Plenuma od 29. avgusta, jedan sandučić i jedno zapečaćeno pismo. Mislim da sam već rekao kako smo u sandučiću našli bombu sa satnim mehanizmom, a u koverti zapovijest da dignemo u vazduh

Drveni most. Paklena mašina bila je sasvim jednostavne konstrukcije, to jest, sastojala se od tri dijela: eksplozivnog punjenja, baterije (poput onih koje imaju ručne svjetiljke) i budilnika. Tanki kabl povezivao je budilnik sa baterijom, a na kraju je imao utikač koji smo morali staviti u utičnicu eksplozivnog punjenja kad budemo podesili budilnik kako bi zazvonio u trenutku kad želimo izazvati eksploziju.

Stigli smo do Drvenog mosta otprilike u podne 5. septembra 1949. i uvjerili se kako se radi o uskom prelazu iznad ponora, s drvenom ogradom desno i lijevo, koja je bila toliko uska da su se naša kola jedva mogla provući, a ako bi išla jedna za drugim, pokrila bi most cijelom dužinom. Obje strane mosta neposredno su se naslanjale na visoke i okomite obale, a dolje, na dubini od barem pedeset metara, u sunovrat se valjala rijeka, bolje reći bujica, zapjenušanih voda – vjerovatno je negdje u blizini pala kiša.

Zaustavili smo se s kolima na mostu i pokušali smisliti kako i gdje da stavimo tempiranu bombu. Trebali smo je, naravno, postaviti ispod mosta, ali se nije moglo prići njegovim krajevima, onako kako su bili oslonjeni na strme, šta kažem, na okomite obale. Neko je predložio da probušimo veliku rupu na sredini mosta sijekući debele grede, ali se ispostavilo da je taj plan neostvariv (kako provući testeru i kako poslije rezati?), morali bismo imati dlijeto, ali i da smo ga imali, uhvatila bi nas noć. Tad sam ja predložio drugo rješenje. Pošto smo već imali konopac i uže Haralambosa Stratisa, rekao sam da vežemo za kraj konopca jednog goluba (naime, mislim da sam zaboravio napomenuti kako smo sa sobom ponijeli krletku s pet-šest golubova, za slučaj da nam se pokvari radio-stanica), dakle da pustimo goluba vezanog za kraj konopca i natjeramo ga da u letu prođe

ispod mosta ne bi li nam prenio konopac na drugu stranu, poslije čega bismo imali konopac omotan oko mosta, ili prije će biti omču, krug sačinjen od konopca, za koji bismo mogli vezati debelo uže i vukući konopac, premotavajući ga oko mosta, provući ispod njega uže, jednom, dvaput, triput pa i četiri puta, možda i pet, ukoliko dopusti dužina užeta, naravno stalno pazeći da ispod mosta ostanu obješeni lukovi kruga od užeta i to tako da između ravnomjerno postavljenih (u pogledu dužine) lukova užeta i greda mosta ostane odgovarajući razmak, to jest razmak ni veći ni manji od potrebnog, nego tačno sračunat, tako da može neko od drugova sići, držeći se za užad, sjesti u polukružnu konstrukciju nalik mornarskoj mreži, sačinjenu od užadi provučenih ispod mosta, pribijenih jedno uz drugo i tako sjedeći fiksirati sandučić s eksplozivnim punjenjem, prikucavši ga za debele grede mosta – nimalo lak posao, naravno, jer će lijevom rukom morati pridržavati sanduk iznad glave, držati čekić desnom, a neće imati još jednu ruku kako bi držao i ekser, biće, dakle, nužno da unaprijed upola prikucamo eksere za sandučić. Što se tiče budilnika, možemo ga postaviti odozgo, na most, a onda ćemo provući tanki kabl s utikačem kroz jednu od pukotina (debele grede bile su iskrivljene i odmaknute jedna od druge prst-dva).

Problem je bio kako natjerati goluba da proleti ispod mosta. Predložio sam da ga pustimo da odleti dovoljno visoko, pa onda počnemo gađati rafalima iz automata ulijevo, udesno i iznad njega, tako da ga meci, fijučući oko njega, prestraše sa tri strane, da mu ostane slobodan samo prolaz prema dolje, dok ne bude prisiljen da sleti i konačno prođe ispod mosta. Moj prijedlog je prihvaćen, vezao sam goluba

za kraj konopca (provukavši ga kroz prstenčić na njegovoj desnoj nozi, gdje bismo u slučaju potrebe vezali poruku), pustio sam ga i on je smjesta poletio, ne oklijevajući, udesno, a ja sam razmotavao klupko, a kad sam prestao puštati, konopac se zategao, golub se pokušao udaljiti, uspeti se više, samo što, prirodno, nije mogao, tim prije što sam ga držao, i ostao je lebdjeti ni na nebu ni na zemlji, lepršajući krilima, leteći na mjestu, a onda su svi počeli ispaljivati rafale, kao što smo se dogovorili (sva četrnaestorica, čak je i Leonida sišao s drugih kola, iako je još uvijek napola šepao, zbog povrede tetive) i tako su gađali rafalima sve dok se nije napravio tunel od metaka (tunel koji se nije nastavljao vodoravno nego se uspinjao ukoso) i golub je bio unutar tog tunela, samo što se ispostavilo da nisam proračunao kako treba, golub se doduše spustio, ali je i dalje vukao konopac, htio je da odleti naprijed kroz tunel – zašto bi se vraćao?

Vidjevši da ništa ne postižemo na taj način, rekao sam im da prekinu s paljbom, povukao sam goluba namotavajući konopac, legao potrbuške na grede mosta, provukao pola tijela ispod drvene vodoravne ograde i naginjući se koliko sam dalje mogao, bacio goluba ispod mosta kao što bih bacio kamen. Ali on, nesretnik, nije htio proći ispod mosta, neprekidno je ponovo letio udesno. Ponovio sam pokušaj još jednom, i opet isto. Onda sam otišao na drugi kraj mosta, legao potrbuške i bacio ga i ovog puta golub je ponovo odletio u pravcu u kom je želio (očigledno u smjeru Vrhovnog štaba), s tom razlikom što se sad, kad se već našao ispod mosta, nije vratio, kao što je učinio dva prethodna puta, nego je produžio naprijed, to jest udesno, krećući se normalno svojim putem.

Tako je konopac prošao ispod mosta i odatle pa nadalje nije bilo više nikakvih teškoća. Konstruisali smo mornarsku ležaljku obavijajući debelo uže oko mosta, a kako su oboja kola bila zaustavljena na njemu, omotaji užeta našli su se (s gornje strane) ispred drugih a iza prvih kola, te prema tome druga kola nisu više mogla naprijed, morala su sačekati da odriješimo uže.

Spartak je sišao, sjeo u ležaljku i počeo prikucavati sandučić, ali baš u tom času kao ugalj crna kobila s bijelom pjegom na čelu, koja je bila upregnuta prva zdesna u prvim kolima, propela se odjednom na stražnje noge (koliko joj je dopuštala orma), zarzala i dala se u trk, povukavši za sobom i druga tri konja. Kako sam već rekao, svi smo sišli s kola i sad su konji trčali putem sami, a neko iz drugog voda doviknuo je, "Hej, vi iz prvog, šta sjedite, pobjegoše vam kola!" i nasmijao se, a svi mi iz prvog voda (Stamatis, Telemah, Leandar, Hektor, Androkle, Lisimah i ja) pojurili smo za kolima, a niko iz drugog nije pošao da nam pomogne, samo su svi stajali ondje i smijali se i rugali nam se što trčimo da stignemo naša kola. Stigli smo ih nešto niže, ali dok se Stamatis popeo, dok je prihvatio uzde i zaustavio neobuzdane konje, dok smo se nas šestorica upinjali da ih zadržimo za ormu (a Lisimah ih je, sjećam se, prestigao, stao licem ispred njih, ispruživši ruke preda se, ne bi li im prepriječio put, ali oni uopšte nisu obraćali pažnju na njega i produžili su pravo i pregazili bi ga da u posljednjem trenutku Lisimah nije odskočio ustranu), dakle, dok se sve to odigralo, prošlo je nekoliko minuta, ne znam tačno koliko, ali dovoljno da Spartak stigne prikucati sandučić ispod mosta i staviti utikač u utičnicu, jer čim su se konji zaustavili, istog časa je eksplodirala bomba (iako smo navili

budilnik da zazvoni poslije cijelih dvadeset pet minuta, što je bilo više nego dovoljno da pokupimo uže, popnemo se u kola, siđemo s mosta i udaljimo se, ali izgleda da satni mehanizam bombe nije funkcionisao, i tako, tek što je Spartak stavio utikač u utičnicu, struja je iz baterija odmah prešla kroz prekidač, koji je normalno morao biti zatvoren da bi se automatski otvorio poslije dvadeset pet minuta) i tako je, dakle, bomba odmah eksplodirala, vjerovatno se tako nekako dogodilo, nema drugog objašnjenja, i most je odletio u vazduh zajedno s cjelokupnim drugim vodom (šest ljudi, četiri konja i jedna kola sa svim zalihama koje su bile u podrumu) i svi zajedno su pali u uspjenušane vode rijeke. Tako smo ostali sedmorica, s jednim jedinim kolima. Nastavili smo normalno marš do tačke n_9, gdje je ranjen, kao što sam već rekao, Androkle metkom snajperiste, a izdahnuo je otprilike jedan sat kasnije.

Kod tačke n_{10} morali smo dati Leandru da proguta otrov, jer se, kako sam rekao, razbolio od malarije (barem je to bila naša dijagnoza, koja, naravno, nema nikakve vrijednosti, tim prije što niko od nas nije imao pojma o medicini, ali činjenica je da ga je neprekidno hvatala drhtavica i nije mogao stajati na nogama). Naša apoteka odletjela je u vazduh zajedno s Drvenim mostom, nismo imali da mu damo ni kinina ni aspirina i zaustavili smo se kod tačke n_{10} da učinimo jedino što smo mogli, to jest da ga sklonimo od sunca i vjetra u jedan željeznički vagon (postalo je prohladno i sjećam se kako sam obukao sako). Kad smo stigli do tačke n_{10}, vidjeli smo nešto dalje od puta jedan voz koji je iskočio sa pruge. Lokomotiva je skliznula sa šina, skrenula desno, na nepostojeće šine, i sad je stajala zaustavljena normalno, to jest s točkovima na zemlji, među žbunjem,

sama, bez vagona za sobom, hoću reći da su se vagoni otkinuli i, naletjevši jedan na drugi, isprevrtali su se pored i preko šina, sve teretni vagoni, svi prazni (ne mogu znati, naravno, jesu li bili prazni u trenutku kad su iskočili sa šina ili su ih poslije ispraznili), a jedan od tih praznih vagona bio je preturen pored šina, na nasipu, prevrnut tako da su mu krov i pod stajali uspravno, te su, prema tome, postali zidovi, a bivši zid sa kliznim vratima postao je sada krov, a klizna vrata neka vrsta pokretnih vrata u podu, koja vode u podrum. Popeli smo se na vagon, širom otvorili poluotvorena klizna podrumska vrata i vidjeli da je neko ondje ostavio drvene ljestve, priručno sklepane od dasaka vagona. Sišli smo u vagon i našli u njemu dvije drvene klupice od vagonskih dasaka, jednu postavljenu normalno, a drugu okrenutu naopako na podu (to jest na bivšem zidu, koji je nekad bio nasuprot kliznim vratima). U jednom uglu podruma bio je obješen konopac za sušenje rublja sa tri štipaljke.

U taj vagon na rukama smo prenijeli Leandra, stavili ga da se ispruži ispod konopca za sušenje rublja i pokrili ga sa desetak sakoa naših poginulih drugova (tad mi je prvi put palo na pamet kako nam pri odlasku iz grada N. nisu dali deke, ali nijednom nam nisu ni zatrebale, bilo je ljeto), ali usprkos svim sakoima Leandar se i dalje tresao od studeni, drhtavica ga je hvatala u sve kraćim razmacima, pa smo shvatili i mi, onako neiskusni, kako se ni slučajno neće izliječiti, Stamatis je svakog časa zagledao svoj željezničarski sat (u šest poslijepodne morali smo biti kod okreta za Hum), čekao je da se nešto dogodi, a ništa se nije dešavalo, odredio je ekipu za sahranu, upitao Leandra može li pušiti, ovaj je razumio, izvadio iz džepa svoj cijankalij i progutao ga, oklijevajući

kratko vrijeme, ili bolje zastavši malo da nam pruži priliku da stanemo u stavu mirno i salutiramo mu.
Već sam rekao da se kod tačke n_{11} oteo jedan konj, a posljedica je bila da je Telemah pao sa sjedišta kočijaša, pozlijedio se i morao je progutati cijankalij. Dodajem da je konj koji se oteo ponovo bila kao ugalj crna kobila s bijelom pjegom na čelu. Složili smo se da moramo ubiti kobilu, Stamatis je likvidaciju povjerio Lisimahu, a ovaj ju je ispregao, odveo u stranu i milujući joj njušku (kako je vidio Rovira da radi s jednim drugim konjem kod bombardovanog okreta) prislonio joj cijev revolvera na uho i povukao obarač.
Kod tačke n_{12} poginuli su skoro istovremeno Stamatis i Hektor i sve se odigralo onako kako sam ispričao, s tom razlikom što nisam ostao sam, ostao je i Lisimah, koji je takođe gonio Hektora i zatekao se nešto niže, s moje desne strane, u spaljenom žitnom polju, u času kad se Stamatisova glava sudarila s kamenom, a Hektor pao mrtav, pogođen metkom iz mog revolvera, sasvim slučajno, ponavljam, jer sam gotovo nagonski povukao obarač i nisam čak stigao ni nanišaniti. Iskopali smo jamu ondje, u žitom polju, obojica, radeći na smjenu, svukli naše mrtve drugove i sahranili ih, a Lisimah im je na grob postavio okrvavljeni kamen.
U šest poslijepodne istog dana poslao sam poruku "Okret Eleusa Hektor likvidiran Stamatis mrtav stasao" i potpisao se. Poruka Vrhovnog štaba bila je "Okret +o+e Selo" i kako nisam uspio dešifrovati prvo i treće slovo druge riječi, odlučio sam da se uputimo prema okretu za Gornje Selo, uzevši u obzir da ćemo tako stići nešto ranije u grad K.
Kod tačke n_{13}, 16. septembra 1949, umro je Lisimah (ugrizla ga je, kao što sam rekao, škorpija). Sahranio sam ga pod starom maslinom, sjeo pored njegovog groba, smotao i

zapalio cigaretu i dok sam tako pušio, sjetio sam se kako sam prethodne noći, u trenutku dok sam ja vozio, a on prilegao da spava (naime, kako smo ostali nas dvojica, odlučili smo da držimo samo smjenu vožnje i smjenu spavanja, naizmjenično), u jednom trenutku, dakle, usred noćne tišine, u kojoj su se čule samo konjske potkovice i škripa točkova, čuo sam Lisimaha gdje mi kaže kako mu se ne spava, možda sam raspoložen za razgovor?

"Zašto ne?" odgovorio sam. "Ti ćeš bdjeti, meni će prijatno prolaziti vrijeme."

Sišao je sa slame na krovu i sjeo pored mene. Ne sjećam se kako je počela rasprava, znam samo da bi povremeno nastupila zbunjena šutnja (kao da mi je želio nešto reći, a nije se mogao odlučiti, a kad bi opet progovorio, ponovo je bilo kao da mijenja temu – upitao me, na primjer, kako se dogodilo da sam dobio prvo odlikovanje pod okupacijom, a ja sam mu u dvije riječi ispričao taj događaj), sve dok u jednom trenutku nije uzdahnuo i rekao:

"A kad samo pomisliš da smo krenuli trideset petorica, a ostali smo nas dvojica..."

"Krenuli smo četrdesetorica", rekao sam.

"Četrdesetorica?" upitao me Lisimah, kao da me pogrešno čuo.

Objasnio sam mu kako smo strijeljali onu petoricu ispred željeznih vrata garaže.

"A ti", oklijevao je Lisimah. "gdje si ga ti gađao?"

"U rame, pet-šest prstiju ispod obline ramena, na sami kraj lijeve mišice, tako da metak samo očeše platno."

"Dakle, nisi ga pogodio. Isto bih učinio i ja", rekao je sav razdragan Lisimah.

Ponovo je zašutio.

“Dakle”, rekao je malo poslije, oklijevajući, “da ste se tada pobunili i likvidirali Majora i da ste se mogli negdje sakriti do Plenuma od 29. avgusta, sad bi vam Partija dala za pravo, je li istina?”
Nasmijao sam se njegovoj prostodušnosti i objasnio mu kako, kao prvo, naravno nije bilo moguće pobuniti se u gradu N., a drugo, nismo se mogli sakriti (koliko dugo? Ko je znao kad će se održati Plenum od 29. avgusta i hoće li ga biti?) i treće i najznačajnije, da se dogodilo to o čemu on govori, sanduk se sad ne bi nalazio ovdje gdje smo ga donijeli.
“Tako je, u pravu si”, rekao je Lisimah i dodao: “Je l’ stvarno vjeruješ da ćemo dobiti rat ako sanduk predamo komandantu grada K.?”
“A ti, šta kažeš?”
“Kad mi je to rekao zamjenik komandanta Velizar i pitao me hoću li poći kao dobrovoljac, odmah sam mu povjerovao i pomislio sam, druga je stvar što ja ne želim, jer... nećeš se naljutiti, ha?”
“Zašto bih se ljutio?”
Počeo mi je objašnjavati, zamuckujući i neprekidno gubeći riječi, kako je tad spremno prihvatio da ode iz grada N. jer je sumnjao da ću održati riječ, bojao se da ću ga naposljetku prijaviti zamjeniku komandanta, da sam ga možda već prijavio, a zamjenik komandanta Velizar naprosto iz nepoznatih razloga odgađa kaznu, ali čim mu je predložio da pođe kao dobrovoljac, uvjerio se da sam ga stvarno pokrivao, jer, naravno, nikad ne bi poslali na jedan tako značajan zadatak stražara koji je uhvaćen kako spava na dužnosti.
“E, pa pošto si se uvjerio, mogao si ostati”, rekao sam. “Nisi se imao čega bojati.”

“Tačno, samo što...”
Ponovo nije mogao naći riječi, nije znao kako tačno to izraziti, ali sam konačno shvatio kako se osjećao strašno usamljen ondje, u bivšoj Gimnaziji, a kad bi pošao s nama, imao bi jednog prijatelja, nekog u koga bi mogao imati povjerenja, hoće reći, i u tom trenutku bacio sam pogled na njega i vidio, pri slaboj svjetlosti mjesečine, kako su mu se obrazi zarumenjeli. Nisam odgovorio, smotao sam cigaretu i zapalio je (Lisimah nije pušio).
“Šta misliš da je u sanduku?” zapitao me odjednom.
“Pojma nemam. Znam samo da u drvenom sanduku koji si vidio ima jedan željezni”, odgovorio sam.
“Zavaren?” zapitao me Lisimah, a glas mu je zadrhtao.
“Otkud znaš?” zapitao sam.
“Čuo sam kako pričaju. Pričalo se kako su natjerali Joanisa Kepesisa da zavari jedan željezni sanduk, a kad je obavio posao, likvidirali su ga”, odgovorio je Lisimah.
“Bio je reakcionar”, naglo sam ga prekinuo.
“Bio mi je ujak. Brat moje majke”, rekao je Lisimah, kao da se pravda. “Ne velim ništa, reakcionar, ali bio je dobar čovjek.”
“Kako onda, dobar čovjek?”
“Hoću reći, nikom živom nije ništa ružno učinio”, prošaptao je Lisimah.
“Samo, da je bio mlađi, borio bi se u redovima monarhofašista i možda bi te zaklao kod Kamenog mosta”, rekao sam ljuteći se.
“Tačno, tačno, drugo sam htio reći”, izgovorio je odlučno Lisimah. “Htio sam te pitati, šta biva kad uradiš nešto, a nema nikog da ti oprosti?”
“Daj mi to malo preciznije”, rekao sam.

“Pa eto, ti si mi oprostio što sam spavao na straži i sad je kao da se ništa nije desilo.”
“Ništa se nije desilo jer te nisu kaznili?”
“Nije, ne znam kako da kažem... Jer si mi ti oprostio. A, recimo, šta se dešava ako nehotice ubiješ nekoga?”
“Kako to misliš? Izvršavajući naređenje?”
“Možda i to, ne znam, nikad mi se nije dogodilo. Iako mislim da imaš nekakvo opravdanje kad izvršavaš naređenje. Ali kad ubiješ nekog ne želeći, slučajno, ali si ti odgovoran, kad je greška do tebe?”
“Navedi mi primjer.”
“Ja sam ubio Agatokla, ja sam ga bacio u jamu sa krečom”, rekao je Lisimah, kao čovjek koji se usred zime trese od studeni, a onda odjednom odluči da skoči u more.
“Ne trabunjaj”, rekao sam mu. “Bio sam u kući, čuo sam kako je nešto bućnulo, a kad sam istrčao van, vidio sam te kako stojiš u paradajzu, najmanje pet metara od jame.”
Lisimah, očigledno da bi mi dokazao kako ne trabunja, poče mi sasvim hladnokrvno objašnjavati kako je Agatoklu u jednom trenutku dosadilo da se saginje kako bi brao paradajze, odložio je korpu na zemlju, stao pored jame i spremao se da pripali cigaretu, kad mu Lisimah, koji nije imao korpu, poče dobacivati paradajze kao loptu, a Agatokle je to smatrao zabavnim, hvatao ih je u vazduhu jednom rukom, ili objema, već prema putanji paradajza, a Lisimah mu ih je bacao blago, jer je bilo i sasvim crvenih, prezrelih, i tako su se igrali smijući se, sve dok mu u jednom trenutku nije bacio jedan izuzetno veliki, mek paradajz, koji je naprsnuo čim ga je Lisimah ubrao i malo ga stisnuo u ruci i procurio je sok i baš taj upola zgnječen paradajz (ne zna šta mu bi) zavitlao je pravo na Agatokla, kao da ga gađa

kamenom, kao da ga želi potrefiti u lice, i pitao se Lisimah i jadao se (kad je u priči stigao do tog trenutka, potpuno je izgubio hladnokrvnost) i nije mogao objasniti zašto, s kakvim ciljem je bacio eto baš taj paradajz, a Agatokle, vidjevši ga kako leti kao projektil direktno na njega, nagonski je koraknuo unazad, zabacio glavu i izvio gornji dio tijela, istegnuo prema naprijed ruke kako bi odbio (ne uhvatio već odbio) paradajz i tako, koraknuvši i sagnuvši se unazad, okliznuo se na ivicu jame i pao cijelim tijelom, poleđuške, u kreč koji je još uvijek ključao i zbog toga je umro Agatokle, jer je pao tako, poleđuške i istog časa ga je prekrio kreč i ugušio se, a da je pao nogama naprijed, jama nije bila preduboka, Lisimah ju je izmjerio grabljama, kad sam ja već zakačio Agatokla i dok smo ga polijevali vodom, kreč bi mu u vrh glave stigao do grudi i možda bi pretrpio opekotine, da prihvatimo i to, ali se istog časa mogao uhvatiti za ivicu jame, pružili bismo mu i mi ruke, izvukli bismo ga van, a ovako, Lisimah ga je gurnuo i bacio ga u kreč, nauznak, kad mu je dobacio onaj paradajz upola pretvoren u kašu.

Lisimah je zašutio i bilo je očigledno kako čeka moj sud.

"Nemoj se žderati", rekao sam mu. "Kriv si, naravno, i ti, ali kriv je i on sam. Ko ga je tjerao da stane pored kreča? Ko ga je tjerao da izigrava golmana na ivici jame? Ako to tjeramo tako, onda sam kriv i ja, jer sam predložio da naberemo paradajz i tako sam vas potakao."

"Jeste, ali ja sam mu bacio paradajz. Misliš li da mi je stigao u padu oprostiti? Je li išta stigao pomisliti?"

"Kažu da se pred očima čovjeka koji pada sa šestog sprata njegov cijeli život odvije kao film. Možda je Agatokle stigao da vidi prve dane svog života, možda posljednje. Nemoj se sekirati. Hajde, spavaj."

"Hvala", rekao je Lisimah i ponovo se popeo na krov.
Otkud sam mogao sanjati kako će to biti moj posljednji razgovor s Lisimahom (od tog časa pa nadalje, do trenutka kad ga je ugrizla škorpija, nismo rekli ništa vrijedno pomena), otkud sam mogao sanjati kako ću već sljedećeg dana ponovo u sjećanju razlagati njegove riječi pušeći cigaretu pored njegovog groba i kako će me uhvatiti neizdrživa tuga i gorčina, jer, kao da nije bilo dosta sve što se dogodilo, sada već (to jest tada, dok sam sjedio i pušio pored njegovog groba) sad je bilo prekasno da mu priznam istinu o svom prvom odlikovanju (drugo sam stvarno dobio zato što sam se junački borio na Gramosu, ili je barem to bilo mišljenje brigadnog generala Odiseja, kog sam oduševio, kako je sam rekao, ja priznajem da tog dana nisam učinio ništa posebno), ali svoje prvo odlikovanje nisam zaslužio i prirodno ni sad ne mogu reći da ga zaslužujem, jer nisam ja digao u vazduh skladište Papavasilijua, kako sam rekao Lisimahu, neko drugi ga je digao u vazduh, neko čije ime nikad nisam saznao, a nije ga nikad saznala ni Organizacija, jer da ga je saznala, oduzela bi mi odlikovanje i uručila ga tom neznancu, a mene bi još isključili, optužujući me za prevaru, iako je najvjerovatnije da je skladište odletjelo u vazduh slučajno, nije se pojavio niko da kaže kako je podmetnuo vatru pod dinamit, izgleda da je dinamit eksplodirao sasvim slučajno. Sve drugo što sam kazao Lisimahu bilo je istina, nisam pretjerao ni u čemu kad sam mu ukratko ispripovijedao svoju aktivnost u Istočnom rejonu, onda kad su me uključili u ELAS za Atinu, gdje su me vrlo brzo unaprijedili u komandira grupe. U to vrijeme prešli smo na oružane akcije, raspolagali smo sa dosta revolvera, pa čak i pušaka, imali smo i jedan mitraljez, često smo izvodili

kratke napade na Nijemce i domaće izdajnike, silazili smo čak do Pangratija, gdje je Papavasilijuova grupa, sarađujući otvoreno s okupatorima, držala u strahu cijeli kraj, postala je neka vrsta paralelne policije koja je vršila hapšenja, mučila i likvidirala eamovce i čuvenje Hristosa Papavasilijua brzo se proširilo širom Atine, jer je fašista o kom govorim djelovao motivisan ličnom mržnjom, sveteći svog brata Kostu, kog je likvidirala OPLA[23]. Slučajno sam tada saznao da je jedan od glavnih razbijača u Papavasilijuovoj grupi Janis Dijamandopulos, moj bivši drug iz gimnazije, i predložio sam Vojniku (koji je pobjegao iz Akronafplije, bio neko vrijeme odgovoran ispred Partije za Studentsku, a sad je bio zapovjednik rezervista ELAS-a u Istočnom rejonu, ali mu je nadimak ostao, iako više nije odgovarao ni njegovom činu, ni starosti, kad se uzme u obzir da je vjerovatno imao više od četrdeset godina), predložio sam mu dakle da potražim svog bivšeg gimnazijskog druga i da pred njim izigravam kako sam tobože fanatični antikomunista, da na taj način uđem u Papavasilijuovu grupu i prenosim obavještenja Organizaciji. Vojnik je prihvatio moj prijedlog, a da bi ispalo apsolutno vjerodostojno moje uključivanje među antikomuniste, izrežirali smo jedan napad elasovaca na mene i tako su me pretukli u Ulici Hrizostoma Smirnejskog, na oči Janisa Dijamandopulosa i Jorgosa Atanasijua. Naravno, i oni su dobili svoju porciju, jer je elasovaca bilo desetak, ali mene su uistinu isprebijali na mrtvo ime, tako

---

23 Organizacija boraca narodnog rata, tajna služba ELAS-a, koja je djelovala u gradovima. Provjereni na bojnom polju, ovi najpovjerljiviji komunistički egzekutori surovo su se obračunavali sa svima za koje je postojala najmanja sumnja da sarađuju s okupatorima. (***Prim. prev.***)

da sam se požalio Vojniku, rekavši kako su drugovi pokazali pretjeranu revnost. Kako bilo da bilo, poslije tog batinanja Dijamandopulos i Atanasiju su se apsolutno uvjerili da sam njihov, ispričali su sve što se dogodilo Papavasilijuu i ubrzo sam i ja postao jedan od njegovih glavnih razbijača. U međuvremenu, Papavasiliju je od Nijemaca zatražio dinamit u namjeri da digne u vazduh kuće nekih eamovaca, a mi smo se svi složili kako mu je plan ispravan i odobravali smo mu, jer je bilo očigledno da tako možemo nanijeti velike štete neprijatelju, a da sami ne pretrpimo nikakve gubitke. Iz konspirativnih razloga dinamit je stigao zapakovan u tri velike kartonske kutije, koje su tobože sadržavale lijekove, a uručene su zajedno s drugim lijekovima apotekaru Aleksandru Dimitrijadisu, Papavasilijuovom ujaku, koji je stanovao u apoteci, hoću reći u jednom sobičku, baš iza polica s lijekovima, a u sredini, između drvenih polica, bila su jedna vrata, ili bolje otvor, polukružan u gornjem dijelu, a da mušterije ne bi zavirivale u njegov sobičak, Dimitrijadis je okačio konopce s perlama, nalik onima koje obično drže na vratima brijačnica, tako da se u njegov sobičak moglo ući iz apoteke, ili kroz stražnja vrata iz avlije, prolazeći, u ovom drugom slučaju, kroz jednu kuhinjicu. Zbog bezbjednosti samog Dimitrijadisa Papavasiliju je svake noći slao nekog iz svoje grupe da prenoći u sobičku, pa sam i ja proveo jednu noć ondje, naoružan parabelumom, i iskoristio sam priliku da na parčetu voska napravim otisak brave, a Vojnik se oduševio kad sam mu donio vosak, povjerio je smjesta bravaru Nikodemu da napravi duplikat kako bih mogao ja, ili ma ko drugi, ući kroz kuhinjska vrata (ali bolje ja, jer ako se probudi Dimitrijadis ili njegov tjelohranitelj dok budem otvarao vrata i naglo

ulazio u sobičak, zbuniće se na trenutak, ne znajući šta da misle, kad se uzme u obzir kako će biti u stanju da me vide čak i pri slabom svjetlu električnog kandila koje je neprekidno gorjelo pred ikonostasom, pa ću ih tako, dakle, ja, pošto ću biti u manjoj opasnosti od bilo koga drugog, moći smaknuti obojicu i podmetnuti požar u Papavasilijuovo skladište, kad prosudimo da je stigao pravi čas). I tako, čim je dinamit složen u skladište apoteke, odmah sam to javio Vojniku i dodao: "Sad ili nikad", a on se složio i riješio da još koliko iste noći odem u skladište i dignem ga u vazduh. Na ovom mjestu rekao sam Lisimahu kako sam stvarno otišao, duplikatom ključa otvorio vrata male kuhinje što sam tiše mogao, ali kad sam ušao u sobičak, vidio sam da su se Dimitrijadis i njegov tjelohranitelj (koji je te večeri slučajno bio Janis Dijamandopulos) probudili i Dijamandopulos je stigao da opali na mene iz parabeluma, ali me promašio, a onda sam ih ja obojicu smaknuo, potpalio sam fitilj jednog štapina, proračunavši da eksplodira poslije trideset sekundi, izašao sam van, dao se u bijeg i skoro odmah zatim čuo eksploziju koja je Papavasilijuovo skladište digla u vazduh. Isto sam tada rekao i u Organizaciji i zbog toga su mi uručili odlikovanje i istovremeno me premjestili u predgrađe Kokinja. (Kad kažem da su mi uručili odlikovanje, to je naravno samo retorička figura, u ono vrijeme nismo imali mogućnost za topljenje metala, a i ko bi napravio kalup, jednom riječju, nismo raspolagali strugom, a i da smo ga imali, promijenili bismo mu namjenu, pa bismo imali kovnicu novca, kovali bismo zlatnike, bilo bi mnogo praktičnije.) U svakom slučaju, jeste istina da sam tada dobio to simbolično odlikovanje, samo što se stvari uopšte, ama baš uopšte nisu odigrale onako kako sam ih ispričao

Lisimahu i Organizaciji iz najprostijeg razloga što sam te noći, prije nego što sam otišao da dignem u vazduh apoteku, navratio u stan u kom se krio Vojnik, pa smo raspravljali o tehničkim pojedinostima mog zadatka, a Vojnik je bio raspoložen za razgovor, što mu se jako rijetko događalo, i tako, skačući s teme na temu, govorio mi je, sjećam se, o slučajnosti, tvrdeći kako slučajnošću nazivamo naše neznanje, tako, na primjer, kad se dva prijatelja sretnu poslije dvadeset godina u nekom stranom gradu, kažu, "Vidi samo, koja slučajnost!" a kad bi znali, ili kad bi jedan od njih znao kog se reda vožnje i rasporeda uopšte pridržava onaj drugi, mogli bi, ili bi mogao jedan od njih predvidjeti kako će se sresti tačno na mjestu na kom su se sreli. Suština je, dakle, u tome da što je moguće potpunije znamo događaje i činjenice objektivne stvarnosti i u tom slučaju ćemo biti u stanju da predviđamo budućnost, ili da se uvjerimo u postojanje doduše nevidljivih ali postojećih sila, kao onaj astronom koji se uvjerio u postojanje jedne nepoznate, tadašnjim teleskopima nevidljive planete, primijetivši paralaksu[24] jedne poznate i vidljive planete, pa je izračunao brzinu rotacije nevidljive planete, njenu orbitu, te prema tome i tačku do koje će stići poslije vremena X. I još je bilo riječi o proročanstvima i Vojnik je primijetio kako on na Edipovom mjestu ne samo da ne bi sam sebe oslijepio, nego bi rekao Apolonu kako se ni za šta ne osjeća krivim, tim prije što je on (Apolon) sve unaprijed isplanirao. Jer on je presudio Edipu da ubije rođenog oca i da spava s rođenom majkom, a ta presuda nije se zasnivala apsolutno ni

---

24 Anomalija orbite nebeskih tijela usljed privlačnog djelovanja Sunca, Mjeseca itd. (***Prim. prev.***)

na kakvoj optužbi. Jeste, doslovno mu je presudio, jer – nemojmo se igrati riječima – kakvo "Učini ovo što ti kažem", kakvo "Po svaku cijenu ćeš ostvariti ovo što ti kažem", Apolonovo predviđanje je po snazi isto što i zapovijest i bilo je sasvim prirodno da se Edip povinuje Njegovoj zapovijesti, pogotovo što je u međuvremenu odslužio vojni rok i naučio da se pokorava naredbama pretpostavljenih. (Eto, čak je i Avram prihvatio da zakolje rođenog sina, zašto Edip ne bi prihvatio da ubije rođenog oca?) Da se radilo o Apolonovoj zapovijesti i odluci dokazuje činjenica kako se naposljetku vršila volja Njegova. Edip je, dakle, mirne duše mogao reći kako je naprosto bio izvršni organ. Ali najznačajnije je to što se mogao pozvati na činjenicu da je učinio sve što je bilo u njegovoj moći kako ne bi ubio svog oca (to jest Poliba, jer je za Edipa on bio otac). Međutim, očigledno je kako se proročanstvo ne bi obistinilo da se povinovao neposrednoj ali sasvim izričitoj zapovijesti Apolona i ubio Poliba. Samim tim, da bi se sve odigralo u skladu s proročanstvom, u skladu s Apolonovom voljom, Edip je morao ne izvršiti zapovijest, morao je osjetiti užas pri pomisli kako će vlastitim rukama ubiti rođenog oca. Zašto bi, onda, bio kažnjen onako kako je kažnjen? Jedino i samo zbog toga što je imao moralne snage da se suprotstavi Njegovom neprekidnom insistiranju i odbio da provede u djelo zločin koji mu je On naložio? Ali čak ukoliko prihvatimo tvrdnju kako Apolon nije imao namjeru kazniti Edipa, ukoliko prihvatimo postavku da je, iz razloga koji su samo Njemu poznati, obistinjenje proročanstva bilo neophodno radi očuvanja univerzalnog sklada, da je to bila tek sasvim sitna pojedinost u predodređenim tokovima svemira, da je, jednom riječju, ona bila neophodna i da bi se bez nje srušilo

svekoliko zdanje koje su bogovi dizali kamenjem prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, te bi samim tim, ukoliko bi manjkalo samo jedno zrnce pijeska, to zdanje prestalo biti (kao što je po pretpostavci) savršeno, zašto se onda baš ne nagradi Edip, tim prije što je, ubivši, makar i u neznanju, rođenog oca, to jest Laja, u suštini izvršio Apolonovu zapovijest te prema tome doprinio učvršćivanju tog zdanja, tim prije što je rezultat bio baš ono čemu su težili bogovi?

Tako mi je otprilike govorio Vojnik te noći, a ja sam ga slušao sa zanimanjem i pažljivo, priznajem da nisam očekivao kako bi ga mogli zaokupljati slični problemi, a pred kraj sam počeo ovdje-ondje bacati poneki pogled na svoj sat, jer smo odlučili da u jedan po ponoći odem da dignem apoteku u vazduh i u jednom trenutku sam shvatio kako mi sat kasni, valjda sam ga zaboravio naviti, i upitao sam prestrašen Vojnika koliko je sati i već je bilo jedan i dvadeset. Vojnik je opsovao samog sebe što ga je toliko ponijelo njegovo "blesavo ćaskanje" i kazao mi da požurim. Sišao sam do Pangratija skoro trčeći, a kad sam bio jedan blok daleko od apoteke, čuo sam eksploziju, prišao još malo, uvjerio se da je Papavasilijuovo skladište odletjelo u vazduh i dao se u bijeg, jer su Nijemci svakog časa mogli opasati cijeli kraj. Nikad nisam saznao šta se tačno dogodilo, najvjerovatnije tumačenje je da je te noći izbio požar u Dimitrijadisovoj kuhinjici (jer je patio od hroničnog kašlja i imao je naviku da ustaje noću i sprema lipov čaj, od kog bi lakše disao, i tako, dok je kuhao lipov čaj na špiritusnoj lampi, dok je sipao, na primjer, alkohol u špiritusnu lampu, ne gaseći fitilj, možda je vatra uhvatili kuhinjicu, ili se naprosto iz čista mira špiritusna lampa preturila, a zapaljeni alkohol se prosuo, stigao do tri kartonske kutije s dinamitom, koje

su prethodnog dana ostavili baš u kuhinju umjesto u skladište, pa je dinamit eksplodirao, ne znam kako se sve odigralo, u svakom slučaju, ja sam vidio odraz plamenova po staklima izloga).
Sutradan mi je Vojnik najtoplije čestitao na uspjehu, a ja sam ga pustio da me hvali, prihvatio sam i odlikovanje, sve dosad nikom nisam rekao istinu, čak ni Lisimahu, razmišljao sam dok sam sjedio pored njegovog groba i savijao cigaretu mojom automatskom tabakerom.

Srijeda, 15. novembra 1949.

Prekinuo sam neki dan pominjući automatsku tabakeru, jer sam stigao do presudnog (za mene) trenutka i zamalo da me ponese pa da nastavim, a da prethodno nisam dobro razmislio moram li sve staviti na kocku, u kom slučaju bih morao (ukoliko nastavim) ili da prekrižim jednu rečenicu ili da pocijepam list (ne kažem kako ne bih mogao učiniti jedno ili drugo, već sam se uvjerio kako vam je svejedno ako je nešto precrtano ili ako slučajno manjkaju neki listovi, izveo sam taj eksperiment pa znam, ali sam odlučio do kraja se držati pravila igre, čak i ako igram kao slobodni strijelac i sam utvrđujem pravila) i tako sam, dakle, blagovremeno prekinuo kako bih mogao da nanovo razmislim o svom problemu i sad sam razmislio i, eto, vidite, riješio sam da sve stavim na kocku, pa i svoju glavu, i da priznam kako se "moja posjetnica" ne nalazi u mojoj automatskoj tabakeri, nego je još uvijek imam kod sebe, skrivenu u zavoju, malo iznad zglavka desne ruke i stvarno baš me briga, pet para ne dajem ako moje priznanje bude uzrok da se kazne dva čuvara koji su nada mnom izvršili pažljiv i stvarno detaljan lični pretres, svukavši me do gole kože i provjeravajući sistematski svu moju odjeću, do gaća, pa i opanke, jedan je pregledavao košulju šav po šav, a zatim je predavao drugom da je ponovo prekontroliše, gledajući platno prema svjetlu, da vidi nisam li nešto zabilježio, a tako su prošli i sako i pantalone i gaće i opanci prvo kroz ruke jednog pa onda drugog, sve do slamnatog šešira koji su pomno pretražili (i ne znam kome je to palo na pamet i zbog čega, u svakom slučaju, činjenica je da su me sveli dolje, u podrum, i prolazili smo kroz hodnike zaokrećući i ponovo

zaokrećući, sve dok nismo stigli u ovu ovdje ćeliju, sveli su me, dakle, dolje nakon što sam se ponovo obukao i ne znam zbog čega, ali su mi, u svakom slučaju, rekli da stavim slamnati šešir i sad ga imam ovdje i, prirodno, nemam nikakve koristi od njega, i samo jednom sam ga stavio, jednog jutra kad sam otišao i propeo se na vrhove prstiju, leđima naslonjen na zid, nasuprot prozoru s rešetkama, u trenutku kad je na zid padao osvijetljeni četverougao, i izigravao sam tako nekog ko se boji da ne izgori na suncu, ali kakvo sunce može ući ovdje, unutra, kroz taj mali prozor i razjareno sam skinuo slamnati šešir i bacio ga u ugao i još uvijek je ondje, leži kako je pao, naopačke) i sve su prekontrolisali natenane, a ja sam čekao go, stajao sam i nisam znao gdje da stavim ruke, a posebno lijevu sa zavojem, nisam znao kako da držim ruke da im se ne bi učinilo neprirodno moje držanje i počeo sam se češati, štaviše, prišao sam stolu, uzeo automatsku tabakeru sa sasvim očiglednom namjerom da smotam cigaretu, ali jedan od čuvara mi je rekao kako više nemam prava da dodirujem zaplijenjene predmete, jednom riječju, usprkos svoj mojoj zbunjenosti, uopšte nisam sakrio lijevu ruku (iza leđa, na primjer, tobože sasvim naivno stavivši ruke na leđa), ali njih dvojica konačno nisu obratili pažnju na zavoj, možda zato što je bio čist kao snijeg, mijenjao sam gazu svakog dana i ponovo sam je promijenio malo prije nego što ću ući u grad K., pa je moguće da su čuvari pomislili kako mi je ranu previo vojni ljekar grada K., te samim tim zavoj ne predstavlja ništa sumnjivo, u svakom slučaju, nisu obratili pažnju na njega, tako da gaza (sad, naravno, već isprljana) i dalje podvezuje moju nepostojeću ranu, a unutar gaze nalazi se, presavijen načetvero, cigaret-papir koji je bio

sasvim bijel kad sam otvorio malu kovertu brigadnog generala Odiseja, ali na kom je (cigaret-papiru), kako se pokazalo, postojala šifrovana poruka, napisana nevidljivom tintom i to nikad ne bih saznao (gdje da nađem specijalnu tečnost za razvijanje?) nikad ne bih saznao sadržaj poruke da nije bilo Rene, Harisove sestre, Rene koja je bila uzrok da me Alekos izbacio iz kuće onda kad je postavljeno pitanje, "Šta bi ti uradio da si Politbiro?", Rene koju navodno nikad više nisam vidio, kao što sam tvrdio, a istina je da je u avgustu 1948, kad sam se spremao da odem u šumu i čekao da mi donesu lažnu legitimaciju, došla da mi je donese Rena (postupivši, naravno, lakomisleno, kršeći sva pravila konspiracije, jer je njen posao bio da falsifikuje legitimacije i sve druge papire i dokumente potrebne Partiji i izvještila se Rena i živjela je, naravno, u ilegali – ali zar nisam i ja bio u ilegali, a ipak sam navratio u radnju Nataše Ivanovne s korzetima i ostavio joj tristo drahmi za Alekosa, a kad mi ih je on vratio, poslao sam Renu da ih uzme, ona je bila djevojka koju sam pomenuo), u svakom slučaju došla je Rena i donijela mi lažnu legitimaciju, iako nije bio njen posao da dolazi lično, ali prepoznala me po fotografiji koju su joj dali da zalijepi na lažnu legitimaciju i ubijedila je svoju vezu da joj kaže moju adresu, tvrdeći kako mi ima saopštiti nešto jako ozbiljno, kako je apsolutno nužno da me vidi u vezi s jednim pitanjem sto posto ličnim, a njena veza je povjerovala, a nije ni slagala Rena, stvarno je došla da mi kaže kako je cijela ona priča, onog dana kad me istjerao Alekos, sve ono što su rekli Alekos i ona i stav koji su zauzeli, sve je to bilo "djetinjasto izmotavanje", a u pravu sam bio ja, ispravno sam onda postavio stvari, pa šta ako sam bio grub prema njoj, sasvim ispravno i sasvim dobro

sam tada postupio i to je i sama kasnije shvatila i poslušala moj savjet, to jest radila je dvostruko i trostruko više za Organizaciju, doprinoseći u svemu u čemu nije mogao doprinijeti njen strijeljani brat i sve mi je to govorila sva uzbuđena, a ja sam je slušao i razmišljao o tome kako je naglo sazrela tokom godina što su prošle (ili prije će biti, prošle su godine i sad sam vidio kako zrelije razmišlja, kako ima zrelije tijelo, hoću reći, nije više bila onaj muškobanjasti djevojčurak kog sam poznavao, iako se malčice ugojila) i potpuno neočekivano, ne znam tačno kako, to jest ne sjećam se, ne mogu se sjetiti otkud smo se našli zagrljeni, ne sjećam se ko je prvi učinio prvi korak (jer smo stajali, jedno nasuprot drugom, na rastojanju od dva-tri koraka, u početku smo sjeli, nekako formalno, kao stari znanci, uz prilično rezervisanosti s moje strane, jer nisam zaboravio kako me i ona izbacila iz Alekosovog stana, odobravajući makar prešutno njegovu presudu, "Možeš ići") ne sjećam se ko se od nas dvoje približio onom drugom, vjerovatno smo se oboje bacili jedno drugom u zagrljaj, kao što se dešava kada na ulici sretneš, poslije mnogo godina, nekog prijatelja, a pogotovo prijatelja za kog si mislio da si ga izgubio i ponovo ga nađeš, a ja sam Renu ponovo našao (jer sam je uistinu bio izgubio, iako to nisam znao i mada mi je to postalo jasno tek u času kad sam je ponovo našao) i ubijedio sam Renu, moju ženu, da pođe sa mnom u šumu i zajedno smo putovali, opskrbljeni lažnim dokumentima i legitimacijama (naime, kad kažem zajedno, mislim u istom autobusu, ali smo se pretvarali da se ne poznajemo) i stigavši u kraj koji je zaposjela naša Narodna Armija, stvarno smo nastavili put zajedno i stigli u selo Dunje, u kom je rođena Rena i gdje je njen otac služio kao predsjednik

opštine i ostavio je dobar utisak, u tolikoj mjeri da je Partija ocijenila kako je svrsishodno da Rena ostane u Dunjama i radi uglavnom u ženskim organizacijama, ali da ne zanemaruje falsifikovanje ("Moja dobra stara vještina", rekla mi je smijući se), jer smo sve više trebali lažne dokumente za one koji su po specijalnom zadatku silazili u Atinu i Rena je ostala u kući svojih predaka, koju je podigao njen pradjed, dvospratnoj, s povrtnjakom, bunarom i štalom, praznoj i zapuštenoj kad smo stigli, a ja sam otišao poslije nekoliko dana i ostavio je ondje samu u velikoj kući i čim sam stigao u Odisejevu brigadu, poslao sam joj pismo, a ona mi je odmah odgovorila, ali od tad pa nadalje slao sam joj pisma koristeći svaku priliku (zbog čestih prekomandi i bitaka pošta nije baš najredovnije funkcionisala), pisao sam kad god sam mogao, ali Rena nije odgovarala, moja pisma nisu se vraćala pošiljaocu, prema tome mora da ih je primala, iako su se, u drugu ruku, pisma rijetko vraćala i pošiljaoci su iz treće ruke saznavali da su primaoci poginuli ili (rjeđe) umrli i teško mi je prisjećati se nemira i brige i duševne borbe koje sam tada pretrpio, a ipak, jednako sam se nadao, usprkos svim indicijama, i kad sam stigao u grad N., poslao sam joj dva pisma iz bivše Gimnazije, i ponovo nisam dobio odgovor, a onda smo krenuli sa sandukom i, naravno, nije bilo moguće da joj više pišem, ali kad smo počeli silaziti prema Dunjama (vidi mapu N° 2), razumijete, naravno, kako sam se mogao osjećati, s kolikim sam nestrpljenjem svaki put iščekivao poruku Vrhovnog štaba, koliko bi mi se svaki put rasplamsale nade kako ću možda biti te sreće da noću prođemo kroz Dunje, u kom slučaju bih možda ugrabio priliku i skoknuo do Renine kuće, ili barem nekog priupitao, da saznam je li živa ili je umrla i to

stanje nemirnog iščekivanja punog nade pojačavalo se od onog dana kad smo likvidirali Majora i stekli pravo da proučavamo štabnu mapu (jer sam dotad nejasno slutio kako se približavamo Dunjama, to mi je rekao Lisimah, pitao sam ga tobože nezainteresovano, ne nudeći mu druga objašnjenja), ali od trenutka kad sam počeo proučavati štabnu mapu i vidio da jednako prilazimo Dunjama, jasno vam je u kakvom sam stanju bio tih dana, a pogotovo kad smo stigli do Demetrinog hrama, u kom slučaju, ukoliko bi Vrhovni štab poručio da skrenemo desno (to jest, mi smo već skrenuli desno i produžili nekih tristo metara, jer je tada Stamatisu palo na pamet da vidi Nimfu Abarbareju i poslali smo od Demetrinog hrama poruku "Okret Demetrin hram", a Vrhovni štab nam je mogao zapovjediti "Okret Zamak preko Dunja", u kom slučaju bismo, kad se ima u vidu da smo se nalazili – pretpostavlja se – kod okreta prema Demetrinom hramu, morali skrenuti desno, proći pored ruševina Hrama – i ponovo pretpostavka – i nastaviti do okreta prema Zamku, preko Dunja, to sam imao na umu kad sam rekao kako bi nam Vrhovni štab mogao zapovjediti da zaokrenemo desno, a ako bi bilo tako, možda ćemo proći kroz Dunje – ni u kom slučaju neophodno, kad je već o tome riječ, jer bismo ih sasvim lako mogli zaobići), u svakom slučaju, dok sam čekao poruku Vrhovnog štaba, srce mi je snažno udaralo, ali zapovijest je bila "Okret Vučije Vrelo preko Vodenica" i krenuli smo, vodeći sa sobom čuvara Muzeja i dogodilo se sve ono što se dogodilo, a kad smo stigli do okreta za Vučije Vrelo, dobili smo zapovijest "Okret Zamak", počeli smo, dakle, i treći krug i svi drugi su se naljutili i pretvarao sam se da sam se i ja rasrdio i psovao sam otvoreno Vrhovni štab, a u stvari sam se

radovao vidjevši kako se približavamo Dunjama, drugim putem, a kad smo stigli do okreta prema Zamku, iščekivao sam, ah, koliko sam samo iščekivao poruku i kad sam čuo kako Stamatis kaže, "Okret Demetrin hram", kad sam shvatio da ćemo zaobići Dunje, da ćemo proći sasvim blizu, došlo mi je da svoj problem objasnim Stamatisu, da od njega zatražim dozvolu da skoknem do sela, ali se nisam usudio, nije bilo moguće da mi dadne dozvolu, i da je htio, šta bi rekli ostali, Stamatis nije mogao kršiti Pravilnik marša, i pošli smo kroz polja i stigli do jednog uspona i zaboravio sam i uzde i konje dok sam upravljao prvim kolima i neprekidno gledao desno, zurio u selo, ili prije će biti u krov Renine porodične kuće, jedini krov koji je imao vjetrokaz na visokoj motki i tako smo prošli izvan Dunja i ponovo stigli do Demetrinog hrama, gdje se Haralambos Stratis popeo na stub i odjednom ostao mrtav na kapitelu stuba, a poručnik sanitetske službe Rovir se uzverao uz uže s vanjske strane hrama, postavio dijagnozu da je čuvar Muzeja mrtav, gurnuo leš da padne na mramornu platformu, samo što tad nisam odriješio uže, kao što sam izjavio, nisam ga namotao, nego sam rekao Stamatisu kako je šteta da izgubimo tako dobru osmatračnicu, mogao bi se popeti neko od nas, ja, na primjer, zašto ne, sa zadovoljstvom sam se ponudio, a Lisimah neće imati ništa protiv da prvi odradi petočasovnu smjenu (predložio sam da smjene budu petočasovne, od osam do jedan prva, a druga od jedan do šest, kako se ne bi treći peo zbog straže na stub) pa da, dakle, u jedan ja odmijenim Lisimaha, i Stamatis je prihvatio moj prijedlog i Lisimah se stvarno popeo na stub da odradi smjenu od osam do jedan, ali ja ga nisam odmijenio u jedan, dogovorio sam se sa njim i Lisimah je pristao da me

pokriva i nikome nije rekao da sam se vratio oko tri, otprilike, iz Dunja, gdje sam otišao i našao Renu, a odlučio sam da rizikujem, prvo zato što je bilo očigledno kako mi se nikad više neće pružiti prilika (jer je, naravno, bilo skoro nemoguće da ćemo po drugi put načiniti isti krug), drugo, budući da su smjene samo dvije i uz to petočasovne, Lisimah će me moći pokrivati, čak i u slučaju da se vratim malo prije svanuća, tim prije što neće biti komandira straže koji bi utvrdio moje odsustvo (ako se budem vratio nakon što svane, neko bi me mogao i vidjeti, a u mraku, čak i ukoliko pretpostavimo da me primijeti neko od stražara sa tla, opravdao bih se rekavši kako sam sišao sa stuba zbog velike nužde) i treće i najvažnije, još prije nego što smo postavili otprilike ravnokraki trougao, nisam se mogao uzdržati pa sam sve ispričao Lisimahu (kako imam ženu u Dunjama), a Lisimah, koji je dosta puta ljetovao u Dunjama, u kući tamošnjeg otpravnika vozova i svog ujaka Hristosa Kepesisa (brata Joanisa Kepesisa, koji je likvidiran u radnom kombinezonu i s naočalima) i naravno da je Lisimah poznavao cijeli kraj kao svoj džep (a kad smo već kod toga, Lisimah je bio taj koji nas je posavjetovao da idemo na skelu, a ne čuvar Muzeja, kao što sam izjavio), i treće i najvažnije, Lisimah mi je, dakle, rekao kako lokalna željeznička pruga prolazi skoro tik do Demetrinog hrama, u vrh glave četvrt sata pješke i ako se budem držao pruge, hodajući između šina, skratiću put, a ako budem imao sreće, možda ću naći jednu od onih dresina što se pokreću rukama, koje za prevoz koriste pružni radnici, a nema opasnosti da izazovem sudar, jer je na teritoriji koju je zaposjela naša Narodna Armija željeznica prestala da radi još od maja zbog nedostatka goriva, te bih, prirodno, ako nađem neki

vagonet, uštedio dosta vremena, mogao bih se možda vratiti prije nego što istekne Lisimahova petočasovna smjena, i stvarno sam našao vagonet i vozio sam se šinama pokrećući vertikalnu polugu i držeći baklju u lijevoj ruci (ponio sam sa sobom jednu dršku lopate, košulju jednog od naših drugova koji su progutali cijankalij i benzin i jurio sam na vagonetu držeći baklju, tako da čak i kad bi me neko vidio, ništa ne bi posumnjao, jer prvi sam najavljivao svoje prisustvo bakljom, kao da kažem, "Ama vidite, to sam ja, ne radim ništa nezakonito, vozim se vagonetom obavljajući specijalni zadatak ili vršeći zapovijest, prenosim na najbrži mogući način jednu hitnu poruku") i stvarno, niko me nije pozvao da stanem, niko nije pucao na mene, i tako sam stigao do željezničke stanice u Dunjama, ugasio baklju, stanica je bila pusta, napuštena, ne znam je li još uvijek ondje boravio otpravnik vozova Hristos Kepesis, kao da mi se učinilo kako se jedan zamračen prozor otvorio i ponovo zatvorio, možda je neko bacio pogled, ali ništa nije rekao, a ja sam nastavio uskim seoskim sokacima, nisam naišao ni na koga, ušao sam u baštu, prošao pored bunara, popeo se vanjskim drvenim stepenicama na drugi sprat, gdje sam znao da stanuje Rena (voljela je, rekla mi je, da noću sjedi na dugom i uskom natkrivenom balkonu), ali nisam ondje našao Renu, iako nije moglo biti ni deset naveče, na balkonu sam našao samo slamnatu naslonjaču, i istog časa sam otvorio vrata balkona, nisam obraćao pažnju na buku koju sam digao petljajući oko brave, i ugledao sam Renu kako stoji u dugoj, bijeloj spavaćici (vjerovatno je ustala iz postelje i stajala je ondje i zurila u mene ne govoreći ništa, nije udarila u viku, nije pošla da se brani, znači da me prepoznala, ali nije izustila ni riječi, nije se pokretala, nisam joj

dobro vidio lice, iako se mjesec već stigao popeti visoko, a dva velika prozora sobe na uglu nisu imala zavjesa) stajala je Rena ondje i načinio sam jedan korak, drugi, treći, prišao sam joj, šapnuo, "Ja sam", a onda je ona digla desnu ruku i prvo mi se učinilo kako mi pruža ruku da se rukujemo u znak pozdrava (ma je l' moguće!), ali ne, digla ju je visoko, kao da me želi odgurnuti, vidio sam dlan okrenut prema meni, no iz njenih usta i dalje nije izlazila nijedna riječ, a onda sam joj prišao bez žurbe, kao da je ne bih htio zastrašiti, odgurnuo sam njenu desnu ruku koja me unaprijed odbijala, zagrlio sam je i u tom trenutku (naime, ovo što govorim, ili prije će biti ovo što sam se spremao da napišem nije se odigralo istog trenutka kad sam je zagrlio, ne, nisam shvatio tog trenutka, zanio sam se ljubeći joj lice, ili prije će biti gladeći joj usnama obraze, sklopljene oči, čelo, ostavljajući usta za poslije, usnama sam joj pretraživao lice, pokušavao sam ga se prisjetiti dodirom, sve dok mi usne nisu stigle, prelazeći ovlaš preko njenog lijevog obraza, stigle su mi usne do ivice njenih usana, pomilovale su njene usne, jednim vodoravnim pokretom moje su usne pogladile njena usta), i tada, tako je, tačno u tom trenutku, dok su njena usta ostajala čvrsto zatvorena, tog trenutka sam shvatio da Rena nema lijeve ruke, bio je prazan rukav njene spavaćice, ruka joj je otkinuta malo ispod ramena, i ne znam šta mi je došlo, ne znam tačno kako se dogodilo, valjda sam objema rukama ščepao njenu spavaćicu za prorez na grudima, u svakom slučaju počeo sam kidati finu, skoro paučinastu spavaćicu i ne znam jesam li u tom času želio njeno golo tijelo ili sam samo htio vidjeti otkinutu ruku, u svakom slučaju, razgolitio sam Renu kidajući spavaćicu na parčad (ispod nije nosila ništa), ustuknuo sam tri, može

biti i četiri koraka i ostao zureći u nju, onako sasvim golu kako je stajala preda mnom, snježnobijelu pri mjesečini, skrivajući desnom rukom stidnicu, poput gipsane Abarbareje, i tog časa mi je palo na pamet kako bih bio u stanju izvući revolver iz bošče i nanišaniti u Reninu otkinutu ruku (toliko sam bio hladnokrvan) i savršeno pogoditi cilj, to jest da joj moj metak zagrebe kožu, pet-šest prstiju ispod obline ramena i Rena ne bi ni mrdnula, ne bi je uplašio pucanj, ne bi osjetila metak koji bi prošao očešavši je, tek dodirnuvši joj kožu, ostala bi nepomična, isto kako je stajala i sada, puštajući me da prikujem pogled za njenu otkinutu ruku, da pogledom nišanim baš ondje gdje bih nišanio revolverom, malo niže od obline ramena, pustila me kao da je znala da na to mjesto pogledom nišanim postojano, jer ne želim da mi pogled vidi njenu otkinutu ruku, ne dozvoljavam svom pogledu da klizne ispod ramena, ne, nisam dozvolio svom pogledu da klizne sad kao što sam ga puštao nekad, pa je klizio do lakta, a odatle do podlaktice, do članka ruke i prstiju, moj pogled je slijedio liniju njenog golog tijela, iscrtavajući jednim potezom kista, jednim jedinim pogledom, u magnovenju, njeno tijelo, dok sam govorio Reni neka se ne miče, neka pozira, kao što sam joj nekad govorio, smijući se, da je naslikam pogledom, tim prije što mi nikad nije pošlo za rukom da iscrtam jednu liniju kako Bog zapovijeda, ni olovkom, ni ugljem (vjerovatno je to bilo u petom Gimnazije, sjedio sam kao i uvijek pored Hristofora, u sali za likovno vaspitanje i crtali smo jedan gipsani, kružni meandar, a profesor je prošao i nije našao ništa za ispravku na Hristoforovom crtežu, ali Hristofor uopšte nije bio zadovoljan, okrenuo je papir na drugu stranu i nacrtao na brzu ruku, razdražen, rekao bih,

postojanim, kružnim pokretima ruke nacrtao je tri kruga koji su se međusobno presijecali, i u tom trenutku zazvonilo je za odmor i Hristofor je zgužvao papir, odbacio ga, sjurio niz drvene stepenice amfiteatarske sale, probijajući se da uhvati red i među prvima kupi perec sa sirom od starog podvornika, a ja sam podigao s poda njegov papir, ispravio ga, presavio načetvero i čim sam se vratio kući, uzeo sam smjesta šestar, našao pomoću te geometrijske sprave centre krugova i uvjerio se kako su sva tri Hristoforova kruga savršena, olovka šestara slijedila je bez skretanja periferiju kruga koji je Hristofor nacrtao, i kod prvog i kod drugog i kod trećeg kruga, svuda, tačku po tačku, a ipak, dok sam ih gledao, nisu ostavljali utisak savršenih krugova, hoću reći, kao da mi je oko naziralo neku sasvim sitnu razliku, pa sam onda na drugom papiru nacrtao, istim šestarom, tri kruga s potpuno jednakim poluprečnicima, koji su se na isti način međusobno sjekli, i uvjerio sam se da stvarno postoji minimalna ali vidljiva razlika, i tad sam se zainatio, uhvatila me pizma da se uvjerim šta se zbiva, pa sam uzeo drugi šestar, od onih kojima se mjeri razdaljina, šestar s iglama u oba kraka, i uvjerio se kako vanjska igla, ona što tačku po tačku kontroliše dužinu poluprečnika, ne stiže uvijek baš do sredine debele linije koju je olovkom izvukao Hristofor, nego postoje tačke na kojima stiže do vanjske ivice kružnice, i druge tačke na kojima stiže do unutrašnje ivice kružnice, i provjeravajući pažljivije te tačke, uvjerio sam se kako te tačke sa vanjske i unutrašnje strane nisu slučajne, nego one sa vanjske strane odgovaraju polovima, to jest u opoziciji su prema prečniku, razdvaja ih rastojanje dijametra D_1, a one s unutrašnje strane i same su u opoziciji prema prečniku i razdvaja ih rastojanje dijametra D_2 i

provjeravajući prečnike D_1 i D_2 uvjerio sam se kako se sijeku pod pravim uglom, te, prema tome, Hristoforovi krugovi nisu bili savršeni krugovi, nego elipse, nacrtane sa dva poluprečnika, od kojih je jedan r, a drugi r+m, gdje je m debljina linije kojom je Hristofor iscrtao kružnicu, te je, prema tome, tačno da rukom nacrtani krugovi nisu posjedovali savršenstvo onih koje sam ja nacrtao šestarom, ali su, u drugu ruku, bili oslobođeni nepokretnosti, fiksiranosti na papiru i poprimali su neku svoju, dakako nevidljivu, ali postojeću pokretnost, kao da rotiraju oko vlastite osovine i baš zahvaljujući tom rotiranju o kom govorim, bili su sasvim neznatno spljošteni na polovima, pa su se utoliko sasvim neznatno razlikovali od savršenih krugova, toliko neznatno koliko zjenica oka odstupa od savršenog kruga) ali u tom trenutku sam znao da će moj pogled, ukoliko mu dopustim da klizne, stići malo niže, do praznine, sunovratiće mi se pogled, jer odbija da skrene ulijevo, odbija da iscrta njenu otkinutu mišicu, i naglo sam se okrenuo nalijevo krug, okrenuo sam leđa Reni i rekao joj kako može da se obuče, i stajao sam ondje slušajući korake njenih bosih nogu po starom parketu koji je škripao ma kako lagano hodao, slušao sam kako pali veliku bakarnu stonu petrolejku sa staklenim, cvjetnim abažurom, a kad sam se ponovo okrenuo, vidio sam Renu kako sjedi sasvim gola u slamnatoj naslonjači s lijevom nadlakticom gurnutom iza naslona, s lijevom (nekadašnjom) rukom obješenom iza naslona (kako je imala naviku da sjedi u Atini), s malim grudima pridignutim, jer ih je držanje njenog tijela isturalo prema gore, prema naprijed i sasvim neznatno ulijevo, sjedila je ondje kao da se namjestila najudobnije što je mogla, s jednom nogom preko druge, kao da je odjevena i razgovara sa

mnom i kao da se razgovor prekinuo na trenutak, a tijelo joj je, naravno, bilo bijelo, neosunčano, posjedovalo je jednu živu bjelinu, bjelinu koja je sasvim lako prelazila u ružičastu boju pri svjetlu lampe i kao da nastavljamo neki davno započeti razgovor, upitala me otkud ja u civilnom odijelu, pobojao sam se da joj slučajno ne padne na pamet kako sam dezertirao, rekao sam da su mi povjerili specijalni zadatak, "Lično tebi?" upitala je, a ja sam oklijevao, nisam joj smio odati tajnu, "Jesi li s onima što prevoze sanduk?" čuo sam kako govori i tad, zašto kriti, pomislio sam, ionako već zna, priznao sam, ispričao sam joj u dvije riječi kako smo presudili Majoru i likvidirali ga, dodao sam da smo sad već svi naučili potvrđivanje prijema poruka i proučavanje štabne mape, a u Majorovom džepu smo otkrili malu kovertu i u njoj cigaret-papir za koji sumnjamo da bi mogao biti bilješka napisana nevidljivom tintom i htio bih, ako može, da nam pomogne da razvijemo tu poruku, tim prije što posjeduje raznovrsne specijalne tečnosti i razumije se u te poslove, i čini mi se da sam joj u očima primijetio radostan sjaj, kao da joj je drago što nisam došao samo zbog nje, nego i zbog jednog partijskog slučaja (jer sam je, naravno, podsjetio, da odluka Plenuma od 29. avgusta ističe, između ostalog, i potrebu da izvršimo čistku u svojim redovima, da se riješimo dogmatika, te smo, prema tome, likvidirajući Majora, izvršili zapovijest Partije) usprkos svemu, tog trenutka možda joj nisu bile toliko važne partijske stvari, biće da je, valjda, pomislila kako nisam došao s jedinim ciljem da nju ponovo vidim i da ću, prema tome, lakše zaboraviti njenu otkinutu ruku (a da budem apsolutno iskren, ne znam da li bih sve stavljao na kocku da nisam morao razviti "moju posjetnicu"), ostaje u svakom slučaju

činjenica da je smjesta od mene zatražila bilješku, držala je neko vrijeme cigaret-papir iznad staklene lampe, ništa se nije dogodilo, nisu se pojavili brojevi, bilješka, dakle, nije bila napisana limunom, pokušala je za svaki slučaj, rekla mi je, iako je, naravno, znala da je limunov sok nevidljiva tinta kojim se koriste jedino, ili skoro jedino, zatvorenici, prešla je preko sobe, izvukla iz kredenca pet-šest bočica, rekla mi da prostrem cigaret-papir na sto od orahovine, pritisnuvši ga čvrsto na ivicama, držeći ga zategnutog, i jednom četkicom, poput onih kojim žene lakiraju nokte, zamrljala je tečnošću iz prve bočice cigaret-papir (i opet ništa), iz druge, iz treće (i opet ništa, i ponovo ništa), sve dok se poslije tečnosti iz četvrte bočice nisu pojavili sasvim crni brojevi, kao da su napisani tušem, i smjesta sam ih počeo, tu, na licu mjesta razgledati i istraživati, proučavati, i to je također bio jedan od razloga što sam izgubio vrijeme i zamijenio Lisimaha tek oko tri ujutro na stubu, a drugi je bio što na Stanici nisam našao ni dresinu, ni moju baklju, neko ih je uzeo, pa sam se morao vratiti pješke do Demetrinog hrama, preskačući s jednog željezničkog praga na drugi, ali sam ipak zakasnio, ali Lisimahu nije bilo ni na kraj pameti da se požali, naprotiv, silno se obradovao kad sam mu rekao da mi je žena živa i da je dobro, slušao me smiješeći se dok sam se spremao da se uzverem uz koso uže, smiješio se Lisimah kao i onda kad smo preostali nas dvojica pa smo se zaustavili da predahnemo pod starom maslinom, a Lisimah se nije ispružio, kao što sam tvrdio, samo sam ja legao na tlo, naslonivši glavu na stablo masline, namjestivši desnu mišicu i ruku što sam udobnije mogao na suhe grude zemlje, a Lisimah je sjedio pored mog desnog opanka i razgovarali smo i pričali o tome kako

samo što nismo stigli u grad K. i Lismah se smješkao a sjenka njegovog slamnatog šešira trepereći mu je poigravala, sjećam se, na usnama i u jednom trenutku vidio sam kako mu se pogled prikovao malo udesno od moje desne ruke i već sljedeće sekunde vidio sam Lisimaha kako skače na noge, kako se baca svom silinom poput golmana koji izvodi paradu, ruku ispruženih ispred sebe i čuo ga kako istovremeno viče, "Škorpija!" i kako pada pored mene, kako rukama grabi veliku grudu zemlje i sve se odigralo tako neočekivano i brzo da nisam stigao ni da se pridignem, samo sam okrenuo glavu udesno, a Lisimah je već pao pored mene, ničice, ruku pruženih ispred sebe, a u rukama je stezao grudu zemlje, s glavom između ispruženih ruku, s licem zagnjurenim u zemlju (šešir mu je spao i otkotrljao se tu blizu) i prije nego što sam stigao reći ili učiniti bilo šta, Lisimah se okrenuo prema meni, upola je pridigao glavu, tako da mu je desno rame sakrivalo bradu, a lice mu je bilo sasvim blijedo i usne su mu se iskrivile od bola, ali usred te grimase razaznao sam sasvim jasno njegov gordi osmijeh, nasmiješio mi se, sjećam se, Lisimah, izvukao je lijevom rukom cijankalij iz džepa, progutao ga i ponovo pustio glavu da mu padne između ruku, da ponovo padne na zemlju njegovo lice već zaprljano od prašine, prije nego što sam stigao da reagujem i jedino što mi je tog trenutka palo na pamet bilo je da se dignem i stanem u stavu mirno, da mu salutiram i jednako sam o tome razmišljao i jednako sam ostajao nepomičan, na mjestu, vidio sam samog sebe kako se dižem i stajem u stavu mirno, a zatim sam se vidio kako se dižem i saginjem kako bih uzeo svoj šešir pored masline (skinuo sam ga dok sam razgovarao s Lisimahom i ostavio ga na zemlji) kako stavljam svoj

šešir, uspravljam se i prinosim prste desne ruke širokom slamnatom obodu, a zatim sam se vidio kako stavljam šešir prije nego što sam ustao, a onda se dižem, stajem u stavu mirno i salutiram Lisimahu, ali naposljetku sam se digao, ostavljajući šešir da leži pored masline, onako kako je pao, naopačke, ustao sam, iskopao jamu, razodjenuo Lisimaha (na Velikom jezeru, kad smo se žurno svlačili da se što prije bacimo u vodu, kad je Lisimah skinuo košulju, vidio sam kako mu na grudima visi mali drveni krst, a Lisimah je vidio da sam ga vidio i ščepao je krstić desnom rukom, prekinuo konopac naglo ga povukavši, sakrio je krstić u džep pantalona, pošto je prvo načinio jednu kretnju kao da ga želi odbaciti, ali se predomislio, ako bi ga bacio u rijetki rogoz, neko drugi bi ga mogao vidjeti, onda mi se nasmiješio s osjećanjem krivice Lisimah, a sad nisam našao taj mali krst, nije mu bio ni u jednom džepu i sahranio sam tu Lisimaha, i pošao sam da vratim lopatu u kola, ali mi je palo na pamet kako mi više neće trebati, naravno da neću sam sebi kopati grob, a onaj, ili oni koji se poduhvate tog posla, neka se iskilave tragajući za alatkama, pa sam zabio lopatu u tek prekopanu zemlju uguravajući je nogom, tako da je drška ostala uspravna, tačno iznad Lisimahove glave, a drška je bila od onih kratkih ručki koje na kraju imaju držaljku, u obliku slova T) tako sam ga sahranio i sjeo pored njegovog groba, pripalio sam cigaretu i pomislio kako mi je tu cigaretu poklonio Lisimah, kad se ima u vidu da nije bio pušač i kad je bila prva raspodjela duhana, on mi je odmah predao svoj dio, ali su se ostali pripadnici zadatka pobunili i rekli da samim tim što Lisimah ne puši ne treba njemu davati jedan dio, a ja sam požurio da se složim, u svakom slučaju, kako bilo da bilo, naposljetku mi je ostalo

više duhana nego što bi mi preostalo da je Lisimah bio pušač, tako da sam u tom času pomislio, dok sam savijao cigaretu automatskom tabakerom (koja nije bila Harisov poklon, kako je smiješna, kako sitna, kako kukavička laž ta koju sam ispričao, to jest, kakve bi veze imalo da sam još na samom početku rekao kako mi je bila poklon od Hristofora, darovao me za vrijeme okupacije, u ono vrijeme kad su se teško nalazile cigarete, a ako bi ti pošlo za rukom da ih nađeš, bile su basnoslovno skupe kod crnoberzijanaca, međutim, neki su počeli prodavati duhan i cigaret-papir na narodnim pijacama pod vedrim nebom, a Hristofor me nije mogao, kako je rekao, gledati gdje se mučim i ne uspijevam smotati cigaretu kako Bog zapovijeda – a on bi je smotao dok treneš okom, dobro ispunjenu, tanku, bez viška duhana na krajevima, i pokazao bi mi je ironično se smješkajući i ponudio bi mi je uzimajući mi iz ruku izgužvan cigaret-papir s ono malo duhana što je preostalo, jer mi se duhan neprekidno prosipao, dok sam se tako nevješto mučio da je smotam, i dodao bi još duhana i smotao cigaretu za sebe, u tren oka, i pošto me nije mogao, kako reče, gledati gdje se mučim, poklonio mi je svoju automatsku tabakeru ili, prije će biti, dao mi ju je kao nešto što mu nije ni od kakve koristi, "Uzmi da imaš džepnu fabriku duhana" – rekao mi je) i tako, dok sam zavijao cigaretu pomoću te džepne fabrike duhana, razmišljao sam o tome kako duhana ima više nego što treba zahvaljujući tome što je Lisimah bio nepušač, i zar je bilo potrebno, razmišljao sam, zar je, dakle, bilo neophodno da ga probudim ondje, na kapiji prednjeg dvorišta, zašto ga nisam pustio da spava nasmiješen u snu (jer, što se tiče tog dijela, nisam lagao, stvarno se smješkao), neka ga probudi neko drugi i prijavi ga

zamjeniku komandanta Velizaru, ionako nije bilo govora da će se Lisimahu išta desiti, prosto će ga u posljednjem trenutku pridodati našoj grupi, što se i potvrdilo, međutim, Lisimah ne bi imao razloga da mi duguje zahvalnost, uvjeren da sam ga pokrivao i ne bi se kao golman bacio da zgrabi škorpiju čim ju je vidio kako izviruje ispod grumena zemlje, ili ne, prije će biti da bi isto učinio Lisimah i da je bilo ko drugi bio na mom mjestu, ispružen pod stablom masline, samo što ga je zahvalnost najvjerovatnije potjerala da škorpiju ščepa rukama, da primi ujed škorpije u desni dlan, a da je na mom mjestu bio neko drugi, možda je Lisimah mogao djelovati pribranije, promislio bi kako može stići da zgrabi neki kamen pa kamenom ubiti škorpiju, makar bacivši se kao golman, kako bi bio siguran da neće promašiti ako bi bacio kamen, a ne golim rukama, ali Lisimah je očigledno pomislio kako ne smije zakasniti ni djelića sekunde, ni toliko koliko bi bilo potrebno da pored sebe nađe i zgrabi neki kamen, jer je škorpija već bila pored mog desnog lakta, onako kako sam se upola oslonio desnim laktom na grumen zemlje, i možda Lisimah ne bi stigao ništa drugo učiniti, ali na kraju krajeva, kakve veze ima, žurio-ne žurio, stvar je u tome da je htio stići i stigao je, a ja sam ga ostavio da čeka do tri na onom stubu, stigao je, i sahranio sam ga kod tačke n_{13} i tog istog dana, u šest poslijepodne 16. septembra 1949, poslao sam posljednju poruku "Okret Selo Lisimah cijan", a poruku sam poslao po jednom golubu, jer mi je ionako već bilo svejedno za odgovor Vrhovnog štaba, kad se uzme u obzir da ionako nisam znao moram li stići do okreta za Gornje Selo (gdje sam i stigao) ili za Donje Selo, zbog toga sam i poslao poruku "Okret Selo", pa nek misle šta im volja, ja sam već donio

odluku da što prije stignem u grad K. i privezao sam papirić za specijalni prsten na golubovoj desnoj nozi i pustio sam ga da odleti, a on je odletio bez imalo oklijevanja, očigledno držeći se najkraćeg puta za Vrhovni štab, a ja sam pustio i preostale golubove da odlete prazni (bez poruke, hoću reći) i svi su odletjeli za onim prvim, i snažnim udarcem noge razbio sam radio-stanicu i nastavio sam marš sasvim sam, što sam brže mogao, odrekavši se smjene spavanja (čak i kad su spavala moja tri konja, ja sam držao smjenu stražarenja) i vozeći tako kola puna četiri dana i četiri noći, stigao sam oko četiri poslijepodne 20. septembra 1949. u grad K., tjerajući neprekidno konje, dok sam one noći kad me Lisimah čekao na stubu, sjeo i proučio pri svjetlu lampe sasvim crne brojeve na "mojoj posjetnici" i prvo u šta sam se uvjerio bilo je da se radi o trideset dva broja, ispisana u četiri reda, to jest, bilo je osam brojeva u svakom redu, prema tome, bilo je isključeno da trocifreni broj odgovara jednom slovu, kad se ima u vidu da se trideset dva ne može podijeliti sa tri bez ostatka, ali može se podijeliti sa dva te bi, prema tome, mogao u principu svakom slovu odgovarati dvocifreni broj, jeste, ali pažljivije proučavanje uvjerilo me kako je isključena i ta mogućnost, jer je bilo dvocifrenih brojeva koji su se ponavljali, što će reći da su postojala dvostruka slova, a nikad nismo slali dvostruka slova, kršili smo pravopisna pravila kako bismo bili što kraći, a nije se moglo raditi ni o posljednjem slovu jedne riječi i prvom slovu sljedeće, jer su postojala dva para jednakih dvocifrenih brojeva, štaviše, na dva mjesta su se javljala tri dvocifrena broja u nizu, na početku poruke prva tri i negdje otprilike na sredini još tri, prema tome, bilo je nemoguće da poruka počne sa tri jednaka slova, te se,

prema tome, šifra zasnivala na četverocifrenim brojevima, ali na nekoj knjizi čije strane nemaju dva stupca, nije bilo Jevanđelje vlasnika taverne, jer sam vidio, na svoje silno razočarenje, da je treća cifra u svakom četverocifrenom broju sasvim slučajna, te prema tome na označava stubac, šifra se očigledno zasnivala na tekstu pisanom u jednom stupcu, pogotovo kad se ima u vidu da su bile i dvije-tri nule na mjestu treće cifre, označavali su, dakle, nulti stubac, ukoliko bismo prihvatili mogućnost da se radi o tekstu u dva stupca, ali nulti stubac, naravno, ništa ne govori, te je samim tim bilo isključeno bilo koje izdanje sa dva stupca, sigurno je tekst bio u jednom stupcu, u kom slučaju četverocifreni broj 3205, na primjer, označava, naravno, stranicu 320, red 5, ili prije će biti ne, ni to nije bilo sigurno, jer je stranica mogla biti označena s prve dvije cifre, a red sa druge dvije, kad se ima u vidu da druge dvije cifre u svim četverocifrenim brojevima nigdje nisu išle preko broja 42, a poznato je da normalna knjiga ima oko četrdeset do četrdeset dva reda na svakoj stranici, a u tom slučaju četvorocifreni broj 3205 mogao je označavati stranicu 32, red 5, jer se 5 piše i kao 05, u svakom slučaju, da ne bih otezao, i da ne gubim vrijeme kao što sam ga gubio onda kad sam "moju posjetnicu" ispitivao sa svih strana, zaključio sam kako nikad neću uspjeti dešifrovati tih osam slova (bilo ih je osam, što se toga tiče, nije bilo mjesta nikakvoj sumnji), odlučio sam, nakon što sam proučio ta 32 broja na hiljadu načina, dok sam sjedio ondje za stolom od orahovine, proučavajući brojeve pri ružičastom svjetlu lampe, zaboravivši Renu (koja je ponovo sjela i ponovo sakrila svoju otkinutu ruku iza slamnate naslonjače), upinjući se da pročitam tu poruku vodoravno ili uspravno (bila su četiri reda, svaki

red imao je po osam brojeva, slova su se mogla, prema tome, čitati i uspravno, prema uspravnim četverocifrenim brojevima), samo što me vertikalno čitanje nije nikud odvelo, ponovo sam se uvjerio kako se i na taj način šifra zasniva na tekstu u jednom stupcu, i jedino što sam još mogao zaključiti s apsolutnom sigurnošću bilo je da se radi o jednoj riječi od osam slova (ili prije će biti ne, čak ni to, zašto ne bi bile dvije riječi, ili tri, pa čak i četiri, zašto u poruci ne bi stajalo, "Idi desno", ili "Stoj, ko je?" ili "Il sa il na"[25] – sve se moglo pretpostaviti, pošto svaki četverocifreni broj označava bilo koje slovo, pa su i sasvim različiti četverocifreni brojevi mogli označavati ista slova), ne, dakle, o jednoj riječi, nego o osam slova, koja mogu slati bilo kakvu frakcijsku, antifrakcijsku, lenjinističku, dogmatsku, partijsku, propartijsku, antipartijsku poruku, a ako se radilo o samo jednoj riječi, možda je poruka poslana nekim glagolom, na primjer u imperativu ("stegnite", "opkolite", "razorite" itd.) ili nekom apstraktnom imenicom ("ofanziva", "obilazak", "obustava" itd.) ili nekim vlastitim imenom ("Afrodita", "Harilaos" itd.) ili nekom nepostojećom riječju, simboličnom, unaprijed dogovorenom ("tralalas", "kerkilia", "botikoni" itd.), ili, ukoliko je poruka slala informaciju o mojoj ličnosti, moglo je pisati "dostojan povjerenja", ali je moglo pisati i "sumnjamo da je izdajnik", a ovo "dostojan povjerenja" moglo je biti napisano kao "vsebičan", to jest "*versus* sebičan" (naravno, ovo latinsko "protiv" ne bi bilo pravilno upotrijebljeno, ali tim prije bi moglo biti

---

25 Skraćeno od izreke "Ili sa štitom, ili na njemu", pozdrava kojim su navodno Spartanci ispraćali sinove ili braću u rat sa željom da se vrate kao junaci – noseći štit ili ležeći, poginuvši u boju, na štitu. (***Prim. prev.***)

konvencija), to jest "nesebičan", ili, ako bismo "v" čitali kao latinsko "u", "uopšte (nije) sebičan", gdje bi se negacija, opet konvencijom, podrazumijevala, ili "u se bi", u kom slučaju bi "čan" bio samo prirepak, da tako kažem, koji se, opet konvencijom, podrazumijeva, a značenje bi bilo "u C bis", u kom slučaju bi "C bis" označavalo *Centre bis*, to jest Francuski drugi biro, obavještajnu službu kojoj pripadam, te samim tim nisam dostojan povjerenja, ili "u C B", u kom slučaju se "C" izgovara po francuski, kao "se", a "B" po engleski, kao "bi", pa bi poruka kazivala da sam član *Centre Britannique*, to jest Intelidžens Servisa, te samim tim nisam dostojan povjerenja, ili "u CEB", to jest da sam pripadnik *Centre d'Enregistrement Bulgare*, te sam prema tome dostojan povjerenja, ili "v. sebičan", to jest "veoma sebičan", u kom slučaju bi to značilo da sam dostojan povjerenja, kao svoj uz svoga, ali i da sam individualist, koji je zbog ličnog uspjeha i buduće karijere u stanju biti spreman na sve, tako da postoje i izvjesne sumnje, ali i "u se bi č(l)an", ukoliko bi se ono "l" isto tako konvencijom podrazumijevalo, a u tom slučaju bi poruka mogla glasiti "neka se uključi u *Centre Bulgare* kao aktivan pripadnik i član", te sam, prema tome, dostojan najizuzetnijeg povjerenja, ali isto tako "u *Centre Britannique* je već član", te sam, prema tome, izdajnik, a riječ "izdajnik" je mogla biti napisana "kizdajni", to jest, "ki zdaj ni", koji sad nije, to jest, koji više nije drug dostojan povjerenja, te ga treba potaknuti na put izdaje ne bi li se otkrila njegova izdajnička uloga, ili "k izdaj n i", to jest, "koji izdaje naš internacionalizam", to jest, u izvjesnoj mjeri povjerljiv, ali lokal-patriota, bez razvijene svijesti o međunarodnoj ulozi proletarijata, ili "ikizdajn", to jest "i k izdajn", dakle "iz korijena izdajnik", čiji su reakcionarni

korijeni tako duboki da treba razmisliti o njegovoj likvidaciji, ili "nikizdaj", "ni k izdaj", to jest, "nije kompromitovan izdajnik", ali isto tako i "nije komunista, izdajnik (je)", u kom slučaju bi se enklitika podrazumijevala konvencijom, ili "jnikizda", to jest "j nik iz DA", u kom slučaju bi sufiks "-nik" konvencijom podrazumijevao "ratnika, bojovnika, udarnika, trudbenika", pa bih, prema tome, bio "junak ratnik iz Demokratske Armije", ali i "j n i k iz Da", to jest, "javna nepouzdana i kompromitovana iz Da", u kom slučaju bi "Da" bila Damoklova ulica, to jest bivša Ulica Kralja Đorđa u gradu N., koja je, odlukom naših Vlasti, preimenovana u Damoklovu ulicu, u čast zamjenika sekretara CK Damokla, koji je junački pao u boju, a u toj ulici bili su uredi Narodne milicije (u bivšoj zgradi žandarmerije), a sam izraz "poslaću te u Damoklovu ulicu" ili "poslaću te Damoklu" značio je, "uhapsiću te ili daću da te uhapse", te sam, prema tome, zavređivao hapšenje, ili "ajnikizd", to jest "avangardan, jako napredan, nikad izdajnik", ali i "autarhičan, jako nazadan, izuzetan kompromiser, izuzetan zabušant, defetist", ili "dajnikiz", to jest, "dajnik iz", "dajnik izdajnika", onaj koji je predavao i otkrivao izdajnike i borio se protiv njih kao cvijet Narodne milicije, te samim tim dostojan povjerenja, ali i "daje se, lako se predaje izdaji", ili "zdajniki", to jest "zaustavlja djelovanje agresora, junački napada, iskren komunist, internacionalist", ali i "združen (s) anarhistima, jača nihilizam, izlaže komuniste ismijavanju", gdje bi se ono "s" konvencijom podrazumijevalo, i u kom slučaju bih zavređivao podozrenje, makar i kao dobar borac, ili čak "zanemaruje dužnosti, autoritativan, jedinka, negator istinskog komunističkog internacionalizma", drugim riječima, balast na istorijskom putu svjetske revolucije, jednom riječju, tih

osam slova moglo je predstavljati bilo šta, pedeset posto u moju korist, pedeset posto protiv moje ličnosti, i to je bio razlog što sam do sada oklijevao da priznam kako tu bilješku još uvijek imam kod sebe, cigaret-papir presavijen načetvero, sakriven u zavoj (palo mi je na pamet, dok sam se vraćao u Demetrin hram, palo mi je na pamet da sam sebi sljedećeg dana nanesem ranu i kažem Roviru da mi je previje, kako bih imao "zakonit" zavoj, ali sam, na kraju krajeva, odbacio tu ideju, smatrao sam kako je mnogo praktičnije i bezbjednije – jer je postojala opasnost da mi rana prokrvari i krv natopi cigaret-papir – smatrao sam mnogo sigurnijim da ponovo stavim bilješku u automatsku tabakeru, sakrivajući je ovog puta ispod duhana, nisam se imao čega bojati, jer, naravno, nije bilo vjerovatno da će me neko podvrgnuti ličnom pretresu za vrijeme marša, a nikome neće izgledati neobično što mu ne dam tabakeru da smota cigaretu, nikome je nisam davao još od onda kad sam u nju, među druge cigaret-papire, sakrio tada još uvijek nerazvijen cigaret-papir, obilježen mojim otiskom prsta, a kad bi neko od mene tražio cigaretu, istog časa bih mu je sam smotao, a jednom ili dvojici koji su insistirali odgovorio sam kako nikom ne dajem tabakeru kako ne bi pokvarili njen osjetljivi automatski mehanizam – a istina je bila kako sam se bojao da mi neko slučajno greškom ne uzme i popuši taj obilježeni cigaret-papir – ali kad ga je Rena razvila, smatrao sam da je svrsishodnije da ga sakrijem ispod duhana, da se slučajno ne bi dogodilo da neko vidi, u trenutku kad budem otvarao tabakeru, sasvim crne brojeve, pa sam cigaret-papir sakrio u zavoj, kad sam već ostao sasvim sam, kad sam već sahranio Lisimaha, i, naravno, u međuvremenu nisam sebi nanio ranu), i tako sam, dakle,

sačuvao tu poruku, sačuvao sam je čak pažljivije i od moje partijske knjižice, a danas ću razvezati zavoj i uz ispisane papire ću priložiti "moju posjetnicu" kako biste se i praktično uvjerili, imajući pred sobom crno na bijelom, da vam ništa ne krijem, jer sam, kao što sam već rekao, riješio da stavim na kocku vlastitu glavu, da zavitlam tu bilješku u vazduh, neka se vrti, pa nek padne "dostojan povjerenja" ili "izdajnik" (iako, kad je već o tome riječ, ne rizikujem ništa više nego što sam rizikovao dosad, kad sam na tri različita mjesta i načina tvrdio da više ne posjedujem "moju posjetnicu", jer da sam je stvarno dao kapetanu Androniku i da sam je sakrio u lijevu čizmu i da sam je ostavio u tabakeri koju su mi zaplijenili, opet bih vlastitu glavu stavio na kocku, kad se uzme u obzir da je živ ili mrtav brigadni general Odisej, a ukoliko je živ, može posvjedočiti i otkriti sadržaj osam četverocifrenih brojeva, te je samim tim moj trud otišao u vjetar, uzaludno sam ispisivao ove tri varijante, beskorisne su te moje varijacije i za vas, a i za mene), u svakom slučaju, odlučio sam, kako bude da bude, da još koliko danas uz ispisane papire priložim bilješku o kojoj govorim, a možda je i ona beskorisna, tim prije što je moguće da nema nikakve veze s mojom ličnošću, tim prije što najvjerovatnije ne dodaje ništa novo svemu onom što već znate o Poduhvatu Sanduk, tim prije što je sasvim moguće da je čak ne pročitate, baš kao što ne čitate, sudeći po svemu, papire koje ispisujem i jedino što me tješi (crna utjeha!) jeste to što je i cijeli Poduhvat Sanduk, u cjelini, i sam ispao beskoristan, beskorisne su bile onolike likvidacije, beskorisne smrti iz hiljade razloga, gutanja cijankalija, beskorisno ama baš sve, usprkos tome što sam donio u odličnom stanju sanduk u grad K., a onda, kad sam stigao u Sjedište

Vojne uprave, to jest u bivšu Gimnaziju grada K., držeći se puta koji mi je pokazao jedan od igrača tavlija na centralnom trgu, predao sam sanduk, a komandant grada K. pukovnik Agamemnon stisnuo mi je ruku objema rukama, zagrlio me sa suzama u očima, poljubio me tri puta unakrst (kao da je Rus, pomislio sam, tako me ljubila Nataša Ivanovna) i zapovjedio da se sanduk snese u podrum i borci su ga pažljivo odvukli i spustili na jednu kamenu platformu u podrumskom hodniku, a pukovnik Agamemnon je postavio stražu da čuva sanduk, tri borca naoružana automatima s jedne strane hodnika i tri borca s druge strane, da ga ondje čuvaju kao oči u glavi, sve dok se u grad K. ne vrati sekretar Gradskog komiteta Harilaos, da se sanduk otvori u prisustvu vojnih i partijskih vlasti i upitao me pukovnik Agamemnon šta bih htio da radim u međuvremenu (ima, rekao je, i djevojaka u gradu K., koje se redovno podvrgavaju ljekarskoj kontroli), ali ja sam bio mrtav umoran i neispavan, zatražio sam da mi daju krevet i to sa čistim čaršafima, ukoliko je moguće, a naravno da je bilo moguće, ustupio mi je sa zadovoljstvom vlastitu postelju njegov ađutant kapetan Temistokle, koji je bio smješten pored bivše Gimnazije, u jednoj jednospratnici, a nagluha starica, koja se brinula o kapetanu Temistoklu, prostrla mi je snježnobijele čaršafe i zaspao sam kao klada okružen mirisom levande i ne znam koliko je sati bilo, u svakom slučaju u međuvremenu je pao mrak, kad me, grubo me gurajući, probudio kapetan Temistokle, a iza njega sam ugledao tri borca s automatima, natjerali su me da se u tren oka obučem i doveli su me u vaš ured pod stražom, na drugi sprat bivše Gimnazije, a odatle pa nadalje, suvišno je, naravno, da dodajem, znate jako dobro kako ste istog časa

počeli s preliminarnom istragom, pitali ste me ko je napunio sanduk, kada, gdje i ko ga je zavario i pred kim, a ja sam odgovorio da ne znam ko ga je napunio i čime, znam jedino kako ga je zavario Joanis Kepesis (naime, ponovo dodajem, nisam bio očevidac, to sam čuo jer su kružile glasine), a Joanis Kepesis je strijeljan ispred južnog zida svetog hrama Životvornog istočnika, tu nema nikakve sumnje, u radnom kombinezonu i s crnim zaštitnim naočalima i ostavili su ondje njegov leš do podneva, da ga vidi cijeli svijet, ali ne znam ko je bio prisutan pri zavarivanju, Joanis Kepesis je likvidiran prije nego što sam ja stigao u grad N., a onda sam se u jednom trenutku naljutio, izgubio sam hladnokrvnost onako neispavan, upola spavajući, i proderao sam se, "čemu sva ova pitanja?", a vi ste me ščepali za potiljak, za okovratnik mog sakoa od trožičnog platna, zgrabili ste me rođenim rukama i gurajući me, tegleći me za okovratnik, odveli ste me do podruma i ugledao sam sanduk koji niko više nije čuvao, otvoren, i natjerali ste me da se nagnem nad otvoreni sanduk pritiskujući mi glavu prema dolje, kao što radimo sa štenetom ili mačetom koje se opoganilo, pa ga učimo da to ne ponovi gurajući mu nos u izmet i tukući ga u isti mah kaišom, da nauči kako se ponaša, tako ste i vi meni ugurali glavu u otvoreni sanduk i samo vam je kaiš falio, a sanduk je bio isti onaj željezni koji smo našli zavaren u Skladištu oružja u gradu N. i postavili ga u drveni sanduk, samo što su sad daske, slama i uže kojim smo se poslužili da spustimo željezni sanduk u drveni bili razbacani oko željeznog sanduka, a željezni sanduk je bio otvoren, očigledno su doveli nekog varioca, koji je odsjekao gornji dio željeznog lima, paleći ga modrim plamenom, topeći modrim plamenom debeli željezni lim

gornje ploče, nastavljajući polako, postojano, neprekidno na udaljenosti tri centimetra od gornjih ivica kocke (procjenjujem da je sanduk bio normalna kocka, jer kad sam stao pored njega, onda kad su ga koristili kao sto u Skladištu oružja, stizao mi je do pojasa, te je prema tome kao sto bio viši od uobičajenog), sijekući, dakle, modrim plamenom jedan četverougao nešto manji od kvadrata gornje ploče, i to sasvim ispravno, jer se metal može prebiti bilo gdje osim na mjestu gdje je zavaren, te je samim tim mnogo teže, pretpostavljam, istopiti metal na zavarenom mjestu, te bi, prema tome, bilo mnogo teže istopiti rubove, a ovako su istopili gornju ploču od željeznog lima, s tim što su je, naravno, prihvatili u posljednjem trenutku kako ne bi pala u sanduk i vidio sam otkinuti četverouglasti komad debelog željeznog lima odbačen po strani, iskrivljen i opaljen, rastopljen i ponovo stvrdnut metal po unutrašnjim ivicama onog četverougla koji je bio nešto manji od gornje ploče (iako se pitam koje gornje strane, niko nam nije rekao da ne preturamo sanduk naopako, i sjećam se, kad smo ga tovarili na druga kola, pri polasku iz grada N., pa smo ga htjeli gurnuti nešto dublje, unutra, u podrum, negdje se zakačio, nije mogao da klizi, pa smo ga ugurali tumbajući ga, a ni sam ne znam koliko se puta prevrnuo kad je onaj bor pao na druga kola, pa smo sanduk pretovarili na prva, kakvo, onda, gore i kakvo dolje, kad već nije imao apsolutno nikakve oznake kakve se stavljaju na izvjesne sanduke koji sadrže uglavnom lomljivu robu) i tako, glave ugurane u otvoreni sanduk, unutar te ogromne četverougaone rupe, koja je imala dimenzije jednog kvadratnog metra, minus tri centimetra na ploči, naokolo, u obliku okvira, vidio sam, pri svjetlosti sijalice, koja je visila s nadsvođene

tavanice i bacala sasvim dovoljno svjetla, iako je bila prekrivena prašinom, vidio sam da je sanduk prazan i sagnuo sam se još više, gurnuo sam i ruke unutra i počeo pipkati, sistematski, pretraživati posvuda, po svim unutrašnjim površinama, propeo sam se na vrhove prstiju kako bi mi ruke stigle do donje ploče kocke i dok sam tako pipkao, našao sam nekoliko metalnih stvrdnutih kapi topljenog željeza zalijepljenih za donju ploču od željeznog lima, koje su se nizale u skoro ravnoj liniji duž sve četiri donje ivice, na daljini otprilike dva prsta od rubova, i nije mi dugo trebalo da shvatim kako se radi o rastopljenom metalu (sada već nanovo stvrdnutom) koji je padao kap po kap kako je modri plamen topio gornju ploču od željeznog lima, i nakon što sam se uvjerio kako nema govora da ću naći bilo šta drugo, uspravio sam se cijelim tijelom, pogledao sam vas ne znajući šta da kažem, ili prije će biti, rekao sam krajnje idiotski, "Prazan je", kao da vi to niste znali, ali vi ste se u međuvremenu već ohladili, ili ste promijenili taktiku, pa ste me uhvatili pod ruku, skoro prijateljski, a onda smo se ponovo popeli u vaš ured, gdje ste sasvim smireno nastavili s preliminarnom istragom, i neprestano ste mi postavljali jedno te isto pitanje, a ja sam odgovarao, "Ne znam", sjedeći u stolici (jer ste bili toliko ljubazni da mi kažete da sjednem, štaviše, ponudili ste me i cigaretom, a vi ste se ushodali po uredu, a kroz prozor se vidjelo, tamo daleko, pri svjetlosti mjesečine, na najvišoj puškarnici Mletačke tvrđave, kako se lepršа naša zastava), odgovarao sam, "Ne znam" na sva vaša pitanja ("Ko je napunio sanduk?", "Ko ga je ispraznio?", "Ko je donio sadržaj sanduka u grad N.?"), ne znam ni sada, sve što sam znao rekao sam u izjavi, napisao sam, ponovo sam napisao, ispravio sam, dopunio,

priznao sve slučajeve u kojima sam zatajio jedan dio istine, jer, naravno, nijedan optuženik ne postupa tako da oteža vlastiti položaj, iako se ponovo pitam, po stoti put, kako je moguće da budem optužen, nakon što sam vam dokazao, koristeći se najograničenijom, najkrućom logikom najprostijih argumenata, još od prvog dana, kako je nemoguće da u najmanjoj mjeri budem odgovoran za cijelu ovu priču, nisam ja kriv što je sanduk bio prazan, ja sam vjerovao da je pun i zbog toga sam ga i donio u grad K. i predao ga nadležnim vlastima (kolika sam budala bio do sada, evo, sjetio sam se, našao sam svoj najjači argument!), predao sam ga nadležnim vlastima, te prema tome, ako sam znao da je prazan, moram biti potpuno lud, jer samo luđak tegli potpuno svjesno prazan sanduk, kockajući se sa smrću hiljadu puta, a ukoliko sam ga ja ispraznio, mora da sam nevjerovatno drzak kad sam došao i predao vam ga, trijumfalno, kao pravi pobjednik, maltene heroj, znajući da će moja prevara uskoro postati očigledna i da ću zasluženo osjetiti posljedice svoje gluposti, te zar, prema tome, nije logičnije da pomislite kako sam, ukoliko sam ga ispraznio, morao predati neprijatelju njegov sadržaj te samim tim i dezertirati, a zar je uopšte moguće da zamislite kako sam pun sanduk predao neprijatelju, zamijenio ga praznim, potpuno jednakim, i donio vam tako prazan sanduk (da bih dobio šta, nek sve nosi đavo!), ali reći ćete mi, ti, naravno, nemaš šta dobiti, ne bismo ti kazali hvala što si nam donio prazan sanduk, ali neprijatelj bi dobio, jer jedna je stvar da pun sanduk padne neprijatelju u ruke, a sasvim je drugo da se kod nas stvori utisak kako je sanduk u savršenom stanju prevezen, međutim, bio je prazan, iz razloga koji su nam još uvijek nepoznati, ali u svakom slučaju,

zbog naše odgovornosti, jer ukoliko je bio prazan željezni sanduk kad si ga stavio, kako kažeš, u drveni, onda krivicu snose drugovi koji su donijeli željezni sanduk u grad N. (u tom slučaju već zavaren, tim prije što nije sigurno da ga je stvarno zavario Joanis Kepesis) ili su krivi drugovi koji su, potpuno svjesno, natjerali Joanisa Kepesisa da zavari prazan sanduk, a zatim ga ubili kako ne bi odao tajnu, ali ako želiš da uzmemo jedno po jedno tumačenje, imamo kao prvo da je sanduk bio prazan, u kom slučaju su odgovorni ovi koje smo naveli, drugo, da ga je zamijenio neprijatelj za vrijeme marša (jer, otkud možeš znati da nije bilo situacije u kojoj su sve straže zaspale, eto, zaustavljali ste se svakog časa da bi konji spavali, niste baš neprekidno hodali i ne možeš znati, na primjer, šta se dogodilo kad si kidnuo i otišao u Dunje, navodno da bi našao Renu – otkud ja znam koga si pošao da nađeš? – otišao si tada ponijevši sa sobom dršku lopate, košulju otrovanog druga i kantu s benzinom i vratio si se, a ništa od svega toga nisi donio sa sobom, i niko nije primijetio da te stvari nedostaju i niko te nije vidio kako odlaziš i vraćaš se, niko ništa nije saznao osim Lisimaha, a njega si fino zamijenio na stubu, Lisimaha, i ostao si ondje do šest ujutro, navodno si normalno odradio svoju smjenu, a kad si već ti mogao ukrasti dršku i kantu, mogao si mirne duše donijeti natrag i praznu kantu i praznu dršku, hoću reći debeli štap, imam puno pravo da pretpostavim kako je neprijatelj, one noći, ukrao pun sanduk i zamijenio ga praznim, u kom slučaju krivicu snose drugovi koji su učestvovali u Zadatku, koji su pozaspali kod ruševina Demetrinog hrama, a prije svega i više od svih ti lično, što si svojevoljno napustio svoju smjenu), treće, da su ti ukrali i zamijenili sanduk poslije tačke n_{13} pa nadalje (jer,

naravno, nisi ostao budan cijela četiri dana i četiri noći, drugom ti to pričaj!), četvrto, da si ti lično predao sanduk neprijatelju, jer si prosto-naprosto izdajnik, kao što to, najvjerovatnije, tvrdi i "tvoja posjetnica", peto, da su sanduk ispraznili ovdje, u podzemnom hodniku drugovi koji su ga otvorili, pa su došli tobože zaprepašteni, užasnuti i nasmrt očajni i raportirali mi kako su navodno našli da je prazan, a sad, da se malo ponovo vratim na tvoju ličnu odgovornost, razumiješ, nadam se, u kakvu bi nas zbrku uspio uvaliti neprijatelj ukoliko pretpostavimo kako te ubijedio da se ne ograničiš samo na predaju sanduka, da ne pređeš tek tako u njegove redove, kao što si i sam maloprije rekao, nego i da mu ponudiš dodatnu, znatno veću uslugu, donoseći nam ovdje drugi sanduk, prazan, i ostavi se priče, kome ti to, meni? "Šta bih dobio, nek sve nosi đavo!", mnogo toga dobija onaj ko pređe na neprijateljsku stranu, dovoljno je imati u vidu sve ovo o čemu smo govorili, a ako to nisi učinio od svoje volje, možda su te i natjerali, uvijek postoji način kako prisiliti bilo koga da učini bilo šta, jeste, jeste, tako je, sasvim ste u pravu što tako govorite, sve je moguće, svih pet tumačenja koja ste naveli, prema tome, beskorisno je nastavljati, vratiću vam prazne listove papira, ostaviću vam ih ondje, neispisane, hoću reći, neka i dalje čuvar donosi svakog jutra druge i nek se skupljaju ondje, cijela gomila u uglu, pored kible, ili bolje, iskidaću ih na sitne komade kako biste konačno shvatili da je dovde išlo, ne nastavljam dalje, rekao sam sve, sve sam priznao, sve sam razjasnio, insistirao sam čak i na beskorisnim pojedinostima, na starim i novim hijerarhijama, na bivšim i sadašnjim činovima, na unapređenjima, na ražalovanjima, na premještanjima iz jednog voda u drugi, nabrajao sam

sve, kao kad iz knjige pjesama navodite i poglavlje i stranicu i stih, i nigdje nisam pogriješio, što se toga tiče, potpuno sam siguran, sve se odigralo kao što sam ispričao (to jest, drugi put, u skladu s mapom N° 2), sjeo sam i prisjetio se svega, jedno po jedno, naprežući svaki put sjećanje, trudeći se da razgovijetno vidim lica mojih drugova, da se slučajno ne dogodi pa pobrkam naš prvi prolaz oko Velikog jezera sa drugim, kao da je za vas uopšte bilo važno na kojoj je tački umro ili progutao cijankalij ovaj ili onaj, za vas je dovoljno što ste sklopili spisak gubitaka, listu poginulih, beskorisne su, dakle, i smiješne sve te pojedinosti, pošto vam nisu od koristi, a vjerovatno postoje i neke druge pojedinosti isto tako beskorisne, na kraju krajeva, sve ovo što sam pisao smiješno je i beskorisno i dobro je što sam se uzdržao pa nisam zapisao sve ono o čemu smo razgovarali, na primjer, za vrijeme marša (a šta sve nismo tada rekli, u nadi da će sanduk stići u grad K., računali smo ponosno kako će ga donijeti naša grupa, neprekidno smo se nadali, usprkos svim smrtima i trovanjima, do posljednjeg trenutka su se nadali moji sada mrtvi drugovi, pa i kad su svi, do posljednjeg, gutali cijankalij, pa čak i Major, ili čak dok su se ubijali iz revolvera, kao Sofokle, kako ne bi usporili naš marš), dobro je što sam se ograničio da navedem samo suhe činjenice, šta mi je trebalo da onako detaljno navodim moj razgovor s Lisimahom, posljednje noći, bolje bi bilo da ste ostali pod utiskom kako uopšte nismo razgovarali, kako smo se samo kretali naprijed, koračali bez riječi, šta mi je trebalo da dodam onaj posljednji razgovor s Lisimahom, beskorisno je sve što sam ispričao, ali stanite malo, postoji i šesto tumačenje, više puta mi je pala na pamet ta misao (misao je kao svrdlo, kako se vrti, napreduje u dubinu), ali

sam je neprekidno odbacivao, postoji ipak i šesto tumačenje, a kad smo već stigli dotle da detaljno nabrajamo tumačenja, izreći ću cijelu tu misao, pa makar došao u opasnost da me okarakterišete kao klevetnika, baš me briga ako ću otežati svoj položaj, ali postoji i šesto tumačenje, kako bismo to postavili, evo, moguće je da nas je sam Vrhovni štab poslao potpuno svjesno u neuspjeh i smrt (bili smo grupa samoubica), potpuno svjesno i u korist određene svrhe, nakon što je proučio i isplanirao, hoću reći skicirao cijeli Poduhvat Sanduk tačno na takav način da je cilj Vrhovnog štaba bio postići uspjeh zahvaljujući baš našem neuspjehu i možda se tako može objasniti to što je vršilac dužnosti i zamjenik komandanta Velizar u posljednjem trenutku dodao našoj grupi i Lisimaha i postavio ga navodno za našeg vodiča kod Majora, koji je vjerovatno prigovarao i bunio se, jer ništa nije moglo opravdati Lisimahovo prisustvo u našoj grupi, kad se ima u vidu da nije imao ni čina, ni odlikovanja, ni obrazovanja, ni specijalnosti, niti je prošao kroz deset sita i rešeta kao svi mi ostali, za koje je odluku donio Vrhovni štab, dok je za Lisimaha odluku donio sam zamjenik komandanta Velizar, a nije prevladalo ni mišljenje kako treba ojačati našu grupu poslije likvidacije one petorice, jer da je bilo tako, morali bi nam dodati još četvoricu Lisimaha, a ne stoji ni argument kako je Lisimah poznavao cijeli kraj, to jest, on ga je stvarno poznavao, ali zašto nam je trebao vodič kad smo već imali štabnu mapu, a svakodnevno smo dobijali i poruke od Vrhovnog štaba, i u stvari se ispostavilo kako je Lisimah samo meni bio na usluzi svojim poznavanjem lokalne topografije, kad me upozorio na željezničku prugu i vagonet, te se, prema tome, pokazalo kako Lisimah, kao vodič, nije doprinio

apsolutno ničemu, da ne kažem kako je njegov doprinos bio negativan, tim prije što mi je omogućio da se nesmetano udaljim, da odem i vidim Renu, ali zamjenik komandanta Velizar prikačio ga je našoj grupi upravo zato što je znao kako smo svi mi odlukom Vrhovnog štaba osuđeni na pogibiju, a htio je biti sasvim siguran kako se rasteretio borca Lisimaha zamjenik komandanta Velizar i to zato, najprostije, što mu je zapela za oko Lisimahova djevojka, Panajota, djevojče od devetnaest godina, lijepa kao studen-voda, godinu dana mlađa od Lisimaha, a ko zna, moguće su i Panajotu uplašili, a i zavrtjeli joj glavu Velizarovi potpukovnički širiti, možda joj se svidio i kao muškarac, jeste da je bio četrdesetogodišnjak, ali je bio prilično simpatičan i nije čak nosio crne sunčane naočale, njegove naočale bile su zatamnjene, ili je čak moguće da ju je ucijenio zamjenik komandanta Velizar, zaprijetivši joj kako će, ukoliko ne prihvati njegovu ponudu, pozivajući se na moje svjedočenje, poslati Lisimaha na vojni sud, u kom slučaju će biti osuđen na smrt kao uhvaćen na spavanju u vrijeme vršenja stražarske dužnosti, pa će ga strijeljati ispred južnog zida hrama Živonosnog istočnika, i tako se može objasniti i činjenica što je vršilac dužnosti i zamjenik komandanta Velizar prikrio cijeli slučaj, pa je Lisimah ostao pod utiskom kako sam ga prikrio i nisam ga prijavio (a ja sam ga u stvari prijavio, prvo zato što sam to, kako sam već ranije rekao, smatrao svojom dužnošću, a drugo, zato što je bio nadležan i više nego nadležan zamjenik komandanta Velizar da sasluša moju prijavu, bio mi je pretpostavljeni, nije bio niži po činu od mene, kao naš trener, pa da mi ne bude po volji raportiranje jednom podređenom, a posljedica je bila da konačno nisam ništa rekao o onoj riječi koju

sam vidio napisanu na tabli i ponovo je gledao svaki put kad bih ušao u bivši kabinet za tehničko vaspitanje, to jest u našu spavaonicu u bivšoj Gimnaziji, i zainatio sam se i rekao sam sebi, "Neću ništa govoriti, nek se nađe neko drugi ko će se uvaliti u belaj", ali nije se našao niko, možda zato što nisu obraćali pažnju na to, a možda i zbog toga što su se i oni, ostali, zainatili, tako da je ona riječ ostala ondje, čisto ispisana – to jest, ne baš sasvim čisto, jer je crna tabla upola pobijelila od prašine krede i nije bila više toliko crna, a osim toga, sama riječ nije bila napisana velikim slovima, moguće je da je ostala od nekog izbrisanog teksta iz pravopisa, jeste, tako je, sad se sjećam kako su mi se slova učinila kao pisana dječjom rukom, a ostali su i neki crteži na tabli, između ostalog i jedan cvijet s crvenim laticama, zelenim listovima i žutim tučkom, tako da, na kraju krajeva, usred svih onih crteža i linija bijele i zelene i crvene i žute krede, između sveg onolikog brisanja i ponovnog pisanja, riječ o kojoj govorim možda i nije u tolikoj mjeri bola oči, bila je, međutim, sasvim razgovijetna, iako blijedo napisana, vjerovatno upola izbrisana, usprkos tome što je bila jedina riječ između svih onih crteža – u svakom slučaju, nisam ništa rekao našem treneru, a sad kad o tome ponovo razmišljam, pitam se da možda stvarno nije ostala ondje napisana rukom nekog djeteta, možda nije pisalo "Smrt" nego "Smreka" ili "Smrčak", na primjer, i palo mi je na pamet, sjećam se, da preuzmem inicijativu i sve izbrišem, da očistim tablu, štaviše, našao sam i spužvu, samo što je bila suha kao barut, u slivniku bivšeg kabineta za tehničko vaspitanje nije bilo vode u slavinama, osušila se i velika grudva gline koju su zamotali u nekad nakvašenu lanenu krpu, a meni se, u drugu ruku, nije silazilo u prednje dvorište da

bih nakvasio spužvu jer bih se ponovo morao penjati, neprekidno sam to odlagao, i tako, danas ću – sutra ću, stigao je dan kad smo pokupili naše deke s daščanog poda i krenuli, iznenada i neočekivano, u noći na 12. juli 1949, a ona riječ je ostala na tabli), Lisimaha sam, međutim, prijavio, a vršilac dužnosti komandanta Velizar je prikrio cijeli slučaj, prikačio ga našoj grupi i tako postigao svoj cilj, kao što bi svoj cilj postigao i Vrhovni štab (u skladu sa šestim tumačenjem) da sam i ja poginuo, da je nestao sanduk, da nikako nije stigao u grad K., tako je, to kažem i možete me nazvati tračerom i klevetnikom, to je bio cilj Vrhovnog štaba, jer ako je stvarno htio da sanduk stigne u grad K., mogao ga je mirne duše natovariti na jedan džip, pa da stigne za jedan dan, sanduk zdrav i čitav, **stasao**, ali zbog čega bi stigao jedan prazan sanduk (tim prije što u skladu sa šestim tumačenjem koje nudim – sve su ovo pretpostavke, naravno – Vrhovni štab je sasvim svjesno poslao jedan prazan sanduk), zbog čega bi stigao, dakle, u skladu s ovom logikom, nije trebao stići, nije smio stići, sanduk se morao vozikati uokolo, morao je sve jednako ići naprijed, morao je putovati i približavati se pretpostavljenom kraju, jednako su morale kružiti i širiti se glasine kako je u toku jedan poduhvat od vrhunske važnosti, kako se razvija, kako će svakog časa sanduk stići u grad K., kako će, prema tome, svakog časa stići i pobjeda, samo što ima poteškoća, javljaju se prepreke, sanduk je prisiljen da skreće i ponovo zaokreće, da kruži, prolazi i dva pa i tri puta preko iste tačke, ili prije će biti preko istih tačaka, ali ipak stalno se kreće, jednako maršira, a glasine su se jednako širile i stigle su i Reni do ušiju, a kako ne bi stigle, tim prije što, prirodno, nismo prolazili kroz pustinju, neprekidno nam se dešavalo

da naiđemo na seljake i vojne transportere na putu, da prolazimo kroz sela, makar i noću, ili da ih zaobilazimo, ali kad smo ih zaobilazili, izazivali smo upravo još više podozrenja i znatiželje, a nije bila tako efikasna ni kamuflaža kola, tako da je od jedne tačke pa nadalje, poslije ona dva velika kruga, vjerovatno stigao trenutak kad je Vrhovni štab odlučio kako već jednom mora okončati kruženje sanduka, da se već jednom ukloni sanduk sa scene, da se uklone i svi koji su preostali iz naše grupe, e da bi mogao reći kako je isplanirao, organizovao i pustio u pogon jedan odlučujući poduhvat, ali neka greška, neka obavještenja koja su procurila, možda čak i kakva izdaja omogućila je neprijatelju da se dočepa sanduka, nakon što je prethodno neutralisao njegovu pratnju, te se, prema tome, morala ispraviti greška, morali su se kazniti izdajnici kako bi ponovo otpočeo cijeli pokušaj, iz početka, a tako se može objasniti i to što su odletjela u vazduh kola, konji i cijeli drugi vod zajedno s Drvenim mostom, namjerno su nam dali tempiranu bombu, koju smo, navodno, mogli sami podesiti pomoću budilnika, a u stvari je bila konstruisana tako da eksplodira čim se stavi utikač u utičnicu i tako se može objasniti i činjenica da bi avionske bombe padale po nama samo da se nismo zaboravili brčkajući se u rječici, tako se, jako dobro znam šta govorim, sam Vrhovni štab najvjerovatnije postarao da do neprijatelja stigne obavještenje kako ćemo se tog i tog dana u toliko i toliko sati naći kod okreta prema Vučijem Vrelu, i tako se, prije svega, može objasniti činjenica kako poslije bitke kod Kamenog mosta nijedan od ranjenih neprijatelja nije progovorio ni riječi, jer naprosto niko od njih nije bio neprijatelj, sve su to bili naši borci i ratnici, neprijatelji ne šute kad vide kako jedan Telemah

na njihove oči likvidira jednog za drugim njihove ranjene saborce, kad vide kako će već koliko sljedećeg trenutka doći red na njih, a dovoljno im je da progovore kako bi izbjegli metak iz samilosti, kad im jedan Major nogom u opanku nagazi stomak izrešetan rafalima, ne, ne mogu izdržati pa nek su ne znam koliko istrenirani, pa nek pripadaju specijalno izabranim jedinicama planinskih komandosa, naši su bili, a oni bi radije zubima pregrizli rođeni jezik nego progovorili, radije bi umrli podvrgnuti hiljadama muka (kao moja Klio, tako je, iako je mojoj Kliji bio draži Alekos, pa iako je postalo teško, ako ne i nemoguće da se s njom viđam na revolucionarnim sastancima, jer sam i dalje bio rukovodilac njene grupe i mada smo oboje znali kako su beskorisni naši sastanci, i suvišni, tim prije što nisam, naravno, imao ništa dodati svemu onom što je Klio već čula od Alekosa, i mada mi više nije ostalo ništa drugo do da je zovem Kliklio, tobože podrugljivo, kao da joj tobože želim prilijepiti smiješni nadimak, govoreći kako Klio osjeća smiješnu sklonost prema "kli" – Klitemnestra, Klio – ali za mene je Kliklio bio naziv od milošte za moju Kliju, bez obzira na sve što se kasnije dogodilo s Renom, to je bilo zato što je od prvog časa, od trenutka kad smo se ponovo sastali, u mojoj glavi počela da se pali i gasi, poput žutog svjetla saobraćajne policije, pomisao kako moram ići dalje, produžiti, morao sam nekako ozvaničiti, udariti neku vrstu pečata na sve, moralo je postati opipljivo Renino uvjerenje kako je cijela ona diskusija o spasavanju Harisa stvarno bila "djetinjasto izmotavanje"), tako je, samo naši ne progovaraju i tako se može objasniti kako se među padobrancima našao i Pelopidas, nije bio dezerter, naprosto je i on pripadao drugoj grupi samoubica, koja je

od Vrhovnog štaba dobila zapovijest da neutrališe našu grupu i vjerovatno im je neki drugi Major (odjeven u uniformu padobranca, kao što smo i mi nosili uniforme seljaka, a ja je još i sad nosim, i ovog trenutka) objasnio cilj njihovog Zadatka, vjerovatno je održan partijski sastanak, i ceremonija dobrovoljnog prijavljivanja, polaganje zakletve, i vjerovatno se Pelopidas zakleo da će položiti i svoj život i stvarno ga je položio, a ostavio je bradu kako ga ne bih prepoznao, i vjerovatno se zakleo kako neće zucnuti ni riječi, samo naši ne progovaraju, čak i kad ih naši postave uza zid, ili pred željezna vrata garaže, a to što je progovorio Nikitas bio je, naravno, samo izuzetak, dok je stajao pred mnom, tačno u sredini na smrt osuđenih, s desne strane su mu stajala dvojica drugova, s lijeve druga dvojica, licem tačno naspram meni, kako sam bio u sredini streljačkog voda, s petoricom drugova s moje lijeve strane, s drugom petoricom s desne, Nikitas je stajao uspravan, na šest koraka od mene (iako sam oduvijek mislio i dalje mislim kako se radi o retoričkoj figuri, niko nije izbrojao korake i ostao sam pod utiskom kako ih je vjerovatno bilo više, Telemah nas je postavio na proizvoljnu razdaljinu, koju je vjerovatno procijenio odoka), ali u svakom slučaju, kad smo se našli pred njima, udaljenost je bila tako mala da nisi mogao promašiti ni da si htio, a u tom slučaju, čemu to nišanjenje i pucanje, kakvog je smisla imala razdaljina, zašto nismo prišli i ustrijelili iz neposredne blizine, nas jedanaestorica njih petoricu, svi smo bili naoružani, s punim puškama, s punim, regularnim bojevim mecima, nisu nam ostavili čak ni nadu da neko od nas ima ćorak, kao što sam čuo da se događa pri pogubljenjima (postoji, priča se, jedan slijepi metak između jedanaest, a vojnici iz streljačkog

voda, iako im nije baš posebno stalo, naravno, jer trebaju strijeljati kriminalca, nekog ko je osuđen po krivičnom zakoniku, uzimaju svoj metak s gomile, kako im se posreći, pa tako, onda, mogu se utješiti i olakšati vlastitu savjest, svaki ponaosob, kako je njegov metak možda bio ćorak), te prema tome neću ja ubiti onog što iščekuje nasuprot meni, postavljen uz željezna vrata, ruku vezanih na leđima, očiju vezanih da ne vidi (šta da ne vidi, zar kao može vidjeti metak koji mu se približava?) zašto mu ne začepe i uši da ne čuje naređenje "Pali!" kao posljednju riječ u životu, ili možda da mi iz voda za strijeljanje ne bismo vidjeli njegove oči dok nišanimo u njega, ali ko gleda u oči onom nasuprot sebi, pretpostavljam da mu svi nišanimo u grudi, u srce mu nišanimo, nikad u glavu, možda zato što glavu ostavljamo za metak iz samilosti zapovjednika streljačkog voda, a kad je već tako, zašto im ne bismo prišli, iz neposredne blizine, nas jedanaestorica, zašto im ne bismo prislonili cijevi naših pušaka na grudi, po dvije cijevi prislonjene na svake grudi u našem slučaju, i još bi jedna cijev bila viška, kad se uzme u obzir da su bila petorica postavljena ondje, uz željezna vrata garaže, Aristarh, Kosta, Nikitas, Kostica i Vlasis, ili je možda Vlasis bio na Kostinom mjestu, a Kosta na mjestu Aristarha, sad više nisam siguran, u svakom slučaju, Nikitas je stajao tačno nasuprot meni i mogao sam bez problema prići tih nekoliko koraka, tih šest koraka, kako kažu, možda i više, kakve veze ima, pa opaliti iz neposredne blizine, u istom trenutku kad i drug koji ga strijelja zajedno sa mnom, možda čak kad i još jedan treći, jer jedna puška je bila prekobrojna, i mogao se onaj s moje lijeve strane, na primjer, nakon što je za trenutak oklijevao, konačno odlučiti pa prisloniti cijev svoje puške Nikitasu na

grudi, i opalili bismo sva trojica istovremeno, bez potrebe da nišanimo, ili su nam možda upravo pružali priliku da ne pogodimo, to jest da nanišanimo s tolikom preciznošću da ne pogodimo cilj, nego da metak prođe toliko blizu cilja da niko ne posumnja u prevaru, jer, naravno, ne možeš preko mjere dići pušku, odmah će se vidjeti kako pucaš u vazduh, ne možeš ni spustiti cijev pretjerano, jer će se vidjeti kako pucaš u zemlju, ili u najboljem slučaju u noge, što je također neprihvatljivo, očigledno odbijanje da izvršiš naređenje, pa možda zbog toga postavljaju streljački vod na šest koraka, da bi svako imao utisak kako je u njegovoj ruci da pogodi ili promaši cilj, tako je, ali znaš kako ista misao može pasti na pamet i ostaloj desetorici, u kom slučaju oni predviđeni za strijeljanje neće biti strijeljani, a streljački vod može pretrpjeti sankcije, ili bi nam u najboljem slučaju Major mogao zapovjediti da krenemo iz početka, tako da zbog svih tih razloga naposljetku odlučiš da nanišaniš u tijelo, u grudi, ali ne u srce, odlučuješ da mu naneseš ranu tako da padne na zemlju, kako bi se vidjelo da si izvršio svoju dužnost, pa neka ga dokusuri, Nikitasa, zapovjednik streljačkog voda, neka mu on ispali metak iz samilosti, nećeš ti biti taj koji ga je ubio, samo ćeš ga raniti, a Telemah će moći da kaže kako je dotukao nekog ko je pao sa smrtonosnom ranom, nekog ko se sad muči i osjeća strašan bol, a samim tim, zašto ne bi požurio, zašto ga ne bi oslobodio tog posljednjeg, makar i sasvim kratkog mučeništva, ali neka bude i tako, no u tom slučaju, zašto ga ti ne bi gađao, ti sam, precizno, jednom zauvijek, zašto ga ne bi pogodio u centar, kao što si naučio poslije onoliko vježbanja i uvježbavanja, u centar, u srce, nek padne mrtav jednom za sva vremena, bez bola, ne boli, kažu svi, ne osjećaš bol od metka u srcu,

nemaš kad da osjetiš bol, tim prije što umireš istog trenutka, na licu mjesta, i padaš već kao leš, nakon što si ostao leš na nogama za sasvim kratak djelić sekunde, zašto ga jednom za sva vremena ne bi oslobodio tih posljednjih trenutaka, kad je još uvijek živ i osjeća i zna i iščekuje metak iz samilosti da ga likvidira po drugi put, zašto ga ja ne bih jednom zauvijek oslobodio tog mučenja, kao što sam oslobodio i ono mače koje tek što je progledalo, a palo je s balkona na cement u dvorištu pa se više nije moglo dići, upola se vuklo, nije čak imalo snage ni da mjauče, a dva-tri moja školska druga počela su ga kinjiti, okrenuli su ga poleđuške, vukli su ga za rep, derali su se na njega da bježi, bockali ga olovkama, stavili su ga na jednu školsku tablicu, odozgo, preko kvadratića iz aritmetike, pa je jedan od njih vukao tablicu po cementu, tegleći je za konop, to jest s one strane na kojoj je bila vezana mala spužva, kao da je htio da mu ruka bude što dalje od tablice, kao da se bojao da mače ne dođe sebi i baci se na njega i ogrebe ga, i tako je vukao tablicu za spužvu, a ostali su poskakivali okolo-naokolo i galamili, prevezli su mače u suprotni ugao dvorišta, a ondje su ponovo istresli mače na cement, i ono se skotrljalo i dvaput se preturilo, a njima se strašno svidjelo što se igraju prevrnutih kamiona i nemam pojma šta bi još izmislili da ja nisam uzeo ciglu i raspalio ga jedanput, posred glave, smrskavši mu glavicu, kao što kamenom razbijaš orah, i tako sam, dakle, nanišanio što sam bolje mogao, to jest sračunavajući što sam preciznije mogao tačno mjesto gdje se nalazi srce i mislim da sam pogodio u centar, jer je kapetan Nikitas pao cijelim tijelom, hoću reći odjednom, kao da su mu se istog časa pokidali svi nervi koji su ga držali na nogama, te prema tome, zbog čega da nastavim, zašto da

tragam ne bih li našao sva moguća tumačenja, ko mi kaže da ne postoji i sedmo tumačenje, ali tako je, kako da ne postoji, stvarno, kako sam zaboravio, moguće je da su one noći kad su kazali Joanisu Kepesisu da zavari željezni sanduk, moguće je da su nešto stvarno stavili unutra (neki manji sanduk, na primjer, drveni ili od bijelog lima, ili naprosto jednu kartonsku kutiju, koja je, naravno, možda i sama bila prazna, samo što to nije znao ni onaj ko ju je donio – tim prije što su mu je dali zatvorenu, a on je vjerovao da je puna – pa čak ni oni što su prisustvovali zavarivanju, a za ove posljednje neobično je kako nisu kružile nikakve glasine, niko nije mogao reći je li bio prisutan tadašnji komandant Nikodem, tadašnji zamjenik komandanta Velizar, sekretar Gradskog komiteta Memos, Grigoris iz Politbiroa, ili dvojica od njih, ili trojica, ili čak sva četvorica zajedno, ili nijedan od njih, u kom slučaju je moguće da su sklapanje i zavarivanje željeznog sanduka nadgledali niži kadrovi, koji su poslije toga otišli iz grada N., to smatram vjerovatnijim od svega), ali u svakom slučaju, ukoliko su nešto stavili u željezni sanduk, onda mora da je neko, ili prije će biti nekolicina mora da ga je ukrala i zamijenila jednim sličnim, praznim, u međuvremenu, dok je bio ostavljen u Skladištu oružja, a čuvari su ga koristili kao improvizovani sto, eto vam i sedmo tumačenje, a ukoliko je došlo do zamjene tokom našeg marša, tad odgovornost može pasti na nas, jer smo likvidirali Majora, jer ako su jedne noći sve smjene zaspale, kao što ste sasvim ispravno pretpostavili, Major je mogao ostati budan da ga nismo likvidirali, ali, u drugu ruku, možda smo mi krivi baš zato što smo otezali s njegovom likvidacijom, a posljedica je bila da je Sofokle izvršio samoubistvo, a da smo pohitali s pobunom i ranije

likvidirali Majora, Sofokle bi bio živ i mogao je on ostati budan kad su svi ostali zaspali, a možda ima i drugih tumačenja, ali zašto ići dalje, nije, naravno, moguće da otkrijem sva tumačenja, nije moguće da vam ispričam cijeli svoj život, sekundu po sekundu, jer se svaka sekunda odjednom širi i obuhvata gomilu sjećanja, te se samim tim svaka sekunda mog života množi sa zbirom sekundi mog života, i ako ne griješim, potreban mi je cijeli moj život na kvadrat da bih opisao svoj život, pih, sigurno griješim, rekao sam vam kako se nisam uspio upisati na Politehniku, matematika mi nije jača strana, ali ukoliko **n** sekundi sadrži zbir sekundi mog života, tada **n** + 1 ne sadrži naprosto zbir, nego sve sekunde od 1 do **n**, a svaka je od njih prožeta zbirom, te mi, prema tome, nije potreban samo cijeli život na kvadrat, nego cijeli život na **n**, pa sve to dignuto na **n** + 1, ili tako nešto, otprilike, rekao sam vam da ne znam matematiku i ne zanima me što ste vi matematički tip, ostavite me već jednom na miru, zapovjedili su mi da se javim u grad N. i javio sam se, saznao sam kako ću učestvovati u jednom opasnom zadatku i to sam prihvatio, rekli su mi kako je moje učešće dobrovoljno, ostavili mi mogućnost da odem iz garaže, nisam otišao, radije sam se odlučio da istupim "korak naprijed", kao dobrovoljac i u ovom slučaju, kao što sam cijelog života bio dobrovoljac, rekli su mi kako od uspjeha zadatka zavisi ishod rata i povjerovao sam u to, prevezao sam sanduk, dovodeći rođeni život u opasnost, uspješno sam obavio posao i prenio sam ga do grada K., predao sam ga nadležnim organima, ne znam jesmo li ga preuzeli praznog, ne znam je li se ispraznio na putu, ne znam je li bio pun, ne znam jesu li ga ispraznili ili zamijenili, jedino što znam jeste da ga nisam ispraznio ja, nisam

ga predao neprijatelju, nisam ga zamijenio drugim, sličnim, praznim, to znam, ali sad mi je već nemoguće to dokazati, ne raspolažem nikakvim elementima, nemam nijednog svjedoka, a što je najgore od svega, sve ovo već znate, lično sam vam ja priznao kako sam lagao, jednom i dvaput i triput, i ko vas onda može uvjeriti kako ne lažem i četvrti put, zbog čega bih pričao dalje, tim prije što sam sveden na čovjeka nedostojnog povjerenja, propao sam i na ovom ispitu, možete reći kako sam svoj list predao prazan, ne dajem ni prebijene pare, svejedno mi je kako ćete me ocijeniti (to jest, opet lažem, nije mi svejedno, jer da mi je svejedno, ne bih se riješio da priložim "moju posjetnicu", što možda neće izmijeniti – njeno prilaganje – procente u moju korist, ali zato sasvim jasno dokazuje kako mi je namjera da vam ništa ne krijem, te prema tome ne pokušavam utjecati, makar i u posljednjem trenutku, na vašu procjenu povoljno, u moju korist), ali opet, kakvog značaja ima, koliku god tjeskobu osjećao, koliko mi god bilo svejedno, nema govora da ću sada promijeniti sve ono što se dogodilo, prazan je sanduk, a ako mislite kako možete da ga ispunite mojim lešom (i to mi je palo na pamet, nemojte misliti kako nisam razmišljao o tome da najavim štrajk gladu, da prestanem jesti crni hljeb, da prestanem piti vodu, da skapam od gladi i žeđi, ali znam da bih morao pretrpjeti mučeništvo prisilne ishrane, i još sam razmišljao o tome kako bih se mogao zatrčati i razbiti glavu o zid, ali sam odbacio i to rješenje, jer bi to predstavljalo kršenje Pravilnika marša, koji je predviđao jedino gutanje cijankalija, i priznajem kako je, kad je Sofokle izabrao revolver, to na mene ostavilo ružan utisak, pa taman da je imao sva prava ovog svijeta, u dubini duše nisam se mogao složiti s

njegovim postupkom, a da me je neko pitao, odgovorio bih kako to smatram nepoštenom igrom, ali nemam cijankalij, predao sam svoju dozu zajedno s onim koje su preostale, nije mi palo na pamet da i cijankalij sakrijem u zavoj, pomislio sam kako mi više neće trebati, tim prije što sam stigao u grad K. i više nije bilo opasnosti da svojim zaostajanjem usporavam marš, nije mi palo na pamet, zaboravio sam, iako mi je onda, poslije dizanja u vazduh one apoteke, proletjela kroz glavu misao kako je Apolon mogao reći Vojnikovom Edipu, "Sve su ti to samo izlike, ako stvarno nisi htio da se obistini proročanstvo, ako zaista nisi želio da izvršiš moju posrednu ali sasvim eksplicitnu zapovijest, kao što voliš da pričaš – zar ćemo se sad igrati riječima? – ako stvarno nisi želio da ubiješ svog oca, postojao je način, a bilo je dovoljno da si čvrsto riješio da to učiniš, da pri izlasku iz Proročišta pogineš, da se ubiješ na licu mjesta", no usprkos svemu tome ja sam cijelu priču smetnuo s uma i nisam sakrio cijankalij ispod zavoja), pa ako, dakle, smatrate da će se sanduk ispuniti mojim lešom, šta čekate, što me ne postavite na šest koraka, uza zid, ili prije će biti ispred željeznih, dvokrilnih vrata?

Atina – Pariz
1966–1972.

VIŠA SILA I SUVIŠNOST SAVJESTI
(Aris Aleksandru, Sanduk)

Sanduk, remek-djelo grčkog književnika Arisa Aleksandrua (ovdje u prevodu Zorana Mutića[26]) predlažemo, objavljujući ga u ediciji *Lektira narodu*, za čitanje u školi. Srednjoj, naravno. U završnom razredu. Činimo to (svjesni smo toga) sa možda nenadoknadivim kašnjenjem. Roman od 350 stranica, o izmišljenom događaju iz nekakvog đacima danas sasvim nebitnog rata, od prije 80 godina, u Grčkoj, sa grčkim partizanima (komunistima) u glavnim ulogama – to đaci neće čitati. Ne čitaju ni poznatija djela, ni kraća, ni bliža njihovom iskustvu i interesu.

---

26 Zoranu Mutiću dugujemo zahvalnost za ustupanje prevodilačkih prava, uključujući i pravo da objavimo neizmijenjen njegov predgovor prvom štampanom izdanju, Matice srpske.

Čitanje proze (a poezije još i više) đacima je sve veći napor i sve više gubitak vremena. Brzina i broj interakcija koje ostvaruju kroz društvene mreže *pametnim* telefonima neuporediva je sa sporošću listanja knjige i stepenom pažnje koju čitanje zahtijeva.

Ovoj se, u praksi potvrđenoj, činjenici da se u školi čita sve manje i sve površnije tek da bi se formalno ispunio nastavni plan, može suprotstaviti samo tvrdoglavost nastavnika koji ne priznaje poraz i ne pristaje na kompromis. On sluti da među pospanim pogledima (ili samo spuštenim na mobitele u krilu) ima barem jedan drugačiji i taj mu je jedan dovoljan da čas ispuni svrhom, a nastavnički poziv smislom.

Čas lektire (čitanja književnosti i razgovora o pročitanom) u trajanju od 45 minuta predug je današnjim đacima, prekratak je takvom nastavniku. Djela u lektiri bi tokom školske godine moralo biti mnogo manje da bi se o svakoj knjizi i povodom nje moglo reći i čuti sve korisno, potrebno i važno.

Aleksandruov roman sačinjen je od izjava koje zatvoreni komunista, osumnjičen za izdaju, piše u svojoj ćeliji, nevidljivom komunističkom isljedniku. Zatvorenik je jedini preživjeli u Poduhvatu Sanduk, čiji tok, od priprema do okončanja, on prepričava kroz svoj izvještaj. Partizanska jedinica koja je dobila zadatak da sanduk prebaci iz grada N. u grad K. brojala je na početku četrdeset gerilaca, od kojih su petorica strijeljana prije polaska, zbog neslaganja s partijskim vrhom. Pripovjedač glasa za kaznu, a onda bude izabran i u streljački vod, iako je neuspjelom prevarom to pokušao izbjeći. On sve događaje, čak i sasvim nebitne, opisuje isljedniku do najsitnijih detalja, trudeći se da bude objektivan i uvjeri isljednika kako ništa ne krije, jer nema zašto, budući da je očigledno nevin. Ali, i u tome

je Aleksandruova genijalnost, kako priča odmiče to nam insistiranje na preciznosti postaje sve više sumnjivo.

Vratićemo se fabuli, zadržimo se malo na temi laganja, za koju ćemo pretpostaviti da bi mogla biti zanimljiva đacima osuđenim na kaznu izdržavanja lektire.

Neka za potrebe ovog zamišljenog časa laž bude iskaz koji se ne podudara s činjenicama na koje se odnosi, a istina iskaz koji im tačno i potpuno odgovara. Kad su nam činjenice poznate, lako je utvrditi da li je iskaz lažan ili istinit. Ali najčešće nisu, najčešće tražimo iskaz (svjedoka) da bismo (sa)znali činjenice nekog događaja. Lakše je lagati ako znamo da nema načina da se činjenice utvrde nezavisno od našeg iskaza. Sve veći broj nadzornih kamera služi tome da se nepouzdanost verbalnog svjedočenja otkloni iz procesa utvrđivanja istine.

U školama u Bosni i Hercegovini većina đaka je pobožna. Pretpostavimo da ih naoko blasfemično pitanje – šta razlikuje Boga od nadzorne kamere – može potaknuti na razmišljanje i razgovor o odnosu moralnosti i kažnjavanja. Konkretnije: čime je, naprimjer, njihovo ispravno ponašanje u školi motivisano – dobrotom ili strahom? Čime objašnjavaju postupke za koje znaju da nisu dobri: ogovaranje, laganje, lijenost, ruganje, krađa (prepisivanje)...

Šta je krivo(?) učinio junak romana *Sanduk*? Zašto je u zatvoru? Šta se od njega očekuje?

Na prvoj stranici on govori/piše isljedniku, nakon što je od njega dobio prvi prazan tabak papira:

> Hoću li na neki način početi od kraja, ili ću početi, kad se već jednom odlučim, od početka, hoću reći, da počnem pripovijedati činjenice onako kako ih znam i pamtim (jer kad ste me u

preliminarnoj istrazi pitali "Kako" i "Kada" i "Ko", ja sam odgovarao "Ne znam", a vi ste me pitali, "Ne znaš ili se ne sjećaš?!").

U čemu je razlika između (*ne*) *znati* i (*ne*) *sjećati se*? Sjećanje je nepouzdano i ostavlja praznine u priči. Ono oslobađa odgovornosti za istinitost iskaza onoga ko se sjeća. U rečenici *ja se sjećam*... sadržano je i *ali možda i nije bilo tako*. *Sjećam se* je dodatak koji relativizira iskaz. Nasuprot tome, iskazi u perfektu bez *umekšivača* shvataju se kao objektivno i tačno predstavljanje činjenica. Na pitanje *Ko je strijeljao petoricu drugova* odgovor je *ja, i još desetorica drugih, izabranih kockom u vod za strijeljanje*. *Sjećam se da sam to bio ja*... – ne ide. *Sjećam se* je višak.

Svih 350 stranica romana zasićeno je tim viškom, naporom da se činjenice rastvore u interpretaciji, tako da se skupa s njima razblaži i pitanje odgovornosti. Narator nastoji uvjeriti isljednika da nije izdajnik, za šta bi kazna bila smrt. On svojim svjedočenjem, kao Šeherzada, produžava ne samo svoj život, nego i moralnu ispravnost tog života. Priča je, dakle, važna. Ali ne sama po sebi, nego u strogo određenom kontekstu zatočenja i smrtne prijetnje zbog izdaje. Zato je važno znati ne samo istinu o događajima vezanim za Poduhvat Sanduk nego i o svim akterima, a to znači ne samo onima koji su u njoj učestvovali i stradali, nego i onima koji su osmislili zadatak i izdali naredbe. Što nas dovodi do grčkih partizana i njihovih ciljeva u grčkom građanskom ratu od 1946. do 1949. Ali ostavimo *Dodatku* da nas o tom kontekstu obavijesti.

Želimo li da đacima Aleksandruova priča bude važna, moramo joj naći drugi, privremeni ili posredni kontekst. Da pokušamo s temom izdaje?

Šta je izdaja? (*Gaženje zadate reči, verolomstvo*, kaže Rečnik dviju Matica.) Jesu li (pitamo đake) oni bili izdani, jesu li izdali? Koga? Prijatelje, roditelje, vjeru...? Jesu li bili optuženi za izdaju koju nisu učinili? Postoje li male i velike izdaje, zaslužuju li neke izdaje kaznu, zaslužuje li ijedna smrtnu? I obrnuto: vrijedi li umrijeti da se ne bi postalo izdajnikom?

Nastavnik sve nade polaže u ovaj izazov: da će đaci u svom iskustvu naći primjere vezane za izdaju i izdajstvo, držanje i gaženje date riječi, za vjernost i vjerolomstvo, za cijenu koju su platili ili bi bili spremni platiti da ne počine taj grijeh. Što se više primjera čuje, i što ih se više stavi pred moralni sud đaka, i naratorova odbrana od optužbe za izdajstvo u romanu *Sanduk* primicaće se bliže pažnji toga suda. Pod pretpostavkom da smo pažnju dobili, izlažemo slučaj, uz par prethodnih važnih napomena.

Prvo, naša naklonost na početku sva je na strani optuženog. Nemamo izbora ne vjerovati mu, jer njegove riječi posreduju stvarnost romana. Drugo, s vremenom, kako čitanje odmiče, počinjemo sumnjati u vjerodostojnost naratora.

Već je dovoljan razlog za oprez to što narator dolazi iz čete za propagandu. Propaganda je, može se i tako definisati, laganje podanika u korist vlasti.

Sumnja u njegovu vjerodostojnost povećava se nakon što otkrijemo da je cinkaroš. Njegova temeljna karakterna crta je lojalnost autoritetu (ne ideji, ne pokretu, ne borbi...) odakle dolaze stalni oprez i paranoja da će pogriješiti i odati se. Paranoja je, međutim, opravdana, jer su igre moći unutar konspirativne sredine glavnom junaku neprozirne, pa nije siguran kojem autoritetu među zavađenim

frakcijama mora dokazivati lojalnost. On osjeća dužnost da neku sumnjivu činjenicu (nedovršenu parolu na zidu) prijavi pretpostavljenima, *da oni procijene i preduzmu mjere*, ali nije siguran kome da se obrati.

Kad pokušava odgonetnuti šifru na posjetnici koju sve vrijeme nosi sa sobom, napisanu nevidljivim pismom, narator zaključuje da, ako se radi o osam slova, ona mogu "slati bilo kakvu frakcijsku, antifrakcijsku, lenjinističku, dogmatsku, partijsku, propartijsku, antipartijsku poruku", pitajući se da li ta poruka sadrži neku informaciju o njemu suprotnu njegovoj *istini*. To ga uznemirava, jer bi istina otkrila da je on oportunista. "Zar ne smatrate", pita on isljednika, "kako je prirodno da optuženi (ako sam, naravno, optužen) zar nije prirodno da se brani, prilagođavajući svoju izjavu mjerilima isljednika, pa čak i njegovom ličnom ukusu, naravno, ukoliko je te sreće da zna kakav mu je ukus". Za sebe tvrdi da je "uvijek, u svim, pa čak i najtežim okolnostima" ostajao i da je ostao "vjeran našoj Partiji, a pogotovo njenom zakonitom, herojskom i nepokolebljivom, antifrakcijskom, lenjinističkom rukovodstvu", ali na drugom mjestu ponosno ističe da je među gerilcima djelovala "jedna lenjinistička, antidogmatska hijerarhija", u čijem je "na zdravim načelima zasnovanom frakcionaškom djelovanju" i sam "lično aktivno sudjelovao". Naravno da nigdje nećemo pročitati šta su *zdrava načela*, šta jednu frakciju razlikuje od druge, oko čega su konkretno suprotstavljene dogma i antidogma.

Narator je vješt manipulator i izvježban lažov. On primjećuje da pri vježbi gađanja drugi varaju, jer ako neko pogodi i obori metu, mora otići da je podigne i ponovo namjesti, dok ostali ne prekidaju gađanje i meci zuje oko njega, pa je

namjerno promašuju. On i sam tri puta promašuje (iako je izvrstan strijelac), ali isljedniku daje časnu riječ da to nije učinio namjerno. Jednako je manipulativna i njegova potreba da se poziva na svjedoke do kojih je teško ili nemoguće doći. Najzad ga upoznajemo i kao varalicu koji smišlja pravila igre (izvlačenja brojeva za izbor u streljački vod) tako da ih može okrenuti u svoju korist.

Zašto bi autor izabrao takvog naratora? Od čega zavisi kome će povjeriti posredovanje između čitaoca i svog fiktivnog svijeta? Zašto je i kada potrebno glas dati nepouzdanom, pokvarenom, lažljivom, manipulativnom fikcionalnom liku? (Još kao dječak varao je najboljeg prijatelja u igri klikera, ponosi se nezasluženim odlikovanjima, falsifikuje očev potpis da bi izbjegao školsku kaznu...) Ne rizikuje li autor takvim izborom nesporazum s čitaocima, mogućnost da oni ostanu inertno pri svojim simpatijama za glas nevino optuženog ne videći u njemu moralnu protuhu?

Pitanje nije samo književnoteorijsko. Ono i opet računa na iskustvo đaka. Stoga se može postaviti drugačije: kome i zašto oni vjeruju na riječ? Kome i pod kojim uslovima poklanjaju svoje povjerenje? Kako znaju da im se kazuje istina? Kada im je uopšte važno da znaju istinu?

Pretpostavi(će)mo da Aris Aleksandru želi reći istinu o onome što je njemu važno: o građanskom ratu u Grčkoj i razlozima poraza strane na kojoj se i sam borio. Da bi ona (ta priča, ta istina) možda bila važna i đacima, prethodno mora biti važna nastavniku. Zašto bi njemu, rođenom pola vijeka nakon poraza komunista u Grčkoj, ona to bila?

Zato što će u autorovom iskustvu prepoznati i vlastito, svedeno na motiv izdaje prijateljstva.

U romanu narator opisuje svoj odnos sa Alekosom i razloge za prekid njihovog prijateljstva. Alekos (lik koji je bez

sumnje Aleksandruov autoportret!) napušta Partiju zbog njenog dogmatizma, dok narator ostaje u njoj, preslikavajući sve svoje karakterne mane na čitavu organizaciju.
Alekos je jedini preživjeli od trojice naratorovih prijatelja iz djetinjstva (to su još Hristofor i Haris, obojica poginuli hrabro i dosljedno svojim uvjerenjima) i jedini objektivan svjedok naratorovog moralnog sunovrata, zbog čega i odbija svaki kontakt s njim. Alekos je autor drame *Tišina*, u kojoj se opisuje totalitarna država (poređenje sa staljinističkom je više nego opravdano) čija vlada prisluškuje svoje građane u njihovim stanovima i ne krije to, nego ih propagandom uvjerava da govore slobodno, iako kažnjava neistomišljenike, ili koristi snimke da likvidira istomišljenike unutar ličnih obračuna. Građani prvo nalaze razne načine da zavaraju mikrofone, ali na kraju sasvim prestaju govoriti. Naratoru se drama ne dopada, jer *nije realistična*, ali još više jer je u poenti neodređena, tj. ostavlja mogućnost da vlada bude i komunistička, a ne samo i jedino *monarhofašistička*.
Narator sebe doživljava kao beskompromisno oruđe revolucije, ali je istovremeno i razlog njenog neuspjeha. On sve svoje postupke opravdava višim interesom iako ga sam ne vidi i ne razumije, nego bira da ga u djelovanju usmjeravaju direktive nadređenih. Apstraktne partijske fraze on vješto tumači tako da za svaki svoj bijedni postupak u njima nalazi konkretno opravdanje.
Nastavnik koji to shvati lako će i u svom iskustvu naći primjere ljudi, a možda i (bivših?) prijatelja, koji pripadanje nekoj ideološkoj (stranačkoj, vjerskoj, aktivističkoj) zajednici koriste na isti način. Umjeti prepoznati takve ljude i naučiti se zaštititi od njih, i zaštititi druge od njih, mogao

bi, a možda i morao, biti nastavni cilj. Tako bi roman *Sanduk* počeo rezonirati i sa iskustvom đaka. Svejedno je, u krajnjem, događa li se izdaja (ne ideje, nego humanosti!) u Grčkoj, u Španiji, u Rusiji, u Jugoslaviji, u Međugorju, u crkvenoj porti ili džamijskom haremu, sve dok je motivisana kukavičlukom, pokvarenošću, ambicijom, pohlepom, glupošću...

Aris Aleksandru nije samo razočaran. Daleko od toga da njegovim perom upravlja ljutnja. On je tvrdoglavo uvjeren da riječi Marseljeze, koju kao lik u svom romanu pjeva s dvojicom prijatelja u čamcu, nisu izgubile ni smisao ni snagu. Društvene nepravde zbog kojih je bivao deportovan, protjerivan, proganjan i zatvaran nisu nestale. Borba protiv njih i dalje nema moralnu alternativu. Ali da bi se ponovo vodila, iz poraza se mora mnogo toga naučiti. Tačnije, iz grešaka koje su do poraza dovele. Izvještaj koji narator ispisuje na ovjerenim i numerisanim listovima katalog je tih grešaka: manipulativnost, bezličnost, nehumanost, okrutnost, dogmatizam.

Znači li to... o komunizmu, u školi?

Skandalozno, čuje se hor zbornice, s orkestrom u ministarstvu i dirigentom u državnom trezoru. I bilo bi (*skandalozno*), jednako kao što je skandalozno dopuštati vjeroučiteljima da prepiraju đačke mozgove srednjovjekovnim naukovanjem, ukoliko bi tumač književnosti odlučio da ujedno bude i propovjednik. Ali sve dok pred sobom ima ideal razvijanja kritičkog mišljenja (ma kako to ofucano zvučalo) među glavnim ciljevima svog poziva, nastavnik će znati da komunizam kao tema zaslužuje bolji tretman u školi. U njoj kao obaveznu lektiru čitati Branka Ćopića, Skendera Kulenovića, Mešu Selimovića, Hasana Kikića,

Maka Dizdara, Ahmeta Hromadžića, Derviša Sušića..., a o komunizmu učiti od vjeroučitelja, ne čini se dobitnom kombinacijom za kritičko mišljenje.

Sve dok obrazovanje zanemaruje perspektivu koja se fokusira na klasna pitanja, na izrabljivanje radnika i mehanizme očuvanja interesa vladajuće klase, na pojmove kao što su otuđenje, industrijalizacija, profit, novac, ideologija i na uzroke podjele svijeta na bogate i siromašne zemlje, znamo da se u školi odvija indoktrinacija putem skrivenog kurikuluma. Rezultat te indoktrinacije je, između ostalog, izjednačavanje komunizma s terorizmom. Legalizirano nasilje bogatih nad siromašnima predstavlja se (i tome danas škola služi) kao jedina moguća alternativa totalitarizmu komunističkih vladavina. Pedagoški makartizam u obrazovanju za sada ostaje nedovoljno istražena praksa.

U takvom obrazovanju nastava književnosti ostaje idealna prilika da se dogmama suprotstave argumenti razuma i humanosti. Aris Aleksandru kao autor i *Sanduk* kao književno djelo savršeno odgovaraju toj prilici. *Na tapetu* su komunističke dogme. Kada opisuje scenu polaganja zakletve uoči početka poduhvata, narator primjećuje da Major, koji čita tekst, papir drži u lijevoj ruci. Tekst sadrži cijeli spektar partijskih frazema:

> Kao čedo radnog naroda i građanin Narodne Republike, prihvatam da uzmem učešća u ovom zadatku i zaklinjem se: svaka moja misao i svako moje djelo imaće za cilj uspjeh zadatka. Spreman sam da žrtvujem čak i svoj život za uspjeh zadatka, koji će nam donijeti konačnu pobjedu ovdje, u našoj zemlji, dajući odlučan doprinos svjetskoj pobjedi socijalizma i bratstva među narodima.

> Zaslužiću opšti prezir i najtežu kaznu ako prekršim svoju zakletvu.' Primijetio sam da Major posebno naglašava riječi dok je čitao posljednju rečenicu. Isto su uradili i ostali, a kad je došao red na mene, naglasio sam ih i ja, gotovo protiv svoje volje, jer je posljednja rečenica bila napisana velikim slovima.

Samo malo kasnije, sam Major će pocijepati zakletvu, jer će mu zatrebati papir da bi na komadićima napisali brojeve i izvlačenjem izabrali dvanestoricu za streljački vod, pošto "čistke ne samo da nikad ne slabe našu Partiju, nego je, naprotiv, jačaju i snaže". Ali to što Major tekst zakletve drži u *lijevoj* ruci, a svi ostali će je morati držati u desnoj, signal je kojim nam Aleksandru skreće pažnju na frakcijske podjele u samom rukovodstvu i na paranoju naratora, naraslu u intelektualnoj praznini nastaloj ispiranjem mozga.

Humor je alat kojim Aleksandru rastavlja mehanizme dogmatske mahnitosti. Kad konfiskuju konje da bi izabrali najbolje za vuču kola sa teškim sandukom, komunisti u gradu N. žele ih testirati na okolnosti borbe. Nakon što zaključe da ne mogu organizovati pravo bombardovanje (*Bombe iz vazduha su ideal kome treba težiti*), a da ni municije nemaju dovoljno, izmisle praznik (proslava *ponovnog osvajanja kote 301*) i onda organizuju paradu s okićenim kolima koju prati slavljeničko aktiviranje petardi (prvobitno namijenjenih za proslavu crkvenog praznika). Iako se sve radi iz najstrožih konspirativnih razloga, svi u gradi znaju pravi razlog, jer,

> koliko god se borci trudili da krišom vode bilješke – jedan držeći papirić u dlanu, drugi u kapi, treći sjedeći u kafani i pretvarajući se da tobože piše pismo – naposljetku su ispali upadljivi, pa se

završilo tako da je svijet više obraćao pažnju na njih nego na naoružanje u prolazu.

Slično se događa i nakon što rukovodstvo za preminulog člana Politbiroa naruči rezbareni kovčeg, ali onda zauzme

dva suprotna stanovišta u vezi s tim da li i u kolikoj mjeri kovčeg treba biti prekriven crvenom zastavom, ili da ga ostave otkrivenog, kako bi se vidjele rezbarije, i naposljetku, kako niko nije mogao nikog da preglasa i kako niko nije mogao biti ubijeđen da promijeni mišljenje, odlučeno je da se na lafet postavi jedan prazan drveni kovčeg, prekriven crvenom zastavom, a da partijski kadrovi na smjenu nose, na rukama, drugi kovčeg, onaj izrezbareni, s pokojnim Grigorisom, koračajući iza lafeta i ukazujući tako dvostruku počast prerano izgubljenom drugu.

Po dolasku u grad N. narator dobija naređenje da popravi časovnik na crkvenom tornju, pokvaren tokom neprijateljskog bombardovanja. Kad ustanovi da je kvar neznatan, on čekićem polomi mehanizam, jer razloge svojih pretpostavljenih, da se sat *na crkvi* popravi, smatra kontrarevolucionarnim, ali onda predloži rješenje da dežurni borci rukama pokreću zupčanike kazaljki:

Četiri borca radila su naizmjenično u smjenama od po šest sati i sistem je funkcionirao na zadovoljavajući način neka dva dana; međutim, poslije im je dosadilo da tako često vrte minutnu kazaljku, pa ste je mogli vidjeti kako odjednom preskače s pola deset na dvadeset šest do deset, na primjer, i zamjenik komandanta je strogo kaznio borca koji nije vršio dužnost kako treba. Radi

> veće sigurnosti, postavio je četiri kontrolora, koji su pratili pokretanje minutne kazaljke sa prozora gradske Vijećnice, s druge strane trga.

Nakon što se gerilci poslije par dana vrate na mjesto odakle su ga odveli kao zarobljenika, prvo što čuvar muzeja uradi je da sa vrata muzeja skine karton s natpisom *Vraćam se za pet minuta*. Kad malo kasnije čuvar umre od srčanog udara (izvršavajući okrutnu naredbu) gerilci na vrata muzeja vrate natpis *Vraćam se za pet minuta.*

Crni humor najbolje odgovara Aleksandruovoj namjeri, jer smijeh ima višestruku namjenu: da otkrije skriveno, da kazni krivce, da zabavi i nagradi za čitaočevu pažnju, da markira etičku poziciju autora, a crnilo humora naglašava tragične posljedice do kojih dovode ismijani postupci.

Pogibije učesnika poduhvata istovremeno su i tužne (jer ginu hrabri i požrtvovani ljudi), ali su još i više smiješne. Obavezani položenom zakletvom, većina ih umire gutajući cijankalij, dok preostali stoje iznad salutirajući. Scena koja se ponavlja je čista farsa. Bergson u svom čuvenom eseju o smijehu primjećuje, tačno, da je jedan od okidača za smijeh automatizam u ljudskom ponašanju. Aleksandru cijelim romanom pokazuje kako dogma automatizira i mišljenje, čak i ono kojem je sloboda najviša vrijednost.

Učesnici poduhvata prihvatili su obavezu da se ubiju (iako je i samoubistvo kontrarevolucionarno!) kako ne bi ugrozili uspješno izvršenje zadatka; tj. ukoliko bi bili ranjeni, ili se razboljeli, neće moći biti ostavljeni živi, jer bi, u slučaju da ih nađu, pod mukama sve priznali.

> U Vrhovnom štabu raspravljeno je i pitanje lakših ranjenika, koji neće biti u stanju da nastave marš, ali bi mogli da nekako šepuckajući stignu do najbližeg

> sela. Tako je, ali u tom slučaju postoji opasnost da se provali tajnost cijelog zadatka, a to bi, naravno, imalo kobne posljedice. I ne samo da postoji opasnost da se provali, nego je sigurno da bi se provalila, bilo zato što bi ranjenik buncao u groznici, bilo zato što bi razgovarao s nekim koga bi smatrao našim, dok ovaj to ne bi bio, bilo zato što će se u tom selu naći reakcionarna banda, koja bi ga mogla prisiliti da progovori. Prema tome, jedino rješenje je da se ranjenik likvidira čim se ispostavi (poslije procjene ljekara, to jest Rovira) da nije u stanju da nastavi marš. A ako pogine poručnik sanitetske službe Rovir, nije strašno – sa stanovišta da nije potrebno poznavanje medicine da bi se postavila dijagnoza. Svaki ranjenik koji bude sporo hodao mora biti likvidiran. To jest, svako ko bude sporo hodao iz bilo kog razloga mora biti likvidiran.

Pa tako jedan bude likvidiran jer zbog proliva zadržava kolonu, drugi jer je povrijedio petu pa šepa, treći jer ga je ubola škorpija, četvrti jer je *izdajnik*, peti jer ga slučajno pogodi kamen, šesti jer stane na minu dok mokri pored puta, sedmi jer upadne u živi kreč dok hvata bačen paradajz... Neki imaju sreću da odmah poginu u borbi, dok jednu veću grupu raznese u komade i ponor pogrešno tempirana bomba. O tome preživjeli izvještavaju šifrovanom porukom: "Okret Hrisotema zapovijest izvršena Spartak Prokopis Hermes Rovir Karol Leonida četiri konja jedna kola razneseni stasao Telemah". Narator objašnjava da je

> bomba stvarno bila tempirana, ali se njen mehanizam aktivirao prije vremena i tako, zajedno s Drvenim mostom, odletjeli su u vazduh i druga

(bivša treća) kola i konji i borci drugog (bivšeg trećeg) voda.

Konspirativni jezik poništava sintaksu, u čijem odsustvu nestaje i stvarnost, da bi na njeno mjesto došla paranoja neustrašivih boraca za slobodu svijeta. Šifrirani jezik ovdje, ali i cijeli dugački niz kamuflažnih manevara, tajnovitosti, pretvaranja i glumatanja (dok istovremeno svi znaju sve o tajnoj akciji) svjedoči u naporu da se neprijatelj ostavi u neznanju. Ali čitalac, smijući se toj samoobmani, brzo shvata da je paranoja zid unutar koje dogma drži na okupu zatočene zelote.

Šta, međutim, ako đacima ništa od ovoga nije smiješno? Smijeh, uvjerava nas Bergson, računa na intelektualnu superiornost. Smijaćemo se naratoru i partiji čiji je on najpodmazaniji točkić, ako razumijemo koliko je glupo to što radi i još više to kako pravda to što radi. Ali ako smo i sami sličan točkić, svejedno u kakvom pokvarenom satu, ako jednako glupim opravdanjima umirujemo uzbihuzurenu savjest, smijati se nećemo. Ostaćemo ravnodušni da bismo ostali mirni sami sa sobom. Ravnodušnost, kad se njeguje, jednako je pogrešan obrazovni cilj kao i uzgoj zelotizma. Kad se u školi ponude kao jedine međusobne alternative, đaci nemaju izbora. Do srednje škole mnogi su već skrenuti u jedno ili drugo, i pred nastavnikom koji bi da ih trgne iz ravnodušnosti ili otrgne iz dogmatizma težak je zadatak. Čitanje lektire pruža mu priliku da pokuša.

Drugog jula 1949. godine bezimeni vojnik pobunjeničke (komunističke) vojske u građanskom ratu u Grčkoj stiže u grad N. s naređenjem da se javi za specijalan tajni poduhvat. Uskoro saznaje kakav: iz grada N. treba prebaciti

sanduk u grad K. "Ako sanduk stigne u K., dobili smo rat. Ako ne stigne, izgubili smo ga." Za izvršenje poduhvata izabrano je 39 (na kraju se ispostavi 40) boraca, iz različitih jedinica, i svi se naporno pripremaju, *treniraju*, pretvarajući se da su fudbaleri. Dvanaestog jula svi se presvlače u seljačka odijela, potom strijeljaju petoricu saboraca optuženih za izdaju, da bi najzad 14. jula krenuli, s tri konjske zaprege i sandukom u srednjoj. (Tačnije: zavareni limeni sanduk, za koji niko ne zna šta je unutra, stavljen je u drugi, veći, drveni, a ovaj opet u duplo dno načinjeno na kolima.) Tokom narednih 35 dana jedinica slijedi štura uputstva Vrhovnog štaba primljena radio-vezom i kruži u nelogičnim petljama teritorijom pod vlastitom kontrolom. Tokom marša svi osim naratora ginu, na različite načine. Narator 20. septembra sa sandukom najzad stiže u grad K. pošto je prethodno razbio radiostanicu i prekinuo vezu sa Vrhovnim štabom. Dočekuju ga slavodobitno, ali odmah potom zatvaraju i ispituju. Nakon prvog i jedinog susreta s isljednikom ostaje zatvoren u ćeliji u kojoj svaki dan dobija svežanj ovjerenih papira da napiše šta se tačno događalo tokom Poduhvata Sanduk. Prvi izvještaj nosi datum petak, 27. septembar, a posljednji srijeda, 15. novembar.

Odgovorima na koja pitanja bi se mogla dopuniti ovako sažeto izložena okvirna priča?

Najprije, šta je bilo u sanduku? A potom: Zašto je jedini preživjeli osumnjičen i pod istragom? Zašto su uputstva koja jedinica dobija štura, a njeno kretanje nelogično? Zašto i kako svi ginu, odnosno, nije li izvjestilac, jedini svjedok i jedini preživjeli, s nekim dobrim razlogom okrivljen?

Pretpostavimo, optimistično, da će ova pitanja kod đaka pobuditi radoznalost, tj. nakratko, ali za početak dovoljno, otkloniti ravnodušnost.

Iako se bez objašnjenja konteksta mnoge stvari ne mogu razumjeti, za odgovore na pitanja da li je i zašto bitna 1949. godina, ko su strane u grčkom građanskom ratu i koji su njihovi ratni ciljevi, šta u pobunjeničkoj komunističkoj vojsci predstavlja čin izdaje... još je prerano.[27]

Pokušajmo najprije utvrditi da li je i do kojeg intenziteta moguća identifikacija đaka sa junacima ovako izložene priče. Do čega im je stalo, za koju ideju bi bili spremni žrtvovati svoju sigurnost i komfor? Može li se dobrovoljno žrtvovanje (ispijanje cijankalija) objasniti valjanim razlogom? Sve koji to čine u romanu *Sanduk* obavezuje zakletva. Ako ne želimo čas odvesti u tu ekstremnu krajnost (dobrovoljno samoubistvo) koja je autoru poslužila da mit o revoluciji prevede u karikaturu, đaci mogu potražiti druge situacije u kojima ima smisla žrtvovati život za neki viši cilj. Koji su razlozi djevojaka i mladića koji u primjerima današnjeg terorizma ginu aktivirajući paklene mašine na svojim prslucima? Čine li to dobrovoljno s dobrim razlogom, ili slijedeći dogmu slijepu za vlastite zablude? Šta je *dobar* razlog da se ubijaju nepoznati i nevini ljudi? Kojim se višim ciljem to može opravdati? (Komunisti u romanu preventivno strijeljaju majstora zavarivača Joanisa Kepesisa, da ne bi odao tajnu o sadržaju sanduka. Dobar razlog?)

Narator na kraju ostaje sam i pokušava sklopiti koherentnu priču, ne samo o događajima tokom pohoda, nego o cijelom svom životu do trenutka ispisivanja iskaza. Račun prividno podnosi isljedniku, ali suštinski odgovara svojoj savjesti. Zato je njegov iskaz slojevit i zato laže –

---

27 Vidi Dodatak.

slagao sam nedavno, kad sam rekonstruisao svoju prethodnu laž (naime, da ga nisam prijavio), a drugu laž, unutar ponovne rekonstrukcije prve laži, izrekao sam ne bih li se uvjerio da ste stvarno drug isljednik, ali sad me već interesuje jedino da prosto opišem činjenice.

– i zato na kraju isljednik ne može biti sudija, jer ne zna šta se dogodilo. Pošto je narator "lagao, jednom i dvaput i triput", ni isljednik, ni čitalac skupa s njim, nema razloga vjerovati "kako ne laže i četvrti put".

Svoje pričanje narator poredi sa slaganjem dječijih drvenih kocki koje, okrenute na različite načine, obrazuju različite slike. On teži *složiti* činjenice u kauzalan odnos. Ali činjenice (kocke) nisu čvrste (kocka ima šest strana, dok ih stvarni trenuci imaju bezbroj) i konačna se slika (koherentna priča) mijenja prema tome šta sebi predstavi kao činjenicu. Ali, i na to Aleksandru jasno upozorava, postoje proste činjenice kojima su kompleksne interpretacije nepotrebne. Epizodi u kojoj narator, kao dječak, smrska ciglom glavu povrijeđenom mačetu koje njegovi školski drugovi igrajući se zlostavljaju, a kojom opravdava činjenicu da je hladnokrvno strijeljao svog saborca za koga je znao da je nevin, ne treba kompliciranо tumačenje. Dječak je imao izbor, da mače odnese veterinaru, ali je izabrao da mu prekrati muke. Aleksandru pušta junaka da migolji svojoj savjesti, ali čitaocu tu slobodu ne ostavlja. Izbor jednog od dva zla i dalje je i uvijek je izbor zla. Pokušaj da se za taj izbor ne preuzme odgovornost također je moralno pogrešan.

I tako dolazimo do još jedne teme za koju bi đaci mogli (i morali) biti zainteresovani: osjećaj odgovornosti pred vlastitom savješću za posljedice svojih postupaka. U nekoj su

situaciji postupili na jedan način: kakva je to bila situacija i zašto je njihovo voljno učešće u njoj uopšte bilo potrebno? Koje su mogućnosti imali na raspolaganju i zašto su odabrali baš tu jednu? Koje je posljedice i po koga taj postupak imao? I jesu li pri odluci da postupe ovako ili onako uzimali u obzir posljedice po sve koji su u toj situaciji bili neposredno ili posredno uključeni?

Na skoro 350 stranica Aris Aleksandru varira tragikomične događaje pozivajući nas da prolazimo, poistovjećujući se s glavnim junakom, kroz sva ova pitanja. Zato *Sanduk* jeste ono što vrhunska književnost mora biti: poziv na pošten i beskompromisan dijalog sa vlastitim uvjerenjima i zabludama.

Na kraju, pokazuje se da kontekst (građanski rat u Grčkoj 1949. godine) nije presudan za razumijevanje romana. Kad glavni junak na kraju sažima svoje učešće u pohodu, pa kaže:

> zapovjedili su mi da se javim u grad N. i javio sam se, saznao sam kako ću učestvovati u jednom opasnom zadatku i to sam prihvatio, rekli su mi kako je moje učešće dobrovoljno, ostavili mi mogućnost da odem iz garaže, nisam otišao, radije sam se odlučio da istupim "korak naprijed", kao dobrovoljac i u ovom slučaju, kao što sam cijelog života bio dobrovoljac, rekli su mi kako od uspjeha zadatka zavisi ishod rata i povjerovao sam u to, prevezao sam sanduk, dovodeći rođeni život u opasnost, uspješno sam obavio posao i prenio sam ga do grada K., predao sam ga nadležnim organima (...)

jasno je da skida svaku odgovornost sa sebe: iako je *cijelog života bio dobrovoljac*, krivac su *nadležni organi*. U njihovoj

je nadležnosti i kazna, za koju i on zna da je zaslužena, ali kad bi je priznao, savjest bi pobijedila, a onda bi i odgovornost prešla na njega. Kad bi ga strijeljali, što sugeriše na kraju, pred gvozdenim vratima garaže, pred kojom je i on strijeljao, gađajući u srce nevinog kapetana Nikitasa, to bi bila definitivna potvrda i njegove nevinosti. Tako bi na kraju, poistovjećujući se s Edipom, bio žrtva bogova, neupućeni sudionik u tragičnom spletu događaja kojim upravlja viša sila. Ali neupućen se ne može biti, neupućenost je također izbor. Samo što taj izbor nije lak: ako ne želiš biti izvršilac zločina, možeš to izbjeći po cijenu vlastite smrti. Cijena je prevelika, i čak je ni Avram, prije Edipa, nije bio spreman platiti. Zašto bi je plaćao jedini preživjeli pohoda Sanduk?

Ako je sudbina neizbježna, obraća nam se Aleksandru svojim romanom, onda čovjek ne može učiniti ništa da joj izbjegne. Ako se zločin mora dogoditi, nema smisla opirati se. Viša sila čini savjest suvišnom. Tako razmišljaju, i žive u miru sa sobom, zločinci. Šta može učiniti đak koji na času lektire (pro)čita ovaj roman i misli o sebi kao o osobi koja ne želi biti saučesnik u zlu? Za početak: znati, umjesto vjerovati.

Dodatak
Zoran Mutić
PROTIV SVIH ZASTAVA – ŽIVOT I DJELO ARISA ALEKSANDRUA
(Predgovor izdanju Matice srpske)

Bilo da je kafkijanski ili ne, bez obzira na to što se u njemu mogu naslutiti tragovi Joycea, ali i ruskih klasika, prije svega Dostojevskog, roman *Sanduk* Arisa Aleksandrua ne možemo olako svrstati u neki "pravac", između ostalog i zato što se fabulom i strukturom opire svrstavanju u žanrove. Govorilo se da je to herojski roman, ali ne u klasičnom smislu, a bilo je i mišljenja da se radi o čistoj kritici vlasti. Možda je, kako kaže jedan grčki književni kritičar, ovdje ipak uglavnom po srijedi slučaj "estetskog anarhizma i političkog hiperrealizma".[28] No isti kritičar napominje da se kod Aleksandrua, kao i kod Sinopulosa, Cirkasa i

28 Dimitris Maronitis u dokumentarnom filmu posvećenom Arisu Aleksandruu, "Pripadam nepostojećoj partiji pjesnika", serija "Kuloari" ("Παρασκήνιο") autora Tete Papadopulu i Takisa Hadzopulosa, prvi kanal grčke RTV, 1984.

još nekolicine književnika poslijeratne generacije, djelo ne može razlučiti od života. A književnik Andreas Frangijas, Aleksandruov gimnazijski drug, istakao je kako "kada je riječ o Arisovom karakteru, da bi se dobila najbolja moguća skica, nužno je pozvati se na njegove tekstove".[29] Utoliko prije je neophodno – ako želimo reći nešto o životu i djelu Arisa Aleksandrua – podsjetiti se na noviju grčku povijest.

* * *

Francuski publicist Dominique Eudes nazvao je grčku revoluciju "ukradenom", a jedna prijateljica je jednom rekla kako iskustvo neuspjelih revolucija može biti isto tako traumatsko kao i kod onih koje su uspjele. No korijeni grčkog iskustva leže u Prvom svjetskom ratu, koji je za Grčku trajao deset godina – od balkanskih ratova do završetka grčko-turske kampanje 1922, takozvane "maloazijske katastrofe", možda najveće grčke frustracije u dvadesetom stoljeću. Ekonomski iscijeđena, industrijski nerazvijena zemlja, dodatno je opterećena do tada najvećim brojem izbjeglica u povijesti. Dvadesetih godina nesređene političke prilike u Grčkoj ogledale su se u diktaturama koje su se smjenjivale jedna za drugom ne poklanjajući pažnju naraslim potrebama za društvenim promjenama. Tako je logična posljedica Oktobarske revolucije bila prihvatanje komunističkih ideja i jačanje radničkog pokreta u ono malo gradskih industrijskih zona. Kako objašnjava Aleksandruova udovica Keti Drosu, "Odredila nas je atinska četvrt Durguti, izgrađena za izbjeglice iz Male Azije, odredile su nas neimaština,

---

29 A. Frangijas, razgovor o A. Aleksandruu u dnevnom listu *Avgi* (Αυγή), 10.–12. septembar 1978.

diktature, Hitler koji je osvajao zemlju za zemljom; htjeli smo bolji svijet, ne društvo u kom djeca u školi ne smiju čitati Antigonu". Međutim, i najveći broj mladih umjetnika koji su poticali iz bolje stojećih porodica a školovali su se na Zapadu također je prihvatio ove ideje: tridesetih godina Picassovo slikarstvo i Bretonov *Manifest,* revolucija u arhitekturi, muzika, film, draž avanture i neizbježna solidarnost s Etiopljanima i Španjolcima, možda i nagovještaj zabranjenog voća uticali su na to da se formirala generacija umjetnika u kojoj skoro da nije postojao neko ko se u ovom ili onom razdoblju nije "očešao" o zakon. Posljedica je bila ta da je među značajnijim grčkim umjetnicima poslije drugog svjetskog rata – i bez Ždanovljevog činovničkog aparata – bilo veoma malo desničara.[30]

Diktatura generala Metaksasa – posljednja prije drugog svjetskog rata – osim vanjskih fašističkih obilježja, koja su se uglavnom ogledala u simbolima, nosila je i unutrašnja,

---

30 Premda postoje brojne studije, objavljeni dnevnici, iskazi i svjedočanstva o ovom razdoblju, jedna od najzanimljivijih knjiga – utoliko što hronološki prati život umjetnika, ali slika i atmosferu od drugog svjetskog rata naovamo – svakako je knjiga Gail Holst na engleskom *Theodorakis – Myth & Politics in Modern Greek Music* (*Teodorakis – Mit i politika u modernoj grčkoj muzici*, Amsterdam, 1980). Za najvjerodostojniju opštu istoriju Balkana inače lično smatram obimnu studiju L. S. Stavrianosa *The Balkans Since 1453* (*Balkan od 1453,* Chicago, 1963), iako je na engleskom objavljeno više knjiga o grčkom političkom životu u XX stoljeću. Zanimljivi su dnevnici i izvještaji engleskih obavještajaca pri Generalštabu ELAS-a. Jedno od najboljih – i najdirljivijih – svjedočanstva o razdoblju koje pokriva i Aleksandruova knjiga svakako je i knjiga Dominiquea Eudesa *Les Capetanios* (*Kapetan* /drugim riječima ustanik, gerilac, partizan/, Pariz, 1970). Churchillove *Memoare* možete slobodno baciti: nećete saznati ništa osim o njegovim predrasudama i zakulisnim igrama. Iako je dosta toga objavljeno i na grčkom, posebno posljednjih deceniju-dvije, Komunistička partija i dalje kao zmija noge krije najveći dio svoje dokumentacije.

bolnija: cenzuru, stroge zakone, zabrane štrajkova, otvaranje konc-logora za političke neistomišljenike. Postojala je i specifično grčka institucija, izgnanstvo. Razlika između zatvora i izgnanstva bila je u tome što je u ovom drugom postojao barem privid slobode, ali je zato procedura za njegovu primjenu bila prilično pojednostavljena: bilo je dovoljno policijsko rješenje, bez formalnog sudskog postupka. Tokom razvoja onoga što je danas već postalo nepopularno nazivati "progresivnim idejama", razvoja prvih klica građanske svijesti kao oblika otpora totalitarizmu, Grčka je bila uvučena u rat protiv sila Osovine, prvo u sukobu s Italijom, a potom i protiv Njemačke.

U poređenju sa drugim porobljenim zemljama, grčki pokret otpora bio je po mnogo čemu jedinstven, premda su decenije progona onih koji su ga iznijeli doprinijele tome da se i u samoj Grčkoj tek posljednjih dvadesetak godina otvoreno govori o njihovoj ulozi. Naime, gotovo apsolutno homogeno stanovništvo (u nacionalnom i vjerskom pogledu), sa jedinstvenom prošlošću, Nijemce i Talijane je manje-više poistovjetilo sa bilo kojim nekadašnjim okupatorima. To objašnjava relativno mali broj saradnika s okupatorskim vlastima, izuzetno brojne pripadnike sveštenstva i nekadašnjeg oficirskog kadra u partizanskim jedinicama, ali i svakodnevnu solidarnost običnih građana i masovnost povremenih demonstracija na ulicama Atine i Soluna tokom rata – i po tome je, valjda, Grčka bila jedinstvena. Zahvaljujući mnoštvu prisutnih prilikom jednog takvog izraza građanskog protesta, njemački vojnici nisu se usudili da otvore vatru ni da demonstrante rasturaju na uobičajen način, a rezultat je bio taj da je Grčka jedina zemlja u Evropi iz koje nije bilo prisilnog odvođenja na rad u Njemačku.

Naravno, ilegalni rad po gradovima, glad 1942., ravna onoj u Varšavi, istrebljenje Jevreja – često uz nehaj ili čak blagoslov bivših susjeda, kao i drugdje u Evropi – i uništavanje čitavih sela, sve to se nastavljalo kao i po drugim dijelovima porobljenog svijeta. EAM, nacionalno-oslobodilački front, osnovan po bijegu kralja u Egipat, i njegovo vojno krilo ELAS, gerilskom taktikom ratovanja oslobađali su dio po dio zemlje i ubrzo su, osim najvećih gradova, držali pod kontrolom najveći dio Grčke. Oficirski i politički kadar EAM-a listom je pripadao Komunističkoj partiji, ali se o tome nije glasno govorilo zbog Kremlja, koji je insistirao na tome "da je prerano za revoluciju".

Pobuna grčkih jedinica u Egiptu, koje su dugo zahtijevale od savezničke komande da ih vrati u zemlju ne bi li se pridružile borbi protiv okupatora, ugušena je pod izgovorom da su je pokrenuli prokomunistički elementi i da u suštini ide naruku okupatoru, mada je većina učesnika već dobre tri godine prije toga ratovala protiv Romelovih trupa u Africi, istovremeno izražavajući lojalnost grčkoj kruni.

Jedan od glavnih uzroka neuspjeha grčke "revolucije" u najvećoj mjeri su greške dogmatskog rukovodstva KP, koje je, izolovano od neposrednog stanja na terenu, povlačilo jedan pogrešan potez za drugim, ne sluteći da je Jalta već odredila budućnost zemlje poklonivši Grčku Zapadu. Rigidna disciplina i hijerarhija same Partije nisu dozvoljavali da se bilo kakva odluka dovede u pitanje, a svi postupci genijalnog Velikog Brata iz Moskve opravdavani su, čak i kad su išli na štetu samih Grka, to jest uglavnom kad su išli na štetu samih Grka: kada se radilo o Staljinu, kult ličnosti bio je u Grčkoj takođe autentičan po spontanosti, ali i po udaljenosti od vlastite, kao i od sovjetske stvarnosti.

Na mig iz Moskve, grčki partizani su već oslobođenu zemlju predali kao na tacni engleskim intervencionističkim snagama u zamjenu za nekoliko ministarskih mjesta u koalicionoj vladi. To je donekle primirilo partijsku nomenklaturu, ali je narod sa zebnjom dočekao ulazak engleskih i grčkih jedinica iz Egipta u oslobođenu prijestolnicu. Vladavinu "bijelog terora" u Atini počeli su da provode bivši njemački kolaboracionisti, koje su Englezi regrutovali ne bi li stali ukraj komunistima. ELAS, koji je – izuzev gradova – još uvijek kontrolisao najveći dio zemlje, odgovorio je prijekim sudovima po selima, koji su se po kratkom postupku obračunavali sa bivšim saradnicima okupatora, ali i sa monarhistima, a ponegdje i sa vlastitim članstvom, držeći se načela o nužnosti povremenih čistki u svojim redovima. Kada je početkom decembra 1944. Churchill zatražio da se jedinice ELAS-a rasformiraju, ministri EAM-a izašli su iz koalicione vlade i pozvali stanovništvo Atine na masovne demonstracije. Ogroman broj Atinjana, koji su naslućivali da je englesko prisustvo u stvari samo zamjena jedne okupacije drugom, okupio se pred zgradom Parlamenta, a policija i Englezi otvorili su na njih vatru i ubili tridesetak demonstranata. Uslijedili su takozvani "decembarski događaji", ulični rat po atinskim četvrtima, koji se četrdesetak dana vodio između eamovaca i engleskih snaga, poslije čega je potpisano primirje u Varkizi, na osnovu koga su partizani položili oružje.

Grčka je iz rata izašla gotovo uništena: ekonomski odranije na evropskom dnu, izgubila je skoro desetinu stanovništva; više od milion i po ljudi ostalo je bez krova nad glavom, a gotovo dvije hiljade sela bilo je razoreno. U takvim prilikama, pred najavljenim povlačenjem Engleza, Amerikanci

su, primjenjujući Trumanovu doktrinu, počeli da šalju vojnu pomoć, uključujući i vlastite jedinice.
Demagogija kojom se Komunistička partija služila u pokušaju da zadrži nekoliko mjesta u vladi ogleda se i u tome što je znatan broj članova i bivših partizana uopšte već bivao hapšen, protjerivan na ostrva ili stradavao od uličnih bandi, dok je rukovodstvo uvelike vodilo diskusije o potrebi borbe protiv frakcija i povijesnim nužnostima prelaznog perioda. Plebiscit o kraljevom povratku u zemlju bojkotovale su sve stranke ljevice i centra, ali je krajem 1946. Đorđe II ipak ponovo sjeo na prijesto, a sa novom vladom teror se proširio i na provinciju i sela. Kako je stanje postajalo neizdržljivo, pojedini borci su malo-pomalo počeli da iskopavaju sakriveno oružje i ponovo se odmeću u šumu.
Konkretan datum početka građanskog rata nije moguće precizno utvrditi jednostavno zbog toga što oružani otpor nikad nije u potpunosti prestao. U proljeće 1947., na primjer, hiljade ljevičara pokupljeno je u masovnim hapšenjima po Atini i protjerano u zloglasne logore na ostrvima, na što je gerila odgovorila pojačanim aktivnostima. Predvođeni generalom Markosom, koga je partijsko rukovodstvo iz Atine optuživalo za politički avanturizam, borci su na teritoriji pod svojom kontrolom proglasili republiku. Američka vlada je na to odgovorila tako što je preuzela potpunu kontrolu nad grčkom vojskom i naoružala je najmodernijim oružjem – uključujući i prvi put isprobani napalm – za koje je Grčka trebalo da bude pokusni kunić. Partijsko rukovodstvo konačno je odlučilo da se iz fotelja premjesti u ilegalu, ali je gotovo cjelokupan kadar po gradovima, kao i ogroman broj simpatizera već bio po zatvorima.

Uz promjenljive uspjehe borbe su se vodile više od dvije godine i gerila je kontrolisala najveći dio sjeverne Grčke, premda uglavnom malo gradova. Nažalost, borci su se u međuvremenu potpuno otuđili od naroda koji ih je podržavao u godinama borbe protiv Nijemaca. ELAS se pretvorio u vojsku očajnika, često vrlo okrutnih: tamo gdje su bili razbijeni u manje odrede, njihove aktivnosti i život svodili su se na nešto nalik hajdučiji, dok su na teritoriji koju su u potpunosti kontrolisali uglavnom vladali gvozdenom rukom, po uzoru na surovog brkajliju iz Kremlja. O pojedinim akcijama kao što je "danak u krvi" – masovno iseljavanje djece sa područja pod njihovom kontrolom u zemlje sovjetskog bloka, navodno iz bezbjednosnih razloga – KP Grčke i danas nerado govori. Sa druge strane, zahvaljujući pritiscima međunarodne javnosti, koja je znala za uslove po grčkim logorima, desetine hiljada prognanih ili privremeno zatočenih komunista dobili su djelimičnu amnestiju, ali su istovremeno svi oni u godinama za mobilizaciju dobili i "poziv za služenje vojnog roka" i bili su prebačeni na zloglasni otok Makronisos, vojni logor za "prevaspitavanje". Kako su prvi susjedi Albanija i Bugarska na mig iz Moskve zatvorili granice dojučerašnjim "saborcima u ratu za pobjedu svjetske revolucije", ELAS je dosta dugo primao jedinu pomoć iz Jugoslavije, a u Vojvodini je čak imao vlastiti logor – skriven od očiju domaće javnosti – za nekih 6.000 ljudi, koji su se ondje liječili i uvježbavali za nastavak borbe. Po proglašenju Rezolucije Kominforma, pod pritiskom Zapada odakle je jedino mogla očekivati podršku ako ne i pomoć, Jugoslavija je i sama zatvorila granicu sa Grčkom. U planinama Rumelije u ljeto 1949. slomljeno je posljednje uporište komunista, a njih oko 60.000 hiljada

prebjeglo je u zemlje "narodne demokratije", sovjetskog bloka.

Tako je i ovaj rat u Grčkoj potrajao gotovo deset godina. Izbjeglicama u istočne zemlje Grčka je oduzela sva građanska prava, a slično je bilo i sa desetinama hiljada onih koji su ostali u Grčkoj. Sljedeće dvije decenije biće obilježene smjenama poludiktatura, koalicija i sukoba između desnice i centra, dok je zabranjena KP djelovala posredno, preko takozvane Ujedinjene demokratske ljevice (EDA). Početkom šezdesetih godina došlo je manje-više do liberalizacije, a vlade su smjenjivale jedna drugu više zbog političkih skandala nego bilo čega drugog. U svjetlu ponovne prisutnosti "komunističke opasnosti", koja se ogledala u traženju ujedinjenja sa Kiprom i zahtjeva za denuklearizaciju Balkana (što je bio odjek na buđenje pacifizma širom zapadnog svijeta), ponovo su se aktivirale rezerve tajne policije, koja je ionako imala široka ovlaštenja: batinaške skupine lumpenproletera, koje su za bijedne pare rasturale demonstracije. Tako su u maju 1963., za vrijeme jednog mirovnog skupa u Solunu, policijski doušnici ubili ljekara Lambrakisa, poslanika stranke EDA u Parlamentu. Duga istraga nezavisnog državnog tužioca odvela je do vrhova vlade, što je, opet, posredno, vodilo do vojnog udara pukovnika krajem aprila 1967. godine.

Koliko se u međuvremenu grčka KP otuđila od stvarnosti u vlastitoj zemlji možda govori i anegdota o jednom ilegalnom partijskom skupu u jednom iznajmljenom kinu u Atini. Prisutni su proveli nekoliko sati raspravljajući o tome da li će doći do vojnog udara – koji se osjećao u zraku – i na kraju su donijeli, uredno, sve sa zapisnikom, zaključak da za sada nema opasnosti i da ne treba nasjedati defetizmu.

Kada su, dva sata poslije ponoći, konačno krenuli kućama, naletjeli su na prve tenkove koji su kružili ulicama i na prve vojne patrole, tako da su se samo zahvaljujući dugom sastančenju mnogi od njih, barem privremeno, spasili zatočenja.

Vojna hunta je zabranila mnogo toga, od mini-suknji, sindikatskih aktivnosti i Teodorakisovih pjesama do Sofoklovih drama i bilo kakve političke djelatnosti. Pohapšeni su lideri centra i ljevice, ali i istaknuti predstavnici konzervativnih stranaka; ukinuto je porotno suđenje, u redakcijama svih listova uvedeni su cenzori, a notorna tajna policija dobila je odriješene ruke. Ponovo su proradili konc-logori.

Na referendumu koji su pukovnici organizovali godinu dana kasnije, kako se moglo očekivati, "prošao je" ustav koji je trebalo da legalizuje njihovu vlast. Međutim, na pogreb starog političara Papandreua izašlo je pola miliona Atinjana izvikujući parole protiv hunte, i to je bio stvarni plebiscit: Grci su iskazivali zahvalnost političaru koji im je tokom šezdesetih omogućio nekoliko godina relativno demokratskog života.

Raskol između slobodoumnijih članova Komunističke partije i staljinista otpočeo je već ranije, ali je kamen kušnje bila sovjetska invazija na Čehoslovačku u avgustu 1968. Nekoliko mjeseci kasnije formirana je "alternativna" komunistička partija okvalifikovana "za zemlju", liberalnijih pogleda i bliska evrokomunističkim nazorima, za razliku od dogmatske, koja je zadržala zvanični puni naziv KPG, s tim što su joj svi nečlanovi dodavali dodatak "za inostranstvo", budući da je njeno rukovodstvo i dalje boravilo u zemljama realnog socijalizma. Međusobni sukobi nisu uvijek bili ograničeni na teorijske rasprave: u zatvorima, po

koncentracionim logorima, na ostrvima gdje su bili prognani, pripadnici nadmoćnije frakcije često su šikanirali bivše partijske drugove gore nego čuvari.

Iskrivljivanje prošlosti – u kom se prešutkivala uloga komunista u antifašističkoj borbi, a isticalo njihovo "banditsko" djelovanje tokom građanskog rata – dostiglo je u godinama hunte vrhunac, ali je cjelokupna atmosfera diktature, progona i straha učinila da mladi i slobodoumniji, uprkos onome što su učili iz školskih knjiga, shvate da je trenutni režim daleko od demokratije. Uostalom, gotovo da nije bilo Grka koji nije bio u srodstvu ili barem poznanik s nekim ko je proganjan zbog političkih uvjerenja. Isto tako, ne treba zaboraviti ogromnu grčku dijasporu i veliki broj onih koji su, poslije intenzivnih provjera u policijskim dosjeima, ipak dobijali pasoše i mogli da putuju u inostranstvo. Ponovo su počele kružiti zabranjene knjige i gramofonske ploče, a zakasnjeli dašak evropske '68. stizao je polako i na jug Balkana. Hunta je nekoliko godina kako-tako funkcionisala zahvaljujući, prije svega, vojničkoj disciplini u svim segmentima javnog života. I danas se čuju sarkastični komentari da je to razdoblje bilo jedinih sedam godina u postojanju grčke željeznice kada su vozovi kretali i stizali na vrijeme. No sve veći pritisak svjetske javnosti, obustava američke vojne pomoći i eksplozija studentskog gnjeva na atinskoj Politehnici u novembru 1973. izazvali su zamjenu jedne vojne hunte drugom. Da bi pokazali kako su liberalniji, nosioci nove diktature podarili su političkim zatvorenicima opštu amnestiju, ali su doušnici i dalje bili na svakom uglu ulice, telefoni su se prisluškivali, a vojska se i dalje pitala za sve. To je potrajalo do ljeta 1974., kada je grupa oficira pokušala da izvede državni udar na Kipru

i sruši odviše samostalnog arhiepiskopa Makariosa. Taj pokušaj imao je za posljedicu tursku invaziju na ostrvo, a suočeni sa potpunom nespremnošću grčke vojske za rat, sa rasulom u komandi i haosom pri organizovanju mobilizacije, pukovnici su predali vlast civilnoj upravi.

Nakon što je uspostavljena prva istinska demokratija još od godina Metaksasove diktature trebalo je da prođe još nekoliko godina da bi komunisti koji su odbjegli u inostranstvo po svršetku građanskog rata počeli da se vraćaju u zemlju, ponovo dobijaju građanska prava i vode duge parnice za povrat konfiskovanih nekretnina. Istovremeno, oslobođeni inhibicija ilegale, a valjda i iz potrebe da konačno dobiju priznanje za sve svoje borbe protiv fašizma, brojni su počeli da kompleks dugogodišnjeg boravka u ilegali liječe tako što su otpor hunti prikazivali isključivo kao vlastito djelo, premda su – pogotovo u početnim godinama pukovničke diktature – istaknuti političari sa desnice bili gotovo u jednakoj mjeri proganjani ili bar pod stalnom paskom.

Opšta istorija demagogije lako bi se mogla proučavati na primjeru grčke KP. Promjene do kojih je polako dolazilo u cijelom istočnom bloku zatekle su kako članstvo tako i rukovodstvo nespremne. Kako je po svaku cijenu trebalo opravdati greške iz prošlosti i nastaviti putem koji su trasirali još boljševici, a u isti mah bespogovorno slijediti Moskvu, grčki komunisti našli su se u shizofrenoj situaciji: u komunističkom svijetu događaji su pokazivali da je skoro sve dojučerašnje bila laž koja je koštala milione života i uništila cijela pokoljenja. Polovinom osamdesetih godina plakati na ulicama grčkih gradova i dalje su pozivali na "provođenje direktiva druga Gorbačova", ali se samo na zatvorenim partijskim sastancima stidljivo provlačio

nagovještaj da je, možda, ipak riječ o imperijalističkoj "krtici" u Kremlju.

No prilikom razjašnjavanja povijesnih "krivica i odgovornosti", grčki komunisti su se ponovo našli u posebnom položaju. Vječni gubitnici, ti ljudi lišeni svega – od domovine i porodice do zemljišnih posjeda i prava glasa – kojima je ukradena prošlost, a falsifikovana sadašnjost, stalno proganjani, trebalo je da sada dijele "povijesnu odgovornost" sa odgovornima za gulage i propast generacija. Oni koji su cijeloga vijeka kao žrtve prolazili kroz logore trebali su, valjda, osjećati grižu savjesti zbog žrtava drugih logora, drugdje. Ljudi visokih moralnih vrijednosti, borci za ostvarenje možda naivnih a izvitoperenih snova, vlastitim frustracijama plaćali su uništenje tih istih snova i sveopštu degradaciju morala kojoj su sasvim neznatno doprinijeli: ne smijemo smetnuti s uma da su i u zemljama sovjetskog bloka u koje su pobjegli trpjeli podjednako kao i svi drugi, s tim što su, kao potencijalni buntovnici, bili pod još budnijim nadzorom Velikog Brata.

Za kraj, da dodamo da ovdje možda leži – za one koje to zanima – barem dio objašnjenja paradoksalnog odnosa grčke KP prema raspadu bivše Jugoslavije. Držeći se nepokolebljivo dogme o borbi protiv imperijalizma, poslije razočarenja što su uslijedila s padom berlinskog zida i kolapsom sovjetskog komunizma, grčki komunisti su – na isti način na koji su podržali puč protiv Gorbačova i zaboravljajući vlastita bolna iskustva – prigrlili Miloševića upravo kao što i danas grle kubanski i sjevernokorejski režim: kao jedine koji se usuđuju da prkose Amerikancima, koji su, po definiciji, otjelotvorenje imperijalističkog demona.

* * *

Primjer Arisa Aleksandrua i jeste i nije tipično grčki. Jeste utoliko što je on, vlastitim izborom, u potpunosti dijelio sudbinu drugova koji su pripadali Partiji; nije utoliko što je on, kao samotni borac, bio protiv autoriteta bilo koje vrste i uvijek stajao izopšten i odbačen od većine.

Aleksandru je rođen u Lenjingradu 1922. godine kao Aristotel Vasilijadis, sin Grka iz Trapezunta i Ruskinje estonskog porijekla. U kući se, naravno, govorilo ruski. Šest godina kasnije porodica je preselila u Grčku, prvo u Solun, a zatim u Atinu, u izbjegličku četvrt Durguti. Otac je počeo da radi kao računovođa, a majka, koja nikad nije dobro naučila grčki, otvorila je krojačku radnju. Aris je u početku u školi imao ozbiljnih problema sa jezikom, ali ih je brzo prevazišao. Prve prijevode Puškina uradio je da bi vježbao, "za svoju dušu", u gimnaziji. Na Višu trgovačku školu upisao se pred početak grčko-talijanskog rata 1940. godine. Kada su Nijemci okupirali Grčku, sa grupom prijatelja istomišljenika, s kojima je još ranije krišom čitao zabranjenu marksističku literaturu, osnovao je malu ilegalnu štampariju. Zatim su ilegalno, kako je nalagala partijska konspirativnost, počeli da se uključuju u nezavisne grupe koje su formirali komunisti što bi pobjegli iz izgnanstva na ostrva na koja su bili protjerani još pod prethodnom diktaturom. Međutim, njegov nezavisni duh pobunio se kada je partijska ćelija kojoj je pripadao neosnovano optužila jednog njegovog prijatelja za saradnju sa gestapovcima i u javno izlijepljenim lecima objavila ne samo njegovo konspirativno ime, već i punu adresu sa ličnim podacima i tako ga praktično predala Nijemcima u ruke. Aris je odlučio da napusti organizaciju, a kada su mu nagovijestili da se na

takve postupke gleda kao na izdajstvo, u ono vrijeme gore od frakcionaštva, "jer Partija nije sportski klub, da se upisuješ i ispisuješ kako ti hoćeš", odgovorio je, "Došao sam po slobodnom izboru i tako i odlazim". Ubrzo je napustio i studije i počeo da prevodi za izdavačku kuću "Govostis", koristeći prezime Aleksandru.

Mada nije pripadao zvaničnom dijelu pokreta otpora, Aris je učestvovao u svim antifašističkim manifestacijama. Uvijek je ostao na strani *ideje* za koju su bili i njegovi dojučerašnji saborci, što je ovima otvoreno govorio kad bi se u takvim prilikama sreli: "Ja dolazim na demonstracije jer vjerujem, a vi jer su vam kazali da dođete." Iako je ostao izvan Partije, poslije decembarskih događaja 1944. uhapsile su ga engleske intervencionističke snage zajedno sa ocem i protjerali u logor El Daba u sjevernoj Africi, gdje su se obojica izjasnili kao eamovci. Pušteni su na slobodu poslije nekoliko mjeseci. U aprilu 1946. Aris je objavio prvu zbirku pjesama *Još ovog proljeća* (naslov je uzet iz stiha narodne pjesme koja poziva raju na ustanak protiv Turaka) i nastavio da prevodi: sa Janisom Ricosom preveo je poemu Majakovskog *Oblak u pantalonama*. U to vrijeme u Grčku su počeli pristizati prvi sovjetski poslijeratni filmovi, a u žurnalima sa proslave Prvog maja na Crvenom trgu Aris je prepoznao kult ličnosti, totalitarizam sasvim nalik nacističkom. "To je ono za što se, nažalost, borite", govorio je bivšim partijskim drugovima. "Što prije shvatite da ste žrtvovani, što vam se prije otvore oči, manje će vas stradati."

Kako nije bio borac sa puškom i fišeklijama, a prijetila je opasnost da bude mobilisan, Aris se neko vrijeme krio u Atini. U julu 1948., dok se građanski rat odvijao nesmanjenom žestinom, uhapšen je i prognan na ostrvo Limnos.

"Tuku me *naši*", žalio se u jednom pismu, "ne čuvari". Kada je pao Gramos, posljednje utočište Demokratske armije, Aris je tvrdio da je potrebno da se borci počnu pripremati za narednih dvadeset godina rada u ilegali, na što su ga proglasili defetistom i bojkotovali. U septembru 1949., kao politički izgnanik prebačen je na zloglasno ostrvo Makronisos. "Za Spartu sam izdajnik, ali sam za helote Spartanac", pisao je u pismima. Zanimljivo je da "drugovi" nijednom nisu ustvrdili da je doušnik. Najteža optužba koju su mu prilijepili bila je da je "trockist". Na pitanja vlasti da li je komunista odgovarao je potvrdno, a saborcima je govorio: "Sa vama sam, u svakoj sam borbi, štrajkujem glađu, dijelim ilegalnu štampu – ne dijelim vašu liniju." U junu 1950., nakon što je logor na Makronisosu rasformiran, Arisovo izgnanstvo nastavilo se na podjednako zloglasnom ostrvu Ajios Stratis, do oktobra 1951., kada se vratio u Atinu. Sljedeće godine o vlastitom trošku objavio je poetsku zbirku *Vanredna linija*, koja je obuhvatila pjesme nastale od 1947., a nastavio je i da prevodi. U novembru 1952. Vanredni vojni sud uputio mu je poziv "zbog izbjegavanja služenja vojne obveze" – i to za ono vrijeme koje je proveo u izgnanstvu! Zahvaljujući blagonaklonosti jednog od sudaca, ali i rupama u zakonu, postojala je mogućnost da se kazna izbjegne ukoliko bi se priložilo bilo kakvo ljekarsko uvjerenje. Aris je na tri sudska ročišta dolazio govoreći kako ne želi da vadi lažno uvjerenje, a kada su ga na posljednjem saslušanju pitali da li je komunista, rekao je da jeste, premda je bio upozoren da će samo zbog te izjave uslijediti višegodišnja robija.

I uslijedili su zatvori. Averof u Atini i na ostrvima Egini i Jarosu. Suprotstavljajući se policiji i vlastima Aris je

pokazivao da s njima ne želi nikakav dijalog, no oni s kojima je htio da razgovara bojkotovali su ga. U povremenim, rijetkim kontaktima sa bivšim saborcima Aris ih je učio ruski ili je organizovao analfabetske tečajeve. Nastajanje velikog dijela njegove biblioteke i njegova politička povijest mogu se pratiti po pečatima na knjigama koje je odobravala zatvorska cenzura.

U septembru 1958. oproštena mu je trećina kazne od deset godina robije. Izašao je iz zatvora i nastavio da prevodi. U aprilu 1959. godine objavio je treću pjesničku zbirku pod naslovom *Ispravnost ulica* sa pjesmama nastalim između 1954. i 1958. i oženio se pjesnikinjom Keti Drosu. Godinu dana kasnije objavio je pripovijetku *Antigona*, čija je prva verzija nastala još u izgnanstvu 1951. godine, a sljedeće godine prodao je mali stan koji mu je ostao od roditelja i o vlastitom trošku izdao tri toma prijevoda Erenburgovog djela *Ljudi, godine, život*, kao i Majakovskog. Kao izdavač pojavila se Keti Drosu jer je Aris bio lišen građanskih prava. Godine 1962. napisao je scenarije *Profesor Varhajt* i *Izdaja* – za istoimeni film, koji je na festivalu u Moskvi dobio Nagradu mira. Pokušao je 1964. da se nastani u Parizu, ali nije mogao da nađe posao, pa se vratio u Atinu. U međuvremenu je jednako prevodio i s vremena na vrijeme objavljivao poneki esej, a 1966. počeo je da piše roman *Sanduk*. Neposredno po vojnom puču, u maju 1967. godine, zaključio je da neće biti u stanju da izdrži ponovne progone kako policije tako i ljudi s kojima je dijelio ideale, pa je sa Keti Drosu otišao za Pariz neposredno prije nego što je granična policija dobila već raspisanu potjernicu.

Kako ni on ni ona nisu znali nijedan zanat, prihvatali su se svakojakih poslova ne bi li preživjeli. Keti se zaposlila

u jednoj fabrici, a od Arisovih zaposlenja pomenućemo samo nekoliko: paker, čistač ulica, noćni čuvar u jednoj tvornici, rezač kartona, pomagač ofset mašiniste, "momak" za sve u jednoj radnji. Neko vrijeme raznosio je knjige za jedan istraživački centar – "Barem ih milujem", govorio je. Zahvaljujući pomoći grčkog književnika Dimitrisa Raftopulosa privremeno se zaposlio u redakciji jednog leksikona, gdje je uznapredovao do lektora tekstova na ruskom jeziku.

Godine 1971. jedan grčki izdavač sabrao je tri Arisove zbirke pjesama i objavio ih u jednoj knjizi pod zajedničkim naslovom *Pjesme (1941–1971)*, ali ju je državna cenzura smjesta zabranila. Aris je u Parizu pokušavao da uspostavi vezu i sa mlađim Grcima, protivnicima pukovničkog režima. Otišao je na nekoliko sastanaka, ali se ubrzo razočarao njihovim fanatizmom: prije nego što bi o bilo čemu ozbiljnije porazgovarali, pitali su da li je marksist. Ponovo se povukao u samoću i nastavio da piše i prevodi. Poslije četiri godine nekako je došao do rukopisa romana *Sanduk*, koji je ostavio u Grčkoj, i nastavio je da radi na njemu. Poslije pada hunte grčki izdavači ponovo su počeli da naručuju da za njih prevodi sa ruskog, francuskog, engleskog… Sa 3.400 drahmi honorara mjesečno – što u ono vrijeme nije bilo dovoljno za preživljavanje ni u Grčkoj – Aleksandru je pokušao da sačuva nezavisnost, pa je ostao u Francuskoj. Nije mu padalo na pamet da se vrati u Grčku. Osjećao je strašnu nostalgiju prema Rusiji, osjećao je da mu Grčka osim jezika nije dala ništa, a uzela mu je sve.

Početkom 1975. godine izdavačka kuća "Kedros" u Atini objavila je *Sanduk*, a u decembru iste godine u seriji "Strašni dokumenti" Aris je objavio niz tekstova pod

naslovom *Pobuna u Kronštatu (Mart 1921.)*. Te godine u Francuskoj policiji prvi put je prijavio zanimanje "književnik". Francuski izdavač "Gallimard" ponudio mu je da *Sanduk* objavi na francuskom, ali kako nije bio zadovoljan primjerima prijevoda, Aris je odbio, tražeći "boljeg" prevodioca. Sljedeće godine objavio je tekst *Ta ksilopohara* ("Štule"),[31] koji je zanimljiv eksperiment – pisan je na grčkom jeziku, ali u latiničnoj transkripciji. Aris je 1977. objavio u Grčkoj *Brežuljak sa šadrvanom* – scenario zasnovan na istoimenom Ricosovom pozorišnom komadu, a malo kasnije izašla je i zbirka njegovih tekstova nastalih od 1937. do 1975. godine, pod zajedničkim naslovom *Bez dlake na jeziku*, koja nudi kompleksnu viziju njegove književno-kritičke, političke i intelektualne aktivnosti.

Vrhunac ironije leži u činjenici da je Arisa smrt zatekla a da nije saznao za uspjeh svog romana. U neredovnim kontaktima sa Grčkom razgovarao je o svemu i svačemu, ali je zaboravljao – ili oklijevao? – da pita šta je sa *Sandukom*. U međuvremenu, profesor Maronitis je uvrstio roman u redovnu lektiru studija književnosti na Solunskom univerzitetu, a u aprilu 1978. "Gallimard" ga je objavio u Francuskoj. I priča se ponavlja: početkom jula Aris je umro od srčanog udara, a prvi prikaz *Sanduka* pojavio se u listu *Le Monde* na dan njegove sahrane. Roman će samo u Grčkoj doživjeti dvadesetak izdanja, biće preveden na većinu evropskih jezika, a u Francuskoj će dobiti nagradu kao najbolji prijevod godine. O Aleksandruu će dvadesetak godina poslije

---

31 Početak priče: "Bio jednom jedan zao kralj, jer nikad niti je bilo niti ima niti će biti dobrih kraljeva, ni dobrih zemljoposjednika, ni dobrih fabrikanata, ni dobrih vladika ni patrijarha i, sve u svemu, nigdje nema dobrih vladara, ne slušaj bajke..."

njegove smrti njegov prijatelj književnik i kritičar Dimitris Raftopulos napisati obimnu biografiju pod naslovom *Aris Aleksandru – izgnanik*, o samom romanu će se pisati doktorski i magistarski radovi, ali to je već "druga priča".

* * *

Sjećajući se Arisa Aleksandrua Andreas Frangijas kaže kako se kod njega "najstrožija dosljednost ogledala prema samom sebi. Unutarnji život, duhovna djelatnost, ponašanje i stil u pisanju postaju jedno, toliko prožeti jedni drugim da ih je nemoguće razlučiti. (…) Nikada nije podizao glas, a retorika, nametljivost i bombastičnost bili su mu nepoznati. Ispod njegove prividne apatije, koja je često znala da izgleda kao ravnodušnost, neprekidno je funkcionisala njegova osjećajnost, živo zanimanje za sve, duhovna visprenost. (…) Taj čovjek, koji je izgledao usamljen i povučen, žeđao je za ljudskim vezama…"[32] A Arisova udovica Keti Drosu kaže da su za njega davno bili srušeni svi mostovi: trećinu života u Grčkoj proveo je po zatvorima i logorima, Partija ga je ignorisala – što mu, možda, i nije padalo tako teško, posebno u posljednje vrijeme – a najbolji drugovi su mu izginuli. Bio je od onih koji nikada i nigdje ne nalaze svoje mjesto i čijoj izgnaničkoj sudbini nema mnogo sličnih. Stalni život u asketskim okolnostima, materijalnim i duhovnim, pogotovo posljednjih godina u Parizu, i stalno traganje za nekom domovinom još više su ga okrenuli jedinom utočištu pjesnika: jeziku. Na kraju je živio samo da bi pisao i prevodio, a svijet su mu bili olovke i papir. Kako kaže njegov prijatelj i prevodilac *Sanduka* na

32 A. Frangijas u razgovoru za *Andi*, *op. cit.*

engleski Robert Krist, "Aleksandruovo porijeklo i odrastanje, kao i njegovo kompleksno iskustvo prekalili su njegovu lingvističku snagu, njegov multikulturni svjetonazor i njegovo razumijevanje ljudske potrebe za građenjem veza preko i uprkos nacionalnim granicama, (…) a strast za komunikacijom putem pisane riječi imala je paralelu jedino u njegovom neprekidnom traganju za smislenom političkom akcijom".[33] Njegov količinski skroman poetski opus u grčkoj književnosti zauzima visoko mjesto, a kao ličnost na duhovnoj pozornici grčke intelektualne ljevice Aris Aleksandru stoji, kao i u životu, izdvojen i sam.

* * *

Poeziju Arisa Aleksandrua kritičar Marija Mirazgezi kvalifikuje kao "odjek njegovog izmučenog života: razočarenje, gorčina, sarkazam, ironija. On se neprekidno suprotstavlja i negira. Mislilac je koji u poeziji traži izlaz."[34] Aleksandros Arjiriu navodi da je Aleksandru prvi grčki pjesnik koji se, godinu dana prije Staljinove smrti, "na način potresan, ali nimalo dramatičan, usuđuje da umjetničkim sredstvima naznači dimenziju svoje vizije i svog političkog izraza i da se otvoreno naruga idolima i situacijama 'izvan svake sumnje'",[35] što je, posebno imajući u vidu i današnji kult

---

33 Robert Crist, "Prevodiočev pogovor" (R. Crist, "Translator's Epilogue", u: Aris Alexandrou, *Mission Box*), 1996, Atina, str. 343-344.

34 Marija A. Mirazgezi, *Novogrčka* književnost, II tom (Μαρία Μιρασγέζη, Νεοελληνική λογοτεχνία, τομ. 2), Atina, 1982, str. 570.

35 Aleksandros Arjiriu, "Čitajući ponovo A. Aleksandrua", časopis *Diavazo* (Αλέξανδρος Αργυρίου, Ξαναδιαβάζοντας τον Α. Αλεξάνδρου, Διαβάζω), CXII, Atina, mart 1989, str. 26.

Staljina kod grčkih komunista, mnogo avangardnije nego što se neupućenom čitaocu može učiniti.

No tek sa romanom *Sanduk* opus Arisa Aleksandrua potiskuje grčku književnost u sami vrh evropskog proznog stvaralaštva, ako mu je do tada stajala uz rame. Naime, kao što – specifično za grčke pjesnike često nesklone inovacijama – u poeziji i danas prevladava (veoma dobar) nadrealizam, tako i većinu grčkih proznih djela odlikuje tvrdi realizam – veoma dobar, ali ipak realizam. Na prvi pogled i *Sanduk* se doima kao roman iz tradicije realizma. Međutim, premda je radnja, barem sudeći po toponimima, imenima – i, uglavnom, nadimcima – ličnosti i činjenicama nesumnjivo grčkim, smještena u Grčku potkraj posljednjeg građanskog rata, već tu počinje varka. Posljednjih mjeseci rata komunisti nisu držali nijedno veće urbano središte, a u trenutku kada grupa sa sandukom kreće na misiju, hronološki posmatrano, Demokratska armija Grčke već je kapitulirala. Građanski rat, država u državi koja koliko-toliko, barem na površini, funkcioniše, događaji koji su se *mogli* zbiti, sve to prije podsjeća na Španiju nego na Grčku, kako je isticao i sam Aleksandru. Jedan grčki kritičar posmatra ovaj roman na tri nivoa: "Povijesne činjenice (građanski rat), politički problem (bolna zbunjenost pred subjektivnošću) i ljudska nemoć pred povijesnim tokovima spajaju se i rađaju ovaj avangardni tekst."[36] Drugi kritičar, opet, svrstavajući Aleksandrua u takozvanu grčku poslijeratnu "generaciju

---

36 Jorgos Jatromanolakis, *Ideologija i forma u novogrčkoj književnosti tokom posljednje dvije decenije – Otvorene diskusije* (Γιώργος Γιατρομανωλάκης, Ιδεολογία και μορφή της νεοελληνικής λογοτεχνίας την τελευταία εικοσαετία – ανοιχτές συζητήσεις), Atina, 1987, str. 120-121.

poraza" (termin je, inače, skovao sam Aleksandru), insistira na tome da se "deterministička logika cijele pripovijesti i vjera koju pripovjedač ispoljava prema vlastima i rukovodstvu pokreta postepeno potkopavaju iznutra kako mu postaje jasno da nije u stanju da ponudi zadovoljavajuće objašnjenje zagonetke a da u isti mah ne zaniječe i samu svrhu cijele misije".[37] Privid postaje istina, a činjenice se toliko razlikuju od jedne do druge verzije pripovijedanja da nam uopšte nije jasno kolike su mogućnosti manipulacije. Roman se, naravno, može čitati na više nivoa i tumačen je na više načina – od toga da se radi o alegoriji o grčkom građanskom ratu do toga da je riječ o optužbi protiv svake vrste "sveštenstva", pa čak i o studiji zapadne civilizacije.

Kako bilo da bilo, *Sanduk* je mračna slika nevidljive vlasti i izmanipulisanih pojedinaca, ispraznosti velikih ideologija na riječima i odsustva moralnih stavova na djelu. Izokretanje istine prema potrebama postaje pravilo, a čovječnost se svodi na teško uhvatljive slike nekog prethodnog života. Demagogija, koja se najbolje ogleda u izdvajanju boraca potrebnih na frontu da bi vrtjeli kazaljke na pokvarenom crkvenom satu i u organizovanju parade sa pjevanjem i rasipanjem municije e da bi se navodno testirali konji za marš, odražava kratkovidost rukovodstva. Međutim, svaka anegdotičnost tu prestaje, jer u trenutku kad ulozi u igri postaju ljudski životi, a pojedinac prizma kroz koju se prelamaju sukobi čijih uzroka on nije svjestan, shvatamo da je ukus vlasti apsolutan. Apsolutan je i

---

37 Demosten Kurtovik, *Grčki poslijeratni književnici – kritički vodič* (Δημοσθένης Κούρτοβικ, Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς – ένας κριτικός οδηγός), Atina, 1995, str. 22.

utoliko što je čak i pripovjedaču, zanemarljivom točkiću u cjelokupnom mehanizmu, data mogućnost da odlučuje o tuđim životima – recimo, o Lisimahovom, mljekadžijinom, pa i Reninom. Utoliko *Sanduk* više priziva poređenje sa Mnjačkom nego sa Zamjatinom ili Orwellom.

Roman bi se, uslovno, mogao svrstati i u epistolarne. Uslovno, jer nikad ne stiže odgovor na iskaz koji narator svakodnevno ispisuje nevidljivom "drugu isljedniku", na uredno ispečaćenim listovima koje mu dostavlja zatvorski čuvar. Fabula koja se odvija u spiralama, digresije i gotovo filmski *flash-backovi*, izokretanje višestruko ponavljanih činjenica do apsurda, kojim se narator oportuno služi ne bi li sebe predstavio u što povoljnijem svjetlu suočen s neodređenim tužiocem – koji niti ga čuje, niti ga vidi, niti se javlja – sve su to sredstva stavljena u službu priče o moći i volji za moć. "Likovi-brojevi kod Aleksandrua služe samo u sadašnjosti", kaže jedan kritičar. "Niti razmišljaju, niti zaključuju (…) Kao da ni sam pripovjedač ne rasuđuje – niti komentariše, niti kritikuje, jednostavno, do tančine precizno, izvršava naređenja."[38] Rekli bismo da je pripovjedač dobro naučio igru ne samo utoliko što se često poziva na one koji rukovode i na njihov ispravan put, osuđujući bez trenutka nedoumice odstupanja od partijske "linije", čak i kada nije riječ o frakcionaštvu. On više puta ističe da je dobrovoljno pristupio Pokretu, dobrovoljno je izabrao i da učestvuje u Poduhvatu Sanduk, stavlja život na kocku radi ostvarenja nekog konačnog ideala. A ipak, istovremeno

---

38 Apostol Sahinis, *Prozni pisci između dva rata i poslije drugog svjetskog rata* (Απόστολος Σαχίνης, Οι πεζογράφοι του μεσοπολέμου και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο), Solun, 1979, str. 186.

ne možemo da smetnemo s uma da on, isto tako, po slobodnom izboru odlučuje da izvršava naređenja, čak i onda kad se ne slaže s njima – "do krajnosti je razvio sposobnost prilagođavanja partijskom *establišmentu*, samo ne bi li preživio – tipičan primjer konformiste".[39] I, naravno, kada se stvari postave tako da neprikosnovenost autoriteta opravdava čak i nemoralne odluke, lakše je opravdati se pred samim sobom. U epizodi sa Hristoforovom pogibijom pripovjedač razmišlja o tome kako bi i sam bio isključen iz Partije ukoliko bi dao izjavu u njegovu korist. Jedino pitanje koje sebi postavlja jest: "Ko sam ja da dovodim u sumnju ispravnost suda Partije?" Ništa lakše, a poslije se sve rješava samo od sebe – Hristofor nije "svjestan drug" već "desperados", a onda je sasvim normalno da se njegova intervencija prihvati kao prirodna pojava, kao, recimo, neki zemljotres koji ruši zidove zatvora. Isto je i sa stražarom Lisimahom, za koga prvo saznajemo da nije kažnjen, zatim da je ipak strijeljan, da bi se na kraju ispostavilo da je ostao živ, pa čak i spasio život glavnom junaku. U prvi mah nam se učini humanom pripovjedačeva gesta neprijavljivanja; zatim saznajemo da ga je ipak prijavio; na kraju se ispostavi da ga nije toliko prijavio iz osjećanja dužnosti koliko iz bojazni da bi Lisimah mogao sam da se uspaniči i prizna kako ga je glavni junak zatekao da spava na straži. Lisimah je jedini u grupi koji nije dobrovoljac, tako da relativno slobodno dovodi u sumnju ispravnost nekih odluka (na primjer, one o strijeljanju "reakcionara"), Lisimah zaspi na straži, Lisimah žrtvuje život za pripovjedača i ne saznaje

---

39 A. Arjiriu, "Aris Aleksandru", *Poslijeratna proza*, tom II (Α. Αργυρίου, "Άρης Αλεξσάνδρου", Η Μεταπολεμική πεζογραφία, τομ. V), Atina, 1988, str. 146.

da je, kad bi sve išlo po strogo vojno-partijskim pravilima, trebao biti strijeljan upravo zbog prijave čovjeka kojega je spasio. A isto je i sa Alekosom – likom u koji Aleksandru unosi mnoštvo autobiografskih elemenata – sa provjerom njegove kuhinje i konačnim zaključkom da ga treba staviti na spisak studenata koji primaju pomoć. Alekosovo odbijanje da povjeruje u izdaju pojedinih drugova, spremnost da mimo Partije pokuša osloboditi Harisa iz zatvora, neprihvatanje novca koji mu pripovjedač šalje u izgnanstvo čine ga gotovo idealnim junakom, za razliku od pripovjedača, kome je Haris najbolji drug, ali "nešto smrdi" u tome što ga gestapovci ne izvode na strijeljanje(!), a ni pokušaj njegovog oslobađanja mimo Organizacije nije u redu, jer, zaboga, rat nije igra s lutkama. Tu spada i naratorova ispovijest o nezasluženim odlikovanjima, kao i konačno priznanje da je ipak on pucao u kapetana Nikitu. Ne dovodeći u sumnju Nikitino ili Hektorovo izdajstvo, kao ni odluke Plenuma – koje vrlo lako mogu već sljedećeg dana biti zamijenjene novim, potpuno suprotnim – pripovjedač odbija da prihvati odgovornost za svoje postupke. No o njegovom karakteru možda ponajviše govori naizgled zanemarljiva epizoda iz djetinjstva, kada sitnim lukavstvom pokušava prevariti prijatelja u igri klikera.

Kao što je pripovjedač jedini čije ime ili konspirativni nadimak nikad ne saznamo, tako i neke stvari nagoviještene kao bitne nikad ne ostvare očekivanja: na trenutak sumnjivi mljekadžija možda i nije ono za šta se predstavlja; možda čak ni isljednik nije pripadnik Demokratske armije. Međutim, razrješenja nema. "Aleksandruova suha proza riječ jednako ostavlja distancu između pripovjedača i onoga što on pripovijeda, uspostavljajući prazan prostor

između čitaoca i pripovjedača", kaže kritičar Maronitis. "A unutar te praznine jedna konkretna politika odjednom se zatiče u vakuumu, upravo kao što je prazan i sanduk."[40] Dodali bismo da se praznine ili odsustva kod Aleksandrua javljaju prije kao lajt-motiv nego kao suština djela: prazan Renin rukav – odsustvo ruke, Majorovo prazno oko, izbrisan ostatak teksta parole na tabli. Kao i lajt-motiv metka što očeše lijevu mišicu nimfi Abarbareji, kapetanu Nikiti i osakaćenoj Reni, vraćeni smo u Aleksandruov svijet lavirinta, u kojem se bez svrhe i smisla prave krugovi oko jezera i preko njega, da bi se ostvarenje konačnog cilja pokazalo isto tako ispraznim kao i Alekosova nedorađena drama, u kojoj sva komunikacija postaje nemušta. Aleksandruov košmar ne završava se posljednjom stranicom romana – to je samo kraj priče, a pravi košmar tek treba da počne.

---

40 Dimitris Maronitis u TV emisiji "Pripadam nepostojećoj partiji pjesnika".